

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 4 (493)

ЛИПЕНЬ – СЕРПЕНЬ 2010

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*,
М.Ф.Дмитрієнко, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск),
С.В.Кульчицький, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Резнт* (заст.
головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст.
головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Резнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст.
наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Донік*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: О.В.Жданович

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка – А.О.Михайлова

Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 30.07.2010 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. №1
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 850 прим. Зам. №235

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001р.
03186 м. Київ, вул. Авіаконструктора Антонова 5, оф. 617. Тел./факс: 248-28-30, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

І С Т О Р И Ч Н І С Т У Д І І

М и х а й л о в с ь к и й В. М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським	4
С а с П. М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.)	15
К о н о н е н к о В. П. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції «модернізаційною» риторикою (до 350-річчя Павла Полуботка)	39
Ш а н д р а В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством	59
К и р і е н к о О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок ХХ ст.)	83
П а в к о А. І. Загальні риси й особливості підготовки педагогічних кадрів в університетах України у ХІХ – на початку ХХ ст.	99
К о в а л ь ч у к М. А. Відносини Румунії з урядом Української Народної Республіки в 1919 р.	115
Г о ш к о Т. Д. (Львів). Іван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН	128
З а й ц е в Ю. Д. (Львів). Генезис Народного руху України: львівська організація	143

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

В е р м е н и ч Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціо-гуманітарних досліджень	156
Л а а с Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр.	170
О с і п я н О. Л. (Краматорськ). «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека початку ХVІІ ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, нарративні стратегії	192

Р Е Ц Е Н З І І

П і с к у н В. М. А.Є.Атаманенко. Українське історичне товариство: ідеї, постаї, діяльність (1965–1991)	223
С м о л ь н і к о в Ю. Б. П.М.Бондарчук. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін	227

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

М и ц и к Ю. А. V Міжнародний конгрес білорусистів	229
--	-----

Ю В І Л Е І

П о д к у р Р. Ю. До 95-річчя академіка НАН України П.Т.Тронька	232
К у д л а й О. Б. До 80-річчя доктора історичних наук А.П.Гриценко	234
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	236
Інформаційне повідомлення Міжнародної служби розшуку (м. Бад-Арользен, Німеччина)	239

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.DOC** або **.RTF**. Якщо під час набору статті використовувалися нестандартні шрифти (Іжця, Litorus New Roman тощо), необхідно обов'язково (!) повідомити їх повну назву або надати шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), **електронну пошту**.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

В.М.Михайловський*

ВАСАЛЬНІ СТОСУНКИ КНЯЗІВ КОРІАТОВИЧІВ ІЗ КАЗИМИРОМ ІІІ ТА ЛЮДОВІКОМ УГОРСЬКИМ**

У статті розглянуто події другої половини XIV ст., коли брати Коріатовичі, здобувши для себе у 1340-х рр. територію Поділля, пройшли шлях від удільних князів до васалів двох королів. Прийнявши зверхність польського володаря Казимира ІІІ (середина 1360-х рр.), вони зберігали йому вірність до смерті сюзерена у 1370 р. Урядування на руських землях князя Владислава Опольського та військовий похід короля Людовіка Угорського у 1377 р. призвели до прийняття Коріатовичами зверхності нового володаря. Вірність братів цій присязі обернулася для них втратою у 1394 р. Подільського князівства.

Якщо дотримуватися тези про те, що прихід князів Коріатовичів, а саме Юрія й Олександра, на Поділля відбувся наприкінці 1340-х рр. – одночасно, або майже збігшись, із другим походом Казимира ІІІ на руські землі (1349 р.), то традиційне уявлення про їх появу тут після битви на Синіх Водах слід посунути у часі на півтора десятиліття. Остання виправа Казимира стала переломною у процесі приєднання великої території на сході до Корони Польської. У зв'язку з подільськими справами Коріатовичів насамперед виникає питання: хто міг бути їхнім союзником у протистоянні з татарами, котрі володіли Поділлям останні 100 років, і де без їх відома та згоди не відбувалося нічого важливого? Чи могли новоприбулі підкорювачі величезної території діяти на власний розсуд? Тобто, без союзників або протекторів?

Хитросплетіння стосунків між Коріатовичами і сусідніми володарями впродовж середини – другої половини XIV ст. залучило до подільських справ не тільки Гедиміновичів та польського короля Казимира ІІІ, а й привернуло увагу могутнішого на той час правителя – Людовіка Угорського. А прагнення обох королів підпорядкувати своєму впливові Молдавське та Волоське князівства і втручання у ці перипетії Коріатовичів зробили з малознаних земель об'єкт домагань. Уся ця історія тривала до початку 1430-х рр., коли після смерті Вітовта (1430 р.) і міжусобної війни у Великому князівстві Литовському спірну територію було поділено. Поразка Свидригайла у боротьбі за велике князівство та утвердження Ягеллонів на польському королівському престолі остаточно закріпили Західне Поділля за Кораною. До того ж, смерть у 1437 р. угорського короля Сигізмунда Люксембурзького, який не погоджувався з таким ходом подій, призвела спочатку до послаблення, а згодом і до втрати впливу Угорщини на території по цей бік Карпат.

Щодо реального управління Пониззям (Поділлям) галицькими князями у XIII – першій третині XIV ст., то «мовчання джерел» не дозволяє нам докладно висвітлити це питання. Фрагментарні згадки містить лише Галицько-

* Михайловський Віталій Миколайович – канд. іст. наук, наук. співроб. музею Національного університету «Киево-Могилянська академія».

E-mail: Mikhaylovsky@ukma.kiev.ua

** Стаття написана в рамках проекту, підтриманого Gerda Henkel Stiftung (проект AZ 23/SR/05).

Волинський літопис, в якому Пониззя і Бакота (на той час – столиця краю) згадуються під 1227, 1240–1241 та 1255 рр.¹ Але досить імовірним видається те, що Поділля вже тоді було контактною зоною, яка балансувала між традиційним устроєм слов'янських територій і тюркськими суспільними практиками, що стали актуальними у причорноморських степах із другої половини XIII ст. Можливо, що певна еластичність місцевої людності до нових, чи то чергових, володарів, а також віддаленість Поділля від центрів влади сусідніх державних утворень (насамперед Кракова, Троку, Буди) сприяла такому «безконфліктному» утвердженню тут братів Коріатовичів у середині XIV ст. Та й у подальшому місцеві зем'яни не демонстрували (принаймні нам про це невідомо) якогось опору новим верховним володарям. Можливо, князям удалося досягти компромісу з татарськими намісниками щодо досить спокійного переходу краю під свою руку. Або питання можна поставити інакше: чи вони взагалі намагалися сформувати своє оточення та адміністрацію з місцевого боярства-зем'янства? Крім того, серед осіб, наближених до князів Коріатовичів, які відомі нам зі збережених документів, мало кого можна ідентифікувати і як прибульця з власне литовських етнічних територій. Як показує практика наступного XV ст., питому вагу в адміністрації Західного Поділля становили вихідці із центральноєвропейського регіону.

Смерть останнього володаря Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) Юрія-Болеслава (квітень 1340 р.) змінила розстановку сил серед претендентів на його спадщину – ішлося про те, хто з його непрямих родичів (польський король Казимир III чи литовський князь Любарт) заявить і швидше реалізує свої права на неї. Можливо, що розголос про цей конфлікт і спонукав старших синів князя Коріата, котрі могли бути заангажовані у ці справи на боці Любарта, перебратися на Поділля, яке видавалося їм спокійним і досить віддаленим від епіцентру запеклих суперечок місцем для власного уділу – Подільського князівства. Імовірно, що потреба у протекції сильного сюзерена, зважаючи на загрозу з боку татар, підштовхувала до швидкого вибору, адже власними силами утримувати територію, що розкинулася від Тереховлі практично до Дніпра, було досить складно. Серед найближчих правителів князі Коріатовичі мали доволі обмежений вибір: великий князь і рідний дядько Ольгерд, або далекий свояк Казимир III.

Загалом історіографія ленних стосунків братів Коріатовичів досить розлога, особливо зважаючи як на певну маргінальність теми у великих національних історичних наративах, так і на кількість джерел, з яких історики можуть робити висновки. Тут маємо дві тенденції, що й до сьогодні неузгоджені насамперед через «недочитання» джерел. Останні праці Я.Тенговського та Я.Куртики², здається, мають покласти край як фактографічним, так і хронологічним розбіжностям. Отже, спробуємо зупинитися на головних етапах цих процесів і додати певні акценти у розуміння подій, важливих для теми нашого дослідження.

На початку боротьби за спадщину останнього володаря Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) брати Юрій та Олександр Коріатовичі тримали сторону Гедиміновичів, що в тій ситуації було очевидним і прогнозованим. Але їх закріплення на Поділлі та похід у 1349 р. короля Казимира III на руські землі, який утвердив за польським володарем більшу частину території Руського королівства, що відтоді становитиме основу руського домену короля, змусили уважніше придивитися до гіпотетичного союзника і протектора. Суперечка між Короною Польською і Великим князівством Литовським за руські землі тривала з 1340 по 1366 рр., і, як відомо, завершилася перемогою Казимира III.

Сам факт переходу братів Коріатовичів на бік Казимира досить дивний і малозрозумілий. З огляду на брак джерел про конкретний час, коли князі Юрій та Олександр схилилися до протекції Казимира III, можемо говорити лише приблизно. Імовірно, це відбулося після 1352 р., але перед 1366 р., про що свідчать деякі факти. Улітку 1352 р. князь Юрій Коріатович був ще на литовській стороні протистояння. Зокрема, у тексті мирної угоди, яку Гедиміновичі уклали з Казимиром на Волині, його зазначено серед прихильників князів Явнути, Кейстута, Любарта та Юрія Наримунтовича³. А вже наприкінці тривалого збройного протистояння за руські землі ми бачимо його брата – Олександра Коріатовича – в оточенні Казимира III.

Отже, у жовтні 1366 р. волинський князь Дмитро Любарт уклав угоду з польським королем Казимиром⁴, який захопив місто Володимир з округою. Очевидно, в історичній столиці й давньому торговельному центрі Волинської землі він планував збудувати потужний замок. І те, що Олександр Коріатович отримав від Казимира у володіння, або, точніше, адміністрування Володимир з округою, свідчить, що перехід Коріатовичів (чи, принаймні, спочатку Олександра) під руку короля відбувся раніше⁵. Певним підтвердженням цього є латиномовна печатка, яку він, уже не будучи після смерті Казимира III «князем і паном на Володимирі», привісив до одного зі своїх документів⁶. Зображення з неї, на думку Я.Дашкевича, після 1370 р. перейшло на герб міста Кам'янця. Цю кінну постать св. Юрія (Георгія) з мечем та зображенням дерева на задньому плані й сьогодні можна побачити на Руській брамі Кам'янця-Подільського.

Я.Длугош про передачу міста під владу Олександра Коріатовича (1366 р.) писав, що король після вдалого походу «залишив у своїх руках два головних замки, Луцьк і Володимир, які передав польським панам у тримання, а решту Володимирської землі віддав у володіння (урядування – В.М.) Олександрові, литовському князю, сину Михайла або Коріата, братанкові Ольгерда і Кейстута, мужові незламної вірності та прихильності, аби від нападів Любарта та інших литвинів була (Володимирська земля – В.М.) убезпечена»⁷. Завершуючи опис відвоювання за часів Казимира III руських земель у литовських князів, під тим самим роком хроніст у черговий раз підкреслив вірність Олександра польському королеві: «Князь Олександр, якому було довірено Володимирську землю, чинно, як словом, так і ділом, довів, що був прихильним підданим короля Казимира»⁸. Також про те, що Олександр давно і тісно був пов'язаний із Казимиром III, може свідчити і факт згадування його як свідка («вельможний князь Олександр Коріат[ович]»; «*magnifico duce Alexandro Coriati*») на королівському документі від 1368 р. для тодішнього руського старости Яна Кміти з Вишніча⁹.

Кінцем правління Олександра Коріатовича у Володимирі стала смерть польського короля (осінь 1370 р.). Згідно зі свідченнями Янка з Чарнкова, які майже дослівно переказує Я.Длугош, можемо констатувати, що після смерті Казимира III Олександр, як вірний слуга короля й один із його намісників, перебував у Кракові на поховальній церемонії. Скориставшись його відсутністю, литовці напали на Володимир, де на той час урядовав Петраш Турський, на якого Олександр полишив замок¹⁰. Інформація хроніста цікава тим, що, тримаючи Володимир, Олександр, імовірно, покладався на те оточення, яке було залишене йому Казимиром (якщо вірити Я.Длугошеві, король спочатку віддав Володимир в управління полякам, про що йшлося вище), адже Петраш Турський був вихідцем із польських етнічних територій, а саме з Ленчицької землі, з якою й пов'язана його подальша урядницька кар'єра¹¹.

Інформація про те, що володарі Поділля – князі Олександр і Борис Коріатовичі – стали ленниками угорського короля, міститься у листі Людовіка до Франческо Каррари від 29 вересня 1377 р., після руської кампанії й облоги Белза. На цей важливий документ звернув увагу О.Галецький, який повністю подав його у своїй праці¹².

Керуючись частиною, де згадано володарів Подільського князівства («domini Alesander e Borrri, duces Podolie»), можна припустити, що власне у цей час вони зробили кілька важливих для себе і свого князівства кроків. Ще у 1940-х рр. Г.Ловмянський запропонував наступну інтерпретацію цього фрагмента листа: насамперед вони передали своє князівство разом з 11 замками («obtulerunt et asirguerunt in manibus nostris ducatum Podolie cum XI castris»), потім склали присягу угорському королівству, і, водночас, новому володареві («aplicuerunt coronom regni Ungarie»), а вже тоді отримали від нього Поділля як ленне володіння («in feudum a corona dicti regni»)¹³. Отже, на думку дослідника, тут ішлося про інкорпорацію Подільського князівства до складу Угорщини. Якщо вірити цим свідченням, то, виходить, що в Олександра з Борисом і не було іншого вибору, як прийняти зверхність наступного короля, а саме Людовіка Угорського, який після смерті Казимира і внаслідок династичної угоди об'єднав в одних руках владу над польським та угорським королівствами.

Ця присяга новому володареві та іншому державному утворенню остаточно відкинула братів від співпраці з амбітною та великою родиною, до якої у 1360–1370-х рр. Коріатовичі ставилися з прохолодою, вважаючи недоцільним брати участь у спільних справах та конфліктувати. Підтвердженням цього може бути той факт, що сини Коріата залишалися осторонь від усіх відомих наїздів Кейстута, Любарта, Ягайла, Вітовта на руські та польські землі до смерті Людовіка Угорського (1382 р.). Отже, вони були вірними присязі новому сюзеренові. Така поведінка може бути пов'язана й з прийняттям християнства старшими з братів – Юрієм та Олександром, адже більшість представників клану Гедиміновичів на той час ще не були охрещеними.

Передача руського домену короля в адміністрування князеві Владиславові Опольському (початок 1370-х рр.), який привніс сюди суспільні практики та способи управління територією на кшталт тих, що були знайомі йому по Силезії, а також те, що разом із ним на нові терени прийшло чимало силезького та німецького рицарства (багато хто з них згодом влився до місцевої шляхти) – усе це могло як насторожити, так і захопити Коріатовичів до співпраці з рівним собі за статусом князем, який теж був васалом Людовіка. Своєю чергою, християнські князі, володарі Поділля і васали угорського короля, ставали не чужими для Владислава Опольського. Проте, про їх імовірну співпрацю у 1370–1380-х рр., яка виглядала б цілком логічною, нічого невідомо¹⁴, адже документальних матеріалів, котрі демонстрували б нам їх спільні дії на території руського домену короля та Подільського князівства, не збереглося¹⁵. Але те, що окремі особи з їх оточення присутні як свідки документів Коріатовичів, так і Владислава Опольського, підштовхує до припущення, що якась співпраця була. Прикладом може служити пан Рогозка, який у 1375 р. як смотрицький воевода став свідком надавчого документа Юрія Коріатовича, виданого домініканському монастиреві у Смотричі. Цей самий Рогозка двома роками раніше (1373 р.) посвідчив ерекційний акт Міхала Авданця на католицьку парафію у Бучачі, а вже 1391 р. він виступив свідком надання князя Федора Коріатовича Гринькові з Сокільця¹⁶ тощо.

Власне активна політика князя Владислава Опольського щодо реалізації далекоосяжних планів Людовіка Угорського могла підштовхнути Коріатовичів до остаточного вибору, ще тісніше пов'язавши себе з новим володарем. Адже після невдалої спроби князя Юрія посісти молдавський престол (1374 р.) саме намісник руського домену короля посадив на це місце наприкінці цього ж року якогось Жюржя (Юрія), який уже у 1377 р. просив у нього притулку на руських землях¹⁷. Отже, воєнні дії 1377 р., коли війська Людовіка взяли Белз та Холм, остаточно закріпили васальну залежність володарів Подільського князівства від угорського короля¹⁸.

Після смерті Людовіка Угорського (1383 р.) князі Коріатовичі (Борис і Костянтин), скориставшись звільненням у природний спосіб від васальної залежності перед угорським сюзереном, уперше після походу Казимира III на руські землі 1366 р. втрутилися у родинні справи, що стосувалися чергового перерозподілу зон впливу у регіоні. Допомігши Любартові та, імовірно, Юрієві Наримунтовичу оволодіти низкою руських замків (Кременцем, Олеськом, Перемилем, Городлом, Лопатином і Снятином)¹⁹ вони таким чином могли вирішити свої тактичні, або й стратегічні, плани щодо можливого контролю над Снятином, Коломиєю, і, ширше, усією торгівлею зі Сходом, яка велася через ці міста.

Згадка про Снятин спонукає припустити, що він був потрібен не так Любартові, скільки Коріатовичам, які добре розуміли стратегічне значення цього міста, розташованого на одному з головних торговельних шляхів регіону, і де ще з часів Галицько-Волинського князівства проходив кордон із Молдавією²⁰. Я.Тенговський вважає, що Коріатовичі могли втратити його ще під час виправи Людовіка на руські землі у 1377 р., але таке твердження недостатньо верифіковане джерелами²¹. Утім, зважаючи на родинні зв'язки з тогочасним молдавським володарем Петром, претензії Коріатовичів на Снятин виглядають обґрунтованими. Постає лише питання – для кого вони це робили? Якщо для себе, то брати мали б усвідомлювати всю складність контролю над цим містом, хоча це й давало їм шанс стати ключовими посередниками у східній торгівлі регіону. Якщо ж для свого шваґра Петра, який прагнув утвердитися на престолі молдавського господаря, і для якого цей регіон мав стратегічне значення, особливо зважаючи на постійні маневри і спроби заручитися допомогою сильного протектора, то у цьому випадку йшлося про підтримку родича. За всіх розкладів треба пам'ятати про те, що річка Дністер була досить значним природним рубежем, який чітко маркував етнічний кордон із Молдавією.

Рік 1385 змушує Бориса Коріатовича знову стати на бік familia, узявши дієву участь у виборі Яґайла на польський престол. У січні брат Яґайла – Скиргайло, а також князі Борис Коріатович та Ольгимунт прибули до Кракова у складі повноважної делегації просити руки королеви Ядвіґи для великого князя литовського. Після відповідних перемовин у цьому місті Борис разом із віленським старостою Ханулом (Ганулом, Гансом) вирушив у Буду, до двору королеви Єлизавети²².

Очевидно, для одного з Коріатовичів участь у цій місії була вкрай важливою з огляду на підтвердження своєї давнішої, від 1377 р., разом із братом Олександром присяги на вірність угорському королівству. Або, найімовірніше, він склав нову присягу – уже королеві Єлизаветі. У цьому випадку маємо пояснення відсутності присяги Коріатовичів Яґайлові після обрання того польським королем. Те, що саме один із Коріатовичів поїхав в Угорщину, є ще одним свідченням їх васальної залежності у недалекому минулому від угорського короля (не виключено, що цей зв'язок так і не було розірвано).

Чи були Коріатовичі активними учасниками підготовки союзу двох державних утворень, який було укладено 15 серпня 1385 р. у замку Крево? Імовірно, так, особливо зважаючи на активну участь князя Бориса у багатьох подіях того року²³. Але тут постає одне просте питання: навіщо вони це робили? Особливо, зважаючи на продовження васальної залежності від угорського королівства. Усе це наражало їх на незадоволення Владислава II Ягайла. Подальший розвиток подій демонструє нам як прагнення нового короля до інкорпорації руських земель до складу польського королівства, так і відсутність присяги йому з боку володарів Подільського князівства. Отже, їх статус угорських ленників залишався незмінним. Усе це у недалекому майбутньому призведе до кардинальних змін у регіоні.

Вибір Ягайла королем не змінив статусу Коріатовичів як володарів Поділля. Але наприкінці 1380-х рр. Владислав II Ягайло розпочав кампанію з інкорпорації руських земель до складу Корони Польської, що мала на меті централізацію влади в руках нового володаря. Актом від 1 жовтня 1389 р. він приєднав Львів і Львівську землю, причому в досить дуалістичний спосіб – спочатку до своїх з Ядвігою і їхніх майбутніх нащадків володінь (до королівського домену), та, одночасно, до Польщі. При цьому виключалася передача Львівської землі у володіння та адміністрування комусь із князів чи достойників²⁴. Цим, уже другим за рік, актом для зазначеної території (перший документ для Львівської землі було видано 30 вересня 1388 р. у Любліні – у ньому йшлося, що Владислав II Ягайло нікому з князів її не уступить)²⁵, король урахував як досвід урядування на цій території князя Владислава Опольського, так і відомі йому з Великого князівства Литовського приклади удільного князювання родини Гедиміновичів. Чи була це підготовка до інкорпорації у такий самий спосіб до складу руського домену короля Подільського князівства, за браком джерел відповісти важко, але те, що через шість років це було зроблено, може свідчити про наявність в Ягайла подібних планів.

Навряд чи акти 1388 і 1389 рр. було видано на прохання місцевої шляхти, як про це писали історики XIX ст. (Д.Зубрицький, К.Шайноха²⁶) – мовляв, шляхта боялася, що ці землі буде віддано у володіння комусь із князів. Радше ні, адже важко собі уявити наявність у середовищі руського зем'янства якогось колективного органу, а, тим більше, колективної свідомості, яка б вимагала такого вчинку. Можливо, що під впливом обставин, та з огляду на досвід попередніх десятиліть, коли зміни верховного володаря та його намісників відбувалися дуже часто, місцеве зем'янство змушене було зробити і зробило свій вибір на користь одного володаря. А у цей час серед багатьох верховних правителів (Сигізмунд Люксембурзький, головна увага якого тоді була зосереджена на утвердженні на угорському престолі, чи хтось зі старшого покоління клану Гедиміновичів) у цій частині Європи знайти альтернативу Ягайлові було складно. Слід пам'ятати про той факт, що, власне, найбільш активна шляхта найімовірніше була прийшлою на цих землях, тобто прибула сюди разом із першими королівськими намісниками руської землі у 1350–1360-х рр. та під час управління цією територією князем Владиславом Опольським. Можливо, від їх імені й відбувалися ці петиції, адже наявність подібних практик із боку руського зем'янства у першій половині XIV ст. джерела не фіксують. Також проблематично уявити існування на кінець 1380-х рр. пам'яті про часи панування синів короля Лева або Юрія-Болеслава.

За свідченням Я.Длугоша, військовий похід королеви Ядвіги 1387 р. (хроніст датує його 1390 р.) не зачепив Поділля, але під час його в угорських

і силезьких старост було відібрано такі руські замки, як Перемишль, Ярослав, Городок, Галич, Теревовля, Високий Замок у Львові та ін.²⁷ Наскільки цей перелік достовірний, судити важко, але присутність у ньому Теревовлі, яку за п'ять років буде вилучено (йдеться про надання Західного Поділля Спитку) зі складу Подільської землі і приєднано до руського домену короля, досить показова. Адже у надавчому документі Спиткові від 1395 р. йшлося про давню (так!) належність Теревовлі та Стінки з округами (волостями) до Руської землі з часів Казимира та князя Владислава Опольського²⁸. Слід зауважити, що старостами продовжували залишатися вихідці з Угорщини та Силезії – це, очевидно, свідчить, що процес опанування розлогої території на сході був тривалим і непростим. Ці урядники, найімовірніше, особистою присягою були пов'язані з Владиславом Опольським, що дозволяло йому залишатися активним гравцем на Поділлі. Єдиною особою серед тих, кого згадує Я.Длугош, є угорський рицар Бебек (у польського хроніста: «milite Hungariae Babak»), який, імовірно, тотожний із руським старостою 1383–1385 рр.

На період від коронації Ягайла й до першої половини 1390-х рр. припадає ціла низка присяг на вірність більшості удільних князів, як Гедиміновичів, так і інших (зокрема, дрібних відгалужень Рюриковичів, про яких з огляду на джерельну лакуну кінця XIII – першої половини XIV ст. нам нічого невідомо) польським королям – Владиславові II Ягайлу та Ядвізі²⁹. Про присягу Коріатовичів, а також про їх присутність як свідків, інформації немає. Усе це може говорити як про небажання присягати Ягайлові чи Ядвізі, так і про вірність старій присязі угорським володарям.

Про складність цього процесу свідчить те, що деякі з князів присягали не раз, а стосунки Свидригайла зі своїм старшим братом Ягайлом (не кажучи вже про не менш драматичні взаємини Вітовта та Ягайла) сповнені такої кількості взаємних присяг, зрад і відкритої ворожнечі, що є доброю ілюстрацією прагнення влади представниками династії Гедиміновичів. Брати Коріатовичі не присягнули на вірність королю, королеві та Короні Польській, і ніхто з родини за них не поручився, як це зробила дружина Вітовта Анна та деякі удільні князі³⁰. Це ще раз підтверджує тезу про вірність їх старій присязі.

Така позиція призвела до того, що у 1394 р. долю Поділля та його володарів було вирішено. Збройна акція Вітовта у підсумку завершилася підпорядкуванням цієї території владі польського короля, а сподівання великого князя литовського, що він отримає у своє розпорядження все Поділля, виявилися марними, адже західну частину регіону було віддано Спиткові з Мельштина. Власне, участь Вітовта у військовій кампанії на Поділлі в 1394 р. на штовхує на думку про спробу отримати під свою руку цю розлогу територію, яка, до того ж, межувала з Молдавським князівством, де у 1394–1399 рр. господарем був Стефан I, одружений із рідною сестрою Вітовта – Рингаллою Анною³¹. Укотре родинні зв'язки Гедиміновичів вплинули на вектор діяльності того або іншого володаря, який змагався за цю територію. І Молдавія тут відіграла не останню роль. Цілком імовірно, що акція з відібрання у Федора Коріатовича Поділля була спрямована й на підтримку нового родича та утвердження його на молдавському господарському престолі, адже попередній володар – Роман – до кінця залишався вірним Коріатовичам, а його війська брали участь у бойових діях на Поділлі³².

Втрата Поділля і втеча Федора Коріатовича з братом спочатку до молдавського господаря Стефана I, який, надавши князям та їх найближчому оточенню притулок, наражався у такий спосіб на конфлікт з Ягайлом і значно погіршував свої стосунки з угорським королем Сигізмундом Люксембурзь-

ким³³, та пізніша поява Коріатовичів на далекому й чужому для них Закарпатті, де Федір отримав від угорського короля у володіння Мукачеве і комітат Берег³⁴, є добрим підтвердженням наведених вище фактів про васальні стосунки Коріатовичів з угорськими королями після смерті Казимира III, адже обов'язком доброго сюзерена було прихистити свого вірного васала.

На думку Я.Тенговського, ще одним вартим уваги аспектом є не тільки васальні стосунки Коріатовичів з угорськими королями, але й родинні. Насамперед це стосується дружини князя Федора. Імовірно, що він узяв шлюбу у 1390-х рр. із Валгою (Вальхою), донькою мармароського воєводи Драга³⁵. Іншою родинною ланкою, яка поєднувала його вже із самим Сигізмундом Люксембурзьким, було те, що прабабка угорського короля Алдона Анна (дружина Казимира III) доводилася рідною сестрою батькові Федора – Коріатові³⁶.

Очевидно, із братами пішла й певна частина їх оточення. Не розглядатимемо легендарну звістку про «20 тис. вихідців із Поділля», яких князь Федір нібито привів у Закарпаття. Натомість продуктивною може виявитися верифікація осіб з оточення молдавських господарів у першій половині XV ст., де й могли осісти подільські вигнанці, сподіваючись на повернення. Зокрема, у жовтні 1407 р. серед свідків присяжного документа господаря Олександра, виданого у Львові, бачимо пана Гринька³⁷, який, можливо, тожний із Гриньком із Сокильця – однією з найбільш довірених осіб князів Коріатовичів останньої чверті XIV ст.

У контексті цих подій стає зрозумілим візит Спитка з Мельштина у Сучаву, до двору молдавського господаря, де тоді, імовірно, перебували Коріатовичі, про який ми знаємо з виданого для нього глейту (подорожнього охоронного листа) від 3 січня 1397 р.³⁸ Очевидно, перед Спитком стояло завдання не повернути братів під королівську руку, а одержати від них задокументовану відмову від Поділля (яку вони оформлять лише у 1403 р.).

Про акт відмови маємо два документа. Один від 1 липня 1403 р., виданий у Грубешові, де князь Василь Коріатович присягнув на вірність королеві Владиславові II Ягайлу та пообіцяв ніколи не виступати проти нього й Корони Польської. А вже 9 липня у Щекажеві Федір Коріатович засвідчив, що пробачає королю своє ув'язнення (яке, можливо, сталося відразу після захоплення міста Кам'янця у 1394 р.) та декларує йому свою приязнь³⁹. Того ж дня князь Федір присягнув на вірність, пообіцявши не виступати проти короля, Корони Польської, панів і бояр («contra eius dominos et boyaros terrigenasque»), та, головне, не домагатися Поділля⁴⁰. Отже, майже через 10 років після захоплення Кам'янця і Подільського князівства Ягайлові вдалося одержати документальну присягу вірності від останніх Коріатовичів та засвідчити їх відмову від Поділля, яке на той час уже перебувало у складі королівських володінь.

Позицію ж угорського короля щодо Поділля, а також решти руських земель Корони Польської (тут мається на увазі угода від 1350 р. між Людовіком і Казимиром, акцептована коронною канцелярією у 1357 р., про успадкування польського трону на випадок смерті Казимира і браку нащадка по чоловічій лінії, унаслідок якої руські землі, за винятком Поділля, переходили в особисте володіння угорського короля⁴¹) добре видно з договору між Сигізмундом Люксембурзьким, Владиславом II Ягайлом та Вітовтом, який вони уклали 14 червня 1397 р. у Спішу. Результатом домовленостей стало те, що руські землі передавалися у пожиттєве володіння Ягайлові, а за це він мав допомогти Сигізмунду встановити зверхність над Молдавією та, найголовніше для нашої теми, зректися Поділля («*terramque Podolie dominio*

et ditioni nostre realiter resignavit»⁴²). Положення цієї угоди щодо Поділля так ніколи й не були реалізовані, але Сигізмунд принаймні до 1403 р. (часу відмови князя Федора Коріатовича і його брата від Поділля) мав у своєму розпорядженні серйозні аргументи щодо цієї території.

І хоча угорський король не прийшов на допомогу своєму подільському васалові у 1394 р., але всіма доступними на той час способами намагався врегулювати на користь Коріатовичів (і свою) наслідки цієї кампанії. Те, що справа належності Поділля у такому ж тристоронньому форматі (Сигізмунд – Ягайло – Вітовт) знову постане на порядку денному лише у 1412 р., свідчить як про віддаленість краю від ядра угорського королівства, так і про можливе небажання провокувати новий конфлікт із Владиславом II Ягайлом за територію, яка не була пріоритетною для двору у Буді, адже втримати далеке Поділля, з яким угорці мали справу ще за часів Людовіка, їм на той час було вже не до снаги.

Упродовж усього часу князювання на Поділлі Коріатовичі пройшли шлях від самостійного врядування краєм (можливо, на перших порах – за участі татарських адміністраторів) до ленників польського короля Казимира III (причому, як свідчить досвід Олександра, співпраця з польським володарем не обов'язково відбувалася на теренах Поділля), його наступника на польському престолі – Людовіка Угорського (саме це в подальшому відіграло свою роль в одержанні Федором Коріатовичем притулку на Закарпатті).

Найбільшу політичну активність брати розвивали у часи невизначеності, як, наприклад, по смерті короля Людовіка Угорського намагалися підпорядкувати Покуття, у такий спосіб прагнучи замкнути на собі контроль над східною торгівлею. Активною була і їх участь у справі одруження Ягайла з королевою Ядвігою. Вірність присязі угорській короні зумовила втрату ними наприкінці 1394 р. Поділля, від якого останні володарі краю остаточно відмовляться майже за десять років – у 1403 р. Потреба у протекції сильного сюзерена і вибір князями Коріатовичами у 1350–1360-х рр. таким польського короля призвели до включення Поділля у сферу інтересів Польщі, а в подальшому, унаслідок тривалої боротьби, до якої залучилися чи не всі володарі тогочасної Центрально-Східної Європи – до приєднання цієї частини руських земель спочатку до особистого домену короля, а пізніше й інкорпорації до складу польського королівства, яка для східної частини Поділля остаточно завершиться лише у 1569 р.

¹ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.90, 103–104, 117.

² *Tegowski J.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // *TeKi krakowskie.* – Т.V. – Kraków, 1997. – S. 155–176; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu.* – Kraków, 2000. – Т.1. – S.18–20.

³ *Розов В.* Українські грамоти. – Т.1: XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – С.4–7 (№3). Аналізуючи цей документ, Я.Тенговський вираховує ймовірний вік Юрія, який мав би народитися до 1330 р. (див.: *Tegowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań, 1999. – S.168).

⁴ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Opr. Z.L.Radziński i in.* – Lwów, 1887. – Т.1. – №1. – S.1.

⁵ Про те, що Казимир, імовірно, володів Володимиром до 1366 р. свідчить два документа. Першим (від 1353 р.) король надавав маєтки братам Ходку, Петру та Осташкові. Серед свідків бачимо Міхала – замкового воеводу (фактично, старосту) у Володимирі («*Michaele Lodomiriensi (s) palatinis*») (див.: *Kodeks dyplomatyczny Małopolski / Wyd. F.Piekosiński.* – Kraków, 1887. – Т.ІІІ: 1338–1386. – №DCCI. – S.89). На цей документ звернув увагу М.Вольський, припустивши, що Міхал міг бути володимирським намісником із руки Казимира ще у 1349 р., а титулатура 1353 р.

була сигналізацією претензій короля на цю територію (див.: *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* – Kórnik, 2007. – №522. – S.119). Другим (від 1362 р.) король за вірну службу надав Григорієві Тимстичові чотири села у Львівському повіті. Серед свідків цього документа є Нинота, якого на той час означено з урядами радомського каштеляна та володимирського старости («*Nynota castellano Radomiensi et capitaneo Vladymiriensi*») (див.: *Maleczyński K. Urządnicy grodzcy i ziemscy Lwowski w latach 1352–1783.* – Lwów, 1938. – S.151; *Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś.* – Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286–1442. – Wrocław etc., 1975. – №2534. – S.358). Укладачі переліку малопольських урядників XII–XV ст. пропонують датувати другий документ 1352 р., з огляду на титулатуру свідків, а появу дати «1362 р.» пояснюють імовірним часом переписання цього привілею (див.: *Urządnicy Małopolscy XII–XV w. Spisy / Opr. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora i in.* – Wrocław etc., 1990. – №681. – S.163). Важливим є факт, що перед Олександром Кориатовичем королівськими намісниками (реальними чи номінальними) у Володимирі джерела подають принаймні двох осіб з оточення Казимира. Можливо, що після угоди 1366 р. Олександр видавався більш компромісною особою у Володимирі, особливо з огляду на його походження і споріднення з найбільш активними князями з клану Гедиміновичів.

⁶ Опис печатки (+ *S'ALEXANDRI DVS' VLADIMIRIES'*) див.: *Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках.* – Л., 2003. – №1. – С.80. Автор робить досить вдалу спробу аналізу генеалогії цієї печатки як герба Кам'янця, яку він пов'язує з князюванням Олександра у Володимирі протягом 1366–1370 рр., а Володимир, своєю чергою, отримав це зображення на власний герб (символ) від Юрія II. Див. також: *Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik przemyski.* – 2004. – Т. XL. – З.4: Historia. – S.145. Зображення печатки див.: *Дашкевич Я. Указ. праця.* – С.76 (рис.2).

⁷ *Długossii J. Historiae Polonicae libri XII / Ed. I. Zegota Pauli.* – Cracoviae, 1876. – Т. III. – Lib. IX/X // *Długosz J. Opera omnia / Ed. A. Przewdziecki.* – Cracoviae, 1876. – Т. XII. – P.308.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (dalej – AGZ).* – Lwów, 1878. – Т. VII. – № VII. – S.12.

¹⁰ *Monumenta Poloniae Historica / Wyd. A. Bielowski.* – Lwów, 1872. – Т. II. – S.643–644 («*Sed duce Alexandro filio Michaelis alias Coriathi, filiiastro Olgerdi et ducum Litwaniae praedictorum, qui castra et terram Wladimiriensem rege Kazimiro commendata acceperat, in Cracovia existente, quidam Petrassius Thursky Lancicita, praefectus castris praedicti metu ductus, nobilissimum castrum Wladimiriense praedictum, nulla plaga recepta nec aliquibus penuriis defectuosis depressus, Litwanorum principibus praenominatis pudorose praesentavit*). Про це ж у Я.Длугоша: «...etiam Alexandro, filio Michaelis alias Koriath nepotis Olgerdi Ducis Lithuaniae, tunc in Cracovia agente, cui castrum et terra Wladimiriensis a Kazimiro Rege erant commendata et Petrassius ipse sibi parere iussus, cum Lithuanis miserabiliter paciscitur» (див.: *Długossii J. Historiae Polonicae.* – Т. III. – Lib. IX/X. – P.331).

¹¹ Петраш (Пйотр) із Тур герба Яніна – суддя комісарський ленчицький (1386–1387 рр.), ленчицький підстолий (1388–1391 рр.), суддя ленчицький (1391–1417 рр.), староста ленчицький (1392–1393 рр.) (див.: *Urządnicy łączycy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy / Opr. J. Bieniak, A. Szymczakowa.* – Wrocław etc., 1985. – №277, 300, 302, 400).

¹² *Halecki O. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego // Miesięcznik heraldyczny.* – 1935. – R. XIV. – №7/8. – S.102–103. – Przep. 28. Див. також: *Kurtyka J. Repertorium podolskie.* – №14. – S.151–152.

¹³ *Łowmiański H. Polityka Jagiellonów.* – Poznań, 1998. – S.58. Свої аргументи Г.Ловмянський виводить зі значення слова «applicare», яке означає входження когось, у нашому випадку – братів Кориатовичів, у васальні стосунки.

¹⁴ А.Гілевич у своїй праці про врядування князя Владислава Опольського на руських землях у 1372–1378 рр. зазначає, що є підстави вважати ймовірним сприяння Владислава Юрієві Кориатовичу у його спробі утвердитися на молдавському престолі, проте автор не навів жодних доказів на підтвердження своєї тези (див.: *Gilewicz A. Stanowisko i działalność gospodarcza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–*

1378. – Lwów, 1929. – S.9). П.Юсяк припускає, що саме намісник руського домену короля змінив васальну належність князів Коріатовичів: «Вони розірвали ленний зв'язок із Польщею, нав'язаний їм Казимиром III, і звернулися до Угорщини» (див.: *Юсяк П.* Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.34. – Л., 1999. – С.83, прим.15). Із цим твердженням складно погодитися, адже володарем обох королівств на той час була одна особа – Людовік Угорський, а, з іншого боку, особливого вибору у князів після тривалої співпраці з Казимиром III і не було.

¹⁵ Аналізуючи події в Молдавському князівстві у середині 1370-х рр., І.Чаманська зазначає, що джерельної інформації про складання князями Коріатовичами присяги угорському королеві до 1377 р. немає (див.: *Czamańska I.* *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku.* – Poznań, 1996. – S.47). Утім, це могло статися й пізніше.

¹⁶ Див. біографію пана Рогозки: *Михайловський В.М.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // Укр. іст. журн. – 2009. – №5. – С.42–43.

¹⁷ *Czamańska I.* *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku.* – S.46–47.

¹⁸ Про це див. також в узагальнюючій історії середньовічної Угорщини: *Pal E.* *Realm of St.Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526.* – London, 2001. – P.168.

¹⁹ Див.: *Tęgowski J.* *Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 r.* // Cracovia. Polonia. Europa. *Studia z dziejów średniowiecza, ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej.* – Kraków, 1995. – S.302.

²⁰ *Krzyżanikowa J., Ochmański J.* *Władysław II Jagiełło.* – Wrocław, 2006. – S.74.

²¹ *Tęgowski J.* *Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 r.* – S.302.

²² *Bukowski W.* *Salomonowie herbu Łabędź. Ze studiów nad patrycjatem krakowskim wieków średnich* // Cracovia. Polonia. Europa. *Studia z dziejów średniowiecza, ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu...* – S.116.

²³ Прикладом панування цієї думки у передвоєнній історіографії є узагальнююча праця Г.Ловмянського про політику Ягеллонів: *Łowmiański H.* *Polityka Jagiellonów.* – S.28, 42, 58.

²⁴ AGZ. – Lwów, 1873. – Т.ІІІ. – №L. – S.84–85. У цьому документі в титулатурі Ягайла іменовано «Russieque dominus et heres» (руський володар і спадкоємець (дідич)), а не «supremus» (найвищий), як щодо Краківської, Сандомирської, Серадзької та ін. власне польських земель.

²⁵ *Ibid.* – Т.ІІ. – №XVII. – S.29.

²⁶ Розлогі цитати з праць Д.Зубрицького та К.Шайнохи див.: AGZ. – Т.ІІ. – №XVII. – S.29, прирп.1.

²⁷ *Długossii J.* *Historiae Polonicae.* – Т.ІІІ. – Lib.IX/X. – P.487 («castrum Przemisl, Iaroslav, Grodek, Halicz, Trebowlya, civitatem Leopolim et castrum in monte, ac omnia alia Russiae castra»).

²⁸ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430* (далі – CEV) / Ed. A.Prochaska. – Kraków, 1882. – S.39 («...districtus Trebowliensis et Sczenca observentur circa iura ea in quibus tempore felicis et eterne recordacionis incliti Kazimiri regis Polonie nostri predecessoris et Ladislai ducis Oppolensis alias tenutarii illaruni parcium obervabantur»).

²⁹ Див.: *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791* / Wyd. St.Kutrzeba, W.Semkowicz. – Kraków, 1932. – №7. – S.6 (Скиргайло); №8. – S.6 (Вітовт); №9. – S.7 (Сигізмунд Кейсгутович); №16. – S.12–13 (Дмитро Корибут); №17. – S.13–14 (Василь); №19. – S.16 (Семен Лінгвен); №20. – S.17–18 (князі і бояри Дмитра Корибута); №21. – S.18–19 (Александр Вігунт); №22. – S.19–20 (Дмитро Корибут); №23. – S.20–21 (Володимир); №24. – S.21–22 (Дмитро Ольгердович); №25. – S.22–23 (Семен Лінгвен); №33. – S.30 (Федір Любартович).

³⁰ *Ibid.* – №30–31. – S.27–29; №32. – S.29–30.

³¹ *Tęgowski J.* *Powiązania genealogiczne wojewodów moldawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV–XV wieku* // *Genealogia.* – 1993. – Т.3. – S.50–57.

³² *Czamańska I.* *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku.* – S.57.

³³ Ibid. – S.62.

³⁴ Про перебування Федора Кориатовича на Закарпатті див.: *Петров А.* О подложности грамоты князя Федора Кориатовича 1360 г. // Материалы для истории Угорской Руси. – Санкт-Петербург, 1906. – Т.III. – С.3–5. За А.Петровим, разом із Федором до угорського королівства «переселилися брат його, князь Василь (рідний брат, чи близький родич, стверджувати не беремося), і князівський родич (?) Станіслав, син Іоанна, Іоанн, Петро, Георгій та Богдан».

³⁵ *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów. – S.186.

³⁶ Ibid. – S.185, przyp.855 (тут наведено цитату з праці Іоана Міхалюя: «*Illustris principis domini Theodori ducis Podolie, avunculi nostri carissimi et fidelis*» («Преславний достойний володар Федір, князь Поділля, наш дорогий і вірний дядько»).

³⁷ *Уляницький В.* Матеріали для історії взаємних отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV–XV вв. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1887. – Кн.3. – №19. – С.16.

³⁸ CEV. – №CXIII. – S.43.

³⁹ *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola. – S.173–174. Реґести: *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. – №56–57.

⁴⁰ Ibid. – S.173. Реґести: *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. – №58.

⁴¹ *Kurtyka J.* Odrodzone królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań. – Kraków, 2001. – S.44.

⁴² *Czamańska I.* Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – S.61–62.

The article examines the events of the second half of the 14th century when the Koriatovych brothers acquired the territory of Podillia during the 40s, and consequently have turned from the autonomous princes into the vassals of two kings. Having accepted the supremacy of the Polish king Kazimierz III in the mid-60s, they remained loyal to the king until his death in 1370. Prince Władysław of Opole's governance over the Rus' lands and the military campaign of King Louis the Hungarian in 1377 led to the brothers' adoption of the new patron. The brothers' loyalty to the oath cost them a territory of Podillia principality which they lost in 1394.

П.М.Сас*

ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ІЄРАРХІЇ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (1620 р.)

У статті розглянуто питання хронології та конкретно-історичних обставин висвячення 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном православних церковних архієреїв Київської митрополії. Встановлено, що ця подія, якій 2010 р. виповнюється 390 років, відбулася у часовому проміжку між 25 серпня і 10 вересня (15 серпня і 31 серпня за ст.ст.) 1620 р.

Історичні джерела, що проливають світло на відновлення єрусалимським патріархом Феофаном православної ієрархічної структури Київської митрополії, доволі фрагментарні та неповні. Не дивно, що їх тлумачення дослідниками породило чимало суперечливих історіографічних версій. Водночас деякі з гіпотез в історичній літературі набули значення незаперечних істин. Як видається, із метою об'єктивного й, наскільки це можливо, повного висвітлення святительської місії патріарха Феофана в Україні потрібно ретельно вивчити доступні на сьогодні дослідникам джерела, особливу увагу звернувши на ступінь їх достовірності, а також реальний історичний контекст.

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Напередодні відновлення ієрархії православної церкви

За два місяці, які минули після приїзду у березні 1620 р. патріарха Феофана до Києва, організаційно зміцнилися братства, політично згуртувалися учасники руху за конфесійну свободу православних. Активізації цих процесів послужила діяльність Феофана, який, окрім Київського братства, протягом травня – жовтня видав свої грамоти православним братським організаціям у Могилеві, Слуцьку, Луцьку, Львові, Рогатині, Мінську та Перемишлі¹. Водночас у церковних і світських колах, близьких до Іова (Івана) Борецького, який був першим ректором Київської братської школи, а 1619 р., прийнявши чернеций постриг під ім'ям Іова, став ігуменом Київського Свято-Михайлівського монастиря, від патріарха східної церкви чекали значно більшого, аніж видання «братських» грамот. Адже основним питанням для них було – умовити Феофана висвятити православного митрополита та єпископів.

Серед світських осіб, які мали вагомe слово в нарадах і дискусіях православних, присвячених конфесійним проблемам, ключовою постаттю був гетьман П.Сагайдачний. Змальовуючи його активну проправославну політичну позицію як до 1620 р., так і під час приїзду в Україну ерусалимського патріарха, К.Сакович писав:

«Лечъ я до своего ся Гетмана вертаю
 Петра Конашевича, и въ немъ залецаю,
 При мензствѣ, Вѣру его, въ которой статечне
 Трвалъ, заставляючи ся заню досыть сердечне.
 И завше зъ своимъ Войскомъ Кроля Пана просилъ,
 Абы Вѣру нашу Святую успокоилъ.
 Офѣрюючися му тымъ хентнѣй Служити,
 Кгдыбы рачилъ Релію нашу успокоити...
 А кгда тую прозьбу Кроль зъ Сенатомъ откладаль:
 Тымъ часомъ Патріарха вчасне къ намъ завиталь,
 Зъ Землѣ Святой Мѣста Іерусалима:
 Отколь вышла на вѣвесь свѣтъ Правдивая Вѣра.
 Которого тотъ Гетманъ зъ Войскомъ наведивши
 Въ Кіевѣ, и поклонъ му достойный отдавши
 Съ Православными, почаль Раду въ томъ чинити:
 Жебы могли Пастырей Православныхъ мѣти
 Въ Церкви своей, на мѣстцахъ Владыковъ Унѣтовъ,
 Которыхъ маеть Народъ нашъ за Езуитовъ:
 Кгдыжъ Унѣяти зъ ними единомудрствують,
 Всѣхъ подбити подъ владзу Папѣ, усилюють.
 Обравши теды згодне всѣ, зъ Людей Духовныхъ,
 Честныхъ Мужей, и въ Писмѣ бѣглыхъ, Особъ годныхъ:
 Патріарсѣ Святому ихъ презентовали,
 О Посвяченя ихъ на Владыцтва, жадали»².

Отже, за панегіричним звеличенням П.Сагайдачного – ревного поборника «віри нашої святої», у наведених вище рядках простежується також політична конкретика тогочасних подій. Ідеться, зокрема, про відмову «короля з сенатом» задовольнити конфесійні вимоги православних, що для К.Саковича фактично було аргументом для виправдання відновлення ієрархії православної церкви без погодження з урядом. У цьому разі йдеться про творче пере-

осмислення автором «Віршів на жалісний погреб...» перебігу тривалої сеймової боротьби шляхти, що розпочалася після Берестейської церковної унії 1596 р. Досить ефемерні плоди цієї боротьби були перед очима освічених і політично заангажованих сучасників. Свідченням чого може стати добірка документів, уміщених у праці «*Verificatia niewinności*» М.Смотрницького³.

П.Сагайдачний брав найактивнішу участь у нарадах православних щодо відновлення церковної ієрархії. Слово гетьмана, за яким стояло Військо Запорозьке, було вагомим. Однак єрусалимський патріарх побоювався висвячувати православних архієреїв, адже влада вбачала у ньому потенційного турецького агента. Приміром, коронний гетьман С.Жолкевський уважав, що патріарх Феофан вирушив у подорож до Московії лише заради того, щоби, за вказівкою зі Стамбула, налаштувати тамтешній уряд проти Речі Посполитої. Саме тому він і вирішив добиратися до московської столиці «незвичною дорогою» – «через Орду» (патріарха цілий рік утримував у Бахчисараї кримський хан)⁴. Тобто, за логікою коронного гетьмана, виходило, що такий маршрут є нічим іншим, як «шпигунською стежкою». Викликало підозри С.Жолкевського і те, що патріарх надто довго перебуває у Києві – про це він 23 липня 1620 р. писав київському воєводі. Відтак С.Жолкевський був рішуче налаштований заарештувати Феофана. Проте на заваді цьому стояло козацтво. Коронного гетьмана непокоїв універсал П.Сагайдачного (виданий, очевидно, у березні 1620 р.), в якому йшлося про гарантування безпеки єрусалимського патріарха під час перебування того в Україні. Через це С.Жолкевський вирішив діяти обхідними шляхами, таємно. Найперше, чого він прагнув досягти – приспати пильність як самого патріарха, так і його занадто палких прихильників в Україні. Дізнавшись через своїх вивідувачів, що Феофан збирається приїхати до Львова, С.Жолкевський вирішив тут його й заарештувати, давши щодо цього секретні інструкції королівському комірникові Щ.Почановському (цей шляхтич, за дорученням Сигізмунда III, мав супроводжувати патріарха Феофана територією Речі Посполитої). Коронний гетьман забезпечив Щ.Почановського «чистим універсалом», в якому було спеціально наголошено, що обов'язком для всіх в Україні є виявляти належну пошану єрусалимському патріархові. Автор цього документа, напевне, гадав, що це допоможе йому приховати від православних справжні плани щодо Феофана⁵.

Судячи з усього, королівський коміжник узяв «чистий універсал» із рук коронного гетьмана у Жовкві 5 травня 1620 р. – саме цього дня С.Жолкевський видав ще два такі документи, один з яких було адресовано київським міщанам, а другий – волинським і подільським «українним обивателям». В обох цих універсалах йшлося про потребу всіляко сприяти Щ.Почановському під час супроводження Феофана («святого єрусалимського патріарха», «поштивого і благородного чоловіка») дорогами України в напрямку Кам'янця до Хотина⁶.

За свідченням І.Борецького, перший із зазначених універсалів С.Жолкевського (вірогідно, і другий також) привіз до Києва королівський коміжник Щ.Почановський⁷. Коли саме з'явився у місті цей офіційний представник уряду, приставлений до патріарха Феофана фактично як політичний наглядач? Відомостей про це у джерелах не збереглося. Утім, час прибуття Щ.Почановського до Києва можна орієнтовно визначити за деякими опосередкованими даними. Як впливає з універсалу С.Жолкевського до київських міщан від 5 травня 1620 р., члени магдебурзького самоврядування міста оперативно поінформували коронного гетьмана про влаштований ними «поштивий прийом» єрусалимського патріарха. Якщо припустити, що ки-

ївські міщани відправили гінця до С.Жолкевського вже наступного дня по прибутті до Києва Феофана, тобто 26 березня, а коронний гетьман зустрівся з ним у Жовкві принаймні 4 травня (адже йому потрібен був час, щоб устигнути до 5 травня видати три універсали і провести секретний інструктаж Щ.Почановського), то це означатиме, що шлях із Києва до Жовкви гонець подолав за 9 днів. Отже, приблизно стільки ж часу потрібно було і Щ.Почановському на цю дорогу у зворотному напрямку. Виїхавши із Жовкви щонайраніше 5 травня з універсалами С.Жолкевського, він 13 травня (можливо, дещо раніше) міг бути у Києві.

Спроби Щ.Почановського переконати патріарха Феофана якнайшвидше вирушити із Києва додому успіху не мали. Тим часом запорожці на чолі з П.Сагайдачним наполегливо переконували єрусалимського патріарха висвятити церковних ієрархів. «Щоправда, були й такі, – писав І.Борецький разом з іншими церковними достойниками у «Протестації», – котрі святого патріарха відраджували через те, що нині на нас насуваються небезпеки. Однак люди рицарські та гарячі духом його святобливості сказали: Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби твоя святобливість руському народові митрополита та єпископів не висвятив і не зоставив, особливо [тепер], заставши нас переслідуваних і без пастирів. І гляди [мовили], аби тебе часом який лютий звір не забив на цій дорозі, мандрівці заради Христа, як того чоловіка Божого, посланого до короля Єроваама»⁸.

Отже, політично активні запорозькі провідники, які входили до радикального крила руху за конфесійну свободу православних, наполегливо і відверто нагадували патріархові Феофану про його пастирський обов'язок. У творі І.Борецького зміст їх розмови відобразився, звісно, в адаптованій до стилістики церковно-релігійних текстів формі. На це вказує вжита в наведеному уривку «Протестації» біблійна алюзія: відсилання до притчі про «чоловіка Божого», який не зміг виконати Господнього веління, давши збити себе на манівці, через що і став жертвою лева (3-тя Царств 13: 1–28). Однак навіть у такому пом'якшеному літературною обробкою І.Борецького записі діалогу, в якому взяли участь представники запорожців, проступає гарячий дух їхніх спонукань патріарха Феофана до святительського чину. Безкомпромісна і рішуча позиція представників козацтва не залишала йому жодного морального виправдання за власну слабкодухість.

Актуальні політичні позиції Війська Запорозького щодо православного конфесійного питання та способів його вирішення не змінилися після того, як П.Сагайдачного скинули з гетьманства (приблизно 9 липня 1620 р.) і до влади прийшов Я.Бородавка. У той час патріарх Феофан не припиняв видавати свої акти, що підтверджує текст його грамоти від 13 (23) серпня 1620 р. до православних (встановити точну адміністративно-територіальну націленість цього документа на конкретних вірян немає можливості) із закликом обирати кандидата, що гідний єпископського сану⁹. Уже перший публікатор грамоти, С.Голубєв, зазначав, що єрусалимський патріарх міг розіслати кілька подібних документів до православних, переконуючи їх «без вагання обирати зі свого середовища гідних людей для посвячення їх в єпископський сан». Причому, історик наголошував, що Феофан «не наважувався відкрито висвячувати ієрархів», відтак таємне висвячення розпочалося 6 жовтня¹⁰. В історіографії існує думка, що документ, про який ідеться, «насправді не конкретизував намірів патріарха висвятити єпископа саме під час свого перебування в Україні»¹¹.

Є підстави для висновку, що грамотою до православних від 13 (23) серпня 1620 р. єрусалимський патріарх насправді засвідчив свою рішучість висвятити церковних ієрархів. Адже, по-перше, він, як авторитетний ієрарх східної церкви, мав бути послідовним у своїх діях, і, закликавши вірних обирати кандидата в єпископи, повинен був його висвятити принаймні з моральних міркувань, не залишаючи православних сам на сам зі своїм вибором. По-друге, упродовж дуже стислого – дещо більшого, ніж двотижневий – терміну (після 23 серпня) патріарх Феофан таки провів висвячення в архієрейський сан, чого від нього й чекали православні (детальніше про це йтиметься нижче).

З огляду на зазначені обставини вельми вірогідно, що документи, подібні до патріаршої грамоти від 13 (23) серпня, було розіслано у головні центри дієцезій Київської митрополії – Володимир, Берестя, Луцьк, Острог, Перемишль, Самбір та інші міста, які традиційно виконували функції єпископських столиць. Що ж до грамоти патріарха Феофана, яку розглядаємо, то у ній наголошувалося, що ініціатива обрання та висвячення архієреїв цілком узгоджується з церковними правилами і канонами. Відтак єрусалимський патріарх розцінював як «спасенну» позицію православних, котрі підтримують справу відновлення церковної ієрархії. Переконаував їх «зміцнитися у вірі» й попри всі застороги та заборони світської влади рішуче прямувати до поставленої мети. Підбадьорював тих, до кого звертався, що, пройшовши тернистим шляхом переслідувань за віру, вони будуть утішені чудовими плодами благої і богоугодної справи: «Да изберете себѣ єпископа, апостоломъ и правилаи узаконеннаго, ему жъ престоль и наслѣдіе, яко въ древнемъ завѣтъ левитомъ, да будетъ Богъ, и ваша любовь и щедротная рука. Повеленій же и запрещеній міра не боящеся, якоже нѣкогда родители Моисеевы не боящеся повеленія Фараонова... Плодъ убо гоненія и бѣдъ суть єпископы и учителя благие и житіе Богу угодное»¹².

Ця патріарша грамота не була, як може здатися на перший погляд, бунтарським маніфестом, котрий закликав народ на барикади релігійної війни. Хоча б через те, що документ, формально адресований широкому православному загалові, насправді був призначений для досить вузького кола втаємничених. У будь-якому разі особи, які режисировали справу відновлення церковної ієрархії, не могли бути зацікавленими у всенародному розголошенні патріаршої грамоти. Від цього їх мало стримувати побоювання, що зміст зазначеного та подібних документів передчасно стане відомим урядовим колам і, відповідно, святительську місію патріарха Феофана в Україні буде зірвано.

Водночас упадає у вічі, що патріарша грамота з'явилася за два дні до храмового свята, яке широко відзначали у Києво-Печерському монастирі – Успіння Пресвятої Богородиці (у той час припало на 15 серпня за ст.ст., або 25 серпня за н.ст.). За традицією, до монастиря звідусіль прибувало багато прочан, деяким з яких довелося подолати неблизький шлях. Наприклад, один православний міщанин-братчик прийшов до Києва із далекого Вільно (за що пізніше постраждав: за фальшивим звинуваченням у державній зраді віленський магістратський суд засудив його до ув'язнення)¹³. У Києві у цей час спостерігався великий вплив православної шляхти і духовництва. Судячи з усього, представників цих обох «благородних станів» було ознайомлено з грамотою єрусалимського патріарха, адже для організаторів відновлення вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії важливо було заручитися насамперед публічною підтримкою шляхетства східного обряду, що створило б конче необхідне для запланованого святительського чину патріарха Феофана політичне легітимаційне тло. Православна шляхта, а також

духівництво, які зібралися у Києві на Успення, з ентузіазмом підтримали ідею відновлення Феофаном церковної ієрархії, виступивши з відповідним зверненням до нього¹⁴. Відтак ерусалимський патріарх отримав вагомий формальний привід для того, аби розпочати висвячення митрополита та єпископів.

У полоні історіографічних стереотипів: коли й де відбулася хіротонія?

У вітчизняній історіографії здавна існував інтерес до питання про відновлення патріархом Феофаном вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії. Попри це, ані історики старої генерації, ані сучасні українські дослідники так і не дали вичерпної й однозначної відповіді щодо часових меж та місця висвячення православних архієреїв. Приміром, М.Грушевський визначав часову послідовність хіротоній на основі даних літопису Густинського монастиря. Тож він уважав, що 1620 р. у Києві спочатку було висвячено на перемишльського єпископа ігумена Києво-Братського монастиря Ісаю Копинського, за кілька днів – на київського митрополита Іова Борецького, після цього – Мелетія Смотрицького. На думку історика, поза межами Києва висвячення пройшли три особи: у Трахтемирівському монастирі на єпископа володимирського – Єзекіїл Курцевич, у Білій Церкві на єпископа луцького – ігумен Чернчицького монастиря Ісакій Борискович, а на початку лютого 1621 р. у Животові, що на Брацлавщині, на єпископа холмського – ігумен Милецького монастиря Паїсій Іполитович. Про грецького єпископа Аврамія, поставленого «пінським владикою», М.Грушевський згадував загально, без жодних хронологічних уточнень. Причому він припускав, що висвячення І.Копинського відбулося не 6 жовтня, І.Борецького – не 9 жовтня, М.Смотрицького – не через вісім тижнів по цьому, як стверджувалося у літописі Густинського монастиря, а дещо раніше, а саме напередодні завершення 7 жовтня Цецорської битви¹⁵. Аналогічну думку ще до М.Грушевського висловив П.Жукович¹⁶.

Така часова схема висвячень православних архієреїв досить популярна у вітчизняній історіографії. Приміром, на основі фактажу літопису Густинського монастиря стверджується, що висвячення І.Борецького та І.Копинського відбулося на початку жовтня 1620 р., тоді, як заповнення решти вакантних єпископських кафедр – «згодом»¹⁷. Певними варіаціями зазначеної історіографічної схеми є твердження, згідно з якими висвячення митрополита і шістьох єпископів припало на жовтень 1620 р.¹⁸, або ж воно відбулося як того місяця, так і «пізніше»¹⁹. Деякі дослідники воліють не наводити конкретних дат, однак по суті приймають порядок висвячень, що його дотримувався М.Грушевський²⁰. Автори окремих праць по окресленні загального політичного тла, вельми сприятливого для боротьби православних за інтереси своєї церкви (поразка військ Речі Посполитої під Цецорою), пишуть про відновлення православної церковної ієрархії у державі «восени цього ж 1620 року»²¹. У спеціальній літературі можна зустріти однозначні твердження, що висвячення ієрархів розпочалося після цецорського розгрому, що створив для цього акту «зручний політичний момент, коли годі було чекати покарання від польського уряду»²². Схожі твердження побутують і в польській історіографії²³.

Ще одна історіографічна версія відносить згадану подію до кінця 1620 – початку 1621 рр.²⁴ Окремі автори, поряд із загальними судженнями про

відновлення православної церковної ієрархії у 1620–1621 рр., наводять і конкретні дати (або ж зазначають місяць) деяких хіротоній патріарха Феофана. Причому стверджується, що І.Борецький став київським митрополитом 9 жовтня, М.Смотрицький полоцьким архієпископом – у жовтні 1620 р., Єзекііл Йосип Курцевич-Коріатович – володимирсько-берестейським єпископом і «протронієм митрополії Київської та Галицької» – у січні 1621 р.²⁵

Як можна переконатися, висвітлення вітчизняною історіографією питання про час відновлення патріархом Феофаном вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії характеризується мозаїчністю суджень та припущень. Простежується значний вплив на істориків тлумачної версії цієї події, що властива літопису Густинського монастиря²⁶. Примітно, що від часу опублікування цієї історіографічної пам'ятки О.Бодянським у 1848 р. мало хто з дослідників висловлював сумніви щодо наявної у ній хронології висвячень. До таких належав, зокрема, о. Макарій, який звернув увагу на те, що у літописі Густинського монастиря неправильно вказано рік перебування патріарха Феофана у Києві, а саме 1621 р. замість 1620 р.²⁷ П.Жукович зауважував, що свідчення цього «порівняно пізнього і не в усьому точного» літопису про перші хіротонії, насамперед І.Борецького та М.Смотрицького, не узгоджуються з іншими джерелами (власне, даними, наявними у творах «Iustificacia niewinności» та «Verificatia niewinności»)²⁸.

Отже, докладніше розглянемо повідомлення літопису Густинського монастиря про висвячення єрусалимським патріархом православних архієреїв. Насамперед потрібно зазначити, що дати у цій пам'ятці подано за старим стилем і позначено кирилическими літерами. За твердженням автора літопису, патріарх Феофан прибув до Києва *ахѣа*, тобто 1621 р. І пробув він у місті замалим не цілий рік («Бяше же стѣший патриархъ во стѣмъ градѣ Киевѣ мало нѣчто отъ годища року *ахѣа*»)²⁹. Тобто, у цьому разі приїзд Феофана датовано на рік пізніше, аніж насправді (на що слушно звернув увагу о. Макарій).

Київські висвячення єрусалимського патріарха у літописі представлено за такою схемою. Першим було висвячено 6 жовтня, у четвер, ігумена київського Межигірського монастиря Ісаю Копинського на перемишльське єпископство; другим – 9 жовтня, у неділю, ігумена Київського Свято-Михайлівського монастиря Іова Борецького на Київську митрополію; третім – через вісім тижнів «єпископом» став Мелетій Смотрицький. Причому виходило, що всі висвячення відбулися *ахѣв*³⁰, тобто 1622 р.!

Можна з певністю стверджувати, що тут ідеться не про довільну описку автора літопису Густинського монастиря, а його цілком продумані хронологічні викладки. По-перше, ще в одному місці свого твору він стверджував, що І.Копинський став єпископом 1622 р. («сему же дѣланіе быст во стѣмъ градѣ киевѣ в братствѣ црѣви стѣхъ бѣоявленій, в року *ахѣв*»)³¹. По-друге, у 1622 р. день 6 жовтня справді припадав на четвер, а 9 жовтня – на неділю, тоді, як, приміром, у 1620 р. – відповідно, на вівторок і п'ятницю. Звідси напрашується висновок, що вміння визначати дати пасхалій дуже допомогло авторові літопису Густинського монастиря. Він легко вираховував, на який день тижня припадало те чи інше число місяця. Через це йому було неважко встановити потрібні йому «точні» дати хіротоній І.Копинського та І.Борецького, навівши для більшої переконливості також і дні тижня цих подій. Штучність таких калькуляцій, зроблених літописцем зі зміщенням порівняно з реальними датами рівно у два роки, цілком очевидна. Якщо вірити йому, то М.Смотрицького було висвячено у Києві 3 грудня 1622 р., тобто через вісім тижнів після перших двох висвячень. Причому при хіротонії

М.Смотрицького нібито сталося знамення – у нього випало з рук Євангеліє. Згідно з пророцтвом єрусалимського патріарха, що не забарилося з'явитися у літописі, це провіщало відступництво ієрарха від православ'я («не долго сему со вами быти, вскорѣ бо будетъ зѣло велий противникъ цркви хрѣй восточного православія. Тако событсѣ во недолземъ временѣ»)³². Неважко переконатися, що цей літописний пасаж являє собою вочевидь тенденційну розумову конструкцію, адже автор твору відверто продемонстрував намір відокремити на власний розсуд «добрих овечок» від «злих козлищ», власне, відмежувати своєрідною хронологічною перегородкою у вісім тижнів висвячення «блаженних» І.Копинського та І.Борецького від хіротонії майбутнього «противника церкви Христової східного православ'я» М.Смотрицького.

Подальше висвячення Феофаном ще трьох церковних ієрархів у літописі зображене як всенародне урочисте церемоніальне дійство. Разом із патріархом дорогами України з Києва рушили представники духівництва, безліч мирян, тисячі запорожців на чолі з гетьманом П.Сагайдачним (дарма, що насправді той помер ще навесні 1622 р.). Єрусалимський патріарх у супроводі велелюдної процесії насамперед завітав до Трахтемирівського монастиря. Там він поставив на володимирське і берестейське єпископство Є.Курцевича. Після цього юрба «шляхецкого и духовного рода» та 3-тисячне козацьке військо (яким і надалі – через помилку автора літопису – продовжував командувати гетьман П.Сагайдачний) дісталися Білої Церкви, де Феофан висвятив на луцьке та острозьке єпископство І.Борисковича. Нарешті, патріарх зі своїми численними супутниками «дуже лютої зими» (вочевидь, 1623 р.) опинився у Животіві – тут він поставив на холмське єпископство Паїсія Попитовича³³.

Отже, згідно з літописом Густинського монастиря, єрусалимський патріарх прибув в Україну наприкінці 1621 р. У Києві, за твердженням літописця, він провів замалим не рік, останнє висвячення у місті здійснив 3 (13) грудня 1622 р. і покинув українські землі в перші місяці 1623 р. Розглянемо ще деякі повідомлення цього джерела, достовірність яких також небезсумнівна. Ідеться насамперед про те місце літопису, де яскраво описано шлях Феофана від згаданого монастиря до Києва у супроводі почесного ескорту запорожців на чолі з гетьманом П.Сагайдачним. За словами літописця, у той час патріарх прибув до Густинського монастиря з Московії, «от Путивля, опочиваше в сей сѣой обители, мнѣстру густынскомъ, и блѣословеніе свое пастырское гроба гдѣня в тоє время далъ мѣстцу тому сѣому, и отсюду идяше сѣйшый патриархъ во сѣый град киевъ, провождаху бо его множество воинъ козаковъ, гетманъ сагайдачный петръ, мужъ зѣло воинствен бѣше и страшень бѣ врагомъ всѣмъ; и поставиша сѣйшаго отца патриарху во братвѣ цркви сѣыхъ бѣоявленій, средѣ града киевского, и обточиша его стражбою аки пчелы матицу свою, тако сѣйшого отца и пастыря овцы словесныи от волковъ противныхъ стережаху»³⁴.

У наведеному уривку досить помітно особливий ідейний підтекст подорожі єрусалимського патріарха на відтинку від Густинського монастиря до Києва, а саме – його шлях пролягав від святого місця до святого міста. Примітно, що у літописі «святими» не названо ані Трахтемирівський монастир, ані Білу Церкву та Животів, де відбувалося, як стверджував його автор, рукопокладення в єпископський сан Є.Курцевича, І.Борисковича та П.Попитовича. На цьому тлі контрастніше окреслюється явно цілеспрямоване прагнення автора твору наголосити на святості Густинського монастиря та Києва, об'єднавши їх в одну сакральну вісь. Відтак це означало возвеличення Густинської обителі як визначного православного осередку. Реноме

святості монастиря якнайкраще підтверджувала і розповідь про прибуття до нього грізного гетьмана П.Сагайдачного із запорожцями, яким належало виконати особливу місію та почесний обов'язок православних воїнів, супроводжуючи патріарха Феофана від цього священного місця до іншого вмістища святості – Києва.

Чи свідчить ця обставина про легендарність літописного повідомлення, що його розглядаємо? Слід зазначити, що унікальну оповідь літописця про супроводження козаками П.Сагайдачного ерусалимського патріарха від Густинського монастиря до Києва не підтверджують достатньо надійні джерела, а саме «Вірші на жалісний погреб...» К.Саковича. Добре поінформований автор цього твору зазначав, що по прибутті Феофана з Московії в Україну гетьман П.Сагайдачний та його козаки зустрілися з ним у Києві («Которого тотъ Гетманъ з Войскомъ наведивши / В Кіевѣ, и поклонъ му достойный отдавши / С Православными, почал Раду въ томъ чинити»).

Отже, під час зустрічі у Києві з патріархом Феофаном П.Сагайдачний та запорожці віддали йому «достойний уклін». Звісно, що тут ідеться про першу офіційну зустріч козаків з ерусалимським патріархом. Адже якщо б вони зустріли його в Густинському монастирі, то, безперечно, уже там засвідчили б йому належну шану. Відтак не було б потреби у повторній публічній церемонії зустрічі запорожців із патріархом Феофаном у Києві.

Згідно з наявною у творі М.Смотрицького «*Verificatio niewinności*» інформацією, під час першої зустрічі запорозького гетьмана та кількох тисяч козаків з ерусалимським предстоятелем П.Сагайдачний від імені Війська Запорозького попросив та отримав від нього відпущення гріхів за пролиття козаками християнської крові під час походу на Москву 1618 р.³⁵ Тим часом у літописі Густинського монастиря це питання витлумачене по-іншому. Стверджувалося, що не П.Сагайдачний звернувся до патріарха з проханням про відпущення гріхів, а сам він почав напучувати козаків більше не ходити війною на Московію. Причому патріарх Феофан зробив це вже покидаючи українську землю: «Увѣщавая ихъ, дабы от того времени не ходили на москву на родъ хрѣстіанскій бранію. Рече имъ: аще презрите мое прошеніе, истребить вас бгѣ, но не держайте сея злости творити вѣрнымъ хрѣстіаномъ; они же обѣщавася, но несохраниша сего, яко же обѣщали бяху»³⁶.

Неважко переконатися, що літописець переймався головно тим, щоб укласти в уста патріарха повчання з виразним політичним підтекстом. Історична ж основа наведеного вище повідомлення видається сумнівною. Окрім того, що автор літопису переплутав час від'їзду патріарха Феофана з України, він стверджував, що ерусалимського предстоятеля до молдавського кордону супроводжував гетьман (насправді полковник) П.Сагайдачний.

Часові реалії та дійові особи висвячень

Ерусалимський патріарх узявся до хіротонії, вірогідно, після відзначення свята Успіння Богородиці у Києво-Печерському монастирі. Невідомо, коли саме розпочалося і скільки днів тривало висвячення митрополита та єпископів. Водночас можна з певністю стверджувати, що до 10 вересня (31 серпня за ст.ст.) 1620 р. було хіротонізовано митрополита і п'ятьох єпископів. Очевидно, тоді ж на одну з єпископських кафедр призначено й грецького стагонського єпископа Аврамія.

Про це однозначно свідчить грамота патріарха Феофана, адресована до всіх православних Речі Посполитої. У кінцевому протоколі цього документа

про місце і час його видання зазначено: «Данъ въ Кіевѣ, лѣта отъ созданія міра 7128, а отъ воплощенія единороднаго Сына Божія лѣта 1620, индикта 3»³⁷. Отже, якщо зробити поправку на наведений у датуванні індикт, то стане зрозумілим, що найпізніше ця грамота могла бути видана 31 серпня (з 1 вересня розпочинався новий рік індиктового циклу). Досі історики чомусь ігнорували цю обставину, що спричиняло хибні тлумачення як датування, так і змісту згаданого документа³⁸.

Отже, відновлення вищої ієрархії українсько-білоруської православної церкви відбулося, як можна судити, у часовому проміжку 25 серпня – 10 вересня (15 серпня – 31 серпня за ст.ст.) 1620 р. Цей висновок спирається на свідчення грамоти патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої. Збереглися також деякі інші джерела, які містять схожі хронологічні вказівки щодо висвячення єрусалимським патріархом церковних архієреїв. Ідеться про повідомлення невідомого автора літописних записів за 1620 р., що були зроблені «за гарячими слідами» святицької місії Феофана. Пізніше ці записи ввійшли до літописного збірника «Літописці Волині та України». Згідно з ними, «в том же року мѣа септеврія 7 [3] дня, отежчаючи с Кієва Стѣйший Патріархъ положил клятву на рудского, Митрополита Кієвского, который был под унѣю Костела римского. А вмѣсто его поставилъ и послѣ на Митрополию Кієвскую члѣка годного и честного именемъ Іова Борецкого, у писмѣ словенском и грецкомъ, и латинском ученого, и з ним чотырох епископовъ на розныи мѣста. Мелетія Смотрицкого на епископство Полоцкое. Ісаію Копинского, инока сѣобливого, монастыра Печерского, на епископство Премыслское. Паисія Ипполитовича на епископство холмское и белзкое. Іосифа Курцовича на епископство володимѣрское»³⁹.

Як бачимо, автор цього літописного запису зазначив про те, що патріарх Феофан здійснив висвячення архієреїв, «від'їжджаючи з Києва», одночасно з проголошенням анафеми уніатському київському митрополитові Йосифу Веляміну Рутському. Утім, подані у цьому джерелі хронологічні вказівки дещо двозначні: з одного боку, 3 (13) вересня можна сприйняти як дату від'їзду Феофана з Києва, так і проведеного ним висвячення, а, з іншого, тільки як від'їзд патріарха з міста, напередодні якого він відновив вищу ієрархію православної церкви. Саме останній варіант прочитання цього джерела видається найбільш вірогідним, адже висвячення архієреїв вочевидь не було одномоментним, здійсненим упродовж дня, актом, після чого Феофан рушив у дорогу. Насправді висвячення у церкві Києво-Братського монастиря відбувалося затемна (детальніше про це йтиметься нижче), відповідно, від'їзд того дня з Києва явно був неможливий. Загалом автор літописних записів про події у Києві 1620 р. не мав жодного сумніву, що відновлення православної церковної ієрархії відбулося наприкінці перебування у місті патріарха Феофана, який затримався у ньому на все літо («былъ у Кіевѣ през часъ немалый, през все лѣто»)⁴⁰.

Отже, наведена згаданим автором інформація про висвячення архієреїв загалом підтверджує хронологію відновлення православної церковної ієрархії, що впливає з патріаршої грамоти, датованої 1620 р., третім індиктом. Цей висновок не можуть заперечити деякі відмінності між джерелами, як-от: на відміну від грамоти патріарха Феофана, у літописному записі невідомого автора немає згадки про єпископа луцького та острозького Ісакія, а титули більшості нововисвячених єпископів подано неповно⁴¹. Такі розбіжності могли спричинити як особливості авторського стилю того, хто робив літописні записи, так і, напевно, труднощі з відтворенням повної картини подій через якийсь час після від'їзду патріарха Феофана з Києва.

Є також непрямі свідчення джерел, що вказують на факт відновлення православної церковної ієрархії до 10 вересня. На особливу увагу щодо цього заслуговує «Iustificacia niewinności». Автор цього твору М.Смотрицький наголошував, що після висвячення митрополита та єпископів єрусалимський патріарх пробув на території Речі Посполитої «близько півроку»⁴². Орієнтуючись на це повідомлення, зробимо елементарний підрахунок. Отже, якщо патріарх Феофан завершив хіротонії до 10 вересня 1620 р., а залишив межі України десь наприкінці лютого 1621 р.*, то часовий проміжок між цими подіями становитиме близько п'яти місяців і двадцяти днів. Тобто, отриманий нами результат підрахунку цілком підтверджується повідомленням М.Смотрицького (у творі «Iustificacia niewinności» він виступав від імені митрополита І.Борецького та всіх православних єпископів) про приблизно піврічний термін перебування Феофана в Україні по висвяченні ним православних архієреїв.

Деякі відомості про святительську місію єрусалимського предстоятеля в Україні М.Смотрицький навів у книзі «Verificatia niewinności». Ідеться про те місце цієї праці, де автор спростовував уїдливі закиди опонентів новопоставлених православних ієрархів, що були спрямовані насамперед проти нього самого та І.Борецького, і зводилися до того, що висвячення є ганебним, оскільки воно відбулося «у такий тяжкий для Вітчизни час», тобто після цесарської катастрофи початку жовтня 1620 р. Відповідаючи на звинувачення, М.Смотрицький категорично стверджував, що хіротонії відбулися «раніше, ніж те сталося»⁴³, тобто до нещасливої битви.

Нарешті, привертають до себе увагу деякі документи, що пов'язані з роботою вального сейму у Варшаві, який розпочався 3 листопада 1620 р. На одному із сеймових засідань маршалок зачитав листа членів православного Віленського братства, зверненого до короля. Віленські братчики офіційно «представляли» («praesentowaliśmu») вищій владі новопоставлених православних ієрархів, а також клопоталися про «надання їм бенефіцій, що належать їх сану»⁴⁴. Цього листа вочевидь було написано не пізніше кінця жовтня. Зроблене у ньому представлення висвячених патріархом Феофаном ієрархів, а також пункт про надання належних бенефіцій мали практичний сенс тільки за умови, якщо до відкриття сейму відбулося повне відновлення ієрархії православної церкви. Якщо ж навпаки, то політична ініціатива віленських братчиків була б передчасною та, безумовно, шкідливою, яка, напевно, ускладнила б хіротонію нових єпископів, як і перспективи отримання ними економічних привілеїв від уряду. І справді, чи були такими нерозважливими члени Віленського братства, щоби клопотатися тільки про митрополита та одного єпископа, зовсім не дбаючи ще про п'ять незаповнених вакансій на єпископських кафедрах (схема літопису Густинського монастиря)? Або ж обстоювати інтереси митрополита і двох єпископів, ігноруючи чотири порожні єпископські кафедри (історіографічна схема, прихильники якої базувалися на повідомленнях літопису Густинського монастиря, дещо їх коригуючи)? Відповідь на ці запитання видається очевидною.

Кого персонально і в якій послідовності було висвячено до 10 вересня 1620 р. на православних архієреїв згідно з грамотою патріарха Феофана до

* Від 13 лютого 1621 р. упродовж трьох днів єрусалимський патріарх Феофан гостював у Животові, потім прибув до розташованої на молдавському кордоні Буші, а в березні вже перебував у Молдавії (Шахматов А.А. Предисловие. Ипатьевская летопись, 2-е изд. // Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001. – Т.2. – С.ХІІІ; Макарий. История русской церкви. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.11. – Кн.2. – С.264).

всіх православних Речі Посполитої? У цьому документі двічі перелічено новопоставлених церковних ієрархів. Перший перелік висвячень має такий вигляд:

1) На митрополію Київську, Галицьку та всієї Малої Росії – ігумен Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іов Борецький	4) На єпископію Володимирську і Берестейську – архімандрит Трахтемирівського монастиря Єзекіл Курцевич
2) На архієпископію Полоцьку та єпископію Вітебську і Мстиславську – ієромонах Мелетій Смотрицький	5) На єпископію Луцьку та Острозьку – ігумен Чернчицького монастиря Ісакій Борискович
3) На єпископію Перемишльську і Самбірську – ігумен Київського Межигірського монастиря Ісаєя Копинський	6) На єпископію Холмську і Белзьку – посвячено «честнаго и преподобнѣйшаго мужа» Паїсія Іполитовича

Другий перелік нововисвячених православних архієреїв у грамоті Феофана представлено так⁴⁵:

1) Митрополит Київський і Галицький та всієї Росії Іов Борецький	4) Єпископ Перемишльський і Самбірський Ісаєя
2) Єпископ Володимирський і Берестейський, прототроній митрополії Київської і Галицької Єзекіл Йосип Курцевич	5) Єпископ Луцький і Острозький Ісакій
3) Архієпископ Полоцький, єпископ Вітебський і Мстиславський Мелетій Смотрицький	6) Єпископ Холмський і Белзький Паїсій

Порівнявши обидва списки, можна перекоонатися, що у другому з них титулатуру православних архієреїв представлено з певними змінами і доповненнями, зроблено також спискові перестановки ряду осіб. Вирізнено особливий статус у православної церковній ієрархії Є.Курцевича, якого названо другим після митрополита (компонент титулу «всієї Малої Росії» зредуковано до «всієї Росії») і першим із-поміж решти єпископів. Судячи з того, що в межах одного документа зустрічається така варіативність у ранжируванні осіб, рукопокладених в архієрейський сан, подані Феофаном «штатні розписи» церковної ієрархії вочевидь було зроблено без надто жорсткої прив'язки до реальної черговості здійснених ним висвячень.

Водночас у цих патріарших розписах простежується намір Феофана з урахуванням місцевої традиції визначити актуальну на той час для Київської митрополії ієрархічну градацію архієреїв. Це виявилось у «тасуванні» єпископів, що посідали у його списках другу сходинку після митрополита: М.Смотрицького та «козацького єпископа» Є.Курцевича. При визначенні порядку своїх архієрейських списків ерусалимський патріарх, безперечно, брав до уваги й ієрархію «місництв», що склалася у той час в уніатській церкві (митрополит; архієпископ полоцький; єпископ володимирський; єпископ луцький та острозький; єпископ перемишльський і самбірський; єпископ холмський і белзький; єпископ пінський і туровський)⁴⁶.

Примітно, що поданий у грамоті патріарха Феофана другий перелік новопоставлених православних архієреїв у спрощеному вигляді відтворено в інструкції Війська Запорозького своїм послам до короля (березень 1621 р.). У цьому документі козаки вимагали від Сигізмунда III легалізації висвяче-

них єрусалимським патріархом церковних ієрархів – митрополита та єпископів (владик) – за таким списком⁴⁷:

1) Митрополит Київський і Галицький та всієї Русі (Rusj) Іов Борецький	4) Єпископ Перемишльський Ісає Межигірський
2) Єпископ Володимирський Єзекїл Йосип Курцевич	5) Єпископ Луцький Ісакий Чернчицький
3) Архієпископ Полоцький, [єпископ] Мстиславський і Вітебський Мелетій Смотрицький	6) Єпископ Холмський Паїсій Іполитович

Отже, якщо абстрагуватися від зробленого в наведеному списку усічення назв більшості єпископських кафедр, а також вказівок на ігуменство при іменах деяких єпископів, то цей список дзеркально повторює схему патріарха Феофана. Тобто, запорожці початково орієнтувалися на неї. Вірогідно, вони спеціально поклопоталися, щоби почесне місце було відведене Є.Курцевичу, з яким у козаків склалися особливі відносини.

Ще одним джерелом, що містить важливу інформацію про відновлену православну церковну ієрархію, є протестація від 25 травня 1621 р. Її вніс до київських ґродських книг митрополит І.Борецький. Зробив він це, зокрема, як від свого імені, так і від православних єпископів. Отже, архієреїв, які протестували проти дій верхівки уніатської церкви, подано у цьому документі в такому порядку⁴⁸:

1) Архієпископ*, митрополит усієї Русі Іов Борецький	5) Єпископ Перемишльський і Самбірський Ісає Межигірський
2) Єпископ Володимирський і Берестейський Єзекїл Йосип Курцевич	6) Єпископ Холмський і Белзький Паїсій Іполитович
3) Архієпископ Полоцький, Мстиславський і Вітебський Мелетій Смотрицький	7) Єпископ Пінський і Туровський А...
4) Єпископ Луцький і Острозький Ісакий Чернчицький	

Як бачимо, цей перелік, порівняно з розглянутими вище, є найповнішим – він складається з семи позицій, а його достовірність засвідчена особисто митрополитом при внесенні протестації до ґродських книг. Окрім того, цей перелік відрізняється від фактично ідентичних другого «патріаршого» 1620 р. та «козацького» 1621 р. списків православних архієреїв ще й тим, що в ньому уточнено ранжир деяких єпископів, а саме І.Борисковича поставлено попереду І.Копинського.

Визначений І.Борецьким у такому порядку перелік нововисвячених церковних ієрархів вочевидь відображав розуміння їх реальних (і традицій-

* Після висвячення в архієрейський сан І.Борецький, як правило, титулувався «митрополитом». Водночас у деяких підписаних ним документах фігурував також титул «архієпископ» (Грамота київського митрополита І.Борецького до всіх православних, 15(25).ХП.1621 // *Голубев С.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.1. Приложения. – С.261; Аполлеїа апології, 1628 // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Відділ стародруків. – R 1743(11). – С.5 зв.).

них) ієрархічних ступенів, що побутувало серед наближених до митрополита владик. На це вказує той факт, що аналогічно впорядкований перелік дієцезій Київської митрополії навів і М.Смотрицький у книзі «*Verificatio niewinności*», умотивовуючи правомірність звершених 1620 р. висвячень православних архієреїв та їх титулування («отець патріарх мусив висвятити руського митрополита до певної дієцезії, яка титулується митрополією Київською і Галицькою та всієї Русі; так само висвячували всіх інших єпископів руської церкви, до певних їхніх дієцезій, які звикли титулуватися на Володимирі і Бересті, на Полоцьку, Вітебську і Мстиславлю, на Луцьку й Острозі, на Перемишлі і Самборі, на Холмі та Белзі, на Пінську і Турові – до цих певних дієцезій, мовлю, висвятити їх мусив»⁴⁹).

Є підстави для висновку, що насправді черговість здійснених патріархом Феофаном хіротоній жорстко не залежала від таких церковних ієрархічних ранжирів. Першим було висвячено в архієрейський сан І.Копинського. Про це можна впевнено судити з так званої настольної грамоти патріарха Феофана Ісаї Копинському (1621 р.). У цьому документі не названо жодного нововисвяченого архієрея серед осіб, причетних до рукопокладення Ісаї (у його висвяченні взяли участь тільки патріарх Феофан, болгарський софійський митрополит Неофіт та грецький стагонський єпископ Аврамій)⁵⁰.

Джерела дають можливість визначити, хто пройшов висвячення в архієрейський сан четвертим. Це був Ісакій Борискович. Відповідні відомості є у настольній грамоті патріарха Феофана Ісакію від 9 лютого (30 січня за ст.ст.) 1621 р., де зазначено, що у поставленні його на єпископство взяли участь митрополит київський Іов Борецький, єпископ володимирський і берестейський Єзекііл Йосип Курцевич, а також єпископ перемишльський і самбірський Ісаїя Копинський⁵¹.

Що ж до черговості висвячень решти архієреїв, то про це можна лише здогадуватися. Можливо, після І.Копинського було висвячено І.Борецького. Зберігся лист останнього до московського царя Михайла Федоровича та патріарха Філарета, датований київським митрополитом у такий спосіб: «В лето бытия мира 7132-го, смотрения же владычня 1624-го, септемвриа 1-го индикта 20-го, митрополитства же смирения моего в начале лета 5-го»⁵². Насамперед зазначимо, що у цьому записі неправильно подано індикт. Насправді 1 вересня 7132 р. від створення світу було початком восьмого, а не неіснуючого двадцятого індикту (прикладом коректного датування з використанням індиктів, тобто запровадженого у Візантії відліку часу за п'ятнадцятилітніми циклами, в якому індикт означав порядкове місце того чи іншого року в межах цього циклу⁵³, може бути лист членів Київського братства від 10 (20) квітня 1625 р. до московського думного дяка Івана Грамотіна: «В лето от создания миру 7133, от воплощения же бога слова 1625-го, индикта 8-го, месяца априля дня 10-го»⁵⁴).

Отже, у листі І.Борецького констатовано, що на момент його написання, тобто 1 вересня за ст.ст., або 10 вересня за н.ст. 1624 р., розпочався п'ятий рік із того часу, як його автор став митрополитом. Тобто, ця подія відбулася напередодні 1 (10) вересня 1620 р. Якщо вона припала б на останню дату, то 1 (10) вересня 1624 р. виповнилося б рівно чотири роки від дня висвячення І.Борецького у сан митрополита й, відповідно, він вочевидь не мав би підстав твердити про початок п'ятого року свого перебування на митрополичій кафедрі.

Після І.Борецького було висвячено на архієрея, судячи з усього, Є.Курцевича, потім – І.Борисковича, М.Смотрицького, П.Іполитовича. Щодо цього слід звернути увагу, що М.Смотрицький та П.Іполитович фі-

гурували в ролі новопоставлених архієреїв у грамоті патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої від 1620 р. Водночас згадок про такий їх статус немає у патріаршій настольній грамоті І.Борисковичу від 1621 р. Звідси напрашується висновок, що їх хіротонія відбулася після висвячення І.Копинського, І.Борецького, Є.Курцевича та І.Борисковича.

Останньою мала б бути заповнена вакансія на пінську й туровську єпископську кафедру. У протестації митрополита І.Борецького та православних єпископів від 25 травня 1621 р. згадано єпископа пінського і туровського, причому без зазначення його імені. В копії документа, якою ми користувалися, замість імені цього єпископа проставлено літеру «А», після якої у рядку зроблено невеликий пропуск. Невідомо, чи переписувач документа не зміг прочитати імені пінсько-туровського єпископа та залишив вільне місце у рядку, щоби після уточнення його записати, чи, можливо, в оригіналі ім'я цього єпископа не зазначалося. Примітно, що в копії цієї протестації, яку опрацював П.Жукович, ім'я єпископа пінського і туровського не назване⁵⁵.

В історіографії побутує думка, що патріарх Феофан, перебуваючи 1621 р. проїздом у Животові*, призначив на пінсько-туровську кафедру грецького стагонського єпископа Аврамія (а також висвятив там в єпископський сан Паїсія Іполитовича)⁵⁶. Щодо такого призначення, тим більше у Животові, є сумніви. Насамперед упадає у вічі, що про пінсько-туровського єпископа немає жодної згадки у березневій 1621 р. посольській інструкції Війська Запорозького своїм послам до короля. Тим часом цей документ містив вимогу до політичного центру Речі Посполитої легалізувати відновлену православну церковну ієрархію. Причому запорожці мали вичерпну інформацію про пастирську діяльність патріарха Феофана на українських землях. Вони невідступно були при єрусалимському предстоятелі аж до того часу, коли він залишив територію України. Через це не має пояснення факт виведення пінсько-туровського єпископа за дужки процесу політичної легітимації, який у березні 1621 р. ініціювали запорозькі козаки, відправивши своїх послів до Сигізмунда III. Видається очевидним, що депутати від Війська Запорозького не могли відбутися до Варшави, не дочекавшись звісток про остаточний від'їзд патріарха Феофана. Водночас у полковника П.Сагайдачного та його козаків, які провели патріарха до молдавського кордону, напевно було цілком достатньо часу, щоби повернутися до гетьмана Я.Бородавки ще до того, як він відправив послів до короля. Адже запорозька посольська інструкція, про яку йдеться, датована березнем 1621 р. «по-старому», тобто за новим стилем щонайраніше – 11 березня (про час завершення місії П.Сагайдачного як супроводжувача патріарха Феофана при поверненні його додому детальніше йтиметься нижче).

Утім, те, в які терміни повернувся до Війська Запорозького козацький підрозділ на чолі з П.Сагайдачним після випровадження єрусалимського патріарха у Молдавію, у цьому разі не має принципового значення. Адже ані П.Сагайдачний, ані підлеглі йому запорожці безперечно нічого не знали про поставлення патріархом Феофаном єпископів у Животові. Із тієї причини, що він там нікого не висвячував і не призначав на єпископства. Про це можна з певністю судити зі зробленого сучасником літописного запису про перебування єрусалимського патріарха у цьому місті. Тут досить детально описано «протокол» животівських відвідин Феофана, водночас у цьому дже-

* Животів (пол. Żywotów) – нині с.Новоживотів на Вінниччині (Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2006. – Т.СCLII: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.584).

релі немає жодних натяків на те, що грецький стагонський єпископ Аврамій отримав у цей час пінську і туровську єпископську кафедру, або Паїсій Іполитович був висвячений на холмське і белзьке єпископство. І це при тому, що автор цього літописного запису виявив неабиякий інтерес до святительської місії патріарха, вирізвивши хіротонію І.Борецького у Києві⁵⁷.

Тим часом, як зазначалося, у протестації І.Борецького та православних владик від 25 травня 1621 р. названо серед незгодних архієреїв єпископа пінського і туровського. Якщо зважити на вірогідність пропуску імені цього єпископа в тексті документа, а також те, що публічна згадка про нього з'явилася вже по виїзді патріарха Феофана з України, то у цьому можна вбачати вказівку на якусь незручність для нововисвячених церковних ієрархів питання про заповнення вакансії на пінсько-туровській єпископській кафедрі. Причому, це питання, напевне, мало бути принципово вирішене вже під час київських висвячень патріарха Феофана в період від 27 серпня до 10 вересня 1620 р.

Не виключено, що така пізня і без категоричної визначеності згадка про єпископа пінського і туровського пояснювалася тим, що в оточенні І.Борецького зважали на атмосферу підозрливості щодо візиту єрусалимського патріарха в Україну, яку нагнітали представники уніатської та урядової сторін. Тому-то православні діячі й не хотіли заострювати увагу на «чужинстві» призначеного на високий церковний пост у Речі Посполитій грецького стагонського єпископа Аврамія (попри те, що він здавна займався пастирською діяльністю в Україні, не маючи, утім, ніякої офіційно закріпленої дієцезії у Київській митрополії). Можливо, через це й патріарх Феофан обійшов мовчанкою питання про православне пінське і туровське єпископство у своїй грамоті до всіх християн східного обряду Речі Посполитої від 1620 р.

Обряд висвячення в архієрейський сан

У джерелах збереглися деякі відомості про висвячення церковних ієрархів, що його патріарх Феофан провів у церкві Києво-Братського монастиря. Єрусалимському предстоятелю асистували екзарх константинопольського патріарха Арсеній, болгарський софійський митрополит Неофіт, грецький стагонський єпископ Аврамій⁵⁸. Феофан залучав до хіротонії також новопоставлених архієреїв – претендентів на єпископський сан, що чекали своєї черги. При висвяченні не спостерігалось велелюддя. Як і не було пишного церемоніалу. Усе відбувалося вночі з дотриманням суворої конспіративності.

Рукопокладення у сан церковних ієрархів бачив на власні очі ректор Київської братської школи К.Сакович. Його спогади про це характеризуються емоційністю та колоритними деталями. Щоправда, він не уникнув тенденційного утрирування та уїдливого сарказму. Така особливість авторського стилю К.Саковича мала логічне пояснення. До цієї теми він звернувся з метою критики православного церковного богослужіння, оскільки на той час зрікся обряду східного християнства. Ця обставина, звісно, анітрохи не применшує джерельної цінності зробленої ним у творі «Epanorthosis albo perspectiwa» («Епанортосіс або перспектива»; Краків, 1642 р.) замальовки подій, що розгорталися нічної пори у братській церкві в Києві на рубежі літа й осені 1620 р.: «Коли єрусалимський патріарх (якщо ним [справді] був) Феофан висвячував у братській церкві козацьких владик і псевдомитрополита Борецького, у нього була чи не шепотінням [...] читана літургія, бо раді були, щоби не тільки людина, а й муха не чула їхньої літургії, через що [позакривали] вікна не тільки віконницями, а й позавішували килимками»⁵⁹.

Відповідь на ці закиди дав у творі «Litos albo kamień» («Літос або камінь»; 1644 р.) київський православний митрополит Петро Могила (або хтось із його найближчого оточення)⁶⁰. Спростовуючи тезу К.Саковича, що патріарх Феофан «відправляв не тільки читану, а й шептану літургію», автор праці «Litos albo kamień» стверджував: «То неправда, бо хоча вікна і були зачинені, [та це було зроблено] задля того, щоби люди, побачивши світло, не тиснулися до церкви, через це [й] тихо співав згідно із грецьким звичаєм один патріарший півчий на ім'я Габріел, чернецький священник»⁶¹. Із цієї відповіді випливає, що П.Могила фактично підтвердив справедливість повідомлення К.Саковича про висвячення ерусалимським патріархом митрополита і деяких єпископів у нічний час та з особливими заходами секретності у церкві Київського братства.

Зрозуміло, що організатори відновлення православної церковної ієрархії вдалися до таких запобіжних заходів із тим, щоб убезпечити себе від можливих неприємних несподіванок та перешкод. Водночас до цього патріарху ніхто не заважав, приміром, бувати у різних церквах та обителях, відправляти урочисте богослужіння на Великдень в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря або брати участь у церемонії встановлення хреста біля братської церкви Богоявлення-Благовіщення.

Загалом Київ на той час був чи не найбезпечнішим містом у Речі Посполитій для православного духівництва. До того ж, присутність тут рішуче налаштованих козаків явно надавала впевненості учасникам руху за конфесійну свободу православних. Через це видається очевидним, що секретність хіротонії архієреїв була зумовлена насамперед тим, щоб по завершенні святительської місії Феофана дати йому можливість безпечно виїхати за кордон. Тоді, як у цьому ніхто не міг мати впевненості, якщо б про відновлення ієрархії православної церкви в Україні та Білорусії раніше часу дізналися у Варшаві.

Залишення патріархом Феофаном України. В'їзд митрополита Іова Борецького до Києва

Невдовзі по прибутті з Московії до Києва патріарх Феофан почав клопотатися перед урядом про дозвіл на повернення до Єрусалима через територію Речі Посполитої. Очевидно вже у червні 1620 р. він відправив із відповідним завданням своїх ченців до короля. Пізніше ерусалимський предстоятель надіслав у цій справі листи до коронного конюшого Криштофа Збараського, коронного підканцлера, а також луцького католицького єпископа Анджея Липського. Такі офіційні контакти патріарха Феофана з представниками державної влади виявилися плідними. 30 липня Сигізмунд III звернувся з універсалом до української шляхти. У ньому повідомлялося, що королівському комірнику Щ.Почановському доручено супроводжувати патріарха Феофана «із Києва до Кам'янця, а звідти, якщо виникне потреба – далі». Король наказував сприяти Щ.Почановському при виконанні доручення, а також належно шанувати патріарха як «поштового чоловіка». 1 серпня Сигізмунд III написав листа до Феофана, яким гарантував йому безпеку проїзду⁶².

Отримавши це королівське послання, а також обнадійливі письмові відповіді від К.Збараського та А.Липського, ерусалимський патріарх міг зітхнути з полегшенням. Утім, заспокоюватися йому було зарано. По завершенні хіротонії Феофану залишалося сподіватися хіба що на те, що до від'їзду його за кордон про це не дізнаються у Варшаві. Зволікати він не став, і

13 вересня після недовгих зборів вирушив із Києва разом зі своїм почтом та невідступним політичним наглядцем Щ.Почановським. Для охорони Феофана гетьман Я.Бородавка послав козаків на чолі з полковником Богданом Кизимом.

Доїхавши до Білої Церкви, подорожні зупинилися. 17 вересня (7 вересня за ст.ст.) Феофан надіслав із цього міста патріаршу благословенну грамоту православним мешканцям Львова⁶³. Судячи з усього, його затримку в Білій Церкві спричинило не так написання послання до львів'ян, як потреба з'ясувати, наскільки безпечний шлях через Молдавію, адже там набирало обертів турецько-польське воєнне зіткнення. Тривожні провісники майбутньої поразки військ Речі Посполитої у Цецорській битві зримо проявилися, зокрема, 20 вересня, коли жовніри почали дезертирувати. Так само чинили і союзники-молдаване, якими командував господар Каспар Граціані⁶⁴.

Чутки про «нещасливий поворот війни у Волощині» швидко долетіли до Білої Церкви. Патріарх не став спокушати долю і разом зі своїми найближчими супутниками та козацьким ескортом повернув назад до Києва. Тим часом Щ.Почановський не захотів повертатися і поїхав до Сигізмунда III⁶⁵. Невідомо, чим керувався королівський комірник, залишаючи свого піднаглядного – ерусалимського патріарха*. Він мав усвідомлювати, що не виконав наказу (королівський універсал від 1 липня 1620 р.) якомога швидше перепровадити патріарха Феофана з Києва до Кам'янця⁶⁶. Водночас Щ.Почановський, напевне, розумів, що через воєнну загрозу на кордонах із Молдавією виманити найближчим часом патріарха з Києва не вдасться. Можливо, це і спонукало королівського комірника особисто дати пояснення Сигізмундові III – тим паче, що його відтепер виправдовував «нещасливий поворот війни у Волощині».

Невдалий від'їзд патріарха Феофана з Києва в історіографії тлумачився як такий, що передував хіротонії православних архієреїв. Приміром, П.Жукович виходив із того, що, повернувшись під тиском обставин від Білої Церкви до Києва, ерусалимський предстоятель дізнався про поразку війська Речі Посполитої у Цецорській битві (7 жовтня 1620 р.). Ця звістка чомусь надихнула його і додала рішучості: 16 жовтня він висвятив І.Копинського, 19 жовтня – І.Борецького, а дещо пізніше – М.Смотрицького. Щоправда, в іншому місці своєї праці П.Жукович змушений був визнати, що перші три хіротонії відбулися до битви⁶⁷.

М.Грушевський розглядав подорож патріарха Феофана за маршрутом Київ – Біла Церква – Київ як блискуче задуману та здійснену комбінацію. Причому, єдине, що мали на меті її організатори, – це спровадити Щ.Почановського з Києва, щоби дати можливість патріархові розпочати висвячення православних архієреїв. На думку історика, Феофан тільки зробив вигляд, що повертається до Єрусалима, і вже невдовзі після «фаль-

* І.Борецький стверджував, що Щ.Почановський перебував при патріархові Феофані «більш, як півроку» (*Borzecki J. i in. Protestacja i pobożna justyfikacja. 28.IV.(8.V).1621* (у кн.: Жукович П. Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1910. – Вып.3. – Приложение. – С.143)). Якщо королівський комірник уперше зустрівся з ерусалимським патріархом під час приїзду того із Києва до Києва 25 березня 1620 р., а розстався з ним десь у 20-х числах вересня, то цей проміжок часу дійсно становить близько півроку. Якщо ж підрахунок вести з того моменту, коли Щ.Почановський прибув до Києва, маючи секретне доручення від С.Жолкевського (близько 13 травня), то їх вимушене сусідство тривало трохи більше 4,5 міс.

старту» під пристойним приводом воєнної небезпеки на молдавському прикордонні повернувся від Білої Церкви до Києва, заразом успішно спекавшись надокучливого королівського комірника. По своєму поверненні ерусалимський патріарх, «не маючи над собою королівського ока, приступив до посвячення владик»⁶⁸.

Із цієї пояснювальної схеми залишається незрозумілим, як можна було, по-перше, наперед і безпомилково спланувати щось подібне; по-друге, чому організатори «фальстарту» так необачно узалежнювали справу відновлення православної церковної ієрархії від цієї непевної й ризикованої авантюри. Адже до зриву їхнього плану міг призвести, наприклад, інший сценарій розвитку подій на цецорських полях (а це явно не залежало від бажання тих, хто мав би стояти за організацією удаваного повернення патріарха Феофана до Єрусалима). Незрозуміло також, чому Ш.Почановський конче мусив так однозначно реагувати на несприятливий для Речі Посполитої поворот у Цецорській битві. Тобто, їхати до короля, забувши про свою таємну місію політичного наглядача за патріархом. Урешті, ніщо не заважало королівському комірникові повернутися разом з усіма до Києва. Як можна переконатися, попри оригінальність зазначеної версії М.Грушевського, її прийняти не можна.

Друга спроба повернутися до Єрусалима була для патріарха Феофана успішнішою, принаймні під час його подорожі українськими землями. Як свідчив І.Борецький, по висвяченні православного митрополита та єпископів «славний і чесний рицарський муж пан Петро Конашевич Сагайдачний, перед тим гетьман, а на той час полковник, котрому, як і іншим полковникам, від гетьмана славного пана Якова Неродича Бородавки і від усього Війська Запорізького було доручено, вибравши безпечний час від татар і від розбійників, з Трахтемирова святого отця патріарха та його братію взявши, випровадив до Сорок»⁶⁹.

Цьому повідомленню про повернення ерусалимського патріарха у супроводі козаків полковника П.Сагайдачного за маршрутом Трахтемирів – Сороки є підстави довіряти. Адже його автор, І.Борецький, вочевидь був серед тих, хто проводжав Феофана аж до молдавського кордону. Цей факт так чи інакше відобразився на сторінках літопису Густинського монастиря⁷⁰.

Отже, патріарх повертався додому під надійною охороною і мав нагоду переконатися в тому, з якою великою шанною ставляться до нього православні в Україні. Не був винятком і його прийом у м.Животів (поблизу сучасного м.Оратова Вінницької обл.), що належало князеві Стефанові Четвертинському. 13 лютого 1621 р. назустріч ерусалимському патріарху виїхав сам князь із численним кінним ескортом. Місцеве православне духівництво з хрестами пішки вийшло зустріти іменитого гостя, провівши його до Животівського замку. На третій день по приїзді у Животів Феофан продовжив свою подорож, відтак «там чесно відправивши, тільки віддали [патріарха] волохам»⁷¹.

Судячи з усього, десь у 20-х числах лютого ерусалимський патріарх уже був у Сороках. Подальша його подорож аж ніяк не була швидкою, так само, як і щасливою. Згідно з даними польського агента, котрий збирав відомості про військові сили Османа II в пониззі Дунаю, турецький воєначальник Гусейн-паша послав своїх людей схопити Феофана. Очевидно, цей наказ він віддав у другій половині квітня, або ж близько 10 травня. Польський вивідувач запевняв, що у цей час на власні очі у районі Кілії чи Ізмаїла бачив трагедію ерусалимських подорожніх: Гусейн-паша пограбував геть усе, що було у патріарха Феофана, його самого «не знати куди подів», а ченців, які того

супроводжували – звелів повісити⁷². Як можна переконатися з цієї наперед спланованої представником турецької влади жорстокої розправи над ерусалимським предстоятелем, звинувачення на його адресу з боку уніатських кіл та державної влади Речі Посполитої в тому, що він – турецький шпигун, були цілком безпідставними.

Ерусалимський патріарх Феофан, який висвятив православних архієреїв Київської митрополії, заслужив вдячність і шанування православних. Виявом поваги до нього та безумовним визнанням пастирського авторитету стало написання олійного портрета Феофана (вочевидь, у Києві). Якщо взяти до уваги конкретно-історичні обставини, пов'язані з його пастирською діяльністю на території України, то цей портрет постав як певна метафора, своєрідне відображення тріумфу, яким на той час увінчалася боротьба християн східного обряду за свою конфесійну свободу. Через декілька десятиліть після відновлення 1620 р. православної церковної ієрархії Київської митрополії портрет ерусалимського патріарха Феофана бачив П.Алепський (1656 р.) у митрополичих покоях на території Софійського собору у Києві. У своєму щоденнику він навів його короткий опис, зазначивши, що створення портретів патріархів східної церкви, які відвідували Україну, відображало глибоку шану до них місцевих православних, котрі воліли назавжди зберегти пам'ять про їх пастирську діяльність⁷³.

Що ж до П.Сагайдачного, І.Борецького і численного почту з козаків та православних, які на правому березі Дністра передали патріарха Феофана молдаванам, то вони, звісно, не підозрювали, в яку халепу він згодом потрапить. Отож українські проводирі ерусалимського предстоятеля з почуттям виконаного обов'язку вирушили додому. Є дані про те, що випровадивши Феофана за Дністер, П.Сагайдачний та кільканадцять сотень козаків, які були з ним, повернулися «на своє місце»⁷⁴. Козацький полковник зі своїми людьми вочевидь подався на Запорозжя, де на нього чекали нагальні справи, адже 28 лютого туди прибув королівський посланець Б.Обалковський для переговорів про участь козацького війська у війні з турками⁷⁵.

Не виключено, що разом із П.Сагайдачним поїхав також І.Борецький, щоб узгодити із запорожцями план політичних дій щодо офіційного визнання державною владою висвяченої патріархом Феофаном церковної ієрархії. На таку думку наштотує, зокрема, той факт, що вже у перші дні березня він заявляв про досягнення порозуміння щодо цього питання із запорожцями (конкретніше про це йтиметься далі). Судячи з усього, київський митрополит попередньо обговорив питання про легітимацію православних церковних ієрархів зі своїм супутником по подорожі до Дністра – Петром Сагайдачним.

Повертаючись після зазначених політичних консультацій до Києва у супроводі близько двох сотень запорожців, І.Борецький, напевне, обмірковував результати святительської місії патріарха Феофана в Україні, яка стала важливою віхою в історії православної церкви на теренах Речі Посполитої. Він, безперечно, усвідомлював, що особисто перед ним стоїть вельми важке завдання реально оновити церковне життя у Київській митрополії, долаючи опір уніатських ієрархів, яких підтримував уряд.

Отож І.Борецький вирішив надати своєму поверненню до Києва особливої політичної значущості, перетворивши його на церемоніальне дійство, покликане утвердити владу київського православного митрополита та єпископів. Відтак уже в дорозі він узявся за перо і написав про своє рішення врочисто в'їхати у Київ тамтешньому війту (на цьому уряді в той час був Федір Ходика)⁷⁶. Гонець від І.Борецького прибув до помешкання Ф.Ходики, очевидно, близько 7 березня, уночі. Прочитавши листа київського митрополита, війт

збентежився, оскільки не знав, що робити і «як його (І.Борецького – П.С.) прийняти». Через це терміново по пораду він звернувся до авторитетної для себе особи, очевидно якогось замкового урядника. Посланець Ф.Ходики завітав до цього порадника о четвертій ранку та передав йому оригінал листа І.Борецького, адресований київському війтові. Завдяки цій обставині до наших днів дійшло повідомлення про згаданий лист, якого І.Борецький власноручно – «слово від слова, з власним підписом своєї руки» – написав до Ф.Ходики. Невідомий нам на ім'я консультант війта насторожено і не надто приязно загально охарактеризував зазначене послання київського митрополита у своєму листі до якогось адресата від 11 березня 1621 р. Він описав також церемонію в'їзду митрополита до Києва.

Як впливає з цього джерела, у листі І.Борецького до київського війта містилися якісь погрози міщанам, через що вони, начебто «побоюючись ще більших погроз», вийшли зустрічати православного митрополита. Церемонія розпочалася біля Золотих воріт, які для духовного тріумфатора – І.Борецького, і тих, хто вийшов його вітати, вочевидь символізували велич та славу княжого Києва (подібну тріумфальну зустріч буде повторено 1648 р., коли кияни врочисто зустрічатимуть гетьмана Богдана Хмельницького, який в'їжджатиме у місто). Відомо, що згідно із середньовічними уявленнями, урочистий в'їзд до столиці сприймався як легітимація набутої влади.

Під Золотими воротами зібралося кілька сотень міщан, а також близько десятка православних священиків. І.Борецький постав перед ними у пишних митрополичих шатах. Натовп вітав його з якнайбільшою урочистістю та почестями («вітали згідно звичаю cum maxima solemnitate»). У своїй промові перед присутніми митрополит, зокрема, закликав молитися за короля. Від Золотих воріт процесія рушила до Софійського собору. Попереду І.Борецького у церемоніальному строю їхали 150 запорозьких вершників, а за ним марширували близько 50 козаків із мушкетами. Перед Софією зупинилися. Митрополит «відправив якісь церемонії» і всі рушили до Михайлівського собору, де на нього вже чекали близько півтори тисячі простоліуду. Звідти процесія, що помітно збільшилася, попрямувала на Поділ – до розташованої на ринку мурованої церкви.

У цьому храмі І.Борецький разом із дванадцятьма священиками відправив літургію, а потім з амвону виголосив проповідь, заявивши, що є митрополитом насамперед за Божою волею, а також «за згодою всіх святих патріархів, які більше не захотіли мати християнство у тому відступництві». Відтак І.Борецький піддав анафемі «цих відщепенців» (уніатських ієрархів) і під загрозою церковного прокляття заборонив усім православним визнавати їх за своїх духовних зверхників. Натомість назвав правдивих церковних ієрархів, яких потрібно шанувати і в усьому слухатися – передусім себе, а також православних владик, висвячених та поставлених на єпископські кафедри єрусалимським патріархом Феофаном.

Кінцевим пунктом, куди церемоніально провели київського митрополита, стала церква Братського монастиря. Тут І.Борецький «фундував свою юрисдикцію», а також зробив важливу політичну заяву, що він, згідно з волею козаків Війська Запорозького, нині звернеться до короля з проханням про конфірмацію (затвердження) у статусі митрополита. Причому, якщо король його конфірмає, то Військо Запорозьке готове надати послугу йому та Речі Посполитій, іншими словами, запорожці виступлять на війну проти турків (звідси впливало, що без легалізації нововисвяченої православної ієрархії державна влада не отримає воєнної допомоги від козаків). І.Борецький уважав за потрібне також жорстко заявити, що якщо «не буде

в цьому ласки» короля, то «доведеться повідбирати маєтності, що належать митрополиту», тобто насильно оволодіти митрополичими добрими, які перебувають у руках уніатів. Тогочасну конфесійну атмосферу в Києві доповнює такий виразний штрих: жоден чернець Києво-Печерського та Микільського монастирів не вийшов зустрічати І.Борецького, не бажаючи визнавати його духовну владу⁷⁷.

Як можна переконатися, по відбутті єрусалимського патріарха з України І.Борецький здійснив акт публічного утвердження своєї влади як митрополита. Причому під час урочистого церемоніалу в'їзду новопоставленого владыки до столиці своєї митрополії було використано своєрідну символіку княжої влади та церкви Київської Русі, свідченням чого стали помпезне вітання біля Золотих воріт, церемоніальне дійство під Софійським собором та зустріч із народом біля Михайлівського собору. Було задіяно також символіку оборони церкви православним воїнством, уособленням чого стала почесна варта із запорожців, котрі взяли участь у церемоніальній ході. Не виключено, що за літургією у церкві на Подолі, в якій взяло участь саме дванадцять священників, криється певна біблійна алюзія. Упадає у вічі, що І.Борецький уважав за потрібне наголосити, що здійснене єрусалимським патріархом Феофаном висвячення відбулося за Божою волею та згодою вселенських патріархів, а також що нововисвячених церковних ієрархів рішуче підтримує Військо Запорозьке. Немає сумніву, що І.Борецький удався до такого сценарію свого в'їзду до Києва не в останню чергу через те, аби надати більшій легітимності своїй владі за умов її невизнання з боку офіційної Варшави.

Загалом є всі підстави вважати відновлення патріархом Феофаном церковної ієрархії визначною подією у церковно-релігійному та політичному житті тогочасної України. Завдяки цьому не тільки зміцнилася організаційна структура церкви, а й відбулася консолідація руху за конфесійну свободу християн східного обряду. Відновлення єрусалимським патріархом церковної ієрархії вочевидь дало величезний заряд оптимізму для тих, хто боровся за цю справу, наростивши та закріпивши компонент національного в їх самосвідомості.

¹ *Макарий*. История русской церкви. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.11. – Кн.2. – С.246–247, 249.

² *Сакович К.* Вършѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Голубев С.* История Киевской духовной академии. – К., 1888. – Вып.1. Приложения. – С.30–31.

³ *Verificatia niewinności*, 5.IV.1621 // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР) – К., 1887.– Т.7. – Ч.1. – С.279–344; *Verificatia niewinności*, 16.VI.1621 (Vilno) // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського (далі – НБУ). – Відділ стародруків. – R 1743 (3).

⁴ *Verificatia niewinności*, 5.IV.1621. – С.317.

⁵ С.Жолкевський до Т.Замойського, 23.VII.1620. – С.145–146.

⁶ Універсал С.Жолкевського до київського вйта і радців, 5.V.1620 // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem.* – Lwów, 1861. – S.369; Універсал С.Жолкевського до волинських і подільських українних обивателів, 5.V.1620 // *Ibid.* – S.370.

⁷ *Borzeczki J. i in.* Protestacja i pobożna justifikacja. 28.IV.(8.V).1621 (див.: *Жукович П.* Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1910. – Вып.3. – Приложение. – С.140).

⁸ Там же. – С.146.

⁹ Грамота єрусалимського патріарха Феофана до православних, 13(23).VIII.1620 // *Голубев С.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – К., 1883. – Т.1. Приложения. – С.256–258.

¹⁰ Там же. – С.259, прим.

- ¹¹ *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С.152, прим.30.
- ¹² Грамота ерусалимського патріарха Феофана до православних, 13(23). VIII.1620. – С.257.
- ¹³ *Жукович П.Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией (с 1609 г.). – Санкт-Петербург, 1906. – Вып.3. – С.119.
- ¹⁴ *Verificatia niewinności*, 5.IV.1621. – С.287–288.
- ¹⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.7. – С.436–437.
- ¹⁶ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3. – С.47–48, прим.1.
- ¹⁷ *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.232.
- ¹⁸ *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С.211.
- ¹⁹ *Яковенко Н.М.* Реформа грецької церкви: унія, оновлення православ'я // Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – Т.2. – С.524.
- ²⁰ *Плохий С.* Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – С.152–155.
- ²¹ *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С.135.
- ²² *Кузьмук О.С.* «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К., 2006. – С.35.
- ²³ Див., наприклад: *Chodynicki K.* Kosciół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – Warszawa, 1934. – S.429. Ф.Суvara схилився до того, що ерусалимський патріарх Феофан уже у другій половині 1619–1620 рр. під час свого перебування у Москві діяв спільно з московським патріархом Філаретом у справі залучення запорозьких козаків до відновлення православної церковної ієрархії у Речі Посполитій. Причому, історик не виключав, що подальші плани цих діячів могли полягати у підбурюванні козаків проти уряду під час нападу на країну турків. Ф.Суvara зазначав, що ерусалимський патріарх не наважився б на хіротонію, якби Цецорська битва виявилася переможною для Речі Посполитої (*Suvara F.* Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. – Kraków, 1930. – S.77–80). Тим часом Я.Петшак припускає, що патріарх Феофан, вірогідно під впливом звістки про цецорську поразку, відклав свій від'їзд до Константинополя (?) і під тиском П.Сагайдачного висвятив спочатку на київського митрополита Іова Борецького, а пізніше – православних єпископів. Спираючись на інформацію листа київського підвоеводи Федора Ємця до київського воеводи Томаша Замойського від 20 листопада 1620 р., історик зазначав, що православні вирішили оголосити про ці висвячення по завершенню сейму, щоб уникнути негативної реакції (*Pietrzak J.* Po Score i podczas wojny chocimskiej. Sejm z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S.119–120).
- ²⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція (1648–1676). – К., 1999. – С.46.
- ²⁵ *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С.63, 83.
- ²⁶ Лѣтописецѣ ѿ первомъ зачатїи и созданїи сѣбя обители мнѣря густинского, сѣбя живоначалныя троицы, храма общежителного // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1848. – №8. – С.1–38.
- ²⁷ *Макарий.* Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.242, прим.184.
- ²⁸ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3. – С.47–48, прим.1.
- ²⁹ Лѣтописецѣ ѿ первомъ зачатїи и созданїи сѣбя обители мнѣря густинского, сѣбя живоначалныя троицы, храма общежителного. – С.12.
- ³⁰ Там же. – С.14.
- ³¹ Там же. – С.13.
- ³² Там же. – С.15.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же. – С.11–12.
- ³⁵ *Verificatia niewinności*, 5.IV.1621. – С.340.
- ³⁶ Лѣтописецѣ ѿ первомъ зачатїи и созданїи сѣбя обители мнѣря густинского, сѣбя живоначалныя троицы, храма общежителного. – С.16.

- ³⁷ Грамота ерусалимського патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої, 1620 // Архив ЮЗР. – К., 1872. – Т.5. – Ч.1. – С.9.
- ³⁸ Див., наприклад: *Макарий*. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.264; *Грушевський М.* Указ. праця. – Т.7. – С.450.
- ³⁹ Лѣтописци Волыни и Оукраны // Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.І.2168. – Арк.119–119 зв.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.119.
- ⁴¹ Там само. – Арк.119–119 зв.
- ⁴² *Iustificacia niewinności* // Архив ЮЗР. – К., 1887. – Т.7. – Ч.1. – С.520.
- ⁴³ *Verificatia niewinności*, 16.VI.1621. – S.28.
- ⁴⁴ *Ibid.* – S.307.
- ⁴⁵ Грамота ерусалимського патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої, 1620. – С.4, 7.
- ⁴⁶ Там само. – С.3.
- ⁴⁷ Пам'ять нашим послам М.Жмайлу, Павлу з Десни, С.Богушу та іншим, про що мають дуже ретельно домовлятися з його королівською милістю, березень 1620 // *Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów* (далі – AGAD. – AR.). – Dz.II. – Rkps. №741. – S.1.
- ⁴⁸ Протестація І.Борецького та інших, 15(25).V.1621 // AGAD. – AR. – Dz.I. – Rkps. №800. – S.1.
- ⁴⁹ *Verificatia niewinności*, 16.VI.1621. – S.46.
- ⁵⁰ *Макарий*. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.250, прим.193.
- ⁵¹ Там же. – С.263, прим.207.
- ⁵² І.Борецький до Михайла Федоровича та патріарха Філарета, 1(10).IX.1624 // *Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т.* – Москва, 1953. – Т.1. – С.49.
- ⁵³ *Пронштейн А.П., Кияшко В.Я.* Хронология. – Москва, 1981. – С.110.
- ⁵⁴ Члени Київського церковного братства до І.Грамотіна, 10(20).IV.1625 // *Воссоединение Украины с Россией...* – С.54.
- ⁵⁵ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3. – С.157.
- ⁵⁶ *Макарий*. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.262; *Мицько І.З.* Указ. праця. – С.81.
- ⁵⁷ *Шахматов А.А.* Предисловие. Ипатьевская летопись, 2-е изд. // *Полное собрание русских летописей.* – Москва, 2001. – Т.2. – С.ХІІІ.
- ⁵⁸ Грамота ерусалимського патріарха Феофана до всіх православних Речі Посполитої, 1620. – С.3.
- ⁵⁹ Цит. за: *Голубев С.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.1. Приложения. – С.259, прим.
- ⁶⁰ *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVIII ст.). – К., 1990. – С.365.
- ⁶¹ *Litos albo kamień (Kijów, 1644)* // НБУ. – Відділ стародруків. – Ін.594. – S.91.
- ⁶² К.Збаразький до ерусалимського патріарха Феофана, 22.VI.1620 // *Verificatia niewinności*, 5.IV.1621. – С.294; Універсал Сигізмунда III до української шляхти, 30.VII.1620 // *Ibid.* – С.293; Універсал Сигізмунда III ерусалимському патріарху Феофану, 1.VIII.1620 // *Ibid.* – С.291–292; А.Липський до ерусалимського патріарха Феофана, 1.VIII.1620 // *Ibid.* – С.294.
- ⁶³ *Макарий*. Указ. соч. – Т.11. – Кн.2. – С.249.
- ⁶⁴ С.Жолкевський до Сигізмунда III, 24.IX.1620 // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem.* – S.379–381.
- ⁶⁵ *Borzecki J. i in.* Protestacja i pobożna jusificatja. 28.IV.(8.V).1621. – С.141.
- ⁶⁶ Відкритий універсал (паспорт) Сигізмунда III королівському комірнику Щ.Почановському, 1.VII.1620 // *Verificatia niewinności*, 5.IV.1621. – С.292.
- ⁶⁷ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского духовенства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3. – С.43, 47–48, прим.1.
- ⁶⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.7. – С.436.
- ⁶⁹ *Borzecki J. i in.* Protestacja i pobożna jusificatja. 28.IV.(8.V).1621. – С.142.
- ⁷⁰ Лѣтописецъ о первом зачатїи и созданїи стѣи обители мнѣря густинского, стѣя живоначалныя троїцы, храма общежителного. – С.15–16.
- ⁷¹ *Шахматов А.А.* Указ. соч. – С.ХІІІ.
- ⁷² Реляція польського шпигуна, 11.VI.1621 // *Biblioteka Raczyńskich (Poznań)* (далі – *Biblioteka Racz.*). – Rkps. №2. – S.841–842.

⁷³ Халєбський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник. – К., 2008. – С.229.

⁷⁴ Новини з Білгорода, без дати // Biblioteka Rac. – Rkps. №2. – S.817.

⁷⁵ Я.Бородавка до Сигізмунда III, 7(17?).III.1621 // Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Marra mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.438–439.

⁷⁶ Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.2. – С.29.

⁷⁷ Невідомий із Києва про в'їзд до міста І.Борецького, 11.III.1621 // Biblioteka Rac. – №2. – S.818–819.

The article discusses the issue of chronology and specific historical circumstances of Kyiv Metropolis Orthodox Church bishops ordination by Jerusalem Patriarch Theophanes in 1620. This event will be 390 years in 2010 and established that it had taken place in the distance between 25th of August and 10th of September (15th of August and 31th August in the old style) in 1620.

В.П.Кононенко*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ПАВЛА ПОЛУБОТКА: ОБСТОЮВАННЯ ТРАДИЦІЇ «МОДЕРНІЗАЦІЙНОЮ» РИТОРИКОЮ (до 350-річчя Павла Полуботка)

Статтю присвячено недостатньо дослідженому аспекту модернізації суспільно-політичної свідомості на периферії європейської цивілізації та ранньокapіталістичної економіки, що розглядається крізь призму інтелектуальної біографії українського наказного гетьмана П.Полуботка. Висвітлюються його спроби підлаштувати традиційне суспільно-політичне життя Гетьманщини під нові умови модернізованої Петром I Московської держави/Російської імперії.

Виникнення та розвиток ранньокapіталістичної економіки стали головним рушієм модернізації як західноєвропейських країн, так і їх сусідів. Проте у «центрі» ранньокapіталістичного господарства виробничі відносини еволюціонували (наприклад, з'явився ринок вільних робочих рук), а на його «периферії» часто відбувалася інволюція («друге закріпачення» селян на схід від р. Ельби чи розвиток рабства у країнах Північної та Південної Америки). Центри таких, за Ф.Броделем, «світів-економік» завжди несуть нові господарські моделі, а периферії постійно їх наздоганяють чи модернізуються¹. У тодішній християнській Європі до периферії належали країни Центральної та Східної Європи, які поступово почали входити в орбіту західноєвропейської модернізації. Українські землі були втягнуті у цей процес із кінця XVI ст. Головними причинами цього стало входження країн Центральної Європи у фазу ранньокapіталістичної економіки та конфесіалізація спільнот цього макрорегіону. Різні аспекти модернізації українських земель досліджувалися не тільки окремими істориками, але й цілими історіографічними напрямками та школами. Проте дослідники, які вивчали модернізаційні зміни, мимоволі зводили сукупність історичних фактів до спільного знаменника під назвою «прогрес». Тому аргументація реформ із посиланням на цінності се-

* Кононенко Василь Петрович – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

редньовічних спільнот та обстоювання традиційного суспільно-політичного ладу «модернізаційною» риторикою є важливим предметом для поглибленого вивчення складного процесу трансформації суспільств у ранній новий час.

Одним із цікавих сюжетів історії, якому притаманні зазначені явища, є доба реформування Петром I української автономії і спроб наказного гетьмана П. Полуботка (роки правління: 1722–1724 рр.) обстоювати останню. Реформи царя належали до заходів із модернізації, яка зберігала й навіть посилювала багато традиційних рис російської держави/суспільства². Водночас заходи українського наказного гетьмана щодо збереження традиційного козацького суспільно-політичного життя були прикриті модернізаційною риторикою. На нашу думку, аргументація модернізаційних реформ московського царя традиціоналістською лексикою й обстоювання традиції українським гетьманом модернізаційною риторикою – це дві важливі складові процесу модернізації Центральної та Східної Європи³. У статті розглядається цікавий сегмент цього процесу через дослідження інтелектуального аспекту діяльності відомого політика Гетьманщини – П.Полуботка.

Зазначена проблема цікава ще й тим, що з кінця XVII до третьої чверті XVIII ст. на території Гетьманщини зосереджувалося у відносному вимірі найбільша не тільки у Московській державі/Російській імперії, але й у Центрально-Східній Європі кількість людей із вищою освітою. Київська академія (з 1701 р. ця назва стала офіційною) часів І.Мазепи нараховувала 2 тис. студентів, за митрополита Р.Заборовського їх кількість становила близько 1 тис. осіб. У 1700 р. було відкрито Чернігівський колегіум, 1736 р. – Переяславський. За мірками Центрально-Східної Європи їх умовно можна вважати вищими навчальними закладами. Саме наявність освічених людей на території Гетьманщини призвела до того, що долю України раннього нового часу вирішила, образно кажучи, не рушниця козака, а перо канцеляриста. Історичний міф козацьких інтелектуалів став одним із ключових моментів у розвитку подвійної малоросійської лояльності та наступної модерної української ідентичності.

Стаття належить до сфери зацікавлень інтелектуальної історії⁴. Важливо, що відомі в англо-американській інтелектуальній історії праці Д.Дана «Суть історії ідей» («The Identity of the History of Ideas»), К.Скіннера «Значення й розуміння в історії ідей» («Meaning and Understanding in the History of Ideas»), Д.Бароу «Віги і ліберали: зміни та сталість в англійській політичній думці» («Whigs and Liberals: Change and Continuity in English Political Thought») одночасно стосуються історії політичної думки⁵. Основою для цього дослідження стало вивчення інтелектуальної історії за допомогою моделі «мовних дій» кембриджської школи, коли тексти та інші інтелектуальні явища розглядаються як «висловлювання-дії», які можна зрозуміти тільки з контексту, в якому «говорив» і прагнув виконати певну дію «історичний діяч»⁶. Наприклад, наголошення на вірності російському монарху в історико-літературних пам'ятках після «нещасливого шведського року» за цією моделлю свідчить про захист козацьких інтелектуалів від звинувачень офіційною російською владою у політичних «зрадах».

Сприймання П.Полуботка в українській історіографії змінювалося залежно від часу, в якому творилися «великі тексти» (grand-narrative) історичної науки. У XVIII – першій половині XIX ст. козацькі інтелектуали та

їх наступники – представники української інтелігенції – дивилися на еліту як на частину суспільства, яка має повне право панувати над «народом» та користуватися цим винятковим становищем. Час істориків-народників став добою визнання соціальних прав нижчих верств суспільства, що перемінило бачення місця представників козацької еліти у суспільному житті Гетьманщини. Наступне державництво було відображенням українського націоналізму в історіографії. У ХХ ст. війна між націоналізмом та комунізмом у сфері політики логічно відбилася в інтелектуальних змаганнях радянських істориків з емігрантськими державниками. У наш час, коли націоналізм переміг у Центрально-Східній Європі, «справа» П.Полуботка є складовою частиною великого національного проекту.

У «великому тексті» козацьких інтелектуалів та їхніх спадкоємців – малоросійської/української інтелігенції – наказного гетьмана зображено, за влучним виразом Г.Милорадовича, як «останнього малоросіянина, який не злякався постояти за вітчизну»⁷. Уже сучасники П.Полуботка високо оцінили його діяльність щодо збереження традиційного суспільно-політичного устрою Гетьманщини. Так, автор «Короткого опису Малоросії» про нього та його оточення записав: «[...] прогнівали его императорское величество и за то взяты там под арест»⁸. У «Чернігівському літописі» П.Полуботок з його прихильниками «подали імператорському величеству сентября 13, в иностранную коллегию челобитную с прошеніем милости от всей Украины, об оставлении зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и вольностей козацких, грамотами отца его величества [...] за гетмана Хмелницкого, утвержденных и от самого ж его императорского величества»⁹. Також згадується про наказного гетьмана у доповненні до списку короткої редакції «Літопису Граб'янки»: «Между гетьманством челобитье наказного гетмана Павла Полуботка»¹⁰. П.Симоновський про П.Полуботка записав: «Когда таковых тяжестей малороссійской народ снести был не в состоянїи, то генеральная старшина, наблюдая целость своего отечества, просили его величества дозволенія послать [...] депутатов [...] ищущих пользы своего отечества старшин», однак така діяльність, за словами козацького інтелектуала, завершилася для П.Полуботка трагічно¹¹. Цікаво, що у «Правах, за якими судиться український народ», вживалися універсали П.Полуботка, які завідомо неправдиво називалися Литовським статутом¹².

У «дворянському» «великому тексті» історії Гетьманщини продовжувалося возвеличення наказного гетьмана, позитивний образ якого представлено в «Історії русів», у працях Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича, М.Костомарова¹³. Однак, у рамках народницької історіографії уже стало логічним негативне прочитання соціальної діяльності П.Полуботка, як і решти діячів «старої Малоросії». Оцінка П.Полуботка перебувала у межах формулювання, за словами В.Модзалевського, «хижого і наполегливого користюлюбця»¹⁴, а активність наказного гетьмана пояснювалася відстоюванням особистих вузькостанових інтересів¹⁵. Як і вся козацька верхівка, П.Полуботок у баченні істориків-народників хотів збагатитися шляхом здобуття гетьманського уряду. До цього історіографічного напрямку належать праці О.Єфименко, О.Лазаревського, В.Модзалевського, Я.Шульгіна, Н.Гальковського¹⁶.

У рамках державницького історіографічного напрямку постать П.Полуботка знову набула світлого забарвлення. М.Василенко на початку 1920-х рр. здійснив спробу «примирити» народницьке прочитання діяльності наказного гетьмана зі «справою ширшого значення», тобто українських державотворчих процесів раннього нового часу¹⁷. Дещо, за словами

В.Горобця, оригінально інтерпретував діяльність українського політика В.Липинський¹⁸. Провідний історик-державник оцінював наказного гетьмана як реформатора і «поступовця»¹⁹.

У час незалежної України дослідженню багатьох аспектів діяльності П.Полуботка присвятили увагу О.Коваленко, В.Горобець, В.Шевчук, А.Бовгиря²⁰. Поділяємо думку В.Горобця про те, що «дискусію про місце Полуботка в українській історії досі не завершено [...] головну увагу варто зосередити на вивченні його державно-політичної діяльності у ранні наказного гетьмана України впродовж 1722–1723 рр.»²¹.

Зазначена у статті наукова проблема належить до ширшої тематики політичної свідомості еліти Гетьманщини першої половини 1720-х рр. В українській та зарубіжній історіографії з різними акцентами її порушували В.Смолій, В.Степанков, О.Струкевич, В.Горобець, О.Гуржій, Т.Чухліб, А.Бовгиря, З.Когут, О.Міллер та ін. Проблему історії свідомості Гетьманщини у вітчизняній історіографії, якщо не враховувати спроб істориків 1920-х рр., одним із перших досліджував В.Смолій у своїй докторській дисертації «Соціальна свідомість учасників народних рухів в Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)»²². Після 1991 р. він та В.Степанков стали авторами нового погляду на історію України раннього нового часу. Концепція української державної ідеї у середовищі еліти Гетьманщини була постановочною та фактично належала до інтелектуальної історії²³. О.Струкевич у своїх студіях запропонував модель цінностей політичної культури суспільства Гетьманщини періоду, який ми розглядаємо²⁴. У працях В.Горобця представлене дослідження І Малоросійської колегії і контекст діяльності українського наказного гетьмана у рамках відносин Гетьманщини та її еліти з династією Романових²⁵. О.Гуржій ґрунтовно дослідив гетьманську владу в першій чверті XVIII ст., діяльність попередника П.Полуботка – І.Скоропадського та інші важливі аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного життя Гетьманщини²⁶. Праці Т.Чухліба стосуються маловивчених суспільно-політичних проблем історії Правобережжя та ролі українських державних утворень у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи²⁷. Важливим словом у дослідженні інтелектуальної історії Гетьманщини цього періоду є дисертація А.Бовгирі «Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.»²⁸. Суспільно-політичними поглядами козацької еліти зацікавився З.Когут²⁹, розглянувши природу російської та української державностей та окресливши проблеми легітимації української еліти раннього нового часу. О.Міллер по-новому порушив питання взаємодійносин нобілітету Гетьманщини з російською центральною владою³⁰.

Державність Гетьманщини докорінно відрізнялася від російського устрою. У країнах Центральної Європи люди, які мали владу, думали, розмовляли і діяли у межах «прав», «свобод» та «вольностей». «Вольність» була заміником сучасних законів, політичної культури і навіть самих відносин у державі. У Речі Посполитій та державних утвореннях, які зазнали її впливу, було глибоко вкорінене уявлення про владу у суспільстві як про панування нобілітету-шляхти. У межах такого сприймання суспільного життя існувала шляхта Речі Посполитої з початку XVI ст., надалі таке усвідомлення політичного життя перейняли бояри Молдавії, німецькі барони у Лівонії та козацька старшина в Україні. У Московській державі з часу Петра I

вищі представники влади уявляли державне життя у категоріях «загального блага» («общей пользы»). Російська держава в особі царя-реформатора почала піклуватися про «загальне благо»: «о купечестве», «о школьниках», «о віселке за море купеческих детей для науки» тощо³¹. Це яскраво видно з книг, які поширювалися серед нового покоління еліти³². У Російській імперії політичне життя існувало як державна ієрархічна піраміда, члени котрої мали певні обов'язки, за чітке виконання яких вони отримували матеріальну та соціальну винагороду.

У суспільно-політичному проекті Петра I та його оточення ключовою ідеєю була впевненість, що можна змінити суспільство, реформувавши відносини між його членами. Це переконання мало глибоке коріння у римській юридичній та західній теологічній традиціях. У західному богословському дискурсі це простежувалося з лаконічної філософської аксіоми С.Боеція «Особистість – це індивідуальна сутність розумної природи» («Persona est naturale relationalis individua substantia»). Головною складовою цієї ідеї було право – одночасно як ідеологема і як сукупність інституцій. Тобто, російські імператори від Петра I усвідомлювали право як владу монарха відповідно до східної правової традиції, а ідею рівності всіх членів суспільства перед законом – до західної. У цьому полягала природа модернізації Російської імперії, у процесі якої у суспільство «незахідними» методами вживлювалися західні ідеї та інституції.

Для Петра I зразком державного устрою був суспільно-політичний лад Швеції, країн Північної й Центральної Європи, який будувався на засадах камералізму – вчення про бюрократичне управління державою. Московський цар вірив у те, що перенесення європейської системи управління у його володіння дасть такий самий результат³³. Тому він під прикриттям модернізаційних реформ сміливо ламав традиційний устрій. Згідно з указом від 18 грудня 1707 р., було створено Київську губернію, яка територіально охоплювала Гетьманщину та сусідні власне російські землі. Компетенція київського генерал-губернатора поширювалася на фортеці, арсенали й усі війська, тобто губернська реформа створила інституцію, яка у політичному та юридичному аспектах мала більше повноважень, ніж український гетьман, що й підштовхнуло І.Мазепу до виступу 1708 р.

Для розуміння явища модернізації традиційних суспільно-політичних уявлень та ідей П.Полуботка необхідно розглянути відносини російської центральної влади та української автономії. Очевидним є те, що Московські статті 1665 р. І.Брюховецького, І Малоросійська колегія, Правління гетьманського уряду, ІІ Малоросійська колегія – це типологічно однакові проекти співіснування Гетьманщини у межах Московської держави/Російської імперії. Однак кожен із зазначених інкорпораційних проектів був своєрідним у міру перетворення патримоніальної Московії на «добре впорядковану» імперію. У цьому процесі певну активність щодо модернізації виявила й українська сторона. Про це свідчать заходи І.Мазепи з посилення влади гетьмана, підтримка церковних та світських інтелектуалів, увага до найманого війська, намагання І.Скоропадського врегулювати судочинство Гетьманщини³⁴, спроби Д.Апостола реформувати військову організацію та судочинство, узгодження урядів козацької адміністрації з імперською «Табелю про ранги»³⁵, зусилля Генеральної військової канцелярії унормувати систему мір і ваги у середині XVIII ст.³⁶, діяльність К.Розумовського та його оточення щодо впровадження у життя ідеї відділення військової влади від судової, створення двох університетів на західноєвропейський взірець, реформування війська, будівництва

заводів та фабрик, спроби перетворити виборне гетьманство на своєрідну монархію за зразком німецького князівства тощо³⁷. У подібних модернізаційних намаганнях проявив себе й П.Полуботок.

Павло Полуботок – козацький інтелектуал Гетьманщини, який здобув освіту у Києво-Могилянській академії, поціновувач книг та наукових знань, людина з вишуканим естетичним смаком, прагматик, який умів змінювати своє усталене розуміння дійсності під впливом нових викликів життя, знаний юрист свого часу, особистість, яка суміщала православну віру з розумінням тодішньої науки. Цей історичний діяч для нашого дослідження цікавий тим, що був людиною традиції, але почав усвідомлювати виклики модернізаційних змін. У відповідь на них наказний гетьман спробував «підлаштувати» українську автономію під норми модернізації, яка визнавалася необхідною володарем Російської імперії. П.Полуботок був лояльним цареві/імператорові, але визнавав таке «підданство» лише за умови існування самобутньої Малоросії. Він був переконаний, що його «малоросійська отчизна» з героїчною історією та столітніми вольностями має право на достойне існування, яке не може припинити ані цар, ані самі українці Гетьманщини. Це він довів найвищим виявом переконань особистості – власною смертю.

П.Полуботок народився 1660 р. у шанованій козацькій родині. Оскільки він був єдиним спадкоємцем, то мав можливість здобути гарну домашню освіту та продовжити навчання у Києво-Могилянській академії. Швидкому кар'єрному зростанню сприяло становище батька у козацькій адміністрації Лівобережжя та вдале одруження 1680 р. із небогою тодішнього гетьмана І.Самойловича. Розпочавши службу військовим товаришем Чернігівського полку, П.Полуботок невдовзі став значним військовим товаришем. Ранг значного військового товариства у той час надавали лише відставним старшинам та представникам впливових козацьких родів, що свідчило про міцні позиції Полуботків у Гетьманщині³⁸.

П.Полуботок виріс в атмосфері боротьби за гетьманську булаву, полковницькі та інші уряди (статус) і землі (багатство). У Гетьманщині кінця XVII ст. – початку XVIII ст. молодій амбіційній людині світське життя уявлялося так: здобуття освіти, знаходження покровителя, який би сприяв кар'єрі, служба у козацькій адміністрації, за яку необхідно було домогтися отримання маєтків, вдале одруження. Суспільно-політичними цінностями світських інтелектуалів, як і козацької еліти у цілому, були багатство, статус та влада, які виражалися насамперед у «вольностях»³⁹. Таким шляхом ішли батько та син Полуботки. На початку гетьманування І.Мазепи переяславський полковник Леонтій Полуботок мав контакти з кримським ханом, київський полковник Г.Коровка-Вольський активізує зносини з польською шляхтою з теренів Правобережної України, Данило Апостол пише листи до запорожців. Таке «замішання» завершилося серією арештів та позбавленням батька П.Полуботка полковницького пернача. Однак у липні 1687 р. Л.Полуботок із волі гетьмана знову став переяславським полковником⁴⁰.

У 1692 р. батька та сина Полуботків було взято під варту у зв'язку зі справою Соломона. У підроблених листах цього ченця польському урядові пропонувалося взяти Україну під свою руку, що було відгомоном гадяцької ідеї⁴¹. До цього були причетні Полуботки, результатом чого стало позбавлення старшого з них переяславського полковництва та частини маєтнос-

тей. Із 1693 р. становище родини Полуботків почало поліпшуватися, адже конфісковані маєтки було повернуто. Оскільки батько П.Полуботка помер у 1695 р. й у майбутнього наказного гетьмана не склалося гарних стосунків із І.Мазепою та його оточенням, йому довелося розпочинати справу реалізації свого життя без покровительства тодішньої «правлячої» еліти⁴². Протягом 1690-х рр. П.Полуботок подекуди згадувався у документах як військовий, а потім значний військовий товариш. Проте, уже у травні 1697 р. він отримав гетьманський універсал на маєтки батька та потроху, але невпинно, збільшував земельні володіння. У червні 1703 р. гетьман затвердив за П.Полуботком землі у двох сотнях Чернігівського полку, а 1705 р. його було призначено чернігівським полковником, хоча на Чернігівщині був надзвичайно впливовим рід Лизогубів⁴³. Уже у листопаді 1705 р. новообраний полковник як наказний гетьман очолив українське військо у поході у Польщу на допомогу Августу II⁴⁴.

Коли у жовтні 1708 р. І.Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII, П.Полуботок зробив свій вибір на користь вірності російському цареві Петрові I. Майбутній наказний гетьман першим прибув на військову раду у Глухові й небезпідставно сподівався на гетьманську булаву. На листопадовій раді 1708 р. щодо вибору нового гетьмана частина старшини на противагу кандидатурі І.Скоропадського висунула претендентом на гетьманський уряд П.Полуботка⁴⁵. За словами О.Рігельмана, російський цар із цього приводу так висловився про нього: «Очень хитёр и может Мазепе уравниваться»⁴⁶. Тому Петро I наполіг на виборі І.Скоропадського, якого він «обрав» наступником І.Мазепи ще до подій кінця жовтня 1708 р. 24 листопада у Глухові П.Полуботок, як своєрідну «компенсацію» за гетьманський уряд, отримав жалувану грамоту на декілька сіл. У грудні 1708 р. у Лебедині він дістав від царя значну частину маєтностей І.Мазепи та П.Орлика. Після невдалої спроби досягти гетьманства, неабияка енергія П.Полуботка, як зазначає О.Коваленко, спрямувалася на господарські справи – він скуповував землі, осаджував слободи, споруджував млини та гуральні, гути і рудні, намагався зосередити у своїх руках торгівлю зерном, горілкою та тютюном у межах Чернігівського полку⁴⁷.

З одного боку, підприємливий П.Полуботок, безумовно, мав потяг до збагачення. З іншого – він жив у час бурхливого розвитку молодого українського нобілітету, який із деяким запізненням з'явився на просторах Центральної Європи. Як уже зазначалося, головним для людей цієї частини континенту у XVIII ст. були вольності, які у реальному житті центральноєвропейських суспільств давали еліті багатство, владу та статус. Оскільки ці соціальні критерії були взаємопов'язаними, потяг П.Полуботка до багатства був закономірним наслідком його активної життєвої позиції⁴⁸.

Численні маєтки П.Полуботка (близько 3200 дворів) давали великі прибутки, але панщина, як не дивно, траплялася у них рідко. Наприклад, у селі Оболонні 200 селянських дворів сплачували 126 руб. 35 коп. на рік, причому розмір плати-«осінщини» коливався залежно від матеріального статку селянина і становив від 10 коп. до 7 руб. 40 коп.⁴⁹ Таким чином, П.Полуботок у своїй господарській діяльності був типовим представником прагматичного, освіченого і гуманного центральноєвропейського шляхетства, у свідомості якого не було місця модернізаційним ідеям вичавлювання всіх можливих ресурсів для побудови «добре впорядкованої держави».

За словами О.Коваленка, за столітнім історичним негативним прочитанням складно відтворити інтелектуальне життя майбутнього наказного гетьмана. На початку XX ст. Д.Міллер виявив рукописний збірник, упорядкова-

ний П.Полуботком. Він містив прослухані ним у 1679–1681 рр. курси граматики, синтаксими і поетики, які викладали С.Данилович, М.Важовський, Ф.Прокопович (дядько відомого мислителя та церковного діяча Феофана Прокоповича)⁵⁰. Свідченням ґрунтовної освіти майбутнього наказного гетьмана стали книги у його чернігівському будинку. До збірки М.Маркевича вже у першій половині ХІХ ст. потрапив список майна, захопленого 1734 р. чернігівським єпископом І.Жураківським, серед якого були фамільні книги Полуботків: «Калепин, Тезаврус, Полеон, Кнапиус, Спекулум Саксонум, Твардовский, Конституция, Мир с Богом, Сообразование воли человеческой с божественною». Для П.Полуботка світські та церковні книги вітчизняних й іноземних авторів були не лише прикрасою чи частиною нажитого багатства – він ними реально користувався, оскільки постійно вживав у своїх універсалах латинські та польські вислови⁵¹. Важливо, що П.Полуботок не тільки цінував книги, але й сам долучився до їх написання. За свідченням Я.Маркевича, він упорядкував «Хронічку», яка охоплювала події в Україні 1452–1715 рр. Термінологія твору, зокрема вживання слів «зрадив» (стосовно гетьманів, які виступили проти Московської держави) і «взятий» (щодо політичних бранців російського уряду) засвідчує лояльність П.Полуботка до православного протектора та Батьківщини-Малоросії⁵². У цьому він був подібним до більшості старшин і світських інтелектуалів Гетьманщини, які після «нещасливого шведського року» утвердилися у малоросійській подвійній лояльності⁵³.

Опис полуботкової садиби у Чернігові засвідчує його художні смаки. Житлові приміщення прикрашали «парсуни» господаря, його батька, синів та дружини. Тут же були двадцять картин невідомого змісту, зокрема «картина китайской работы, шита по белому атласу шолком разным», а також кілька настінних годинників і великих дзеркал. Стіни й предмети умеблювання оздоблювали килими, стільці та лавки було оббито червоним, зеленим, блакитним сукном або шкірою. У П.Полуботка мешкали слуга-бандурист і кухар-поляк. За словами О.Коваленка, інтелектуально та культурно він помітно вирізнявся з-поміж сучасників-старшин⁵⁴.

Після повстання І.Мазепи у свідомості прихильників козацького автономізму зародилося відчуття провини у «зраді православної держави», володар якої був протектором їхньої Батьківщини – України-Малоросії. І.Скоропадський у проекті договірних статей 1710 р. просив припинити «тяжкодосадної від великоросійських людей [...] облаювання», маючи на увазі дошкульні прізвиська «мазепинець», «изменник»⁵⁵. Для козацьких інтелектуалів створювалася ситуація, в якій на кожному кроці потрібно було виправдовувати себе. Так, у розповіді «сенчанского сотника Степана Комуна въ томъ, что он никогда не былъ в согласіи съ Мазепою» надаються запевнення: «Я, ниже подписавшись, чиню о себе сію сказку: ижъ под словом всех полчан лубенських под час нашествія неприятельскаго шведскаго, нетилько при его [...] по возможной и слугу мою царскому величеству [...] и двох коней под мною оказиях тогди убито пред баталиею Полтавскою [...] в самую баталію [...] по присяги его царскому пресветлому величеству на верность оставалемъ три года, а теперь такову общимъ согласіем и голосами товариства и посольства избрано мене сотником сеньчанскимъ и на томъ сполянивши сію сказку лучшаго состоянія власного на ней подписалем рукою»⁵⁶. Подібні виправдовування ввійшли у практику при найменших натяках на участь у «зраді». Про це свідчить «челобытье Семена Соболевского на Григория канцеляриста в назывании его изменникомъ», в якому С.Соболевський виправдовувався за те, що його канцелярист назвав «скурвым сыномъ [...] и

матерно як самъ хотел пугал [...] и изменником мене називал»⁵⁷. Військові канцеляристи Гетьманщини привласнили собі право присвоювати ярлики «зрадників» і таким чином вплинули на розвиток подвійної малоросійської лояльності⁵⁸.

Важливо, що слуги та оточення П.Полуботка вважали, що він «постоїть за Україну»⁵⁹. Ф.Стичинський, житель Сорочинець, у 1715 р. говорив, що «не Мазепа проклятый Иуда, а нынешний гетман – проклятый Иуда, что не стоит за Украину [...] а как будет черниговский полковник гетманом, не так будет за Украину и не будет оную москали разорять»⁶⁰. Коли П.Полуботок із гетьманом І.Скоропадським виїхав до Москви, то пішли розмови про його страгу за непокору⁶¹. На святкуванні Різдва Христового 1722 р. військовий канцелярист П.Троцький виголосив промову, «прикладаючи його в Малоросії правління до новонародженого [...] вождя Христа Господа»⁶². Як зазначає А.Бовгиря, на початок 1720-х рр. у свідомості козацької еліти склався образ П.Полуботка як лідера, здатного захистити рештки колишніх прав та вольностей – основи автономії Гетьманщини⁶³.

Суспільно-політична позиція П.Полуботка відображала інтереси українського нобілітету. Так, окремі представники козацької еліти в останні роки гетьманування І.Скоропадського намагалися відстояти традиційне суспільно-політичне життя. Наприклад, переяславська старшина у серпні 1721 р. обстоювала свої права та вольності у дусі інтелектуального обґрунтування традицій військовими канцеляристами. Козацькі старшини хотіли бачити полковником «кого мы, полчане, похочем, вольными голосами», «з наших же малороссийских людей», «тутешних родимцо [...] свои власние и грунта и достатки мающих», «иноземцам бы в том благопризрительном на нас вашего царского величества повелением отказывать понеже они, як в інших полках [...] делается, обидливе в неподешнему обыкновению с полчанами своими поступают»⁶⁴.

П.Полуботку, фактично, першому довелося мати справу із цілеспрямованою спробою центрального уряду ліквідувати українську автономію, ґрунтуючись на модернізаційних ідеях та практиках. Першим документальним свідченням про наміри Петра I заснувати Малоросійську колегію стала адресована сенаторам записка імператора, в якій запровадження нової інституції та її функціонування аргументувалися «договорами гетмана Богдана Хмельницького»⁶⁵. За словами В.Горобця, на першому етапі цього нововведення російський уряд передбачав співіснування гетьмана та Малоросійської колегії⁶⁶. Заснування нової інституції аргументувалося так: «Понеже императорское величество, соболезнуя о подданных своих, дабы каждому [...] во всем суд был праведный [...] учредил коллегии, канцелярии, губернии и провинции и многими указами, и инструкциями»⁶⁷. Причому, засновуючи Малоросійську колегію, Петро I говорив у своїх документах мовою «вольностей» та «договоров Богдана Хмельницького»⁶⁸. Тобто проект реформування Гетьманщини та українська політика російського уряду в ідеологічному аспекті прикривалися захистом «старовини».

Уже на травень 1722 р., тобто до смерті І.Скоропадського, президент Малоросійської колегії С.Вельяминов мав право дізнаватися про зміст універсалів та всієї кореспонденції Генеральної військової канцелярії⁶⁹. Після смерті І.Скоропадського з Сенату надійшов наказ, за яким до виборів на-

ступного гетьмана управління Малоросією покладалося на чернігівського полковника спільно з генеральною старшиною, які мали узгоджувати свою діяльність із колегією⁷⁰. Це призвело до того, що виникло своєрідне двовладдя: з одного боку, наказний гетьман зі старшиною, з іншого – новоутворена Малоросійська колегія. Хоча спершу форма й тональність особистих звернень С.Вельяминава були люб'язними, проте останній робив рішучі кроки у позбавленні гетьманського керівництва права розподіляти фінанси та виконувати судові повноваження⁷¹.

Протистояння П.Полуботка Малоросійській колегії у силу його виховання, освіти й належності до традиційного суспільства могло лише спиратися на столітні взаємини між «Військом Запорозьким та народом малоросійським» і династією Романових. Однак у П.Полуботка з'явилися помітні ознаки відкритості перед модернізаційними «новинами» в обстоюванні традиційного суспільно-політичного життя. Так, український наказний гетьман, скориставшись суперечностями між указом Сенату від 27 травня 1722 р. та діями Малоросійської колегії у судочинстві й фінансовій сфері, бойкотував вимогу прислати до відповіді у колегіальний суд козаків, на яких було подано позов до російської установи. Подібну систему аргументації він наводив, відмовляючись надіслати до колегії звіт військової канцелярії, організувати пошту між київським генерал-губернатором і Гадячем. Тобто, П.Полуботок відмовлявся робити що-небудь без відповідного документа від вищої інституції.

У відповідь на указ від 10 липня 1722 р., за яким керівні функції було передано чернігівському полковнику разом із генеральною старшиною і наголошувалося на колегіальній формі правління як найбільш ефективній, наказний гетьман розширив сферу вживання лексичного звороту «загального блага». П.Полуботок свідомо підкреслював «загальність» і «колегіальність» традиційного управління Гетьманщиною. У листі до Я.Лизогуба від 5 вересня 1722 р. він писав: «Яко для публичного всей Малоросіи интересу всем нам обще присутствовать и трудыться надлежит по указу императорскаго величества»⁷². Також П.Полуботок свідомо намагався представляти інтереси Гетьманщини як «загальні», що мало б відповідати тодішній інтелектуальній атмосфері імператорського двору. На початку листопада 1722 р. у нього визрів план організувати делегацію, до складу якої мало входити по два представники від кожного полку, вплинувши таким чином на рішення імператора щодо продовження традиційного устрою⁷³.

Важливо, що С.Вельяминов також рішуче проводив політику у напрямі перетворення Малоросійської колегії на головну центральну інституцію Гетьманщини. За задумом Петра I та його оточення, вона мала бути подібною до решти колегій (як, до речі, Синод, що замінив не менш важливу інституцію російської держави/суспільства, ніж Гетьманщина – патріаршество). 24 вересня 1722 р. П.Полуботок надіслав чолобитну до Іноземної колегії «о ненарушном содержаніи судов, прав и вольностей козацких грамотами [...] за гетмана Хмельницкого утвержденных»⁷⁴. Суспільно-політичне життя у першій половині 1720-х рр. в уявленнях старшини Гетьманщини визначалося через «статті» між царською владою та лівобережними гетьманами – наступниками Б.Хмельницького, якого козацькі інтелектуали поставили у підмурок сприйняття минулого. Примітно, що «Літопис Самовидця» (1703 р.) ще не містив бачення особливого місця Б.Хмельницького у козацькій історії, натомість «Літопис Граб'янки» (1709 р.) зробив гетьмана центральною постаттю української історії раннього нового часу. У 1710–1720-х рр. було написано значну кількість творів, присвячених Б.Хмельницькому, у т.ч. «Вірші...» (1714 р.), поезії студентів Києво-Могилянської академії

А.Герасимовича (1719–1720 рр.) і Г.Бужанського (1729 р.). Ми поділяємо думку С.Плохія, що період із 1710 до 1729 рр. характеризувався створенням нового образу Б.Хмельницького⁷⁵. Таким чином, ідея козацьких прав та вольностей, що були даровані «вірному» Б.Хмельницькому, належала до обстоювання традиції модернізаційною риторикою.

У другій половині вересня 1722 р. П.Полуботок разом із генеральною старшиною звернувся зі скаргою до Сенату про перевищення повноважень із боку С.Вельяминова. Важливо, що наказний гетьман та його оточення, крім традиційних «вольностей», аргументували свої вимоги і «новиною» – порушенням повноважень керівником центральної інституції⁷⁶. Ситуація на той час склалася так, що модернізаційні заходи П.Полуботка було закріплено сенатським указом від 21 листопада 1722 р., який вирішував головні суперечності та непорозуміння, причому значну частину – на користь Генеральної військової канцелярії. Згідно з цим указом, місцевими жителями могла завідувати військова канцелярія без відома Малоросійської колегії, на спільні засідання старшина мала запрошувати С.Вельяминова, а не всіх членів колегії, російська інституція не мала права надсилати без ради з генеральною старшиною накази місцевим органам самоврядування, до розгляду брала лише судові справи, уже апробовані у козацьких судах, С.Вельяминову заборонялося надсилати у Генеральну військову канцелярію укази, а лише промеморії, скасовувалися податки, запроваджені Малоросійською колегією тощо. Також було поновлено привілеї старшини та монастирів⁷⁷. Ми поділяємо висновок В.Горобця про те, що цей документ повертав реформу на умови маніфесту від 27 травня 1722 р.⁷⁸ Незважаючи на те, що успішне закріплення «новин» головним чином пояснювалося роллю О.Меншикова, який сподівався таким шляхом вирішити свої справи у Гетьманщині, П.Полуботок та його оточення оцінили цей указ як перемогу у боротьбі за збереження традиційного суспільно-політичного устрою Гетьманщини⁷⁹.

Генеральна військова канцелярія розіслала у полки універсали, в яких переказувався зміст документа, та копії «екстракту» для опублікування. Наказний гетьман намагався закріпити успіх у боротьбі з С.Вельяминовим. 24 грудня 1722 р. було послано канцеляриста П.Борзаківського з грамотами, що містили подяки за указ, прохання провести гетьманські вибори та нові скарги на порушення С.Вельяминовим як «малоросійських прав», так і його обов'язків, визначених законодавством імперії⁸⁰. Наголос на останньому важливий, оскільки це засвідчувало розуміння наказним гетьманом вертикалі судової влади у Росії. Звинувачуючи представника центральної влади у невиконанні юридичних норм імперії, він фактично представляв Гетьманщину як уже «підлаштовану» зусиллями наказного гетьмана під нові умови суспільно-політичного життя. Далі П.Полуботок планував сформувати представницьку козацьку делегацію, яка мала б відображати волю «Війська Запорозького та народу малоросійського», і, тим самим, завершити здобуті успіхи у боротьбі за традиційний суспільно-політичний та соціально-економічний устрій⁸¹.

Право для козацької еліти у цілому, та світських інтелектуалів Гетьманщини зокрема, мало значення насамперед як «права», «вольності», «свободи», «привілеї», «обикновенія». Це не була сукупність норм, головна ознака яких полягала у визнанні правил поведінки для всіх людей, що особливо

помітно на фоні правових поглядів українських церковних інтелектуалів та російської правової думки. Для останніх джерелами були як європейська інтелектуальна традиція схоластики, так і її річпосполитський варіант⁸². Важливість права у легітимації української еліти засвідчується апелюванням до закону як представників української автономії, так і навіть російського централізму. Козацькі інтелектуали наполягали на «правах» та «вольностях» еліти для всього «малоросійського народу». До Литовського статуту представники козацької еліти звернулися одночасно з потребою закріпити соціальне розшарування суспільства наприкінці XVII ст. Причому зміцнення соціально-економічних позицій козацької еліти супроводжувалося підтвердженням «правами та вольностями, як з віків було»⁸³. «Малоросійські права» за політики Петра I щодо України навіть стали аргументом зведення нанівець традиційної автономії. І Малоросійська колегія офіційно запроваджувалася для більшої реалізації «статей Богдана Хмельницького», тобто для захисту прав соціуму Гетьманщини. У квітні 1722 р. Петро I надіслав грізний указ І.Скоропадському, в якому козацьку старшину було звинувачено у порушенні прав «поспільства» та пограбуванні його через несправедливий суд. Проте навіть в указах Петра I, який зробив рішучу спробу ліквідувати українську автономію, містяться норми, що визнавали традиційне українське суспільне життя⁸⁴.

Важливо, що як політичні діячі Російської імперії, так і Гетьманщини розуміли необхідність змін у судочинстві. Петро I у 1710–1720-х рр. проводив правову реформу, через обмаль кадрів пропонуючи бути суддями навіть полоненим шведам. І.Скоропадський був ініціатором перекладу «Саксона, Статута Великого княжества литовського и Порядок, з полского діалекту на руское наречіє»⁸⁵. Також він широко вживав риторичу «загального блага» та аргументував свої прохання і скарги «государственным интересом»⁸⁶. Хоча словосполучення «загальне благо» вживалося у річпосполитській шляхетській політично-лексичній оболонці, проте козацькі інтелектуали почали надавати йому того значення, яке малося на увазі у риторичі будівничих Російської імперії⁸⁷.

За підрахунками В.Горобця, уже за перший місяць діяльності Малоросійська колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії 34 укази, серед яких 10 стосувалося судочинства⁸⁸. Справи з правосуддям у Гетьманщині були дійсно неприглядними. Генеральний військовий суд очолював «прославлений» безмірним хабарництвом І.Чарниш, розгляд майнових суперечок тривав роками. В імператорському маніфесті від 27 травня 1722 р. справедливо засуджувалися хабарництво та інші зловживання у сфері судочинства⁸⁹. Із початком діяльності Малоросійської колегії розпочалося руйнування традиційної судової системи. С.Вельяминов оголосив прийом на розгляд судових позовів проти державців і старшини без апробації їх у судових інстанціях нижчого рівня, що скасовувало ієрархію судових інституцій. Малоросійська колегія особливу увагу звертала на організацію судочинства, ліквідацію вже усталених «накладів», тобто обов'язкових хабарів при кожному зверненні до суду⁹⁰.

П.Полуботок та його оточення почали реалізовувати свій проект «поправлення» судочинства паралельно діяльності колегії. Модернізаційні зміни було представлено в універсалах Генеральної військової канцелярії від 19 серпня та 3 грудня 1722 р. Перший документ був своєрідною відповіддю на публікацію указу Малоросійської колегії від 17 серпня про заборону стягувати у суді «наклади». Тут повторювалася декларована заборона та додатково закріплювався принцип колегіальності судового процесу, оскільки пол-

ковникові чи полковому судді суворо заборонялося одноосібно розв'язувати справи⁹¹. Крім того, універсал передбачав формалізацію судового процесу. Відтепер справи мали розглядатися у спеціальній «судовій ізбі», судочинство мало проходити «у пристойних місцях» і з «тверезим розумом», а справи належало розглядати не одному судді, «але у присутності й іншої старшини та безурядних»⁹². У реформуванні судочинства П.Полуботок звернув увагу на структурні та якісні зміни української Феміди у такому ракурсі, щоби вони відповідали уявленням російського керівництва про ефективне державне управління. Було здійснено формалізацію судового процесу, запроваджено інститут асесорів Генерального військового суду. В універсалі зазначалося, що «[...] хто, не задовольняючись сільським або сотенним судом, буде апелювати до полкового чи з полкового до генерального суду, то велено буде суддям, перед якими той апелянт був осуджений, дати писемне свідоцтво із достеменним описом усієї справи та конверсії обох боків. А коли ці універсали пани полковники дістануть і що по них буде учинено, щоби про те все відповідали писемно, пильно наказано»⁹³. Важливо, що ці ідеї були розвинені в «Інструкції українським судам» Д.Апостола (1730 р.)⁹⁴.

Інституцію суддів-асесорів Генерального військового суду було створено 20 серпня 1722 р. Вони за відсутності І.Чарниша мали здійснювати правосуддя та оперативно розв'язувати справи, що надходили до найвищої судової інстанції Гетьманщини⁹⁵. На період судової сесії на посаду асесорів почергово призначали підготовлених урядовців із бунчукових товаришів, рідше – сотників⁹⁶. Цікаво, що назву «асесор» П.Полуботок запозичив у системі російських колегій. В імператорській грамоті І.Скоропадському від 29 квітня 1722 р. кількісний склад колегії визначався у 7 осіб (президент, чотири радники й два асесори)⁹⁷. Таким чином, за задумом П.Полуботка, український асесор мав стати альтернативою російським змінам у козацькому судочинстві.

Автономістично налаштована старшина, зважаючи на бездіяльність Генерального військового суду, передала судові справи до Генеральної військової канцелярії, що досі не належало до сфери її компетенції. Уже у вересні 1722 р. військова канцелярія вирішила декілька справ. 1 грудня 1722 р. цією інституцією «запропоновано також, щоби у в'їтів люди посполиті, а козаки спершу в отаманів судилися, і щоби суджено їх було без усіяких витівок, без узятків та безпроволочно, винних карано і письмом правду щоби закріпляли; а звітлія уже щоби чолобитчики удавалися до сотенних, а від сотенних до полкових, а від полкових до Генеральних судів, і від Генерального до колегії [...] а з менших судів до більших щоби присилали свідчення про упертість чолобитника, за ким і за чим яка справа не закінчена, і без таких свідоцтв нікого у вищих судах не приймати, а за неподання таких свідчень із полкових судів та сотенних брати буде повелено до військового скарбу штраф»⁹⁸.

Генеральна військова канцелярія 14 грудня 1722 р. видала універсал, що повторював пункти документа від 19 серпня та звертав увагу на порядок подання апеляцій. За словами В.Горобця, у політичному сенсі проблема апеляцій визначала місце Малоросійської колегії у структурі судової системи Гетьманщини. Спираючись на сенатський указ, що було модернізаційним кроком, Генеральна військова канцелярія декларувала поетапний розгляд справ – до колегії мали подавати тільки ті позови, які було вже апробовано в усіх нижчих судових інстанціях⁹⁹. У цьому універсалі також зазначалося про те, що «письмами закріпляет свою децизию вправду [...] и тіе письма стороні потребующе отдавати»¹⁰⁰.

16 листопада 1722 р. «писано листа до пана судді військового генерального (І.Чарниша – В.К.) з пропозицією, щоб «його милість узявся до судів або від них цілком віддалився, щоб про те відповів і звідомив би письмово»¹⁰¹. Оскільки ці намагання змінити судочинство не реалізовувалися на місцях, то 26 січня 1723 р. наказний гетьман звернувся з листом до полкової старшини – їй наказувалося терміново вирішити всі «суплічніє дела» та дотримуватися ієрархії козацького судочинства при апеляційному оскарженні судового рішення нижчої інстанції¹⁰².

Зазначені зміни були подібними до тих реформувань, які намагався провести Петро I у суто російських губерніях та на початку 1720-х рр. у Гетьманщині¹⁰³. Однак, модернізуючи традиційне судочинство, П.Полуботок та його однодумці намагалися зберегти зрозумілий їм суспільно-політичний та соціально-економічний устрій.

Найважливішою метою реформування Гетьманщини для царя і його оточення були податки, величиною яких визначався ступінь «добрепорядкованості» держави. Оскільки Україна в очах російського монарха фактично нічого не приносила для «загального блага» імперії, тому її потрібно було реформувати. Це і стало головним завданням президента Малоросійської колегії С.Вельямина¹⁰⁴, який, покликаючись на «Статті» Б.Хмельницького, намагався запровадити якомога більше податей та скасувати податковий імунітет урядової й неурядової старшини¹⁰⁵. П.Полуботок уважав залучення українських фінансів до імперської скарбниці протиправним, на що неодноразово вказував С.Вельямину¹⁰⁶. Останній, збільшуючи надходження коштів до Малоросійської колегії, користувався старими, традиційними, статтями – від зборів на гетьмана до поширення на всю територію Гетьманщини локальних тютюнової та медової десяти¹⁰⁷. У справі податків П.Полуботок та його оточення найбільш виявили свою традиційність – діяли старими методами «захисту прав та вольностей», але намагалися при цьому виконувати тодішні юридичні норми як Гетьманщини, так і імперського законодавства¹⁰⁸. Історичні прецеденти розглядалися як джерело права. Наприклад, дізнавшись про те, що за Б.Хмельницького збирали медову десятину, було видано розпорядження про її відновлення¹⁰⁹. З грудня 1722 р. із посиланням на сенатську грамоту вийшов універсал (зберігся у багатьох копіях) про скасування медової та тютюнової десяти, інших податків, запроваджених С.Вельяминим. За Малоросійською колегією визнавалося право на хлібні та грошові збори, що існували раніше й збиралися на гетьмана¹¹⁰.

П.Полуботок також зробив усе можливе для забезпечення громадського спокою у Гетьманщині. Це було не тільки наслідком соціального станового інтересу молодого українського нобілітету та його провідника – наказного гетьмана. За словами О.Лазаревського, П.Полуботок не залишав поза увагою жодної скарги державців на «непослушенство» підданих¹¹¹, адже розумів, що нестабільність у Гетьманщині розглядатиметься центральним урядом як доказ неефективності козацької адміністрації, ставши, відповідно, аргументом для її ліквідації. Тому П.Полуботок своїми універсалами намагався представити дієвість місцевого управління, якому він прагнув надати певних «поправлень» у модернізаційній оболонці, довівши його рівнозначність з імперським, що також зазнало поверхового «євроремонту».

Коли наприкінці січня 1723 р. С.Вельямин вийшов до Москви з наміром оскаржити перед царем дії П.Полуботка, то й наказний гетьман зі свого

боку відправив «од всієї Малоросії» шістьох своїх прихильників, які повезли чолобитні про обрання гетьмана, заміщення вакантних посад тощо¹¹². У березні стало відомо, що цар, не відповівши на прохання, збирається вирушити до Санкт-Петербурга. П.Полуботок наказав посланцям їхати за ним та разом із В.Жураківським «дістати резолюцію щодо вибрання гетьмана, потрібну для користі малоросійської Вітчизни»¹¹³. Однак після повернення Петра I з перського походу на основі царських резолюцій у Сенаті підготували і 27 квітня 1723 р. ухвалили указ, згідно з яким Малоросійська колегія з контрольною установою центрального уряду, за словами І.Джиджори, перетворилася на «властиво українську управу»¹¹⁴. П.Полуботка разом з оточенням було викликано у столицю Російської імперії. Відповіддю на це стала депутація до Сенату з традиційними проханнями дозволити вибори гетьмана, скасувати комендантське правління, повернути податки, зібрані колегією тощо. Причому, усе це аргументувалося імперським законодавством¹¹⁵.

На початку серпня 1723 р. П.Полуботок разом із частиною генеральної старшини прибув до столиці. Спочатку українську делегацію прийняли прихильно, що спонукало наказного гетьмана 13 вересня подати чергові чолобитні. П.Полуботок, переписуючи російськомовний переклад чолобитної, самочинно дописав вимогу «вместо Малороссийской коллегии учинить генеральный суд в седми персон»¹¹⁶. Таким чином, він копіював російських реформаторів – творців «добре впорядкованої держави», але намагався робити це так, щоб воно було і нове, і водночас не виходило за межі традиційної свідомості суспільства Гетьманщини та козацьких інтелектуалів зокрема.

Заповзятливість українського очільника дратувала Петра I, який не любив такої «вольності». Більше того, 10 листопада 1723 р. імператору подали так звані Коломацькі чолобитні, підготовлені Д.Апостолом. Як відомо, наказний гетьман у протистоянні з Малоросійською колегією намагався заручитися підтримкою полковників та генеральної старшини й від їх імені подати чолобитні «Війська Запорозького та всього народу малоросійського». Однак Д.Апостол та деякі інші полковники самі претендували на уряд гетьмана, а Г.Галаган, А.Танський та М.Милорадович були ставлениками російського монарха і тому не поспішали підтримувати П.Полуботка¹¹⁷. Д.Апостол, який виступав супроти наказного гетьмана з особистих мотивів, у цей час також використовував його напрацювання у модернізаційній обгортці щодо аргументації традиційного суспільно-політичного життя. Головною ідеєю чолобитних стало твердження, що «в пунктах (Богдана Хмельницького – В.К.) [...] нікому от великоросійских начальников в права и суди наши вступатися [...] не написано»¹¹⁸. Автори чолобитної вважали, що вони самі «реформують» та позбудуться прогалин у судочинстві¹¹⁹. Один із пунктів чолобитних Д.Апостола містив вимогу проведення виборів, незважаючи на норму царського указу від 23 червня 1723 р. про заборону подачі клопотання з цього приводу¹²⁰. Після ознайомлення з Коломацькими чолобитними роздратований Петро I віддав наказ заарештувати П.Полуботка та генеральних старшин¹²¹. Їх було обшукано та проведено конфіскацію майна.

«Справа» П.Полуботка кваліфікувалася як надзвичайно тяжкий державний злочин. Цікаво, що реальною причиною арешту полуботківців був спонтанний гнів царя та наміри реформувати устрій Гетьманщини. Проте самодержець та уряд усе-таки вважали Малоросію достатньо самобутнім регіоном

імперії, щоби вчинити із заарештованими так, як можна було б розправитися з невдоволеними представниками еліти суто російських губерній. Активну участь у заходах Таємної канцелярії брав сам Петро I, який навіть розробив так звані «допросные пункты» для кожного з ув'язнених і загальні запитання для всіх фігурантів процесу¹²². Приміром, для П.Полуботка призначалося 12 «індивідуальних» пунктів, для Г.Габ'янки – 5, для І.Янушкевича – 3. Звинувачені відкидали всі закиди та стверджували, що їхні дії не виходили за рамки існуючих правових норм. Більше того, вони під час слідства самі вказували на порушення юридичного характеру у діяльності Малоросійської колегії¹²³.

У преамбулі до «допросных пунктов» Петра I зазначалося, що Малоросійська колегія не порушувала «статей Богдана Хмельницького», а запроваджені нею податкові збори характеризувалися як благо: «Им не токмо противится, но и просить надобно»¹²⁴. Натомість П.Полуботок на допиті у Таємній канцелярії захищав традицію модернізаційною риторикою: «Без указа ничего не брали, но по силе сенатского указа»¹²⁵. Цікаво, що представники імперської влади звинувачували П.Полуботка та його оточення у самочинних модернізаційних реформах: «Для чего вы, не объявля Вельяминову, устроили у себя кроме генерального суда еще какой-то свой суд и какие дела производились в этом суде?». Український наказний гетьман на цей раз виправдовувався уже прецедентами з минулого: «Мы учинили в Глухове суд с совета старшин и сказывали о том ранее бригадиру Вельяминову, что наш генеральный судья заболел, а челобитчиков много [...] Суд этот вочче не был иной, кроме генерального, он был учрежден временно вместо генерального [...] такое случалось ранее»¹²⁶. Як відомо, слідство у цій справі так і не завершилося, оскільки 18 грудня 1724 р. його головний фігурант – Павло Полуботок – помер¹²⁷.

Отже, П.Полуботок був людиною традиції, але належав до покоління козацьких інтелектуалів, яке розуміло неможливість беззмінного існування «старовини». Наказний гетьман почав усвідомлювати, що реформам Петра I потрібно протиставити альтернативу. І хоча його модернізаційні спроби з погляду сучасності виглядають незначущими, вони коштували цьому політичному діячеві Гетьманщини неймовірних інтелектуальних зусиль, аби вбрати «старовину» у шати «новини». У цьому аспекті П.Полуботок був «мазепинцем», відстоюючи інтереси «Війська Запорозького та народу малоросійського». Водночас він був не проти компромісів з імперським урядом, що ріднило наказного гетьмана з поколінням інтелектуалів часів Д.Апостола та К.Розумовського.

¹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. – Т.3. – Москва, 1992. – С.14.

² Kamiński A. Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie Poaltransztadzkim 1706–1709. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – S.7, 31–32.

³ Дана проблематика належить до теми еволюції «старовини» та її пристосування до «новини». Серед праць, присвячених відповідним явищам у XVIII ст., див.: Маслійчук В.Л. Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // Його ж. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XVIII ст. – Х., 2007. – С.105–140; Його ж. Жіноче вбрання як засіб ідентифікації у Харківському намісництві 80–90-х рр. XVIII ст. // Там само. – С.290–303. Про співіснування «старовини» з «новиною» у XVI–XVII ст. див.: Кром М. «Старина» як категорія середньовекового менталітета (по матеріалам Великого князства Литовського XIV – початку XVII століття) // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С.68–85; Blanutsa A., Vashchuk D. «Old ways» versus «novelties» in the

legal and economic sources of the Grand duchy of Lithuania. 1450–1700 // Lithuanian historical studies. – Vol.12. – Vilnius, 2009. – P.19–40.

⁴ Див.: Берк П. Інтелектуальна історія та її суперники // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С.281–283.

⁵ Collini S. General introduction // History, Religion and Culture British Intellectual History 1750–1950. – Cambridge university press, 2000. – P.1–21; Так Р. Історія політичної думки // Нові перспективи історіописання. – С.269–270. Див.: Кононенко В.П. [Огляд] History, Religion and Culture British Intellectual History 1750–1950 / Ed. by S.Collini. – Cambridge university press, 2000. – 289 p. // Український історичний збірник. – Вип.12. – К., 2009. – С.512–513.

⁶ Соколова М. Інтелектуальна історія як наукова дисципліна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2004. – Т.10. – С.122.

⁷ [Милорадович Г.]. О роде дворян Полуботок. – К., 1870. – С.22.

⁸ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С.308–309.

⁹ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. – 1890. – №6. – С.101.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.VIII. – Спр.150/50. – Арк.168–171 зв.

¹¹ Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года / Подгот. О.Бодянский. – Москва, 1848. – С.140–141.

¹² Слабченко М. Як судився малоросійський народ // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.48–49.

¹³ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С.427–432; Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – Москва, 1842. – С.379–380; Костомаров Н. Павел Полуботок // Павло Полуботок – український гетьман. – К., 1990. – С.5–26.

¹⁴ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок: краткий биографический очерк. – Санкт-Петербург, 1903. – С.66–67.

¹⁵ Лазаревский А. Павел Полуботок // Русский архив. – 1880. – Т.1. – С.155.

¹⁶ Лазаревский А. Павел Полуботок. – С.137–209; Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок: краткий биографический очерк; Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок: исторический очерк. – Лебедин, 1909.

¹⁷ Василенко М. Павло Полуботок: З приводу двісталітньої річниці його смерті // Україна. – 1925. – Кн.6. – С.99.

¹⁸ Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.315.

¹⁹ Липинський В. Листи до братів хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – С.522–523.

²⁰ Горобець В. «Волимо царя східного...»; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – Чернігів, 1996; Шевчук В. Боротьба Павла Полуботка за збереження решток української автономії // Розбудова держави. – 1994. – №9. – С.54–55; Бовгиря А.М. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.8. – К., 2008. – С.105–115.

²¹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.316.

²² Смолий В.А. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.): Дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1985.

²³ Смолий В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Смолий В.А. Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.5–6; Степанков В.С. Українська державна ідея // Там само. – С.71–110.

²⁴ Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002; Його ж. Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.111–162.

²⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998; Його ж. «Волимо царя східного...»; Його ж. Політична система Гетьманату // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С.196–283; Його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

²⁶ Гуржій О. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994; Його ж. Гетьманська влада в Українській державі першої чверті XVIII ст.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1999; Його ж. Іван Скоропадський. – К., 2004.

²⁷ Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2005; Його ж. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008.

²⁸ Бовзіря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Його ж. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.120–130.

²⁹ Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s – 1830s. – Cambridge, 1988 (укр. пер.: Когут З. Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996); Його ж. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.

³⁰ Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2008. – С.8.

³¹ Российский государственный архив древних актов. – Ф.184. – Оп.2. – Д.126. – Л.2 об.

³² Отдел рукописи библиотеки Российской академии наук. – ПИБ. – №71 (17.14.3). – Л.1–7 об.; №69 (32.5.16.). – Л.1–27; №66 (17.15.15). – Л.1–78 об.; №59 (Петр Гал. №34). – Л.1–40 об.; №41 (17.14.9). – Л.1–40; №14 (Петр Гал. №12). – Л.1–27 об.; №7 (Петр Гал. №14). – Л.1–316.

³³ Kamiński A. Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie Poaltransztadzkiem 1706–1709. – S.7.

³⁴ Кононенко В. Козацька еліта Гетьманщини між реформами Петра I та Катерини II (1725–1762 рр.) // Український історичний збірник. – Вип.12. – К., 2009. – С.91–92.

³⁵ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х рр. XVII – кінець XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – С.11–12.

³⁶ Нечипоренко П. Сторінка з діяльності Генеральної військової канцелярії середини XVIII ст. // Україна. – 1927. – Т.1/2. – С.130–133.

³⁷ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини. – С.13.

³⁸ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.7.

³⁹ Див.: Кононенко В. Історик «вольностей» козацьких // <http://www.day.kiev.ua/278161/>

⁴⁰ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.8.

⁴¹ Горобець В. Павло Полуботок. – К., 2009. – С.13; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.8. Про розвиток гадяцької ідеї див.: Чухліб Т.В. Гадяч 1658 року. – С.21–60. Про типологічну схожість переяславської та гадяцької ідей див.: Кононенко В. [Огляд] Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008 – 86 с. // Критика. – 2009. – №3/4. – С.34.

⁴² Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С.11.

⁴³ Там само. – С.12.

⁴⁴ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.9–11.

⁴⁵ Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.15.

⁴⁶ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще. – Москва, 1847. – С.50.

⁴⁷ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.13.

⁴⁸ Див.: Из архива графа Г.А.Милорадовича. – К., 1898. – С.23–53.

⁴⁹ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.15–16.

⁵⁰ Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – Т.2. – Ч.1. – С.318; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.18–19.

⁵¹ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.19.

⁵² Хроніка Павла Полуботка // Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.20, 71–73.

- ⁵³ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини. – С.9–11.
- ⁵⁴ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.23–26.
- ⁵⁵ Окнишев Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв.: У 2 ч. – Ч.1. – К., 1930. – С.307.
- ⁵⁶ Архив внешней политики Российской империи. 1720 г. – Ф.124. – Оп.124/1. – Д.84. – Л.1.
- ⁵⁷ Там же. – Д.84. – Л.1.
- ⁵⁸ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини. – С.10.
- ⁵⁹ Горобець В. Павло Полуботок. – С.28.
- ⁶⁰ Василенко М. Павло Полуботок. – С.99; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.27–28; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С.132–133.
- ⁶¹ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок. – С.7; Его же. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии (1718 г.) // Киевская старина. – 1904. – №6. – Отд.1. – С.458–464; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.28.
- ⁶² Борзаківський П., Ладинський П. Журнал, тобто засушна записка справ, що траплялися у військовій канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського / Пер. та прим. В.Шевчука // Київська старовина. – 1994. – №3. – С.26; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.38.
- ⁶³ Бовгира А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.106.
- ⁶⁴ Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2004. – С.255–256.
- ⁶⁵ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.288.
- ⁶⁶ Там само. – С.337–338.
- ⁶⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1859. – Кн.1. – Ч.2. – С.322.
- ⁶⁸ Кононенко В. Зміни політичної свідомості козацької еліти після «нещасливого шведського року» // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: Серія: Історія. – Вінниця, 2009. – Вип.16. – С.14–15.
- ⁶⁹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.340.
- ⁷⁰ Джиджора І. Реформа Малоросійської колегії на Україні в 1722–1723 рр. // Його ж. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С.96; Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.317.
- ⁷¹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.317–318.
- ⁷² Маркевич Н. Акты, поясняющие историю Малороссии. – б.м., б.г. – С.117.
- ⁷³ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.319.
- ⁷⁴ Черниговская летопись по новому списку. – С.101.
- ⁷⁵ Plokhy S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambridge university press, 2002. – P.48.
- ⁷⁶ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.42–43.
- ⁷⁷ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.321; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.43.
- ⁷⁸ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.322.
- ⁷⁹ Лазаревський А. Павел Полуботок. – С.163; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С.140–142; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.43.
- ⁸⁰ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.322.
- ⁸¹ Там само. – С.323.
- ⁸² Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. – Ф.113. – Оп.1. – Д.71. – Л.1–10.
- ⁸³ Лазаревский А.М. Малороссийские посолитые крестьяне (1648–1783). – К., 1908. – С.17.
- ⁸⁴ Права, по которым судится малороссийский народ // Кистяковский А.Ф. Исследование. – К., 1879. – С.3.
- ⁸⁵ Гуржій О.І. Гетьманська влада в Українській державі першої чверті XVIII ст. – С.299; Його ж. Іван Скоропадський. – С.272.
- ⁸⁶ Источники малороссийской истории. – С.319.
- ⁸⁷ Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини. – С.1, 9–11.

- ⁸⁸ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.310.
- ⁸⁹ Там само. – С.351.
- ⁹⁰ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.39–40; Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.353.
- ⁹¹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.354.
- ⁹² Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С.18.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.256; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.41.
- ⁹⁵ Лазаревский А. Павел Полуботок. – С.160; Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.24.
- ⁹⁶ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.356; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.41.
- ⁹⁷ Источники малороссийской истории. – С.317.
- ⁹⁸ Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С. 25.
- ⁹⁹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.357.
- ¹⁰⁰ Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – Т.1. – С.5.
- ¹⁰¹ Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С.23.
- ¹⁰² Матеріали до історії українського права. – С.5.
- ¹⁰³ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.358.
- ¹⁰⁴ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок. – С.14.
- ¹⁰⁵ Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С.17–19.
- ¹⁰⁶ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.392.
- ¹⁰⁷ Там само. – С.395.
- ¹⁰⁸ Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.23.
- ¹⁰⁹ Універсали Павла Полуботка. – С.93–94; Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.23.
- ¹¹⁰ Передмова // Універсали Павла Полуботка. – С.24.
- ¹¹¹ Лазаревский А. Павел Полуботок. – С.168.
- ¹¹² Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – С.206.
- ¹¹³ Борзаківський П., Ладинський П. Указ. праця. – С.28–29, 32; Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.44–45.
- ¹¹⁴ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.342. Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // Його ж. Указ. праця. – С.102–103.
- ¹¹⁵ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С.328–329.
- ¹¹⁶ Лазаревский А.М. Павел Полуботок. – С.198–199.
- ¹¹⁷ Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок. – С.16; Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.107.
- ¹¹⁸ Коломацкие челобитные // Киевская старина. – 1890. – №6 (приложение). – С.105; Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля у розбудові держави // Розбудова держави. – 1994. – №9. – С.45.
- ¹¹⁹ Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина. – С.50.
- ¹²⁰ Коломацкие челобитные. – С.104–110.
- ¹²¹ Черниговская летопись по новому списку. – С.102; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С.152; Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.107–108.
- ¹²² Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.110.
- ¹²³ Там само. – С.111.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Костомаров Н. Павел Полуботок // Павло Полуботок – український гетьман. – С.16.
- ¹²⁶ Там само – С.17.
- ¹²⁷ Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. – С.113.

The paper is dedicated to insufficiently aspect of modernization of political consciences on South-Eastern border of European civilization and periphery of Early Modern capital economy. P.Polubotok's intellectual biography is presented and discussed in the research. Ukrainian nakaznyi hetman considered as representative of Cossack intellectuals of Hetmanate. Secular intellectuals of Hetmanate were social group which were consisted of well-educated

representatives of Cossack officers, Znachne military society and military clerks. It is indicated that the main factor of evolution of social-political imaginations and ideas of Cossack intellectuals of Hetmanate (and P.Polubotok too) became modernization of Central-European societies. It is stated that modernization consisted in transformation of traditional society into modern one that was based on ideas of the «common wealth», «well-ordered state», clear laws, and practices of their realization. It is indicated that P.Polubotok and his entourage defended traditional social-political Cossack autonomy (old freedoms) by modern terminology (novelties).

В.С.Шандра*

УКРАЇНСЬКІ СУСПІЛЬНІ ІНСТИТУТИ У ВЗАЄМИНАХ ІЗ РОСІЙСЬКИМ САМОДЕРЖАВСТВОМ

У статті здійснено спробу з'ясувати деякі форми взаємин верховної імперської влади з українськими суспільними інститутами протягом значного історичного періоду – від другої половини XVIII ст. до падіння Російської імперії в 1917 р. Встановлено, що самодержавство досить повільно переходило до демократичних норм співіснування влади та соціуму. У творенні елементів громадянського суспільства активну позицію займали представники його освіченої частини, виявляючи зрілість та підштовхуючи монархію до активного прийняття громадських потреб.

Українські землі – Лівобережжя, Правобережжя, Південь та Крим – останньої чверті XVIII ст. через несприятливу міжнародну ситуацію, пов'язану з розпадом Речі Посполитої, російсько-турецькими війнами, експансією північного сусіда, а також через слабкість власної державності опинилися у складі Російської імперії. Еліти Гетьманщини, Війська Запорізького, Речі Посполитої, Кримського ханства визнали легітимність її правлячої династії, з якою відтепер мали налагоджувати нові стосунки, зважаючи на нічим необмежену владу імператора, слабкість станових корпорацій, відсутність чітких гарантій приватних прав, чисельну бюрократію та кріпацтво. Абсолютизм у Росії відкинув будь-які форми станового представництва і формував залежну від верховної влади бюрократію. При цьому, як зауважив О.О.Кізеветтер, потреби самого населення, його розвиток не ввійшли до вузького кола завдань держави¹, що віддала перевагу позаекономічному примусу.

Західні цінності та спроба діалогу

Катерина II захопилася просвітницькими ідеями суспільного договору (Жан-Жак Руссо), розподілу влади (Шарль Монтеск'є), природного права (Самуель Пуфендорф), і, на відміну від Петра I, крім фіскальних та військових, включила до завдань верховної влади питання про правопорядок, стабільність, освіту, цим самим підвищивши роль держави у соціальному забезпеченні підданих. Щоб створити сприятливі умови для співробітництва

¹ Шандра Валентина Степанівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

бюрократії і станів, імператриця ініціювала скликання депутатів від них та представників центральних установ до Законодавчої комісії. У підготовці тексту «Наказу», свого роду політичного порадника депутатам, де Росія названа європейською державою, подібною до легітимних монархій, котрі спираються на фундаментальні закони, брав участь Г.В.Козицький, вихованець Києво-Могилянської академії. Плідні ідеї європейського Просвітництва Катерина II порівняла з дійсністю і переконала в необхідності самодержавства та кріпосництва в Росії, відтак «Наказ» вийшов компілятивним унаслідок змішування непеєднаних принципів. Було відступлено від ідей розподілу влади, переглянуто теорію суспільного договору. Натомість до сфери судівництва привнесено ідеї гуманізму з милосердям та прагненням до справедливості.

Вибори депутатів Законодавчої комісії проводилися на територіальній основі: дворянство обирало по одному депутату від кожної адміністративної одиниці (від повіту в Росії, полку – в Україні, крейса – у Лівонії), незалежно від кількості дворян у даному районі. Кожне офіційно зареєстроване місто також обирало одного депутата незалежно від чисельності мешканців. Вони повинні були прибути до столиці із власними пропозиціями до «Наказу» щодо оборони, внутрішнього порядку, податкової системи. Про співмірність соціального представництва говорити не доводиться, адже вибори ускладнювалися неподібністю соціальної структури неросійського населення порівняно з власне російськими областями. Щоб уникнути помилок попередніх комісій, участь в яких була повинністю, імператриця обіцяла депутатам жалування, недоторканність, для них скасовувалися смертна кара та фізичні покарання, а маєтки не підлягали конфіскації, за винятком сплати ними боргів. Комісія у складі 460 депутатів урочисто відкрилася в Москві. Спочатку Катерина II планувала, що приєднані території не будуть у ній задіяні. Однак, зваживши, що це тільки зміцнить імперію, наполягла, аби все населення взяло у ній участь.

За формою скликання Законодавча комісія уподібнювалася до парламенту. І. де Мадаріага, хоча й назвала цю акцію загальнонаціональним діалогом², але, по суті, вважала її інституцією «старого режиму». Сама Катерина II не допускала, аби депутати виступали у ролі парламентарів, підкреслюючи, що вони не є народними захисниками і не повинні виконувати представницькі функції. На це вказує й те, що депутат міг передати свій мандат будь-кому, не ставлячи до відома своїх виборців. Згідно з процедурою виборів, які організував губернатор, дворянське зібрання призначало комісію з п'яти осіб, котрі й повинні були скласти власний наказ у відповідь на «Наказ» Катерини та подати його до Сенату. Дозволялося висловлювати будь-які політичні погляди, що зачіпали чи то загальнодержавні, чи місцеві інтереси. Однак не схвалювалися особисті вимоги, хоча багато з поданих наказів нагадували скарги, уподібнюючись традиційним для Росії «челобитным». Проте були й такі, в яких ішлося про державні інтереси. Тож Законодавча комісія не отримала представницьких прав, а виконувала консультативні повноваження, залишившись, радше, ілюзією представницького зібрання при верхній владі. Правителька дала зрозуміти підданим, що ті братимуть участь в управлінні державою лише настільки, наскільки вона їм це дозволить, і свято вірила, що досягла мети, адже вони дізналися її волю³. Їй було зручніше конструювати стану монархію з місцевими представницькими органами без Законодавчої комісії. Натомість слід погодитися з тим, що ніхто з Романових більше не наважився скликати подібне зібрання, допоки революція 1905–1907 рр. не змусила до цього Миколу II⁴.

Принцип необмеженого самодержавства надовго став основним у житті суспільства, для поєднання якого зі становою моделлю Катерина II, як і Петро I, обрала один-єдиний важіль – державу, оскільки інших інституцій не існувало. Наступники престолу у будь-яких ситуаціях, коли слід було мобілізувати суспільство, продовжували покладатися лише на владу. Станову політику Катерині II найбільше вдалося втілити при формуванні дворянської корпорації. За Жалуваною грамотою (1785 р.) ті отримали чимало економічних і соціальних можливостей – монопольне право на душеволодіння, маєтки, звільнення від обов'язкової державної служби тощо. Створити за західними взірцями міщанський стан, незважаючи на Жалувану грамоту містам (1785 р.), верховній владі сповна так і не вдалося, хоча заснуванням ремісничих цехів та купецьких гільдій вона контролювала і спрямовувала їх торговельно-промислову діяльність. Через небажання налаштувати проти себе дворянство Катерина II, хоча й підготувала проект Жалуваної грамоти для державних селян, але не наважилася її реалізувати⁵.

Відмінність між ідеалами Просвітництва і реаліями була разючою – абсолютна монархія виявилася нездатною втілити проголошене «общее благо» без участі широкої громадськості. Станове суспільство у завершальному вигляді так і не було створене: шляхетні стани не отримали представництва у верховній владі, що на той час уже стало звичним явищем в Європі. Однак, спираючись на ідею станового ладу, Катерина II запропонувала суспільству нову модель адміністративно-територіального управління з раціональною й ефективною системою влади, яка протрималася до епохи Великих реформ Олександра II. Законодавчим актом «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» (1775 р.) створювалася мережа інституцій на принципах розподілу адміністративної, фінансової, військової і судової влади та становості з поєднанням призначення і виборності, що гарантувало залучення до управління представників різних соціальних структур, насамперед дворянства.

Наступні самодержці також ототожнювали державу з верховною владою, коли монарх не обмежувався навіть формальним станово-представницьким органом. Так, Олександр I зосередив увагу на вдосконаленні механізмів інституційної влади, адже революції в Європі та деспотія Павла I давали для цього серйозні підстави. Ідея зміцнення держави яскраво проявилася у цілісній, запозиченій у Франції, політичній системі М.М.Сперанського, з якої Олександр I відібрав лише ті інституції, що зміцнювали його самодержавство, насамперед Державну раду, котрій надав законодавчих функцій (1810 р.). Удосконалювалося й галузеве управління шляхом створення міністерств та формуванням бюрократії з фаховими знаннями, особливо в галузі права. За Миколи I ідею законності самодержавства було озвучено у 47-й статті Основних законів імперії: «Управління імперією Російською здійснюється на міцних основах законів, установ і статутів, котрі від самодержавної влади з'являються»⁶. Закони розцінювались як правові норми вказівок його верховної влади, виконання яких слід здійснювати не лише через страх, а й на совість. Самодержавство досягло найбільшого розквіту, ставши догматом і самоціллю. У світогляді тогочасної людини кожна інституція, а, тим більше, посадовець, були представником монаршої влади. Російська імперія до 1905 р. являла собою у всіх відношеннях необмежену монархію, в якій імператор зосереджував законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, а також військову, фінансову та релігійну. Він мав дотримуватися лише двох вимог: бути православним та виконувати запроваджені Павлом I закони про успадкування престолу, згідно з якими імператорська родина набула статусу

найголовнішої владної інституції. Заснування Департаменту уділів визначало її статки та гарантувало імператорському дому матеріальну захищеність. Самодержавство конструювало взаємовідносини між центром і суспільством не лише силовими засобами, поширенням привілеїв та пільг на знать приєднаних народів, а й за допомогою імперських патріотичних ідей, ідеалізації єдності еліти з престолом, особистої відданості государеві, через зовнішні ритуали, церемонії та символи влади.

Першою порушила принципи просвіченого абсолютизму катерининсько-го зразка Гетьманщина. Спроби Кирила Розумовського зміцнити внутрішньополітичну незалежність української автономії послужили передумовою її ліквідації. Замість посади гетьмана створювався центральний орган – Малоросійська колегія (1764 р.). Щоб не було протистояння, як за першої колегії, до її складу вводилися чотири українці (урядники зі старої адміністрації), і чотири росіянина. Катерина II розробила чіткий план дій, і виклала його в інструкціях та указах, суть яких полягала в тому, щоби, руйнуючи українську державність, контролювати демографічні і природні її ресурси. При цьому важливо було не відштовхнути місцеве старшинство, а, навпаки, сприяти його залученню до імперії. У планах імператриці було багато й інших заходів, що спрямовувалися на раціональне стимулювання державного механізму та модернізацію управління⁷. На противагу Петру I, вона зосереджувалася не лише на силових засобах, а й удавалася до гнучкості, лавірування, політики «волчьих зубов и лисьего хвоста». Розпочалося приведення соціальної структури України у відповідність до російської вертикалі влади. Генеральна військова канцелярія, як найвищий орган виконавчої влади автономії, вводилася структурною частиною до Малоросійської колегії, як і Генеральний військовий суд – із виборними від полків перетворювався на департамент колегії. Подібна ж доля спіткала й Канцелярію малоросійського скарбу – фінанси відтепер контролювала Малоросійська колегія, а головнокомандувачем дислокованими в Україні російськими, а також місцевими військами ставав генерал-губернатор П.О.Румянцев. Місцевий полковотенний устрій із виборами та поділом влади, як доволі ефективний, не зазнав змін, окрім судової системи.

Інтегрування місцевої еліти до імперського організму супроводжувалося певними їй поступками. Проте найбільш дієвим було врахування її прагнень зрівнятися у соціальному статусі з російським дворянством, щоби так само користуватися його привілеями – володіння землею, участь у місцевому врядуванні, звільнення від оподаткування та військової служби. Безбородько, Трощинський, Завадовський та інші представники української старшини обіймали найважливіші посади, формуючи соціальну політику для України. Аби вийти зі складної ситуації щодо чисельності українського шляхетства, Катерина II передала його розв'язання на місцеві дворянські зібрання, а П.О.Румянцев поширив на українців «Табель про ранги», змушуючи місцеву знать служити верховній владі. Така спрямованість спричинила конфронтацію між козацькою старшиною і центром, а Законодавча комісія 1767–1768 рр. не стільки зблизила українську шляхту з верховною владою, як виявила неоднозначне ставлення до її нововведень. У самій комісії чи не найбільшу опозицію продемонстрували представники від України, котрі різко висловили «імператриці власне розуміння гарантій та привілеїв»⁸. Подібно до Прибалтійського регіону тут відбувалися дискусії, якими супроводжувалися вибори депутатів, що сприяло консолідації Гетьманщини, адже йшлося про соціальний статус виборців, зміст наказів про збереження судочинства за Литовським статутом, а за старшиною – місцевих урядів та прав

на вільне шинкування. Козацька старшина вважала, що не потребує нових законів, адже внаслідок гетьманського реформування вже було укладено нову кодифікаційну збірку «Права, по котрым судится малоросійський народ», яка розмежовувала судові та адміністративні функції. Для України реформа судівництва не була актуальною, адже після відповідних заходів Кирила Розумовського 1763 р. вона вже отримала власну мережу шляхетних судів – земських, гродських і підкоморських. У наділених привілеями містах функціонували магістратські суди, у непривілейованих – ратушні, а у селах – сільські суди⁹, як і цехова організація, форми якої були запозичені від Заходу¹⁰.

Протест продемонстрували близько 1 тис. шляхтичів. Та найбільше занепокоїла П.О.Румянцева активізація питання обрання гетьмана, через що у Ніжині і Батурині вибори відбувалися з порушенням приписів російської влади, а тому вона вдалася до репресій. Незважаючи на це, глухівчани обрали депутатом відомого автономіста генерального осавула І.М.Скоропадського¹¹. Траплялися випадки і бойкоту виборів, як у Прилуках та Погарі, коли замість шляхти у них брали участь міщани. У Лубнах, навпаки, шляхетство не дозволило міщанам умістити в наказ звинувачення на адресу козацьких урядників. Запорізькій Січі дозволялося виставити лише двох депутатів, хоча вона була чисельнішою за будь-який полк Гетьманщини. Проте рядові козаки, не узгоджуючи з владою, обрали практично таємно свого власного депутата.

Подібною була ситуація і у Слобідській Україні, де селяни обрали Прокопа Гука, який обіцяв відстоювати їхні права на землеволодіння у тривалій суперечці з межевою конторою. Були й інші міркування, зокрема вечних-правознавців, які сподівалися, що їх скликають для укладання нового Уложення. Ці погляди не були позбавлені раціонального зерна. Чого варта пропозиція Миколи Мотоніса, представника Миргородського і Полтавського полків, який доводив, що дворянство за своєю природою має служити державі, а завдання Законодавчої комісії полягає у виявленні його чисельності. За надмірності слід обмежити його зростання, а за малочисельності – скористатися «Табелем про ранги». Депутат від Київського повіту В.Золотницький висловився за збереження власних законів, а лубенський представник Григорій Полегика вважав, що в Україні шляхетний стан мав більше прав, оскільки відкликав, уточнював і запроваджував закони, вимагаючи від верхньої влади їх схвалення. Як і те, що брав участь у формуванні податків та обирав урядників. І. де Мадаріага зазначала, що поділ старої і нової Росії між Московією та Заходом пролягав по лінії різного розуміння шляхетської свободи¹². Тож аби спрямувати вибори в потрібне верховній владі річиче, П.О.Румянцев вказав, що закон про Законодавчу комісію видавався в інтересах усієї держави, а не окремих її частин. Він також вважав, що депутатам не варто зосереджуватися над окремим статусом Малоросії.

Українській еліті все ж таки вдалося висловити свої вимоги про автономію Гетьманщини. Катерина II різко заблокувала суперечки й, запроваджуючи намісництва, щедро жалувала чини місцевій старшині, надаючи їй права дворянства (1781 р.). Протягом трьох років було трансформовано владу та соціальний лад українського суспільства, яке, проте, усе ще відрізнялося від російського. Його відмінності руйнувалися запровадженням подушної податі (1783 р.), яка різко поділила українське суспільство на привілейованих і непривілейованих, а також реорганізацією лівобережних козацьких полків у регулярні частини російської армії та проведенням секуляризації церковних земель (1785 р.). У результаті чи не найбільше втратило міщанство, адже че-

рез поширення на нього норм Міського положення 1785 р. воно позбувалося суттєвих особистих прав, які зрівнювали його зі шляхетством, і ставало податним міським станом¹³. Невдовзі, у 1789 р., було запроваджено й рекрутський набір. Менше, ніж півстоліття, знадобилося верхній владі, щоби підготувати соціальний ґрунт, а потім упродовж кількох років закріпитися в Гетьманщині. Подібні заходи були вжиті й щодо Прибалтійського краю та Фінляндії. Тим більше, що з вимріяними планами імперія розширилася до гігантських меж, набувши землі (Правобережну та Південну Україну, Крим), які, на думку двору, не повинні були повторювати тривалий інтеграційний шлях Гетьманщини.

Трансформація українського суспільства ще не означала, що Малоросія, позбуваючись своєрідності, ніяк не реагувала на ці зміни. Спротив нівелювався тим, що Павло I значно уповільнив інтеграційні оберти. Він уважав, що держава має забезпечувати соціальну рівновагу за рахунок зменшення привілеїв дворянства¹⁴. Відмовляючись від попередніх підходів, Павло I запропонував виплекану у гатчинському усамітненні ідею «губерний, на особых правах и привилегиях состоящих», до яких було віднесено й українські, в яких частково поверталися колишні органи, особливо у судовій сфері.

Формування верховною владою державних інституцій

За спостереженнями В.О.Ключевського, конструювання у російській державі зовсім не схожого із західноєвропейськими монархіями станового суспільства було завершено з наданням дворянам права й обов'язку обирати своїх представників в органи місцевої адміністрації та суди¹⁵. В українських губерніях нові державні інституції прижилися й, очевидно, влаштували суспільство, оскільки в їх основу покладался давно апробований у Гетьманщині виборний принцип. Становий поділ супроводжувався створенням корпорацій за територіальним поділом. Зокрема, дворяни об'єднувалися на губернському рівні, міщани обмежувалися територією міста, а селяни – сільського поселення. Можливість довести належність до знаті за відсутності чітких критеріїв дозволило українській шляхті безболісно перейти до привілейованого стану аж до найнижчих чинів. Жалуваною грамотою 1785 р. верховна влада остаточно закріпила місце дворянства в державі й запропонувала його повітово-губернську організацію, на чолі якої і в повіті, і в губернії стояв предводитель дворянства. Ця посада була амбівалентною – як становою, так і бюрократичною. Станові функції предводителя полягали у складанні списків дворян, родовідних книг. Іншими словами, вони відповідали перед верховною владою за правильність користування привілеями. Коло їх повноважень поступово розширювалося. Зокрема, додавалися участь у розмежуванні земель, з'ясування суперечок між поміщиком і селянами, контроль за виконанням земських повинностей¹⁶. 1831 р. Микола I увів цю посаду до категорії державних, зобов'язавши займатися найвідповідальнішими справами – рекрутським набором та продовольчим забезпеченням. Дворянські зібрання формували місцеву владу шляхом виборів за запропонованим верховною владою сценарієм, обираючи начальника повіту та судових посадовців. Тут же обирався почесний попечитель губернської гімназії, член комісії народного продовольства – державної установи, яка займалася організацією хлібних запасів на випадок неврожаю. Верховна влада розмітила всі деталі участі дворян у місцевому самоврядуванні, натомість позбавила його права представляти власні інтереси на найвищому рівні.

Життя українських міст, хоч і без динамічного зростання, організовувалося за жалуваною для них грамотою та статутом благочинія на принципах станового представництва і виборності – міщани поділялися на категорії, кожна з яких отримала можливість через вибори відстоювати свої інтереси у магістраті чи ратуші¹⁷. Гласні до загальної міської думи обиралися кожним станом окремо щотри роки на міських виборах. Однак виборче право отримувала досить незначна кількість жителів. Так, у Катеринославі, в якому налічувалося 2194 осіб, участь у виборах взяли лише 38 осіб (1787 р.)¹⁸. Шестигласна дума обиралася вже загальною із числа гласних, причому ті повинні були бути міщанами і купцями третьої гільдії. Міські виборні посадовці поділялися на дві категорії. До першої відносилися ті, яких обирала міська громада, а до другої – обрані кожним соціальним прошарком (купцями, міщанами, ремісниками) окремо. До перших належали міський голова, депутати міського зібрання, писар, староста для складання міської обивательської книги та депутати для розкладки земських повинностей. Судові повноваження покладалися на бургомістра, ратмана міського магістрату або ратуші, суддю словесного суду.

Міщанська громада обирала гласних до міської думи від свого стану, а також рекрутського старосту та совісних. Купці для забезпечення своїх станових потреб обирали гласних до міської думи, а також міського старосту і його товариша, причому кожна гільдія обирала їх окремо. Схвалення на посаді здійснювала дума або ратуша з процедурою присяги. Старостам на час виконання посадових обов'язків присвоювався чин 14 класу державної служби. Цехи для репрезентації у думі власних інтересів визначали гласних, а для з'ясування внутрішніх проблем обирали ремісничого голову, цехових або управних старшин та їх товаришів, підмайстерських виборних і повірених, а також старосту для збору коштів. Посадовці цехового управління схвалювалися думою, магістратом або ратушею, за винятком підмайстерських і повірених, які схвалювалися ремісничою управою. Сільська громада державних селян кожні три роки обирала двох сільських засідателів до совісного суду, а також засідателів до повітового та земського судів, сотників і десятників до земської поліції, число яких встановлювало губернське правління.

Вибори засідателів були багатоступеневими: спочатку обирали виборщиків-депутатів (одного від 500 осіб), а вже ті з-поміж себе, шляхом балотування або жеребкування, обирали засідателів. Схвалені городничими на посадах, вони присягали і ставали до служби, яка, однак, хоча й не прирівнювалася до державної, проте давала можливість отримувати жалування, право на мундир, та, головне, не відбувати рекрутчини, а при бездоганній службі надавала право і повного від неї звільнення. До кандидатів на посади висувалися конкретні вимоги – бути не молодшим 25 років, мати власне господарство, бути «путящою людиною», дбайливим господарем і не перебувати під судом і слідством. Регулювання верховною владою станового управління створювало більш-менш сприятливі умови, однак це не свідчить, що побудова держави здійснювалася на основі теорії суспільного договору. Підпорядковані самодержавству стани повинні були дотримуватися монарших законодавчих актів, а не керуватися власними інтересами. Тому повноцінної участі станів у місцевому управлінні не відбулося, їх представники були залежними від центральної влади, стаючи, по суті, частиною державного апарату, оскільки підпадали під «Табель про ранги», відбиралися адміністрацією. На повітовому і частково губернському рівнях управління здійснювалося за становим виборним принципом, інші – за бюрократичним, коли

посадовці губернського і надгубернського рівнів призначалися верховною владою та центральними органами. Здатність мобілізувати людські ресурси, поєднуючи державні інституції з елементами самоврядування, дозволяла уникати конфронтації при з'ясуванні багатьох соціальних проблем.

На початку XIX ст. верховна влада відновила генерал-губернаторську форму управління українськими територіями, хоча ця інституція з надзвичайною владою у внутрішніх губерніях вважалася зайвою. Створенням 1802 р. Малоросійського генерал-губернаторства у складі Чернігівської та Полтавської губерній Олександр I повертався до незавершених свого часу П.О.Румянцевим інтеграційних завдань. З іншого боку, українська петербурзька еліта впливала на призначення генерал-губернаторами сановників, котрі володіли управлінською культурою, були пов'язані з Україною родинними зв'язками. Їх адміністративні здібності спрямовувалися на впорядкування станового статусу малоросійських козаків, мобілізацію державних установ, збереження власного землеволодіння. Найкolorитнішою постаттю серед них був князь М.Г.Рєпнін, одружений з онукою Кирила Розумовського, перші роки перебування якого в Малоросії відзначалися вимогливістю до дворянства, контролем за діяльністю присутствених місць, боротьбою з протекцією та корупцією, які заважали виконанню державних завдань – найперше своєчасній сплаті податків, відбуванню повинностей, а також утриманню російського війська та забезпеченню його рекрутами. Урядовець, сформований на ідеалах Просвітництва, намагався втілювати їх у життя, причому розумів, що держава має вдосконалювати становий поділ суспільства та забезпечувати через нього власні інтереси. Фінансово-фіскальна політика повинна бути, на його переконання, далекоглядною і захищати «нижчі» класи, які постійно наповнюють її скарбницю¹⁹. Як ставленик Олександра I він сприяв намірам імператора у ліквідації кріпацтва, починаючи з Малоросії, де коріння цього соціального явища не було таким глибоким, як у власне російських губерніях. Однак найбільшої пошани М.Г.Рєпнін заслужив серед тієї частини українського шляхетства, вимоги якого щодо повноцінного переведення у дворянство він підтримав. Відстоювання за козацтвом певних станових привілеїв спричинило непорозуміння у його відносинах із Миколою I. Однак спроба використати козаків для придушення польського національно-визвольного повстання 1830 р. відновили його авторитет в очах верховної влади. Урядування М.Г.Рєпніна (1816–1834 рр.) виявилось найбільш результативним, адже місцева еліта почала сприймати російську владу практично як свою власну та використовувати державні інституції за їх прямим призначенням.

Малоконфліктність у відносинах російської влади і місцевої еліти при включенні наприкінці XVIII ст. Малоросії у склад Росії вбачається у кількох вимірах. Інтегрування здійснювалося повільно, з урахуванням матеріальних інтересів привілейованих станів, на кожен з яких поширювалася повноцінна правова норма. Її отримало й козацтво у вигляді складеного М.Г.Рєпніним статуту про управління малоросійськими козаками. Держава перебирала на себе найважливіші функції, такі, як захист кордонів, урегулювання відносин між станами, а також соціальне забезпечення при надзвичайних ситуаціях.

Тож після скасування 1856 р. генерал-губернаторської форми управління Малоросія позбулася останньої специфічної інституції й адміністрація на цій території практично нічим не відрізнялася від власне російських губерній. Кожну з них очолював призначений імператором губернатор, який уособлював державні інтереси. Унаслідок поділу влади фіскальні завдання забезпечували казенні палати, прикази громадської опіки перебирали на

себе соціальні функції, у судових установах засідали виборні від дворянства, купецтва, міщанства. Поєднання державного управління та елементів станового самоврядування проіснувало до епохи реформ 1860–1870-х рр.

Безальтернативна політика «просвітницького абсолютизму» на Півдні та Правобережній Україні

Геополітична ситуація, що склалася внаслідок тріумфальної перемоги Росії над Туреччиною 1774 р., вплинула на ліквідацію двох державних утворень – Запорізької Січі і Кримського ханства. Січ, зберігаючи певний час автономний щодо Гетьманщини і Російської імперії статус, мала своє управління з військовою, адміністративною і судовою владою. Зміну кордонів верховна влада використала для ліквідації цієї «дивної республіки» (як про неї висловилася Катерина II), на території якої запроваджувалось адміністративне управління, причому інтегрування цього історичного регіону традиційно пов'язувалося з діяльністю довіреної особи імператриці, якою цього разу виявився Г.О.Потьомкін, «віце-король Півдня», намісницька влада котрого поширювалася на Азовську та Новоросійську, а з 1775 р. – і на Катеринославську губернії й Таврійський повіт. Насамперед уваги вимагало Військо Запорозьке, хоча б тому, що козаки, вважаючи себе державою в державі з окремою територією, вимагали надати їм землі, анексовані Росією внаслідок війни з Портою²⁰. Катерина ж, навпаки, вважала, що зі здобуттям Криму імперія більше не потребує козацтва, захисні функції якого себе вичерпали. Еліту Війська Запорозького було заарештовано, а кошового Петра Калнишевського ув'язнено у віддаленому Соловецькому монастирі. Спільні козацькі землі залишались у користуванні рядових козаків, а найбільші та найкращі угіддя було передано російським сановникам і самому Г.О.Потьомкіну. Козаків переведено до купецького чи міщанського стану, а з основної маси сформовано Чорноморське козацьке військо, яке імперія планувала використати у ході чергової війни проти Туреччини.

Кримське ханство, феодална держава зі слабкою центральною владою, незважаючи на васальну залежність від османського султана, мало власний апарат, армію, карбувало монети. Хан Гірей поділяв владу із шістьма аристократичними родинами, які володіли всіма землями. Привілейоване становище займали також мурзи і духівництво. Перші, як служилий стан, отримували від хана у тимчасове користування помістя, духовенство ж володіло землею (вакуфи) безконтрольно. Татарські селяни були особисто вільними й за користування землею, часто у спільному володінні, виконували численні повинності. Однак Катерина II вирішила не миритися з самостійністю ханства і вже 1783 р. оголосила про його анексію, обіцяючи зберегти права і свободи всіх етносів Криму – татар, казахів, ногайців, греків, вірмен, євреїв, караїмів, і, найголовніше, – татарської верхівки. Лояльність місцевого населення, яке через традиції та, особливо, релігійні зв'язки, було тісно пов'язане з Оттоманською імперією, досягалася видачею татарській знаті підтверджувальних листів на посади каймаків і кадіїв.

Проте масове переселення татар до мусульманських держав не припинялося й щоб зупинити його Г.О.Потьомкін запровадив розрахунок за провіант, увів покарання чиновників за порушення місцевих звичаїв. Татари, своєю чергою, висунули низку зустрічних вимог – заборонити росіянам відвідувати гареми, звільнити від постачання рекрутів, військових постойів, видавати паспорти охочим відвідати Мекку. Набір рекрутів, як і офіцерів, здійсню-

вався добровільно, а перспектива отримати жалування і військові чини зумовила досить високі темпи поповнення татарами-добровольцями російської армії. Проповіді муллів, що татари потрапили під владу не одновірного государя, пішли на спад після призначення їм грошового утримання, насамперед главі місцевого духівництва, муфтію, а повернення «сороковини», яку їм сплачувало населення, практично звело їх незадоволення нанівець. Зруйнувавши в такий спосіб одностайність, російська влада змушувала духівництво виконувати ті ж функції, що й православна церква. Це особливо помітно при з'ясуванні відповідності між числом муллів і населенням, адже тим, хто не мав «парафій», було запропоновано перейти до інших станів²¹.

Щоб привести татарську систему управління у відповідність до російської, мусульманській аристократії було пожалувано привілеї і почесті дворянства, а мурзам дозволено доводити своє шляхетське походження за умови володіння землею. Такий спосіб був не єдиним у строкатій палітрі формування верховною владою відносин із місцевою елітою, серед них – виселення із Криму християнського населення – греків та вірменів (приблизно 31 тис. осіб). Перших поселили в районі сучасного Маріуполя, а других – Нової Нахичевані (Нахичевань-на-Дону, нині – у складі м. Ростова-на-Дону)²². Катерина II позбавила колишнє державне утворення найбільш вправних у торгівлі та ремеслах етносів. Це, як і підтримка лояльних аристократичних родин, відіграло свою роль, незважаючи на короткотривалу перерву при Павлі I, який 1798 р. заборонив Сенату надавати мурзам дворянство. Залучаючи їх на службу, Росія отримала бажану стабільність на колісх неспокійному Півдні.

Олександр I продовжив політику Катерини II, багатозначно висловившись про начальника штабу дислокованої на території Кримського півострова 2-ї армії татарина О.Я.Рудзевича, що той через свою відмінну службу для нього більш цінний, ніж будь-який гербовий («столбовой») дворянин²³. Складніше було знаходити спільну мову з неосілими ногайцями, які становили 40% населення Кримського ханства – непостійність політичної орієнтації спричинила масове переселення їх в уральські степи. У ході трансформації татарського суспільства ханство отримало статус Таврійської області, в якій, згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» (1775 р.), було створено російські державні установи, серед них Таврійське обласне і Татарське магометанське духовне правління. Перше у складі представників місцевої знаті при загальному керівництві барона Й.А.Ігельстрома, начальника російських військ на Кримському півострові, надіялося повноваженнями місцевого уряду й забезпечувало військово-стратегічні заходи імперії. Друге ж узаконювало земельні володіння духівництва. Область поділялася на повіті із заснуванням у кожному присутствених місць, на службу до яких запрошувалися й татари з таким же жалуванням, як і чиновники. Петербурзькі урядовці запропонували схему переходу знаті у дворянство, за якою лише старший син бея міг користуватися привілеями. У результаті таким правом скористалися всього 334 татарські родини. Що ж до селянського стану, то уряд не пішов на його закріпачення, а залишив усталену форму землекористування на договірній основі. І все ж, попри доволі обережну політику, татарська знать була незадоволена, оскільки не отримала у своє володіння ханських земель, що відійшли до російської скарбниці. Тому впродовж усього XIX ст. відбувалися хвилі еміграції кримських татар до Туреччини²⁴.

Для налагодження життя на прикордонному Півдні вводилася нетрадиційна посада градоначальника, повноваження якого прирівнювалися до губернатора, але обмежувалися містом та його околицями. Здійснюючи вій-

ськово-морський і карантинний захист міст-портів, вони забезпечували таку бажану участь Росії у міжнародній торгівлі, поєднуючи військову і цивільну владу – водночас були начальниками портів, командирами військових гарнізонів, комендантами. Строката соціальна структура Півдня із самоврядністю іноземних колоній та завдання якнайшвидшого освоєння новоприєднаних земель вплинули на відмову від надзвичайних методів та на відповідну організацію державних інституцій – ідеться про трансформацію намісницької посади у генерал-губернаторське управління. Більше 30 років його уособлював здібний сановник М.С.Воронцов (1823–1854 рр.), який, постійно узгоджуючи з верховною владою бачення місцевих проблем, поєднував інтереси центру і регіону. Створена ним мережа установ, зокрема й Одеський навчальний округ (1830 р.), мобілізувала освіту і культуру для потреб русифікації всіх етносів. Таким чином, після військового підкорення самодержавна влада утверджувалася шляхом демонтажу локальних державних утворень із пошуком ефективних засобів залучення місцевої еліти до розбудови імперії на анексованих південних територіях.

Ліквідація Речі Посполитої дозволила імперії не тільки не відступати від попередньої моделі приєднання, а й скоротити перехідний період для Правобережної України. Ігноруючи суттєві відмінності у соціоетнічній структурі, Катерина II, не виводячи війська, поширила тут російський адміністративно-територіальний устрій, незважаючи на те, що Річ Посполита, на відміну від Росії, була станомо-представницькою монархією, з власним органом – сеймом, за допомогою якого шляхта оберігала приватну власність на землю та забезпечувала через представництво свої місцеві права й інтереси. Різниця у самоврядних традиціях правобережної шляхти і російського абсолютизму призводила до іншої системи місцевих інституцій влади. Відмова від співпраці з елітою в підкорених землях змусила верховну владу виокремити правобережний регіон і заснувати 1832 р. у складі Київської, Подільської і Волинської губерній генерал-губернаторство, яке частково виводилося за правове поле імперії, аби динаміка й розмах інтеграції спрямовувалися за сценарієм генерал-губернатора. Найбільш виразною постаттю на цій посаді став Д.Г.Бібіков, який ініціював низку заходів, націлених на злам традиційного суспільства і переорієнтацію шляхти зі служби магнатам на служіння російському імператорові²⁵. Чи не найуразливішим був перегляд належності до дворянства 81 тис. шляхтичів, які з привілейованого стану переводились у непривілейований. Для контролювання його земельної власності було запроваджено російську інституцію дворянської опіки, яка замінила секвестрування поміщицьких маєтків. Цю ж мету переслідувало скасування 1840 р. чинності польського законодавства та запровадження російських законів. Одноконфесійність і близькоетнічність селянської маси використовувалися як важливий засіб утримання шляхти у покорі. Спрямована проти польського панування, інвентарна реформа 1847 р. зримо започаткувала активне втручання держави у відносини між поміщиком і селянином при збереженні кріпосного права.

Прискорені темпи реалізації селянської реформи 1861 р. запропонував не менш активний, ніж Д.Г.Бібіков, генерал-губернатор О.П.Безак. Деполонізація, як політичний напрям, проявилась у тому, що влада відмовила польському дворянству в участі у місцевому управлінні й почала формувати апарат із російських чиновників, створюючи для них пільгові умови служби. У результаті поляки, не знаходячи належного застосування на державній службі, зосередили свої зусилля на підприємницькій діяльності²⁶. Крім регіональної, при організації місцевої влади також було здійснено відступ від

усталеної системи. Зокрема, міськими головами та ратманами, засідателями судових палат, а також повітових, совісних, словесних судів, за винятком Житомира, євреї не обиралися. Натомість вони мали право обирати власних гласних членами міських дум, магістратів (за винятком Києва) і ратуш за умови, що ті уміють читати і писати по-російськи. Таким чином, для зміцнення російської присутності на Правобережній Україні верховна влада мобілізувала державні механізми опанування цим краєм, відмовившись від традиційної співпраці з вибраними становими представниками.

Відмова верховної влади від концепції поліцейської держави

Реформи 1860–1870-х рр., до яких вдалося самодержавство, значно похитнули вертикаль влади, надаючи суспільству певної самостійності. Вони почалися із трансформації інституту імператорської влади. Олександр II одним із перших здійснив кроки для обмеження власних владних повноважень, розуміючи, що особиста влада монарха була доведена до крайньої межі. Він відмовився від доктрини поліцейської держави²⁷ з її примусовою політикою та соціальними практиками. Однак саме концентрація верховної влади була вдало використана, щоби швидко здійснити структурні зміни – створити Раду міністрів, Комітет з облаштування селянського стану, викупну установу, Управління у справах друку, міністерство шляхів та надати парламентських форм Державній раді. Хоч і з запізненням, але було ліквідовано Третє відділення власної його імператорської величності канцелярії – символ недовіри верховної влади до власних підданих. Гласність стала важелем появи громадської думки, за допомогою якої суспільство готувало до реформ, і воно само ставало учасником подій. У кожній губернії створювалися дворянські комітети, без яких верховна влада не приступала до напрацювання змін у законодавстві. Непоступливість поміщиків долалася шляхом роз'яснень, для чого Олександр II почав публічно виступати перед дворянськими зібраннями. Він зв'язався із західними інституційними моделями, а тому європейський досвід вивчався і виносився на широке обговорення.

Реформа 1861 р. дала селянинові громадянські права, можливість придбати землю у приватну власність, переходити в інші стани. Держава перебрала на себе організацію викупу землі, уклавши законодавчі акти, за якими та переставала бути надбанням лише вузького кола аристократів. Унаслідок земської реформи 1864 р., що поширювалася на лівобережні та південні українські губернії, створювалися органи самоврядування. Вони отримали значні повноваження в галузі місцевого господарства, зокрема будівництва та утримання шляхів, організації освітньої мережі, продовольчої справи, охорони здоров'я, страхування та ветеринарної допомоги, а також у розвиткові торгівлі і промислів, заснуванні сільськогосподарських кооперативів. В основу їх діяльності покладался принцип усестановості та виборності, і, на відміну від державних інституцій, вони поділялися за характером влади на розпорядчі (повітові і губернські зібрання) та виконавчі (повітові і земські управи).

Земські службовці мали цілу низку переваг перед надісланими чиновниками, оскільки значно краще розумілися на проблемах своїх виборців, були відповідальними перед ними, особисто зацікавленими в раціональному вкладенні коштів у різні господарські сфери. У результаті багато державних установ припинили або скоротили свою діяльність, серед яких казенні палати, прикази громадської опіки, різноманітні комітети й комісії. Діяльність земств не випадала з поля зору контрольних органів. Постанови земських

зібрань не набували чинності без схвалення з боку міністерства внутрішніх справ²⁸. Не маючи примусових органів, управи зверталися до поліції, котра підпорядковувалася губернаторам, і в такий спосіб ті контролювали земства. Невміння, а часом і небажання адміністрації, особливо на перших порах, співпрацювати з виборними посадовцями, як і настрій земців досягти швидких успіхів у соціальній сфері, а також недолугість законодавства породжували чимало непорозумінь у взаємодії земств і державних органів. Але вони не набували гострого та затяжного характеру, не в останню чергу тому, що конфлікти розглядалися Сенатом, який, дотримуючись букви закону, ставав на бік земств. Держава грала роль арбітра – то захищала земства, а то охороняла промисловість і торгівлю від земських непомірних податків²⁹. У розвитку господарської інфраструктури земства досягли помітних успіхів, зростали їх бюджети та й уряд підтримував ініційовані ними важливі заходи.

Наступ на земства розпочався з поширення народницького радикалізму і нігілізму, особливо після закидів міністра внутрішніх справ Д.А.Толстого на адресу земств у сприянні цим рухам. На відміну від положення 1864 р., у новому земському законодавстві втілювалася теорія громадського та державного самоврядування німецьких учених XIX ст. Л. фон Штейна і Г.-Р Гнейста, суть якої полягала в тому, що самоврядування розглядалось як одна з форм місцевого державного управління. До складу земських губернських зібрань вводилися всі повітові предводители дворянства, а до повітових – міські голови повітових міст. Кардинально змінювався виборчий принцип через підвищення майнового цензу, відведення більше місць дворянам і міщанам. Та найбільше сучасників вражало те, що сільські виборчі з'їзди ліквідувалися і відтепер гласні не вибиралися, а призначалися губернатором із числа кандидатів, обраних волосними сходами. При цьому виборні права втратили такі соціальні категорії, як духівництво, церковний причт, селянські товариства, особи, які мали купецькі свідоцтва, власники торговельних і промислових закладів, а також євреї. Зменшувалося число гласних, оскільки вважалося, що багатолюдність зібрань не сприяє діловому з'ясуванню справ. Щодо забезпечення їх податливості, положення 1890 р. скасовувало виборний принцип для управи. На посади голови і членів кандидатів без згоди земського зібрання схвалював губернатор. Якщо раніше Державна рада забороняла членам суду і місцевим чиновникам у разі обрання їх гласним поєднувати виборні й призначувані посади, то тепер членами управи ставали чиновники. Більше того, головою земства могла бути особа з правами державної служби. Остання норма, яка давала право призначати приїжджих чиновників, активно використовувалася саме на приєднаних до Росії територіях. Посилення ролі адміністрації досягалося правом губернатора призувати ухвали зібрань, а земства, своєю чергою, отримали більше можливостей на прийняття власних обов'язкових постанов. У такий досить складний спосіб налагоджувалася співпраця земств із бюрократією. Унаслідок таких підходів земства почали користуватися більшою довірою влади, яка вже не могла обійтися без них у фінансуванні місцевого господарства, наданні соціальних послуг. Однак, ідучи назустріч земствам, влада постійно відстежувала, щоб у земській діяльності не було політичного підтексту, і спрямовувала їх зусилля на піднесення культури сільського господарства, упорядкування торгівлі та ін.

Розглянемо становище земств Правобережної України, де їх впровадження «запізнилося» на майже 50 років. Державна дума лише 1909 р. обговорила пропозиції правої частини депутатів, які намагалися скоротити чисельність поляків у парламенті. При їх обговоренні гору взяла думка, що

представництво в Думі від західних губерній слід пов'язати із земськими виборами, де критерієм поділу виборців був не становий підхід, а етнічний, із наданням переваги землевласникам російського походження. Обмеження поширювалися не лише на виборців, а й на земських посадовців та тих, кого земство наймало на службу³⁰. Досягалося це зменшенням земельного цензу для того, щоб «обмежити розвиток у краї польського землеволодіння та створити клас російських поміщиків»³¹.

На тлі світової практики самоврядування земства були досить специфічною інституцією. Вони існували в умовах відсутності демократичних свобод, паралельно із централізованою бюрократичною системою. Контроль із боку держави, як і спрямування та постійне стримування ініціативи, не сприяли зростанню темпів соціально-економічного розвитку³².

Міська реформа 1870 р. була викликана зростанням чисельності населення міст, змінами у соціальній структурі, підвищенням ролі міських центрів у політичному та культурному житті. Міста потребували ефективнішого управління, що мало спиратися на громадськість, участь якої вважалася запорукою розвитку. Успішному проведенню реформи сприяло широке громадське обговорення – 509 місцевих комісій готували матеріал за складеною міністерством внутрішніх справ програмою. Вони пропонували ліквідувати адміністративну опіку шляхом залучення освічених громадян, надання самостійності міському управлінню, не беручи до уваги конфесію чи етнічну належність гласних. Висловлювалася незгода на обмеження міського управління тільки господарськими рамками й пропонувалося передати місту також адміністративну владу, запровадити виборність громадської поліції, аби гарантувати права громадян³³. Так, Чернігівська комісія запропонувала надати виборче право тільки тим, хто мав вищу освіту, а Одеська дума виявила готовність взяти на себе якнайбільше повноважень. Верховна влада підтримала значну кількість пропозицій, спрямованих на збільшення самостійності міст³⁴. Підготовлений на прусській системі із правом представництва, звірений в основних положеннях із громадською думкою законопроект міської реформи після неодноразового обговорення у вищих ешелонах влади був схвалений Олександром II.

Усестановість, майновий ценз замість станового поділу, розподіл розпорядчої і виконавчої влади та самоврядування міської громади у межах міського господарства і благоустрою – ось характерні ознаки міської реформи 1870 р. Якщо раніше у діяльності міських органів переважали державні потреби, як правило військові, то тепер на перше місце висувалися муніципальні. Розпорядчі функції покладалися на представницький орган – думу, вибори гласних до якої (від 30 до 70 осіб) проводилися раз на чотири роки³⁵. Виборче право отримували постійні мешканці, котрі виконували певні повинності на користь міста, а тому далеко не всі могли скористатися виборчим правом. До таких належали наймані робітники та представники інтелектуальної праці – інженери, лікарі, викладачі і чиновники. Запроваджувалася чітка співмірність ступеня участі кожного у громадському управлінні з розміром сплачуваного податку на користь міста. Підраховано, що чисельність тих, хто мав право брати участь у виборах, виглядала так: в Одесі виборче право отримали 21,8% від усіх жителів міста, Харкові – 7,2%, Києві – 16,4%, Херсоні – 46,1%, Миколаєві – 8,3%, Катеринославі – 36,9%, Полтаві – 17,2%, Сімферополі – 22,2%, Керчі – 33,2%, Чернігові – 26,4%³⁶.

Міське управління спиралося на досвід Одеси, і, як наслідок, відбувся чіткий поділ влади на розпорядчу та виконавчу. Міський голова переобирався, що значно обмежувало його авторитарні можливості. Він очолював одно-

часно думу й управу та ставав єдиним представником громадської установи перед верховною владою. У такому сумісництві уряд був зацікавлений, а щоб ця особа його влаштувала, її схвалювали губернатори – у негубернських містах, а в губернських – міністр внутрішніх справ. Нагляд адміністрації звівся до дотримання законності, міське самоврядування контролювалося губернським правлінням, а останньою інстанцією для з'ясування найрізноманітніших конфліктів був Сенат. Міські думи, займаючись водопостачанням, освітленням, транспортом, озелененням, містобудівельними та санітарно-гігієнічними заходами, змогли за короткий період значно поліпшити благоустрій та комфорт міст.

Міську реформу з розумінням сприймала громадськість, яка сподівалася на розширення фінансової самостійності гласних у питаннях самообкладання і використання коштів на господарські потреби. Як і зменшення нагляду губернатора та створеного при ньому губернського у міських справах присутствія. Складним залишалося питання поповнення міської скарбниці – до податку, як важливого джерела, кожна дума поверталася не раз, і воно взаємопов'язувалося з розширенням кола міських виборців. Київська міська дума однією з перших порушила питання про запровадження податку з помешкань, як тільки центр почав вимагати збільшення асигнувань на утримання поліції. Подібну ситуацію пережила й Одеська дума, голова якої намагався залучити до управління містом освічених людей. До інших, не менш суттєвих, вад, якими наділив законопроект його автор, П.О.Валуєв, відносилось запровадження міської реформи в повному обсязі лише у центральних губерніях і на тих територіях, ступінь інтеграції яких у складі імперії був найвищим. Громадськість Лівобережжя і Південної України взяла активну участь в її впровадженні, використовуючи надійний важіль – вибори.

Найменш інтегрованою залишалася Правобережна Україна, серед міст якої лише на Київ було відразу поширено чинність Міського положення 1870 р. За кілька років, 29 квітня 1875 р., його норми стали обов'язковими і для міст західних губерній. Хоча тут реформування почалося раніше, 1861 р., коли київський генерал-губернатор І.І.Васильчиков вирішив ліквідувати ратуші і магістрати та передати судові функції повітовим судам, а господарські – думам. Частина громад, переважно єврейських, не сприйняла цієї пропозиції. Особливу активність проявили християни містечка Олики, які взагалі не погодилися зі скасуванням власної ратуші³⁷. Повірені від громад пропонували полегшити свою участь обранням заможних посадовців, які відмовляться від жалування. Оскільки влада не збиралася відступати від власного рішення, громади зверталися до імператора, Сенату, міністерства внутрішніх справ. Своєю чергою, засідателі, не отримуючи жалування, також скаржилися генерал-губернаторові. Реформа явно затягувалася (з 1861 до 1865 рр.). Вихід було знайдено посиленням із боку держави контролю за діяльністю дум та мобілізацією поліції, а губернські правління все ж дозволили обирати неоплачуваних засідателів за умови їх освіченості та загального ознайомлення із законами. Натомість громада Олики за виявлений спротив була покарана тим, що в містечку не залишилося ані повітового суду, ані думи – їх було переведено до Дубна. Тож реформа на Правобережжі здійснювалася з переважанням спрощеної форми громадського управління з порушенням основного принципу про виборність посадових осіб. За спостереженнями київського генерал-губернатора О.Р.Дрентельна, наприклад, Кременець Волинської губернії не мав жодної особи, вартої посади голови, а тому їх слід було призначати.

Нове Миське положення 1892 р. узаконило несхвалення голів на посади із заміною на призначуваних. Залежність від губернатора зводила його посаду до державного службовця. Аби протидіяти тиску центру, міські діячі провели загальноросійські з'їзди в Одесі (1910 р.) та у Києві (1913 р.), навіть попри негати́вне до них ставлення петербурзької бюрократії³⁸.

Судова реформа 1864 р., за якою судову владу було відділено від адміністрації, стала можливою завдяки зрілості громадськості та правників. Вона стала відгуком на інтелектуальні досягнення західної юриспруденції, а серед її лідерів був С.І.Зарудний, виходець із давнього українського шляхетського роду, вихованець Харківського університету, який вивчав за кордоном судові установи. Найважливішим її джерелом став Ганноверський статут цивільного судочинства, запроваджений наприкінці 1840-х рр. Суд став єдиною сферою, в якій частина самодержавної влади передавалася професіоналам-юристам. Проголошувалася рівність усіх громадян перед законом, незважаючи на станове походження, запроваджувалася змагальність сторін, гласність та публічність судового процесу. Запорукою незалежності суду ставала незмінність суддів, адже їм гарантувалося збереження посади при вироках, які не збігалися з думкою адміністрації. Поліція, що підпорядковувалася губернаторам, усувалася від слідства – воно поклядалося на особливих слідчих, які перебували у віданні суду, під наглядом прокурорів. Запроваджувалася інституція судових виконавчих приставів, присяжних засідателів – відтепер громадськості дозволялося брати участь у прийнятті ухвал, що спонукало поважати закони та правосуддя. Виносячи вердикт, присяжні засідателі зважали насамперед на людський фактор. На відміну від призначуваних урядом чиновників, кандидатури присяжних засідателів (36 осіб) визначалися земськими і міськими управами, до їх складу входили представники всіх станів. Запроваджувався також судовий захист підсудних через присяжних повірених (адвокатів).

Щодо Правобережної України, то уряд знову обійшов її увагою, не рахуючись із тим, що тут судова традиція була більш розвинутою, ніж у власне російських губерніях. Запроваджуючи нові судові установи 1880 р., уряд відмовлявся від виборності й продовжував призначати суддів на посади. Тож у судовій політиці самодержавство не було послідовним. Воно не раз порушувало демократичні принципи судових статутів 1864 р., унаслідок чого розкол між владою й освіченою громадськістю Правобережжя поглиблювався, набуваючи незворотного характеру. Крім названих реформ, заслуговує на увагу фінансова, адже до зміни системи оподаткування було залучено земства, які висловилися за скасування подушного податку, який сплачували непривілейовані стани, і підтримали уряд у запровадженні прибуткового податку, сплачуваного всіма. Значного розміру він досягав у тих, хто мав найбільші статки³⁹.

При всій непослідовності, половинчастості, незавершеності, територіальній обмеженості реформи 1860–1870-х рр. відіграли позитивну роль, реформатуючи українське суспільство на новий політичний і соціально-економічний лад, запроваджуючи елементи правової держави. Вони пробуксовували, оскільки не відбулися глибокі зміни політичної системи влади, поза реформуванням залишалася національна політика, проблеми в якій тільки накопичувалися. Зарахований верховною владою до росіян український етнос, на її переконання, не потребував ані розвитку мови, ані власної культури загалом. Заборонна політика російського уряду, як реакція на вияви української національної ідентичності, закладала міну повільної дії.

Активно посилював державну адміністрацію за рахунок послаблення самоврядування Олександр III. По всій вертикалі влади запроваджували-

ся установи, які наглядали, а то й підміняли самоврядні інституції. Для зміцнення самодержавства конструювалися нові концепції, серед яких теорія консервативного націоналізму та «народного самодержавства». Згідно з ними, монарх, спираючись на державу, повинен спрямовувати суспільство, замість того, щоби враховувати його прагнення. Земства вимагали власного представництва при верховній владі, і ця ідея захоплювала освічену громадськість, студентство, робітників і врешті селянство. Земські з'їзди стали каналом тиску на верховну владу, оскільки там обговорювалася конституційна програма, ішлося про народну просвіту та інші форми культурно-освітньої діяльності. Крім того, земства висунули цілу низку соціальних і політичних вимог, серед яких – право особистої свободи і приватного житла, відповідальність посадових осіб, припинення адміністративного переслідування, свобода віросповідання, слова, друку та зібрань тощо. На переконання земців, серед яких було немало з Лівобережної України, народ через своїх представників повинен брати участь у законодавчій діяльності⁴⁰.

Початок формування громадянського суспільства

Не обмежуючись державними органами, верховна влада хоч і несміливо, але усвідомлювала необхідність тіснішої співпраці із суспільством через упровадження комерційних акціонерних компаній, неприбуткових добровільних об'єднань, товариств, спілок, які б допомагали з'ясувати ті завдання, що в інший спосіб не вирішувалися. Свого часу Ш.Монтеск'є назвав їх посередницькими органами між монархічною владою і суспільством. Акціонерні компанії, покликані сприяти розвитку торгівлі та промисловості, управлялися зібраннями акціонерів, контролювалися верховною владою, для чого впроваджувалися правові норми їх діяльності. Статут кожної компанії схвалювався міністром комерції (до 1810 р.), потім розглядався відповідними департаментами міністерства внутрішніх справ, Комітетом міністрів та врешті отримував санкцію імператора. Опубліковані статuti ставали програмним документом для наступних компаній, серед яких першими були страхова та акціонерна компанія поліпшення кримських вин, штучних мінеральних вод в Одесі, Малоросійська цукрова компанія, в яких співвласниками були іноземці, а також російські сановники, як-от в останній – військовий губернатор М.Г.Рєпнін. Деякі компанії виникали не лише за підтримки верховної влади, а й з її ініціативи. Їх зростання поставило на порядок денний підготовку універсального закону, яким стало Положення про компанії на акціях, що його уклав М.М.Сперанський 1836 р.⁴¹ Кожна акціонерна компанія повинна була мати свій статут, в якому допускалися відступи від загального положення. Держава перебирала на себе опіку над розвитком промисловості, намагаючись обмежити або нейтралізувати такі нег'ативні явища, як спекуляція акціями, створення фіктивних компаній тощо⁴². Помітно, що вона стримувала їх розвиток, побоюючись зменшення вкладів до державних кредитних установ. Це, однак, не перешкоджало зростанню кількості акціонерних фабрично-заводських підприємств.

Піднесення акціонерних установ розпочалося після Східної (Кримської) війни і вилилось у створення пайових товариств, частка яких зосереджувалася у вузькому колі об'єднаних між собою капіталістів. Світова криза 1866 р. спонукала до заснування акціонерних банків. У зв'язку з цим уряд виніс проект загального й сепаратного акціонерного законодавства на відомче обговорення, у результаті чого було запропоновано відмовитися від до-

звільної системи і перейти на реєстраційну, суть якої полягала в тому, що здійснювалася формальна реєстрація без спеціального дозволу, якщо статут компанії було складено відповідно до вимог загального законодавства. Одночасно обговорювалася проблема сумісництва й обмеження права чиновників брати участь в управлінні акціонерними підприємствами. Олександр III обмежив ці права для державних службовців перших трьох класів і цілої низки посад.

Значний розвиток акціонерної справи, зростання ролі іноземних компаній, дозвіл на операції яких продовжував надавати лише імператор, а також зловживання у цій галузі спонукали до розробки (за ініціативою прихильника іноземних інвестицій С.Ю.Віте) нового законодавства. Правила 21 грудня 1901 р. хоча й дисциплінували акціонерні практики, однак залишили обов'язковим дозвіл верховної влади. В українських губерніях акціонерні товариства прижилися насамперед у цукровому виробництві, що спиралося на об'єднання, як і інші фабрики, заводи, млини (акціонерні товариства Барського, гільзова фабрика А.І.Дуван у Києві, Деміївський цегельний завод, парова фабрика шоколаду і цукерок «Валентин Єфимов», дріжджово-винокурний завод «Брати Чоколови», видавнича справа «Южная копейка», кабельний завод, борошномельні млини)⁴³. Масовою формою об'єднання стала кооперація, зокрема споживча, кредитна, ощадно-позичкова, сільськогосподарська, яка, долаючи перешкоди, змогла об'єднати представників усіх станів на добровільній основі і через яку селяни отримували від держави кредити та субсидії⁴⁴. Її діяльність регулювалася зразковими й нормальними статутами кооперативів, а також положенням про кредитну кооперацію, установи дрібного кредиту й артілі. Законодавство підтримувало не всі її форми, ураховуючи тип землеволодіння (спадковий, подвірний, громадський). Першою кооперативною організацією можна вважати Харківське споживче товариство (1867 р.), що значно здешевлювало ціни своїм пайовикам, чим успішно боролася зі спекуляцією. Практично статут кожного споживчого товариства, який після 1906 р. схвалювався губернатором, передбачав можливості своїм членам дешево або за помірними ринковими цінами купувати товари. Сталого розвитку набула кредитна кооперація, що існувала у формі ощадно-позичкових товариств, капітали яких формувалися з пайових внесків членів. Серед міських слід виокремити Київське товариство взаємного кредиту, що розпочало свою діяльність 1868 р., а також взаємного кредиту десятників міста Харкова 1870 р. Перші заходи щодо організації кооперативів були малоуспішними через недовіру селян до колективної форми власності та відсутність елементарного досвіду. Значні зрушення відбувалися, коли уряд почав надавати їм кошти і направляти інструкторів. Зокрема, на початку ХХ ст. кредитна кооперація об'єднувала половину селянських господарств Наддніпрянської України. Зміни відбувалися й у сфері кооперативів, які діяли у промисловому виробництві, транспорті, житловому будівництві⁴⁵.

Діяльність неприбуткових добровільних асоціацій проявилася у сфері науки, що потребувала автономії, та філантропії, яка зводилася до заступництва й благодійної допомоги нужденним. Перші об'єднання такого типу радше відносилися до асоціацій перехідних, їх умовно можна вважати самостійними. Ініційовані окремими особами за сприяння влади, вони не тільки не конфліктували з нею, а, навпаки, шукали тісного співробітництва, намагалися заручитися підтримкою імператора або членів монаршої фамілії. Це підносило їх авторитет, забезпечувало додатковими фінансами і сприяло досягненню поставленої мети. Вони ставали, по суті, однією з форм громадських об'єднань, що діяли на засадах саморегулювання⁴⁶. Перші това-

риства такого характеру виникли у столиці імперії за участю також українців. Московське товариство історії та старожитностей, секретарем якого був О.М.Бодянський, досліджувало в тому числі й історію України. Серед них також ініційоване землевласниками для поширення передових технологій – «Вольное экономическое общество» (1765 р.), в діяльності якого провідну роль відіграли поміщики Півдня, намагаючись допомогти верхній владі заселити колишнє Дике поле. До складу таких формально незалежних науково-популяризаторських товариств часто входили чиновники. Це сприяло тіснішій співпраці з державними органами.

Починаючи з XIX ст. верховна влада зменшує контроль над ними, тому їх виникає дедалі більше, і вони все активніше перебирають на себе роль самостійних асоціацій. Серед наукових в Україні були Філотехнічне в Харкові (1811–1818 рр.), перше технічне товариство в імперії на чолі з В.Н.Каразіним, яке пропагувало нові методи сільськогосподарського виробництва. Там само при університеті було засновано Товариство наук із природним і словесним відділенням (1812 р.), в Одесі – сільського господарства (1828 р.), а в Києві – київських лікарів (1840 р.). У Правобережній Україні переважали гуманітарні товариства, що досліджували минуле краю – його історію, мистецтво. Не в останню чергу такий характер їх діяльності був пов'язаний з імперською політикою, яка мобілізувала інтелектуальні сили для легітимації включення до імперії.

Наукові товариства за формою діяльності отримували навіть статус державних, виконували чітко замовлення влади довести, що цей край «споконвічно» належав Росії, а не Речі Посполитій. Цій меті підпорядковувалася діяльність Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві (1835 р.) і Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1843 р.). Цим обумовлювалося й заснування Київського архіву (1852 р.). Науковці підтвердили, що край не належав Речі Посполитій. Комісія для описання губерній Київського навчального округу забезпечила владу науковими дослідженнями про флору і фауну Лівобережної та Правобережної України. Подібне завдання стояло і перед Одеським товариством історії і старожитностей (1839 р.), яке, як і київські, патрунували генерал-губернатори, котрі використовували історичні знання з русифікаторською метою. Лівобережні губернії, ставши внутрішніми, не потребували подібного доведення, а тому тут перше наукове товариство – Харківське історико-філологічне – розпочало свою діяльність досить пізно (1870 р.) і без жодної державної підтримки створювало архів та провело історичні дослідження Малоросії і Слобідської України.

Не пов'язані з імперською ідеєю природничі товариства почали відкриватися пізніше від гуманітарних. Зокрема, 1869 р. при Харківському університеті було засновано товариство дослідників природи, а при Київському – товариство природознавців, які успішно співпрацювали з державою, вивчаючи продуктивні, природні та людські ресурси. Члени київського досліджували фауну Чорного моря, а філіали Російського технічного товариства налагоджували ділові контакти з промисловцями, у тому числі Києва і Катеринослава.

Російське географічне товариство, що його 1845 р. очолив великий князь Костянтин Михайлович, відкрило у 1873 р. відділення в Києві. Його діяльність спрямовували українофіли для формування ідей української ідентичності та нації, зокрема, окреслення чітких меж проживання етносу. Верховна влада відразу розцінила це як «сепаратизм», тому його було закрито, а учасників, серед яких П.П.Чубинський, В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов, покарано.

Суспільство внаслідок реформ 1860–1870-х рр., що спричинили динамічний розвиток ринкових відносин, зникнення станових бар'єрів, виникнення чисельної освіченої верстви, широке впровадження самоврядних елементів почало більше відчувати власну вагу та значимість. Цьому сприяли громадські дискусії, до яких вдавалася верховна влада, аби переконати, зокрема, дворянство, підтримати її на шляху реформ. Статут 1863 р. надавав університетам значну автономію, відкривши перед професурою можливості, якими та відразу скористалася. 1867 р. при Київському університеті було засноване Історично-філологічне. Подібні товариства діяли і при інших навчальних закладах. Так, у Ніжині при інституті кн. Безбородька – історико-філологічне товариство, при Київській духовній академії – історичне товариство; у Житомирі – Товариство дослідників Волині. Правниче товариство у Києві, засноване окремо від університету, об'єднувало його професорів.

Наприкінці XIX ст. ідея наукових товариств захопила губернські міста й вилілась у створення вчених архівних комісій для дослідження місцевої старовини – у Чернігові, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Кам'янці-Подільському та ін. Їх статuti обговорювалися на зібраннях членів комісій. Для них вони відігравали роль своєрідного закону, адже схвалювалися верховною владою. Там визначалися мета і завдання добровільних об'єднань, принципи самоврядування, виборності, звітності, що надавало їм право на автономне існування. Як правило, вони об'єднували людей, захоплених пошуком нових наукових знань, за допомогою яких досягали власного авторитету і престижу вітчизняної науки. Для більшості із них наукова діяльність стала свого роду служінням національним інтересам, компенсуючи відсутність представницьких інституцій⁴⁷.

Під контролем держави розвивалися також благодійні організації, які одними з перших отримали дозвіл на діяльність. Ініціатива їх створення в першій половині XIX ст. належала дворянству. Земська та міська реформи підштовхнули їх розвиток, що набув універсального характеру як за соціальним, так і за професійним складом, обсягом та фінансуванням. Збільшення їх кількості змусило Олександра II відмовитися від особистого схвалення програмних документів з передачею цієї функції міністерству внутрішніх справ, яке орієнтувалося на нові принципи децентралізації та індивідуальної допомоги. Практично до 1892 р. вони діяли на основі реєстраційного законодавства, доки 1897 р. не був підготовлений «Зразковий статут товариств для допомоги бідним», на підставі якого відкривалися благодійні організації. За їх діяльністю наглядали губернатори.

Маніфест 17 жовтня 1905 р., що проголосив громадянські свободи, викликав масове виникнення зазначених організацій. Тому новий порядок їх створення було викладено в «Тимчасових правилах про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р. У кожному губернському центрі засновувалась установа – губернське у справах про товариства і спілки присутствіє на чолі з губернатором, яке реєструвало статuti, дозволяючи їх діяльність та наглядаючи за дотриманням ними законності.

Українське суспільство виявилось досить зрілим для самореалізації через добровільні асоціації, кількість яких зростала. Вони охоплювали найрізноманітніші верстви і за соціальною, і за гендерною, і за етнічною ознаками. А надто за професійною – товариства створювали залізничники окремих магистралей, лікарі об'єднувались у товариства взаємодопомоги, педагоги одного міста групувались на ґрунті професійної діяльності, побутових і культурних інтересів, як це було записано у статуті Бердичівського педагогічного

товариства – у ньому йшлося про влаштування лекцій для своїх членів як із спеціальних педагогічних, так і загальних наукових питань, а також про розширення правильних педагогічних методів⁴⁸. 1909 р. благодійні товариства створили Всеросійську спілку установ, товариств і діячів громадської та приватної опіки, яку очолив сенатор Г.А.Тобізен. На її з'їздах, що проходили у Петербурзі та Харкові, з'ясовувалися правові, фінансові й організаційні інтереси цієї сфери.

Примітною рисою того часу була участь жінок у громадській діяльності. Позбавлені виборчих прав, вони активно взялися за створення власних товариств, за допомогою яких підтримували жіночий рух за соціальні права. Практично всі товариства діяли на принципах рівності, самофінансування, виборності та ротації керівних органів. Із 1870-х рр. вони відкривалися спочатку на Півдні: в Одесі, Катеринославі (Товариство опіки жіночою освітою, 1872 р.). Окремою їх складовою стали благодійні товариства, що займалися поширенням освіти серед єврейського етносу, зокрема для незаможних жінок-єврейок. Вони створювалися практично у кожному місті, проте найбільше їх було у Правобережній Україні. Товариства сприяння розвитку початкової і професійної освіти серед жіночого єврейського населення створювалися у кожному містечку. Вони відкривали недільні школи, класи для дорослих, бібліотеки-читальні, влаштовували лекції та читання, літературно-музикальні вечори, видавали популярну літературу, допомагали матеріально учителям і учням початкових шкіл, постачали їм навчальні посібники. Товариства діяли в основному у містах, рідше – селах. Найстарішим серед них було Харківське товариство грамотності (1869–1917 рр.), що зосередилося на виданні дешевих книг для народу, зокрема й українською мовою. Найдієвішим було Київське (1882–1908 рр.), яке опікувалося поширенням освіти у трьох губерніях – Київській, Подільській і Волинській, і мало свої відділення в Умані, Смілі, Кам'янці-Подільському. На початку ХХ ст. його очолював український громадський діяч В.П.Науменко. У 1890-х рр. розгорнули діяльність Катеринославське, Полтавське та Волинське товариства. Як і інші, товариства грамотності діяли на основі статутів, котрі схвалювалися губернатором.

Із другої половини ХІХ ст. поширення грамотності й освіти перебирали на себе «Просвіти»⁴⁹. Поширенням освіти займалися й інші асоціації, зокрема, Київське фребелівське товариство, Товариство поширення в народі нижчої, середньої та вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній. У звіті за 1910 р. останнє досить критично оцінювало наслідки своєї діяльності, зауважуючи зменшення інтересу до товариства, адже воно не охоплювало робітничого середовища, попри те, що до лекцій залучалися найкращі педагоги: С.Ф.Русова, І.М.Штещенко, В.М.Перетц, М.В.Довнар-Запольський. Різноманітні, хоча й нечисельні за складом, створювалися товариства допомоги практично для кожного навчального закладу, як, наприклад, Товариство допомоги нужденним вихованцям Другого київського жіночого училища духовного відомства (1903 р.).

Стабільність, економічна незалежність сприяли заснуванню об'єднань за інтересами, культурно-розважальних, певною мірою екстравагантних. Набували популярності англійські клуби, які вперше з'явилися в Одесі, Катеринославі та Керчі. В Одесі такий клуб називався «Аристократичним». Його членами могли стати лише шляхетні одесити. У Бердичеві клуб створили службовці торговельно-промислових підприємств і кредитних установ. У статуті Київського жіночого клубу, що його підготували 1911 р. гр. А.К.Плятер,

С.Ф.Рутковська, Н.І.Довнар-Запольська та інші, вказувалася мета – сприяти «приємному і корисному спілкуванню», поліпшувати матеріальні та морально-етичні умови для своїх членів. Для цього клуб передплачував пресу, влаштовував літературні, музикальні й танцювальні вечори для своїх членів та власних дітей. Обумовлювалися засоби існування клубу – внески, благодійні надходження, прибутки від вечорів. До незвичних можна віднести товариство колишніх вихованців Київської фундуклієвської гімназії. Воно створювалося для спілкування вихованців одного з перших жіночих училищ в Україні, а також для поновлення їх зв'язків із гімназією. Подібних рис набуло товариство колишніх вихованців колегії Павла Галагана. Не менш унікальними були Гостомельське та Малининське товариства взаємодопомоги нареченим, як і вегетаріанські організації.

Розважально-спортивні товариства існували практично у кожному місті, зокрема товариства мисливства, а у Києві функціонувало кілька спортивних товариств: гімнастичне «Сокіл», атлетичне, велосипедистів-любителів, шахістів, яхт-клуб, сприяння фізичному розвитку і спорту. Для проведення вільного часу за уподобаннями та спілкуванням з однодумцями утворюються товариства не лише за професійною, а й національною ознаками, серед яких Київські гурток польських літераторів і журналістів, польське медичне, латиське товариство народної освіти. Навколо клубу «Родина» (1912–1918 рр.) групувалася українська інтелектуальна та художня еліта. Створений замість ліквідованого Літературно-артистичного товариства клуб став культурно-освітнім центром і першою легальною українською організацією, де проводилися літературні та музичні вечори, лекції відомих письменників, відбувалися репетиції хору М.В.Лисенка, заняття дитячої та спортивної секцій.

Великою популярністю користувалися пожежні товариства. Вони почали засновуватися з 1880-х рр., а метою їх було запобігання пожежам та допомога потерпілим. Прихильність до них населення була викликана неспроможністю державних пожежників захистити житло та майно від вогню. Існували вони без будь-якої державної дотації, на внески членів та разові грошові допомоги почесних членів, на кошти від лотерей. Друкований орган «Пожарник» редагував О.П.Чехов, брат відомого письменника, в якому публікувалися докладні звіти про витрачені кошти. Останнє збільшувало популярність товариства, як і демократична ідея звітності керівних органів та контроль членів за їх діяльністю. Багатофункціональність, соціальна спрямованість, ефективність та популярність товариств свідчили про прагнення суспільства звільнитися від надмірної державної опіки шляхом створення власних об'єднань і спілок.

Таким чином, підбиваючи підсумки, зазначимо, що взаємини українських суспільних інститутів із російським самодержавством залежали від багатьох факторів, адже інтеграційні процеси зачіпали політичні й особистісні інтереси та набували складних форм одно- і багатосторонньої взаємодії. Тривалий час визначальною була ініціатива монарха. Державні інститути набутих імперією українських земель ліквідовувалися або пристосовувалися до нових умов. Поширення на українську старшину чи знать інших народів дворянських привілеїв дозволяло творити залежну та поступливу еліту, яка за умов лояльності долучалася до місцевого, а подекуди й центрального управління, або рішуче усувалася, якщо наважувалася чинити спротив. Такі взаємовідносини – привілеї замість прав – були притаманні для українців, поляків, кримських татар, євреїв.

Самодержавство створювало адміністративні інститути регіональної влади, забезпечувало їх законодавчою базою. Наслідуючи європейські моделі

монархій, воно хоча й обмежувало себе фундаментальними законами, однак і надалі дотримувалося принципів абсолютної влади, яка сама, без громадського представництва, укладала закони. Елементи правової держави впроваджувалися слабо, зокрема і на початку ХХ ст. закони продовжувала «жалувати» верховна влада. Натомість влада вмiло запроваджувала станові інституції та виборний принцип, аби місцевими державними справами переймалися всі соціальні прошарки. Обрані посадовці практично ставали підзвітними не виборцям, а, радше, державній адміністрації, яка регламентувала, контролювала та спрямовувала їх діяльність. Та й коло їхніх повноважень окреслювалося здебільшого на виконання державних справ, ніж станових потреб, що вказує на їх несамостійність. Між державними і місцевими справами не було проведено чітких меж, і державні інтереси не стільки преважували над усіма іншими, як ототожнювалися з ними. Імперська політика верховної влади найбільше потерпала від нелояльності еліти правобережних губерній, менше – Півдня та Криму, а тому позбавляла її виборчого права, а через нього й участі у формуванні місцевих інститутів влади.

Отже, можна стверджувати, що елементи самоврядування були присутніми в українських суспільних інститутах і, насамперед, проявлялись у виборчому принципі, певних елементах гласності, можливості впливати на склад виборних посадовців. Значно розширилися їх межі за Олександра II, який під тиском внутрішніх економічних обставин поступився повнотою своєї влади. Діяльність земств і міських дум створювала достатньо серйозні передумови для формування громадянського суспільства. Зростання рівня освіченості, поширення ідей громадянської рівності, економічна стабільність, отримання політичних прав унаслідок революційних подій 1905–1907 рр. підсилили ці процеси. Створюючи численні та різноманітні за формою і напрямками діяльності товариства, українське суспільство виявило певну зрілість та усвідомлення своїх прав, готовність звільнитися від самодержавної опіки й забезпечити потреби власного розвитку, зокрема й через перерозподіл владних повноважень та соціальних благ.

¹ Кизеветтер А. А. Местное самоуправление в России IX–XIX вв. – Москва, 1910. – С.91.

² Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.229.

³ Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. – Москва, 2004. – Т.1: От Петра Великого до смерти Николая I. – С.176.

⁴ Мадариага И. Указ. соч. – С.267.

⁵ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало ХХ вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – Т.1. – С.123.

⁶ Цит. за: Миронов Б.Н. Указ. соч. – Т.2. – С.148.

⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С.99.

⁸ Брикнер А. История Екатерины Второй. – Москва, 1998. – С.554.

⁹ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – К., 1967. – С.19, 24.

¹⁰ Клименко В.Ф. Западнорусские цехи XVI–XVIII вв. – К., 1914. – С.63.

¹¹ Когут З. Указ. праця. – С.119, 122–123.

¹² Мадариага И. Указ. соч. – С.245–246, 285.

¹³ Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 г. с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – С. LXXIV.

¹⁴ Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: Реформы в России XVIII века: Опыт целостного анализа. – Москва, 2001. – С.487, 489.

¹⁵ Ключевский В.О. История сословий в России // Ключевский В.О. Сочинения в 9 т. – Москва, 1989. – Т.6. – С.250.

¹⁶ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855. – Санкт-Петербург, 1906. – С.314–320.

¹⁷ *Мадариага И.* Указ. соч. – С.497, 502.

¹⁸ *Девуреченська О.С.* Катеринославська міська дума наприкінці XVIII ст.: формування і напрямки діяльності // *Грані.* – 2003. – №4 (30). – С.28.

¹⁹ *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. – К., 2001. – С.155.

²⁰ Катерина II в указі від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорізької Січі різко засудила прагнення козаків володіти не лише завойованими землями, а й землями Новоросії, які ті вважали «им издревле принадлежащими» (див.: *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.:* 36. док. – К., 1970. – С.562; *Мадариага И.* Указ. соч. – С.573).

²¹ У Криму налічувалося понад 1500 мечетей, а земля, що належала духівництву, становила 25% земельного фонду ханства (*Мадариага И.* Указ. соч. – С.583).

²² *Уортман Р.С.* Сценарии власти... – С.194–195.

²³ *Корф С.А.* Указ. соч. – С.307, 443.

²⁴ *Бикова Т.Б.* Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2003. – Вип.6. – С.18.

²⁵ *Шандра В.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.278.

²⁶ *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994. – С.41. *Шандра В.* Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – поч. XX ст.) // *Укр. іст. журн.* – 2007. – №2. – С.155.

²⁷ *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – Москва, 2004. – С.413.

²⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1867. – 2 собр. – Т.39. – Отд.1: 1864. – №40457. – Ст.92.

²⁹ *Лантева Л.Е.* Земские учреждения в России. – Москва, 1993. – С.61.

³⁰ Собрание узаконений и распоряжений правительства. – Санкт-Петербург, 1911. – №48. – Ст.419.

³¹ Цит. за: *Пажитнов К.А.* Городское и земское самоуправление. – Санкт-Петербург, 1913. – С.113.

³² *Ярцев А., Маузуато К.* Земства в политической системе царизма: историографические вопросы // *Земский феномен: Политологический подход.* – Сапоро, 2001. – С.15, 35.

³³ *Шрейдер Г. И.* Город и Городовое положение 1870 года // *История России в XIX веке.* – Санкт-Петербург, 1904. – Т.4. – С.16.

³⁴ *Нардова В.А.* Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. – Ленинград, 1884. – С.18–19, 23.

³⁵ Число гласних залежало від кількості населення кожного міста. Скажімо, у Чернігові на 1870–1875 рр. було 42 особи, а вже у 1891–1893 рр. – 72 (Тридцатилетіє діяльності Чернігівського городского общественного управления 1870–1901 гг. с очерком истории г. Чернигова. – С. XCVIII).

³⁶ *Нардова В.А.* Указ. соч. – С.63.

³⁷ *Карліна О.М.* Організація міського управління в «заштатних» містечках Правобережної України в першій половині XIX ст. // *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Історичні науки.* – 2007. – Вип.1. – С.175.

³⁸ *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007. – С.143.

³⁹ *Власть и реформы: От самодержавной к советской России.* – Санкт-Петербург, 1996. – С.385.

⁴⁰ *Шмурло Е.Ф.* История России. 1862–1917 гг. – Москва, 1997. – С.702–703.

⁴¹ *Шепелев Л.Е.* Акционерные компании в России. – Ленинград, 1973. – С.53.

⁴² 1867 р. за сенатським указом припиняло, наприклад, діяльність Одесько-Дністровське акціонерне товариство водогону. Створене 1861 р. генерал-ад'ютантом Барановим, дійсним таємним радником гр. Толстим та дійсним статським радником Кольомінім, воно зобов'язувалося владштувати водогін упродовж шести років. Засновники, підтримані новоросійським і бессарабським генерал-губернатором, провели передплату на акції, однак будівництво так і не розпочали. Тому з ініціативи міністрів фінансів і шляхів його було ліквідовано (див.: *Полное собрание законов Российской империи.* – 2 собр. – Санкт-Петербург, 1871. – Т.42: Отд.1: 1867. – №44349).

⁴³ Досить повну колекцію статутів і звітів товариств зібрано в Науково-довідковій бібліотеці центральних державних архівів України.

⁴⁴ Коцюнис Я. Как крестьян делади отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914. – Москва, 2006. – С.12.

⁴⁵ Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – Черкаси, 2008.

⁴⁶ Сяваєво Є.І., Скрипник Г.А. Наукові з'їзди. Наукові товариства. Музеї // Українська культура першої половини XIX ст. – К., 2008. – Т.4. – Кн.1. – С.866.

⁴⁷ Бредли Д. Гражданское общество и формы добровольных ассоциаций: опыт России в европейском контексте // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Москва, 2007. – С.90.

⁴⁸ Устав Бердичевского педагогического общества. – Бердичев, 1908. – С.3.

⁴⁹ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности 1869–1909. – Москва, 1911; Народный дом Киевского общества грамотности в Киеве. – К., 1902 та ін.

The article made an attempt to find some relations forms of supreme power with the Ukrainian public institutions during considerable historical period – from the second half of 18th century to the fall of the Russian Empire in 1917. It is established that autocracy turn into the democratic norms of coexistence and social power slowly. In creating of civil society elements representatives of its educated part occupied an active position with showing maturity and pushing the monarchy to the active perception of their own needs.

О.Ю.Кириєнко*

ЗАГАЛЬНА ТА ВІЙСЬКОВА ЦЕНЗУРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (XVIII – початок XX ст.)

У статті на основі вироблених в історіографії підходів виокремлено й охарактеризовано основні періоди функціонування загальної та військової цензури в Російській імперії протягом XVIII – початку XX ст. Визначено роль цензури у забезпеченні непорушності усталених порядків у державі як у мирний, так і воєнний час.

Історія органів цензури в Російській імперії становить майже двісті років. У сучасній історіографії склалися три основних підходи до її періодизації: 1) хронологічний, за яким розвиток цензури розглядається за періодами правління російських імператорів; 2) юридичний, коли етапи визначають за датами затвердження нових цензурних статутів; 3) організаційно-засадний, який передбачає розгляд історії діяльності цензурних органів за базовими принципами їх функціонування. Найбільш прийнятним вважається останній підхід, запропонований ще у 1904 р. відомим російським істориком права М.Енгельгардтом. На його основі в історії цензури дослідники виділяють такі періоди: 1) XVIII ст. – відсутність її правової регламентації; 2) 1804–1865 рр. – діяльність попередньої цензури; 3) 1865–1905 рр. – період функціонування каральної цензури (встановлення юридичної відповідальності за порушення приписів) для столичних видань та попередньої – для провінційних; 4) 1905–1917 рр. – діяльність тільки каральної цензури¹.

* Кириєнко Олександр Юрійович – аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

У Російській імперії склалося два види цензури, які мали власну нормативно-правову базу й організаційну систему – загальна (внутрішня та іноземна) і відомча (духовна, військова, театральна та ін.). Попри значну увагу дослідників до проблеми функціонування та періодизації загальної цензури, малодослідженим аспектом залишається діяльність відомчої цензури, невід'ємною складовою якої була військова. Окремі, украй рідкісні епізоди з історії військової цензури трапляються у працях дорадянських учених М.Енгельгардта, М.Лемке, В.Розенберга, В.Якушкіна². У радянській історіографії також відсутні комплексні узагальнюючі праці з розвитку цензури загалом та військової зокрема (окремі аспекти останньої висвітлено у працях О.Бережного³). У сучасній російській історіографії спроби комплексного розгляду історії військової цензури втілилися у дослідженнях Д.Іванова та О.Смикаліна⁴, однак проблема періодизації функціонування військової цензури так і не стала предметом розгляду спеціального дослідження. Тому, аби виокремити періоди дії військової цензури у Росії протягом XVIII – початку ХХ ст. необхідно розглянути спочатку історію цензурного законодавства імперії Романових.

Джерелами для дослідження даної наукової проблеми є «Статут про цензуру і друк», уміщений у т.ХV «Повного зібрання законів Російської імперії», матеріали Центрального державного історичного архіву України (м.Київ), зокрема фонди 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора), 293 (Канцелярія Київського цензурного комітету), 294 (Канцелярія київського окремого цензора з внутрішньої та іноземної цензури), 1680 (Канцелярія харківського інспектора у справах друку).

Розвиток цензурного законодавства в Росії пов'язаний із реформами Петра I, зокрема, церковною та запровадженням гражданського шрифту у 1708 р., які, своєю чергою, сприяли піднесенню книговидання та журналістики. Саме за правління першого російського імператора відбувся поділ цензури на світську і духовну. Вирішальним кроком до інституалізації світської цензури стало створення в Москві окремого державного органу – Ізографічної палати, на яку, згідно з імператорським указом, покладался контроль за виданням популярного в народі гумористичного часопису «Лубок». Цей указ фактично й ознаменував собою початок становлення законодавства у сфері цензури. Після смерті Петра I (1725 р.) остаточно відбувся розподіл функцій між духовною і світською цензурами – першу здійснював Синод, а другу – Академія наук⁵. За правління Єлизавети Петрівни цензурні вимоги також не було оформлено законодавчо. При вирішенні питань дозволів на видання цензори здебільшого керувалися власними вподобаннями. Із 1743 р. контроль за світською цензурою передався у відання Сенату, а безпосередню цензуру друкованої продукції здійснювала Академія наук – її дійсні члени, президент та академічні конференції⁶.

Г.Жирков зазначає, що період Катерини II (1762–1796 рр.) у розвитку цензури відзначився двома тенденціями – політикою державного сприяння книговиданню й виходу періодичних видань, з одного боку, та посиленням цензурного контролю шляхом вдосконалення діяльності відповідних органів, з іншого. Так, у вересні 1763 р. імператриця видала указ про посилення контролю за розповсюдженням нецерковної літератури на території держави, згідно з яким встановлювалася структура державних цензурних органів: у Санкт-Петербурзі їх функції поклалися на Академію наук, у Москві – на університет, у регіонах – на народні училища, а там, де таких не було – на місцевих градоначальників⁷. Щодо іноземної літератури, яка друкувалася або ввозилася у Російську імперію, то 1780 р. було видано ще один указ, відповідно

до якого контроль за змістом видання із правом вилучення недозволеної літератури та покарання винуватців покладался на новостворений поліцейський орган – управу благочиння⁸.

У 1790-х рр., особливо з огляду на Велику французьку революцію, у цензурному законодавстві посилюється контроль за іноземною літературою, що завозилася в Російську імперію. Згідно з указами Катерини II від 16 вересня та 22 жовтня 1796 р., привозна або надрукована у межах імперії іноземна література обов'язково підлягала розглядові цензурними органами, організаційний склад яких на місцях було визначено. Зокрема, у Петербурзі, Москві, Ризі, Одесі, на Радзивилівській (нині Радивилів Рівненської обл.) митниці Подільського намісництва створювалися цензурні комісії, до складу яких мали ввійти представники духовництва (делеговані Синодом) та Сенату, а також учений з академії чи університету.

Організаційному оформленню структури цензурного апарату сприяла відповідна реформа, проведена за імператора Павла I (1796–1801 рр.), згідно з якою у 1796 р. було створено Цензурну раду (спочатку її очолив князь А.Куракін, а потім князь П.Лопухін), що виконувала апеляційну функцію, розглядаючи всі книги, які були заборонені або вважалися сумнівними за рішеннями місцевих цензурних комісій. Завершення цензурної реформи дослідники пов'язують з указом Павла I від 18 квітня 1800 р., відповідно до якого в Росію взагалі заборонялося ввезення іноземної літератури⁹.

Другий період діяльності загальної цензури бере початок із 1804 р., коли було ухвалено перший цензурний статут. Його прийняттю передували реформи державного апарату початку XIX ст. Так, 8 вересня 1802 р. оголошеним імператором Олександром I маніфестом у Російській імперії запроваджувалися міністерства. Одне з чільних місць у новій системі державної влади відводилося міністерству народної освіти¹⁰. Відповідно реформувалися й органи цензури. Постановою від 26 січня 1803 р. цензурою всієї друкованої продукції мали займатись університети. Цензорами виступали професори, магістри або університетські ради. Вищою цензурною інстанцією оголошувалося нещодавно створене Головне управління училищ, яке відразу приступило до розробки документа, який би регулював діяльність цензури¹¹.

9 червня 1804 р. перший цензурний статут було схвалено імператором Олександром I. Згідно з ним, цензуру здійснювали цензурні комітети з професорів і магістрів при університетах на чолі з Головним управлінням училищ міністерства народної освіти. Основні положення статуту: цензурний орган розглядає всі книги і твори, що плануються до друку; усі книги, які суперечать «просвітництву розуму й освіти», повинні вилучатися; книги, які не пройшли цензурної комісії, видавати забороняється; продукція книговидання не повинна містити нічого, що б суперечило «закону Божому», правлінню, моралі та честі когось із громадян; цензорам при вирішенні дозволу на видання слід керуватися явним змістом тексту, а не тлумачити його відповідно до власних суб'єктивних поглядів.

Протягом періоду правління імператора Миколи I (1825–1854 рр.) цензурне законодавство вдосконалювалося, його норми ставали більш жорсткими. Відбувалися також значні зміни в організації та правовому регулюванні відомчої цензури, до якої належала й військова. 10 червня 1826 р. імператор підписав другий цензурний статут. Документ складався з 19 глав і 230 параграфів – 11 глав визначали цілі, завдання цензури та організаційну структуру; решта 8 розкривали характер, способи і методи здійснення цензури різних типів видань. Цензура мала контролювати три сфери політичного і культурного життя суспільства: 1) внутрішню безпеку; 2) процес формуван-

ня суспільної думки відповідно до офіційного державного курсу; 3) «чистоту» морального виховання молодого покоління. За новим статутом цензурні функції доручалися міністерству народної освіти, а безпосереднє керівництво – Головному управлінню цензури. Утворювався також підпорядкований останньому верхівний цензурний комітет (його головою призначався директор канцелярії міністра народної освіти), який щорічно складав настанови цензорам відповідно до урядових вимог. У країні створювалась відповідна структура цензурного відомства: у Петербурзі – Головний цензурний комітет (підпорядковувався безпосередньо міністерству народної освіти), у Москві, Дерпті, Вільно – місцеві цензурні комітети (підлягали керівникам навчальних округів)¹². Другий цензурний статут був занадто деталізований, за що й здобув назву «чавунного». Недосконалість цих норм чітко проявилася при виробленні міністром внутрішніх справ В.Ланським нормативно-правового акта, який би регулював діяльність цензури щодо іноземної літератури. Тому за його клопотанням дію статуту у 1827 р. було призупинено, а спеціально створена комісія зайнялася розробкою нового цензурного документа¹³.

22 квітня 1828 р. імператор Микола I затвердив третій цензурний статут. Він складався зі 117 параграфів, причому 40 із них стосувалися цензурування зарубіжної літератури, про яку не йшлося у статуті 1826 р. Вищою інстанцією стало Головне управління цензури при міністерстві народної освіти, до складу якого входили представники міністрів освіти, внутрішніх та закордонних справ, начальника Третього відділення імператорської канцелярії, президентів академії наук та мистецтв, Синоду, попечителя Петербурзького навчального округу. Місцеві цензурні комітети діяли під керівництвом попечителів навчальних округів у містах Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Ризі, Вільно, Тифлісі. Окремі цензори призначалися у Казані, Дерпті, Ревелі. Для розгляду іноземної друкованої продукції створювався Комітет іноземної цензури¹⁴.

Як цензурний статут 1826 р., так і статут 1828 р. не містили статей, які б безпосередньо регулювали діяльність органів військової цензури або мали застереження щодо недопущення у виданнях певної інформації військового характеру. Натомість обидва документи містили поняття «вилучення із загальної цензури» та «множинність видів цензури», які слід розрізняти. Так, перше означало передачу цензурування певного типу друкованих видань до спеціально визначеної установи. Прикладом цього може слугувати духовна література, яка розглядалася лише органом духовної цензури – Синодом. Друге поняття означало наявність низки відомчих цензур, котрі, за поданням органів загальної цензури, розглядали друковані матеріали, зміст яких торкався інтересів того чи іншого відомства. У разі, якщо відомство видавало дозвіл на опублікування поданих матеріалів, то вони знову поверталися до органів загальної цензури, які і приймали остаточне рішення про дозвіл на опублікування¹⁵. Загалом протягом 1830–1850-х рр. право відомчої цензури отримало близько дванадцяти відомств¹⁶.

На період правління імператора Олександра II (1855–1881 рр.) припадає новий етап у розвитку цензурного законодавства, кульмінацією якого стала реформа 1865 р. та затвердження нового цензурного статуту, що ввійшов в історію як «Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.». Період 1858–1865 рр. відомий дорадянський історик М.Лемке назвав «епохою цензурних реформ»¹⁷. Протягом цього часу створювалися численні комісії для розробки нового цензурного статуту, відбувалося реформування самого апарату загальної та відомчої цензури. Першим кроком став указ імператора Олександра II від 23 січня 1858 р. про скасування відомчої цензури.

На наше переконання, це не слід розглядати як елемент послаблення цензурного режиму у Російській імперії, оскільки замість установ відомчої цензури до складу Петербурзького цензурного комітету вводилися посади «довірених чиновників» із міністерств і відомств, які консультували цензорів щодо питань, пов'язаних із цензуруванням спеціальної літератури, у тому числі і на військову тематику. Отже, запроваджені законодавчі норми за новим статутом перш за все було спрямовано на подальше вдосконалення цензурної процедури розгляду рукописів¹⁸.

У 1862 р. завершила свою роботу спеціальна комісія з розробки нового цензурного статуту. Результатами її роботи стали закон від 10 березня 1862 р. та «Тимчасові правила з цензури» від 12 травня 1862 р.¹⁹ Згідно із законом, цензурні функції розподілялися між міністерствами внутрішніх справ (нагляд за друком і діяльністю цензорів) та народної освіти (решта обов'язків, пов'язаних із цензуруванням). Водночас посилювалися функції МВС, до якого перейшли основні важелі в управлінні цензурою – замість Головного управління цензури створювалася Рада міністра внутрішніх справ із питань друку²⁰. Метою «Тимчасових правил із цензури» було не допускати до друку критичних публікацій щодо Положення від 19 лютого 1861 р., матеріалів, які б дискредитували християнську віру та вчення, виявляли неповагу до правлячої династії, сприяли поширенню соціалістичних і комуністичних ідей, а також охорона честі та гідності кожної особи²¹.

Після ухвалення «Тимчасових правил із цензури» продовжилася робота щодо розробки постійного нормативно-правового акта. Так, 14 січня 1863 р. за указом імператора Олександра II було створено комісію щодо напрацювання нового цензурного статуту, яку очолив князь Д.Оболенський. Нагляд за її роботою покладался на Раду міністра внутрішніх справ із питань друку²². 24 березня 1865 р. проект цензурного статуту було схвалено на загальному засіданні Ради міністрів із подальшим його затвердженням 6 квітня 1865 р. імператором. Документ здобув силу закону і відомий під назвою «Тимчасові правила про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.»²³. Відтак розпочався новий період в історії російської цензури. Тепер від попереднього цензурування за бажанням власників звільнялися всі періодичні видання в обох столицях – Москві та Петербурзі, а також усі оригінальні твори обсягом не менше 10 друкованих сторінок та всі переклади – не менше 20 друкованих сторінок. У решті регіонів від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські та видання стародавньої класичної літератури. За порушення у періодичних виданнях або оригінальних творах цензурних норм автори чи інші відповідальні особи підлягали судовому переслідуванню, а на періодичні видання накладався ще й адміністративний штраф. Цензура перебувала у віданні Головного управління у справах друку МВС (ГУД МВС)²⁴. 12 грудня 1866 р. було ухвалено закон, який значно розширив права вищого цензурного органу. Відтепер ГУД МВС і цензурні комісії мали право порушувати перед судом питання про переслідування за порушення цензурних приписів, визначати винних осіб, вимагати для них відповідного покарання. Прокурору залишалося лише обґрунтувати обвинувачення у суді, а сам розгляд переносився до судової палати, що унеможливило участь у процесі присяжних²⁵.

Період правління імператора Олександра III (1881–1894 рр.) здобув назву «епохи православного консерватизму». Беручи до уваги зміну владного курсу, спрямованого на посилення основ самодержавства, його захист від революційних рухів, новий міністр внутрішніх справ Д.Толстой, який у 1882 р. змінив на цій посаді Н.Ігнат'єва, за проектом обер-прокурора Сино-

ду К.Побєдоносцева представив на розгляд імператора нові «Тимчасові правила про друк». 27 серпня 1882 р., після затвердження Олександром III, вони вступили у дію²⁶. Перший розділ передбачав, що редакції періодичних видань, тираж яких виходить не рідше одного разу на тиждень, повинні подавати примірник тиражного номеру для перегляду у цензурний комітет не пізніше 23-ї години напередодні виходу. Цензурним органам також надавалося право у разі виявлення недозволеного змісту призупиняти випуск видання без судового рішення. Другий розділ дозволяв вимагати за запитом МВС відомості про авторів тих чи інших статей. І, нарешті, третій розділ передбачав створення вищого цензурного органу – Верховної комісії з питань друку у складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції, обер-прокурора Синоду, керівника цензурного відомства. Дана комісія мала повноваження вирішувати питання про повну заборону друкованого видання, а створені новим законом умови часто змушували їх припиняти вихід навіть із власної ініціативи²⁷.

Нова віха у розвитку цензурного законодавства Російської імперії була пов'язана із суспільно-політичними катаклізмами, що їх переживало самодержавство на початку ХХ ст. (революція 1905–1907 рр.), та зовнішньополітичними чинниками (російсько-японська 1904–1905 рр. і Перша світова (1914–1918 рр.) війни). 17 жовтня 1905 р. імператор Микола II підписав маніфест «Про вдосконалення державного устрою», за яким населенню було обіцяно громадянські свободи й, зокрема, свободу преси. Головне управління у справах друку розіслало губернаторам і цензорам циркуляр №11723, в якому зазначалося: «Наведені вище слова височайшого маніфесту викличуть у найближчому майбутньому видання нового закону про зміни чинного статуту про цензуру. До видання цього закону всі законоположення, що визначають діяльність установ та осіб цензурного відомства, залишаються в повній силі; саме ж ставлення цензури до друкованих творів повинно змінитися корінним чином, виконуючи ясно і конкретно виражену волю государя імператора»²⁸. Маніфест став основою для «Тимчасових правил про періодичні видання». Період із 19 жовтня по 24 листопада 1905 р., тобто до виходу цих правил, в історичній літературі прийнято називати «безцензурним», оскільки періодичні видання виходили без будь-яких цензурних дозволів та обмежень, вільно видавались і розповсюджувались абсолютно нові видання, особливо гумористичного та сатиричного характеру²⁹.

24 листопада 1905 р. було оприлюднено «Тимчасові правила про періодичні видання», які скасовували попередню цензуру. Покарання на редакторів і видавців могли бути накладені лише у судовому порядку. Однак нові можливості періодичної преси, пов'язані зі скасуванням попередньої цензури, нівелювалися рядом наступних таємних розпоряджень. Так, 26 листопада 1905 р. МВС своєю інструкцією запропонувало губернаторам, щоб усі місцеві цензори пильно наглядали за періодичними виданнями і при виявленні будь-яких порушень цензурного законодавства розпочинали судове переслідування редакцій. А у грудні 1905 р. міністр внутрішніх справ О.Булигін у секретній телеграмі інструктував губернаторів: «При виявленні у періодичних виданнях брутальної неповаги щодо верховної влади, прямих закликів до революції чи до здійснення інших тяжких злочинів, необхідно звертатися до прокурора з вимогою призупинити діяльність періодичного видання у судовому порядку на основі нових правил. У місцевостях, де оголошено надзвичайний стан, у таких випадках необхідно закривати друкарні і заарештовувати винних осіб, застосовуючи як запобіжний захід адміністративне вислання»³⁰.

Починаючи з 1906 р. влада відновлює чинність заборонних цензурних норм, вносячи зміни до основного кодифікованого нормативно-правового акта, що врегульовував загальні правові питання діяльності цензурних органів у Російській імперії, зокрема до Статуту про цензуру та друк 1882 р., значно посилюючи їх. Так, 18 березня 1906 р. іменним імператорським указом «Доповнення тимчасових правил про періодичні видання» та «Тимчасовими правилами про пресу» від 26 квітня 1906 р. збільшувалися розміри штрафів за порушення періодичними виданнями цензурних приписів із 300 до 3000 руб., а також відновлювалася попередня цензура на журнальні та газетні ілюстрації (що не могло не вплинути на сатиричні журнали). Вносилися зміни до кримінального законодавства – стаття 129 Кримінального уложення доповнювалася пунктом 6 («За розпалювання ворожнечі між класами»). Відтепер редакторам опозиційних газет загрожували не лише великі штрафи, але й позбавлення волі³¹.

Таким чином, законодавче регулювання діяльності цензури, що виникла у Російській імперії на початку XVIII ст., пройшло етапи від регулювання на основі окремо виданих нормативно-правових актів до створення загального систематизованого кодифікованого законодавства.

Напрацювання законодавства у сфері військової цензури, як однієї зі складових відомчої, є невід'ємним елементом розвитку контролю держави над публічним виявом думок і творчості індивіда в Російській імперії. При її періодизації дослідники керуються тими ж підходами, що склалися в історіографії щодо періодизації загальної цензури. Зокрема, Д.Іванов виділяє основні періоди розвитку військової цензури у Росії: 1) XVIII ст. – перша половина XIX ст. – військова цензура у дореформений час; 2) 1860–1870-ті рр. – цензура періоду реформ Олександра II; 3) кінець 1870-х рр. – 1905 р. – чинність військово-цензурного законодавства мирного та воєнного часу³². На наш погляд, періодизація історії військової цензури, як однієї зі складових відомчої, має враховувати як засади, запропоновані М.Енгельгардтом, так і принципи, розроблені Д.Івановим. Ми також вважаємо за доцільне враховувати зміни у цензурному законодавстві, пов'язані з воєнно-політичними конфліктами, в яких брала участь Російська імперія, та виділити такі періоди й підперіоди в історії військової цензури у Росії:

1) XVIII ст. – 1804 р. – становлення військової цензури, відсутність кодифікованого законодавства у сфері цензури загалом та військової зокрема.

2) 1804–1858 рр. – функціонування військової цензури як відомчої, тобто цензури з боку військового міністерства та відповідних відомств. Цей період з огляду на юридичні принципи організації відомчої цензури включає два підперіоди: а) *1804–1833 рр.* – час дії юридичних норм військової цензури у формі так званої «множинності видів цензури», тобто, періодичні видання військового міністерства та вся інша інформація, що стосувалися діяльності відомства, спочатку проходили попередню цензуру у міністерстві, а потім розглядалися органами загальної цензури, які й виносили остаточне рішення; б) *1833–1858 рр.* – розмежування повноважень між військовою та загальною цензурами, коли визначалися категорії інформації у всіх без винятку виданнях, цензурним розглядом займалися спочатку відповідні органи при військовому міністерстві.

3) 1858–1917 рр. – чинність норм військової цензури та надзвичайного військово-цензурного законодавства, кодифікованих у загальноцензурній законодавчій базі, до якої було включено військово-цензурні приписи, покликані захищати честь і гідність російської армії, військову таємницю у мирний та воєнний (коли створювалася спеціальна система цензурних органів)

час. З огляду на війни, в яких брала участь Російська імперія, слід виділити такі підперіоди: а) *1858–1877 рр.* – інкорпорація норм військової цензури у загальноцензурне законодавство; б) *1877–1878 рр.* – надзвичайне військово-цензурне законодавство під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.; в) *1878–1904 рр.* – повернення до військово-цензурних приписів мирного часу; г) *1904–1905 рр.* – надзвичайне військово-цензурне законодавство періоду російсько-японської війни; г) *1905–1914 рр.* – скасування попередньої цензури в Російській імперії зумовило чинність лише норм кримінального законодавства у сфері охорони військової таємниці; д) *1914–1917 рр.* – надзвичайне цензурне законодавство під час Першої світової війни. Лютнева революція 1917 р. та падіння самодержавства спричинили зміни у військово-цензурному законодавстві, які й обумовлюють поділ цього підперіоду ще на два часових проміжки: *20 липня 1914 р. – 26 червня 1917 р.* – регламентація організаційних та юридичних засад військової цензури на основі «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», і *26 червня – 25 жовтня 1917 р.* – регламентація військової цензури в Росії на основі «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру» та зміненої редакції «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.».

Перші спроби запровадження цензурних обмежень у військовій сфері протягом першого, виділеного нами, періоду (XVIII ст. – 1804 р.) зробив Петро I, у Військовому артикулі (1716 р.) якого солдатам та офіцерам під страхом смертної кари заборонялося повідомляти у приватному листуванні будь-яку інформацію військового характеру. Проте самого механізму перлюстрації цієї кореспонденції розроблено не було. У встановленні цензури, тим більше, військової, на той час необхідності не було, оскільки в державі ще не існувало приватних періодичних видань, а книги виходили мізерними накладками. До того ж, перша російська газета «Ведомости», що публікувала, серед іншого, матеріали військового характеру, була створена самим Петром I, ним видавалася й редагувалася³³.

Розвиток журналістики зумовлював необхідність удосконалення юридичних норм та механізмів діяльності інституту цензури у Російській імперії. Перші намагання обмежити поширення у пресі інформації військового характеру датуються роками правління імператриці Єлизавети Петрівни. Водночас її уряд вдався й до перших спроб контролювати приватну кореспонденцію. За імператора Павла I, як зазначає російський дослідник Д.Іванов, уже робилася широка перлюстрація листів іноземців, що перебували на російській військовій службі³⁴.

Таким чином, протягом XVIII ст. – 1804 р. не існувало ані кодифікованих норм у сфері військової цензури, ані спеціально розробленого та регламентованого правовими приписами механізму військово-цензурної діяльності. Робилися тільки перші спроби обмежувати та контролювати поширення інформації військового характеру у приватному листуванні й поодиноких періодичних виданнях.

На початку XIX ст. зростає кількість періодичних видань, серед яких були й суто військові журнали, що вимагали професійного цензурного розгляду. Перший цензурний статут 1804 р., час видання якого ми визначаємо як нижню межу другого періоду в розвитку загального цензурного та військово-цензурного законодавства, зокрема, хоч і не містив норм, які б чітко говорили про заборону чи обмеження поширення інформації військового характеру, однак передбачав процедуру так званої «відомчої цензури». Тобто, цензуруванням періодичних видань, які видавалися при міністерствах, мало опікуватися керівництво цих державних установ. У 1808 р. розпорядженням

міністра народної освіти, затвердженим імператором, до цензурного статуту 1804 р. додається норма про те, що для відомчих видань запроваджується подвійний принцип – спочатку його цензують у відповідному міністерстві, а потім розглядають у цензурному комітеті міністерства народної освіти³⁵.

Цензурний статут 1804 р. містив основоположні правові засади військової цензури, як однієї з відомчих цензур, а війни перших десятиріч XIX ст., в яких брала участь Російська імперія (1805–1807 рр. – участь у воєнних діях антифранцузьких коаліцій; 1806–1812 рр. – російсько-турецька війна; 1812–1814 рр. – війна з Францією), сприяли розвитку цього законодавства, розширюючи правові норми для забезпечення функціонування органів військової цензури.

Так, реагуючи на зростання інформаційних повідомлень і статей у пресі про воєнні події початку XIX ст. та появу, починаючи з 1809 р., приватних спеціалізованих періодичних видань на військову тематику, імператор Олександр I 20 серпня 1810 р. видав указ, згідно з яким при артилерійському та інженерному департаментах військового міністерства запроваджувалися посади військових цензорів, що мали контролювати зміст приватних спеціалізованих періодичних видань³⁶. Проте поряд з інституціалізацією окремого військово-цензурного органу продовжував існувати подвійний принцип цензури, тобто після розгляду військовим цензором періодичне видання направлялося до відповідного цензурного комітету, який і ухвалював остаточне рішення.

Російсько-французька війна 1812 р. якісно не вплинула на правову регламентацію діяльності військової цензури, проте призвела до деякої реорганізації її органів. Зокрема, у 1812 р. артилерійський та інженерний департаменти було об'єднано в єдиний Військово-науковий комітет, в якому запроваджувалася посада військового цензора – він мав контролювати матеріали військових видань. За змістом армійських друкованих видань наглядав головнокомандувач армії, а військові повідомлення, що публікувались у центральній пресі, цензурував сам імператор, залучаючи до цієї роботи також військового міністра графа О.Аракчеєва³⁷.

Таким чином, у період 1804–1812 рр., хоча Росія й вела війни з Францією, склалася парадоксальна ситуація, коли окремих військово-цензурних норм у чинному законодавстві не було, хоча відповідна діяльність здійснювалась як інституціями, так і державними посадовцями. Пояснити це, на нашу думку, можна лише невеликою кількістю періодичних видань (до того ж, з обмеженим обсягом інформації), тому їх зміст могли контролювати навіть найвищі сановники імперії, що керувались у такій діяльності лише власними міркуваннями. Із завершенням періоду наполеонівських війн і закриттям у 1819 р. останнього приватного військового періодичного видання («Военный журнал») посаду військового цензора при військово-науковому комітеті було скасовано.

Наступний підперіод періоду 1804–1858 рр. у розвитку норм відомчої військової цензури розпочався у 1833 р. і був пов'язаний із тим, що 7 грудня того року військовий міністр князь О.Чернишов отримав дозвіл на запровадження попередньої цензури військового міністерства над статтями періодичних видань, зміст яких торкався тогочасних воєнних подій. Деяко пізніше встановлювалося, що попередньому цензурному розгляду з боку міністерства також підлягала будь-яка інформація, що стосувалася російської армії³⁸. У 1845 р. О.Чернишов домогся дозволу імператора Миколи I на попередню цензуру з боку його відомства щодо будь-якої інформації, яка хоча б якимось чином стосувалася військової сфери³⁹.

Розширення та запровадження додаткових норм для відомчої військової цензури протягом 1830–1840-х рр. призвели до того, що у військовому відомстві було зосереджене цензурування різноманітних книжкових видань, журналів, карт, навчальної літератури, що містили бодай якусь інформацію з армійської проблематики. Зростання друкованої продукції, що надходила на цензурний розгляд до військового міністерства, вимагало оптимізації цензурної роботи та створення спеціальної установи⁴⁰.

Безпосереднім поштовхом до виникнення спеціального відомства при профільному міністерстві стало видання (з 1835 р.) відомим публіцистом і перекладачем М.Гречем «Военно-энциклопедического лексикона», для розгляду матеріалів якого й було створено Військово-цензурний комітет, натовість для цензурування статей із військової тематики у провінційній пресі до складу місцевих цензурних комісій запрошувалися освічені кадрові військові⁴¹. Особливо напруженою і продуктивною виявилася діяльність комітету протягом 1848–1849 рр. та у період Кримської війни (1852–1856 рр.)⁴². Проте, як свідчать архівні матеріали, остання не вплинула на зміну правових засад військової цензури – вона і надалі залишалася відомчою. Також не було вироблено нових цензурних норм, а функціонування Військово-цензурного комітету при міністерстві відбувалося на попередніх правових засадах.

Отже, протягом 1833–1858 рр. військова цензура у Російській імперії, засновуючись на нормах цензурного статуту 1828 р., продовжувала існувати як відомча, але водночас вона отримала право здійснювати попереднє цензурування військової інформації у всіх без винятку виданнях. Для реалізації таких функцій при міністерстві було створено спеціальний орган – Військово-цензурний комітет.

У 1858 р. розпочинається новий період в історії розвитку військової цензури, який пов'язаний із процесом ліберальних реформ, проведених імператором Олександром II. На основі його указу про скасування відомчої цензури від 23 січня 1858 р., про який ми згадували вище, військовий міністр своїм розпорядженням по відомству від 15 лютого 1858 р. ліквідував Військово-цензурний комітет та посади окремих військових цензорів у місцевих цензурних комітетах. Таким чином, військовий цензор, який працював протягом 1836–1858 рр. при Київському цензурному комітеті, після скасування посади був переведений до загального штату цього комітету, а його обов'язки було розподілено між усіма цензорами⁴³.

Як уже зазначалося, функції відомчих цензурних органів при Петербурзькому цензурному комітеті передавалися «довіремим чиновникам» міністерств та відомств Російської імперії, які консультували цензорів щодо порядку цензурування спеціальної літератури. Інститут довірених чиновників проіснував при Петербурзькому цензурному комітеті до 1862 р. Протягом 1858–1862 рр. військовий цензор, призначений міністерством у цензурний комітет, у своїй діяльності керувався «Переліком творів і статей, що мають переглядатися військовим цензором». Документ було розроблено керівником справ військового міністерства В.Васильчиковим і надіслано на узгодження міністрові народної освіти Є.Ковалевському 3 липня 1858 р. У ньому зазначалося, що на розгляд військовому цензору мають передаватися теоретичні та полемічні твори, статті щодо стратегії, тактики, артилерії, фортифікації; статті та повідомлення, які стосувалися військової адміністрації; твори з військової історії. Міністр Є.Ковалевський у цілому затвердив «Перелік...», внівши певні корективи. Зокрема, зі сфери розгляду військового цензора було вилучено «твори з військової історії»⁴⁴.

Упродовж 1859–1862 рр. тривала робота з підготовки нового цензурного статуту, до якого також мали увійти військово-цензурні норми. Інтереси військового міністерства у цій комісії представляв полковник генерального штабу Л.Штюрмер, який склав «Короткі правила попередньої цензури для творів, журналів і статей військової тематики», що мали б увійти до нового цензурного статуту. Згідно з ними, цензор мав право не допускати до опублікування: 1) статті, «образливі для честі російського війська»; 2) статті, що піддають сумніву поняття військової дисципліни, підривають повагу підлеглих до своїх командирів, чим послаблюють рівень довіри населення до уряду; 3) у статтях, що стосувалися армії та військової адміністрації, передбачалося «не допускати випадів проти нашої армії, які б применшували її значення в державі відповідно до чинних норм закону, які б могли послабити громадську повагу до представників військового стану, не допускати ніяких недозволених порівнянь зі станом речей за кордоном, які б не узгоджувалися зі встановленою формою нашого правління»⁴⁵.

«Тимчасові правила з цензури» від 12 травня 1862 р. передбачали скасування посад спеціальних чиновників у Петербурзькому цензурному комітеті, призначених від різних міністерств, які розглядали статті, що стосувалися діяльності профільних відомств. Відтепер розглядом матеріалів на військову тематику мали займатися цивільні цензори місцевих органів загальної цензури, які у своїй роботі керувалися військово-цензурною інструкцією, розробленою Головним управлінням цензури на основі «Коротких правил попередньої цензури для творів, журналів і статей військової тематики» Л.Штюрмера. Ця інструкція передбачала, що тільки в окремих випадках місцеві цензурні комітети повинні були звертатися по роз'яснення до військового міністерства⁴⁶.

Новий цензурний статут 1865 р. (Статут про цензуру та друк) не вніс суттєвих змін в організацію військової цензури у Російській імперії – вона й надалі здійснювалася на попередніх засадах. Так, у статті 113 Статуту про цензуру та друк 1865 р. містилася норма, згідно з якою цензори при розгляді статей і рукописів на військову тематику мали керуватися чинними спеціально виданими розпорядчо-інструктивними актами: «При цензурному розгляді статей, в яких порушувалися питання військового, судового, фінансового характеру, а також питань, що стосувалися відання міністерства внутрішніх справ, цензори повинні керуватися окремо виданими настановами»⁴⁷. Таке формулювання давало змогу вищим цензурним органам навіть у мирний час видавати різноманітні циркуляри, що забороняли публікувати ті чи інші відомості військового характеру, матеріали з оцінками діяльності командного складу армії тощо.

На практиці реалізація нового цензурного статуту в частині охорони військових інтересів держави й армії органами загальної цензури подекуди викликала чимало нарікань із боку військового міністерства, тому 21 листопада 1869 р. Л.Штюрмер подав на розгляд Державної ради записку, схвалену військовим міністром Д.Мілютіним, в якій пропонувалося надати військовій цензурі можливість застосовувати заходи кримінального переслідування редакторів і видавців, які порушували військово-цензурну інструкцію 1862 р. Однак цей документ було залишено без розгляду⁴⁸. Отже, до 1877 р. військової цензури як окремої державної інституції не існувало, а військово-цензурні норми у ході цензурної реформи було інкорпоровано та кодифіковано до цензурних статутів 1862 і 1865 рр.

Наступний підперіод періоду 1858–1917 рр. у розвитку військово-цензурного законодавства пов'язаний із російсько-турецькою війною, що роз-

почалася у квітні 1877 р. Ще до початку активних бойових дій військовий міністр Д.Мілютін у доповідній записці на ім'я імператора Олександра II писав: «Піднесення громадської думки, викликане сучасними політичними обставинами, пильно спостерігає за всім, що прямо чи опосередковано пов'язане з вирішенням актуального для всіх питання, а тому немає жодного сумніву, що у разі розриву відносин із Туреччиною і початком воєнних дій громадськість не задовольниться тими повідомленнями про хід воєнних дій з офіційних видань “Правительственного вестника” та “Русского инвалида”. Вона, безперечно, намагатиметься віднайти більш детальне висвітлення подій приватними періодичними виданнями, які, своєю чергою, прагнутимуть повідомляти більше матеріалів і фактів, що цікавлять читачів». Виходячи із цих обставин, Д.Мілютін пропонував запровадити надзвичайні норми військової цензури та створити спеціальний орган в апараті військового міністерства – Окрему військово-цензурну комісію, що мала контролювати поширення пресою інформації військового характеру. Після дозволу імператора Олександра II 9 квітня 1877 р. розпочалося формування відповідного органу⁴⁹.

Водночас у Головному управлінні у справах друку тривала робота щодо вироблення нормативно-правового акта, який би регламентував діяльність військової цензури. 16 квітня 1877 рр. з'явилися «Правила публікації у періодичних виданнях повідомлень і статей, які стосувалися військових приготувань, переміщення військ і дій нашої армії». Цим нормативно-правовим актом визначалося, що на час війни всі відповідні матеріали перед опублікуванням мають обов'язково проходити попередню цензуру спеціально уповноваженого органу, тобто штабів діючих армій, Окремої комісії при військовому міністерстві, комісій при штабах Московського, Варшавського й Одеського військових округів⁵⁰. Згідно з «Правилами...», було розмежовано військово-цензурний розгляд оперативних телеграм, в яких ішлося про перебіг воєнних дій, та статей і повідомлень. Так, телеграми редакція газети могла опублікувати тільки після дозволу штабів діючих армій або Комісії головного штабу (цей орган об'єднував військово-цензурну діяльність штабів діючих армій). Статті та повідомлення редакції петербурзьких газет мали подавати на попередній військово-цензурний перегляд до комісії головного штабу, а редакції газет у Москві, Одесі, Варшаві і Тифлісі – до відповідних військово-окружних управлінь⁵¹.

Запровадження спеціальної військової цензури в умовах воєнних дій, що вже розгорталися, визначило те, що її нормативно-правова база, структура органів вибудовувалися в екстрених умовах, тому відразу ж почали виявлятися помилки в організації, зокрема, паралельність дій військово-цензурних комісій і цензурних комітетів Головного управління у справах друку. Із метою вирішення цієї проблеми у жовтні 1877 р. до складу окремої військово-цензурної комісії було кооптовано представників Головного управління у справах друку, які мали розглядати статті, що належали до компетенції загальної цензури, контролювати дії військових цензорів. Для такої спільної діяльності генеральний штаб розробив «Нові правила розгляду в окремій комісії статей військового змісту», де було визначено режим і порядок роботи реформованого органу. Наприклад, у своїй роботі військові цензори користувалися синім олівцем, а цивільні – червоним⁵². 29 листопада 1877 р. до складу окремої військово-цензурної комісії було введено представника від морського міністерства, який займався цензурним розглядом статей у пресі, присвячених військово-морській тематиці⁵³.

Після закінчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. надзвичайне військово-цензурне законодавство було скасоване, система військово-цензурних органів розформована, чинності набули цензурні норми мирного часу, кодифіковані у статуті 1865 р. Протягом 1878–1904 рр. їх доповнили циркуляри Головного управління у справах друку. Так, 6 грудня 1885 р. було поширено циркуляр, за яким у пресі заборонялося друкувати статті і повідомлення на військову тематику: «Періодичним виданням із цього часу забороняються повідомлення про розвиток нашої боєготовності (зокрема, про військові кредити, будівництво залізниць, укріплень, кораблів, дислокацію і переміщення військ, збільшення їх складу), а також про масштабні військові навчання, які нерідко подаються кореспондентами у перекрученому вигляді. Такого характеру інформація має подаватися за “Русским инвалидом”»⁵⁴. 8 грудня 1892 р. Головне управління у справах друку ще раз наголошувало, що циркуляр від 6 грудня 1885 р. зберігає свою силу, а, отже, губернатори та місцеві цензурні органи повинні стежити за недопущенням опублікування періодичними виданнями будь-якої інформації про дислокацію, переміщення військ, їх боєготовність та армійський бюджет⁵⁵.

Новий, четвертий, підперіод періоду 1858–1917 рр. у розвитку військової цензури у Російській імперії розпочався у 1904 р. і пов'язаний він був із початком російсько-японської війни (8 лютого 1904 р. – 27 липня 1905 р.). 10 січня 1904 р. було затверджено «Правила з цензури воєнних дій», якими регламентувалася діяльність органів військової цензури в імперії в умовах воєнно-політичного загострення на Далекому Сході, тобто ще до початку російсько-японської війни. Згідно з цим нормативно-правовим актом, під час бойових дій повідомлення і статті, що торкалися військових приготувань, переміщення сухопутних сил і флоту перед опублікуванням періодичними виданнями повинні розглядатися компетентними військовими органами⁵⁶. У «Правилах із цензури воєнних дій» головними військово-цензурними органами визначалися польовий і морський штаби намісника його імператорської величності на Далекому Сході, Особлива комісія військового і морського міністерств, до складу якої також було введено представників Головного управління у справах друку. Місцеві органи військової цензури утворювалися при штабах військових округів і головних військово-морських портів, у кожному гарнізонному місті призначався офіцер, який мав виконувати військово-цензурні функції⁵⁷. 23 серпня (5 вересня) 1905 р., після укладення Портсмутського миру, надзвичайні органи військової цензури було скасовано, вона знову переходила до загальної цензури, і тільки в окремих випадках при цензуруванні матеріалів військового характеру доводилося звертатися по допомогу до військового міністерства.

Революційні події 1905 р. призвели до змін у цензурному законодавстві, які певною мірою торкнулись і норм військової цензури, що дає нам право виокремити наступний підперіод періоду 1858–1917 рр. у військово-цензурному законодавстві. Оскільки 24 листопада 1905 р. «Тимчасовими правилами про періодичні видання» у Російській імперії було скасовано попередню цензуру, покарання редакторів і видавців могло здійснюватися лише у судовому порядку. За таких обставин влада вдалася до посилення норм кримінального законодавства, вносячи нові доповнення до вже чинних норм, які мали визначати суворі покарання відповідальних осіб за опублікування у періодичних виданнях інформації, що становила військову таємницю або «ображала честь і гідність російської армії», містила неправдиві відомості про діяльність військових відомств, їх керівництво. Так, застереження щодо недопущення розголошення через періодичні видання військової та державної таємниці містила частина 4 статті 1034 Уложення про покарання, згідно з якою той, кого буде визнано винним у поширенні через періодичні

видання інформації щодо зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил усупереч процедурно винесеній забороні каратиметься ув'язненням строком від 2 років і 8 місяців до 4 років⁵⁸. У частині 5 тієї ж статті йшлося: «Винний в оприлюдненні у пресі зневаги до війська чи військової частини карається позбавленням волі строком від 2 місяців до 1 року і 4 місяців»⁵⁹.

Суворі покарання визначалися у статті 281/1 Уложення про покарання для осіб, які розголошували неправдиву інформацію про діяльність військового відомства та його посадовців: «Винний у публічному розголошенні або поширенні неправдивої інформації про діяльність державної установи чи посадової особи, війська чи військової частини, що викликає вороже ставлення населення до них, карається взяттям під варту не більше 3-х місяців, або грошовим стягненням не більше 300 руб., чи підлягає тюремному ув'язненню строком від 2 до 8 місяців. Якщо вказані дії спровокували вияви народного невдоволення, або протидію владі, чи заворушення у військових частинах, то їх винуватець карається тюремним ув'язненням строком від 2 місяців до 1 року і 4 місяців»⁶⁰.

У 1912 р. згадані норми кримінального права було доповнено положеннями закону «Про зміну чинних законів про державну зраду через шпигунство у мирний час», ухваленого 5 липня 1912 р. Окрім того, що шпигунство розглядалося як самостійний злочин, а не як один із семи видів державної зради, у цьому нормативно-правовому акті було визначено категорії інформації, яка має характер державної таємниці у військовій сфері, зокрема, текстові матеріали, плани, карти, креслення та ін., що стосуються зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил та укріплень⁶¹.

На основі цього закону було внесено зміни до глави IV «Про державну зраду» Кримінального уложення. Так, у статті 111/1 констатувалося: «Винний у публікації, розголошенні чи повідомленні іншій особі в інтересах іншої держави, не маючи відповідних повноважень: 1) інформації, що заборонена до оприлюднення або про предмети, пов'язані із зовнішньою безпекою Росії, чи її збройних сил, або укріплень оборонного характеру; 2) плану, креслення, малюнка чи іншого виду зображення або опису російського укріплення, певного району чи незабудованого простору між мурами фортець оборонного характеру, військового корабля чи будь-якої іншої споруди оборонного призначення, або документа про мобілізацію, чи будь-яких інших розпоряджень на випадок воєнних дій, карається відповідно до п.1 цієї статті – каторжними роботами до 8 років, відповідно до п.2 – строковою каторгою».

Не менш важливим було те, що, згідно із законом «Про зміну чинних законів про державну зраду через шпигунство у мирний час» від 5 липня 1912 р., міністрові внутрішніх справ надавалося право «забороняти на певний термін повідомлення у пресі даних, що стосувалися зовнішньої безпеки Росії чи її збройних сил або споруд, які призначалися для воєнної оборони країни»⁶². Ця норма закону знайшла свою подальшу розробку у підготовленому 28 січня 1914 р. «Переліку відомостей по воєнній і морській частинах, розголошення яких заборонялось у пресі на основі статті I відділу II закону від 5 липня 1912 р. “Про зміну чинних законів про державну зраду через шпигунство у мирний час”».

«Перелік...» складався з десяти статей, які обмежували поширення у пресі інформації про кількісне зростання військових сил імперії та їх озброєння, проведення і хід військових навчань, передислокацію підрозділів тощо. Зокрема, у статтях 1–5 заборонялося публікувати інформації про оновлення озброєння в армії та на флоті, формування нових військових і морських частин, кількісні та якісні характеристики озброєння, кількість боєприпасів; стаття 6 забороняла будь-які повідомлення у пресі про наявні фортеці, укріплення,

військові бази тощо; статті 7–10 забороняли публікувати інформацію про переміщення військ, їх зосередження біля кордонів держави, будь-яку інформацію, пов'язану з мобілізацією та демобілізацією солдат і офіцерів⁶³.

Таким чином, статті «Переліку...» стали тим нормативно-правовим актом, що більш конкретизовано визначив дії, які підпадали під дефініцію «державна таємниця у військовій сфері». Порушення статей згаданого «Переліку...» трактувалося як державна зрада через шпигунство. Такі заходи мали запобігти потраплянню у пресу у мирний час інформації військового характеру. Побоюючись санкцій із боку правоохоронних органів, редактори газет і журналів перш, ніж опублікувати матеріал на військову тематику, самі зверталися до відповідного міністерства по роз'ясненню.

Отже, протягом усього часу існування цензури у Російській імперії напружувалися окремі норми військово-цензурного законодавства, покликані захищати військову таємницю, «честь і гідність» російської армії, її командування. Реформування та розвиток основоположних юридичних засад діяльності цензури у Росії обумовили виокремлення періодів та підперіодів в її розвитку. На наш погляд, існування загальної та відомчої (у тому числі військової) цензури дозволило самодержавному режиму підтримувати у суспільстві певну стабільність і непорушність ustalених порядків. В умовах зовнішньополітичних загострень військово-цензурні норми давали змогу не тільки оберігати від розголошення таємну військову інформацію, але й, що найважливіше, дозволяли впливати на формування громадської думки в інтересах влади.

¹ Григорьев С. Придворная цензура и образ верховной власти (1831–1917). – Санкт-Петербург, 2007. – 480 с.; Жирков Г. История цензуры в России XIX–XX вв. – Москва, 2001. – 368 с.

² Энгельгардт Н. Очерки истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703–1903). – Санкт-Петербург, 1904; Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – 515 с.; Его же. Николаевские жандармы и литература 1826–1855 гг. – Санкт-Петербург, 1908. – 462 с.; Его же. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – Санкт-Петербург, 1904. – 342 с.; Розенберг В. Из истории русской печати. – Прага, 1924. – 178 с.; Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. – Москва, 1905. – 137 с.

³ Бережной А. Русская легальная печать в годы Первой мировой войны. – Ленинград, 1975. – 385 с.; Его же. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). – Ленинград, 1967. – 288 с.

⁴ Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 р.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2000. – 18 с.; Его же. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II // Проблемы отечественной истории. – Москва, 2000. – Вып.6. – С.62–81; Смыкалин А. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. – Москва, 2008 г. – 317 с.

⁵ Жирков Г. Указ. соч. – С.19.

⁶ Там же. – С.21–22.

⁷ Там же. – С.26.

⁸ Там же. – С.30–31.

⁹ Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – С.14–17.

¹⁰ Там же. – С.19.

¹¹ Жирков Г. Указ. соч. – С.37.

¹² Там же. – С.52.

¹³ Там же. – С.57.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.553. – Оп.2. – Спр.1186. – Арк.12.

¹⁵ Григорьев С. Указ. соч. – С.50.

¹⁶ Никитенко А. Записки и дневник: В 3 т. – Т.1: 1826–1857 гг. – Москва, 1955. – С.227.

- ¹⁷ Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С.85–87.
- ¹⁸ Иванов Д. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II. – С.64.
- ¹⁹ Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С.168–170.
- ²⁰ Жирков Г. Указ. соч. – С.120–121.
- ²¹ Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С.170.
- ²² Чернуха В. Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. – Ленинград, 1989. – С.43.
- ²³ Патрушева Н. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века: Сб. науч. тр. – Санкт-Петербург, 2000. – Вып.10. – С.43.
- ²⁴ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года: В 2 кн. – Кн.2. – Т.VIII/XVI. – Санкт-Петербург, 1911. – С.3334.
- ²⁵ Чернуха В. Указ. соч. – С.47.
- ²⁶ Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX века. – Москва, 1970. – С.263.
- ²⁷ Чернуха В. Указ. соч. – С.50.
- ²⁸ ЦДІАК України. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.1.
- ²⁹ Жирков Г. Указ. соч. – С.189.
- ³⁰ Там же. – С.190.
- ³¹ Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. // Историчний журнал. – 2007. – №6. – С.60.
- ³² Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2000. – С.13.
- ³³ Там же. – С.14.
- ³⁴ Иванов Д. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II. – С.73.
- ³⁵ Григорьев С. Указ. соч. – С.43.
- ³⁶ Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг. – С.15.
- ³⁷ Там же. – С.16.
- ³⁸ Григорьев С. Указ. соч. – С.50.
- ³⁹ Жирков Г. Указ. соч. – С.64.
- ⁴⁰ Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг. – С.16.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Жирков Г. Указ. соч. – С.64–65.
- ⁴³ ЦДІАК України. – Ф.293. – Оп.1. – Спр.398. – Арк.154.
- ⁴⁴ Иванов Д. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II. – С.75.
- ⁴⁵ Российский государственный военно-исторический архив. – Ф.401. – Оп.2. – Д.120. – Л.1.
- ⁴⁶ Там же. – Ф.38. – Оп.5. – Д.1053. – Л.14–14 об.
- ⁴⁷ Полный свод законов Российской империи... – С.3324.
- ⁴⁸ Иванов Д. Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II. – С.76.
- ⁴⁹ Там же. – С.76–77.
- ⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.827. – Спр.3. – Арк.223.
- ⁵¹ Там само. – Арк.224–224 зв.
- ⁵² Газенкамф М. Мой дневник 1877–1878 гг. – Санкт-Петербург, 1908. – С.132.
- ⁵³ Иванов Д. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг. – С.17.
- ⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.44.
- ⁵⁵ Там само. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.4 а. – Арк.58.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.1.
- ⁵⁷ Там само. – Арк.1 зв.
- ⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т.XXXII: 1912 год. – Отд.І. – Петроград, 1915. – С.1101.
- ⁵⁹ Полный свод законов Российской империи... – С.3468.
- ⁶⁰ Там же. – С.3467.
- ⁶¹ Полное собрание законов Российской империи... – С.1100–1101.
- ⁶² Там же. – С.1101.
- ⁶³ ЦДІАК України. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.15–18.

In the article on the basis of produced in historiography approaches basic periods of functioning of military censorship in the Russian empire during XVIII – in the beginning of XX centuries were selected and described.

А.І.Павко*

ЗАГАЛЬНІ РИСИ Й ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на основі вивчення різноманітних джерел, документальних видань, тогочасних історико-педагогічних праць розкрито загальні риси й особливості підготовки педагогічних кадрів у класичних університетах України в імперську добу. Зокрема, висвітлено формування теоретичних та організаційно-практичних засад вищої педагогічної освіти на території України у ХІХ – на початку ХХ ст., узагальнено сутність і визначено хронологічні межі провідних тенденцій становлення й розвитку університетської педагогічної освіти.

Аналіз наявної історико-педагогічної літератури й архівних документів свідчить, що теоретичні та організаційно-практичні засади вищої педагогічної освіти в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. було закладено саме класичними університетами. Не випадково, що Харківський і Київський університети поряд із російськими, а також Дерптським та головним педагогічним інститутом у Санкт-Петербурзі, згідно з постановою Сенату, у 1834 р. було віднесено до першого розряду вищих навчальних закладів (ВНЗ) Росії¹. Створення перших вітчизняних університетів було обумовлене прогресивними змінами у соціально-економічному житті суспільства, розвитком продуктивних сил, формуванням капіталістичних відносин, зростаючою потребою у спеціалістах для різних галузей знань.

Як зазначають дослідники, ХІХ ст. в історії українського, як і інших народів Європи, стало «добом кризи старого режиму та переходу до нової [...] епохи»². Її визначальною тенденцією стали процеси модернізації, що поступово охоплювали всі сфери соціально-економічного, політичного і духовного життя. Особливе значення для суспільного розвитку українських земель мало те, що в той час на авансцену політичних та культурних змін у Східній Європі вийшла інтелігенція, котра стала генератором нових ідей. На думку О.Субтельного, «однією з найбільш захоплюючих концепцій, що їх висунули інтелектуали ХІХ ст., була концепція нації (національної свідомості). Вона являла собою цілком новий спосіб не лише тлумачення суспільства, а й впливу на його поведінку»³. У зазначену історичну епоху пріоритетними стають національно-духовні інтереси українців. Важливими осередками і водночас впливовими чинниками процесів інтелектуальної модернізації та створення культури сучасного типу були університети. Викладачі, учені, громадські й державні діячі українського походження впродовж кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. створили найпотужніший інтелектуальний прошарок нової просвітницької еліти Російської імперії.

Початком вищої освіти в Україні можна вважати 1631 р. – рік заснування Києво-Могилянської академії. Сучасники визнавали, що за характером і обсягом навчання вона являла собою справжній ВНЗ⁴. Перші спроби створення українських класичних університетів у Наддніпрянщині було здійснено вже в другій половині ХVІІІ ст. Зокрема в підготовленій у 1763 р. гетьманом Лівобережної України К.Розумовським петиції до Катерини ІІ про віднов-

* Павко Анатолій Іванович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри українознавства Київського міжнародного університету.

лення колишніх прав та привілеїв було запропоновано відкрити два університети: один на основі Києво-Могилянської академії, а другий – у Батурині. Наступний проект було представлено 1 лютого 1766 р. в доповіді київського генерал-губернатора Глібова, за якою планувалося заснувати при зазначеній академії два нових факультети – математичний і медичний. Проте обидва проекти так і не було реалізовано⁵. Важливо підкреслити, що основні їх риси були подібними до західноєвропейських. Це стосувалося системи управління, навчального процесу, наявності автономії та академічних свобод.

На думку професора А.Алексюка, у проекті було зроблено важливу й нову для того часу спробу виділити групи наук, зокрема історико-літературних, правничих, фізико-математичних, природничих, хіміко-біологічних, а також традиційні класичні. У цьому аспекті проект Батуринського університету значно випереджав структуру навчальної програми Московського⁶. Незважаючи на те, що університет у Батурині так і не було відкрито, даний проект має науково-пізнавальну цінність як одна з перших спроб заснування класичних університетів в Україні. Подібною ж долі зазнав і проект створення нового вищого навчального закладу в одному з наймолодших українських міст – Катеринославі (1784 р.). Він відображав амбітні плани уряду щодо колонізації Причорномор'я, утвердження тут російської присутності⁷.

Із початком ХІХ ст. історія вищої освіти в Україні, у тому числі й педагогічної, тісно пов'язана з університетами, котрі, маючи у своєму складі училищні комітети, протягом тривалого часу визначали напрями діяльності всіх навчальних закладів у власному освітньому окрузі⁸. В імперську добу вони були не лише освітніми установами, а й науковими, просвітницькими центрами. Професор Харківського університету Д.Каченовський, високо оцінюючи значення вітчизняних ВНЗ у прогресивному інтелектуально-культурному розвитку України в ХІХ ст., писав: «Здорова думка, розумне слово, добра справа глухне у цьому безкінечному просторі. І ось ми з'їжджаємося сюди з наших напівдиких країв, об'єднавшись під дахом науки та зміцнившись у товаристві собі подібних, для того, щоби повернутися назад освіченими людьми. Що було б з нами без університету?»⁹.

У середині ХІХ ст. вищі навчальні заклади займали вже чільне місце у загальноосвітній системі Росії, оскільки вони давали більш якісні знання. «Університет, як розсадник людей із вищою освітою, – писав відомий російський просвітник М.Шелгунов, – високо цінувався суспільною думкою [...] У провінції випускники університетів відігравали таку ж привілейовану роль, як і офіцери генерального штабу в армії. Їх було взагалі мало, і їх дуже цінували»¹⁰. Слід сказати про те, що всіх, хто мав повну університетську освіту, на законодавчому рівні було зачислено до категорії вчених. Навіть ті, хто навчався у ВНЗ певний час і не закінчили його через різні обставини, уважалися людьми високоосвіченими й здатними до педагогічної праці¹¹. Проте однією зі слабких сторін університетів Росії, на думку професора Д.Багалія, було те, що у них не існувало коріння в її минулому. Вони, як пересажені у російський ґрунт іноземні рослини, не мали історичного досвіду у навчальній та науково-педагогічній діяльності¹².

Зазначимо, що університети у Східній Україні виникли в ХІХ ст. як результат освітніх реформ і контрреформ у Російській імперії. Царизм то відступав, то знову переходив в атаку на відносно незалежну вищу освіту. Керуючись прагненням примирити непримиренне – державність та науку, протягом ХІХ ст. чотири рази здійснювалися перетворення у сфері вищої школи, зокрема університетської освіти. Це століття, за словами відомого російського історика В.Ключевського, переконливо показало, що в Росії «керує не аристократія, а бюрократія»¹³.

Перша реформа вищої освіти була пов'язана зі зміною влади. У вересні 1802 р. за ініціативи нового імператора Олександра I виникло вісім міністерств, серед них і народної просвіти, що мало у своєму підпорядкуванні Головне управління училищ, Академію наук, університети, школи, бібліотеки, друкарні, музеї, архіви тощо. Першим міністром став граф П.Завадовський, а керівником Головного управління училищ – В.Каразін¹⁴. Особливу увагу уряд приділяв створенню університетів та регламентації їх діяльності.

Наступним кроком стала розробка відповідно до західноєвропейських взірців типового «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804 р.), в якому було визначено цілі й завдання нових типів навчальних установ, до яких відносилися ВНЗ, гімназії, повітові та парафіяльні училища¹⁵. 5 листопада 1804 р. було затверджено статuti для Московського, Казанського і Харківського університетів – усі вони були схожі, однак їх зміст свідчив про прагнення «законодавців надати кожному університету можливість розвиватися своєрідно, пристосовуючись до місцевих вимог та особливостей»¹⁶. Згідно зі статутом, програми всіх навчальних закладів будувалися на принципі наступності. ВНЗ повинні були готувати наукові кадри, а також керувати загальноосвітніми школами округу. Для здійснення адміністративного й методичного керівництва при університетах створювалися училищні комітети, а на їх професорів покладалися функції методистів та інспекторів («візитаторів»)¹⁷. Вищий навчальний заклад Харкова у 1804 р. складався з чотирьох факультетів (відділень): моральних і політичних наук, фізичних та математичних, медичних, словесних¹⁸.

Університети розглядалися, з одного боку, як «форпости державності» у сфері освіти, а, з іншого, як важливі освітні заклади, котрі несли значне навантаження в навчально-виховному, науковому й адміністративно-організаційному аспектах. Ареал їх впливу охоплював, як правило, декілька сусідніх губерній. Відтак освітня система організаційно була структурована за університетськими навчальними округами¹⁹.

Головна особливість статутів 1804 р. полягала у тому, що кожному з університетів підпорядковувався весь навчальний округ. Як центр управління середніми та нижчими навчальними закладами підвідомчої території, університет призначав і звільняв інспекторів, учителів, подавав представлення на затвердження міністром народної просвіти директорів губернських гімназій тощо²⁰.

Згідно з планом освітньої реформи, у межах Російської імперії створювалося шість навчальних округів (Московський, Петербурзький, Казанський, Харківський, Віленський, Дерптський), попечителями яких стали члени Головного управління училищ. Центром кожного з них був відповідний університет, який поєднував функції вищого навчально-наукового закладу та навчально-адміністративного органу²¹. Слід зазначити, що університетський округ і його попечитель мали величезне значення у становленні системи вищої педагогічної освіти. Поєднавши прийняту у Західній Європі структуру з особливостями національної культури вони дали могутній імпульс розбудові вищої школи, що дозволило протягом XIX ст. подолати значне відставання від передових держав світу у цьому плані²².

Аналіз архівних матеріалів і маловідомих публікацій із минулого вищих навчальних закладів України дають підстави стверджувати, що історичні витоки університетської педагогічної освіти в нашій країні пов'язані з реформою освітньої сфери у 1803–1804 рр., прийняттям першого навчального статуту та часом фактичного функціонування першого ВНЗ. Вищу педагогічну освіту було започатковано у вересні 1811 р., коли відкрився пединститут²³.

Ідею про відкриття спеціального навчального закладу на базі університету було оприлюднено у «Попередніх правилах народної освіти» (1803 р.) – документі, що регламентував розвиток освітньої галузі в Російській імперії. У ньому, зокрема, зазначалося: «Кожен університет повинен мати учительський або педагогічний інститут»²⁵.

Підготовка вчителів для середніх навчальних закладів передбачалася у статутах усіх російських ВНЗ першої половини ХІХ ст. У відповідні документи Московського, Казанського й Харківського університетів було включено окремих розділ «Про педагогічний інститут», в якому, зокрема, підкреслювалося, що «педагогічний або вчительський інститут здійснює підготовку вчителів для гімназій і училищ»²⁶. Очолювати його мав директор, котрий, згідно з університетським статутом, обирався загальною радою ординарних професорів. Він повинен був кожного семестру подавати їй «план навчання, який відповідав намірам закладу», та разом із професорами передавати педагогічний досвід студентам у викладанні різних наук. Кожен із трьох російських університетів мав право щорічно набирати 12 студентів-кандидатів для навчання в педінституті. Після трирічного курсу його випускники відповідно до рівня здобутих знань мали можливість або залишитися у ВНЗ для викладацької роботи, або ж працювати старшими чи молодшими вчителями у повітових училищах²⁷. Згідно з розділом ХІІ університетського статуту 1804 р., педінститут був зобов'язаний надавати студентам-кандидатам на викладацькі посади у вищих навчальних закладах науково-педагогічну й спеціально-методичну підготовку²⁸.

Конкретні організаційно-практичні кроки у становленні університетської педагогічної освіти імперської доби безпосередньо пов'язані з початком навчальної діяльності Харківського університету – першого на території Східної України. Незважаючи на те, що указ про його заснування імператор Олександр І підписав 24 січня 1803 р., офіційною датою відкриття дослідники вважають 17 січня 1805 р.²⁹

Слід зазначити, що заснування цього навчального закладу було зумовлене такими причинами: по-перше, наприкінці ХVІІІ ст. Україна займала одне з передових місць за кількістю освіченого населення у Росії; по-друге, Харків характеризувався дуже вигідним в економічному плані розташуванням, адже місто було пов'язане торговими інтересами з власне російськими областями, рештою України, Доном, Кримом, Польщею і Західною Європою, при цьому відіграючи роль посередника між Московським промисловим округом та житницею Півдня – Новоросією. Усе це сприяло обміну не тільки товарами, а й знаннями і «думками»³⁰. Зрештою, у Харкові працювали провідні вчені з різних галузей знань.

Важливою передумовою відкриття закладу дослідники вважають громадську ініціативу провінційного слобідського дворянства. Головна ж заслуга у справі заснування університету у Харкові належить особисто В.Каразину, котрий «закликав місцеві стани зробити для нього значну пожертву»³¹. Будучи добре обізнаним зі станом організації вищої освіти, 29 серпня 1802 р. він виступив на дворянському зібранні у Харкові з промовою, в якій накреслив план заснування, визначивши предмети викладання у ВНЗ, його структурні елементи³². Один із перших дослідників історії навчального закладу професор М.Лавровський свого часу зазначав, що на той час ідея про вибір Харкова на роль університетського міста нікому, крім В.Каразіна, не могла спасти на думку³³. Урочисте відкриття університету стало першою в історії України модерної доби масовою акцією, дійсно народною маніфестацією, святом освіти. Д.Багалій, високо оцінюючи суспільне значення цього акту,

писав: «Це не було звичайне офіційне відкриття нового навчального закладу. Це було справжнє свято для міста, для всієї України»³⁴.

Згідно зі статутом 1804 р., Харківському університету підпорядковувалися навчальні заклади на всьому освітньому просторі Півдня Російської імперії. Усі зміни, пов'язані зі змістом та спрямованістю навчання, складом учителів середніх і нижчих закладів освіти, безпосередньо визначалися ВНЗ³⁵. Протягом перших 30 років своєї діяльності Харківський університет був центральною освітньою установою Лівобережної України, суттєво впливаючи на розвиток середньої освіти у регіоні. Лише в 1805–1806 рр. університет у навчальному окрузі відкрив 3 гімназії, 10 повітових, 16 парафіяльних училищ і 5 приватних пансіонів. Якщо, наприклад, у 1805 р. в гімназіях та училищах Харківського навчального округу нараховувалося 3967 учнів, то у 1814 р. – уже 7190³⁶. Із 1806 по 1815 рр. університет направив до гімназій Слобожанщини на посаду вчителів 47 своїх вихованців³⁷.

Потрібно підкреслити, що здійснення керівництва середніми та нижчими школами у навчальних округах на величезній території Російської імперії було однією з важливих тенденцій становлення університетської педагогічної освіти в імперську добу. Харківський ВНЗ, відповідно, узяв на себе методичне керівництво педагогічним процесом у закладах освіти, які діяли в межах навчального округу. За даними Д.Багалія, за 9 років діяльності Харківського університету «кількість шкіл зросла до 163, тобто зросла більш, ніж у 3,3 раза. У середньому щорічно відкривалося по 16 шкіл, тобто в 7 разів більше, ніж до відкриття університету»³⁸. У 1884 р. у Харківському навчальному окрузі вже нараховувалося 250 закладів освіти: 13 гімназій, 95 повітових училищ, 142 парафіяльні школи, в яких навчалось 11 269 учнів³⁹.

Професор І.Срезневський, указуючи на заслуги Харківського університету у поширенні педагогічної освіти в Україні, у виголошеній 30 серпня 1843 р. промові, зазначав: «Понад четверть століття університет був єдиним центром вищої освіти для всієї Південної Росії. Близько 250 училищ і до цього часу перебувають під його моральним впливом, майже 2500 молодих людей виховав він для служби, більш, ніж 800 вихованців направив він у різні навчальні заклади»⁴⁰.

Наступна тенденція розвитку університетської педагогічної освіти у ХІХ ст. пов'язана з підготовкою вчительських кадрів для мережі середніх навчальних закладів, що невпинно зростала, адже це вважалося для університетів Російської імперії завданням «величезної державної ваги»⁴¹. Слід сказати, що початок становлення в Росії й Лівобережній Україні вищої педагогічної освіти спонукав громадськість до активного обговорення проблем доцільності спеціальної підготовки вчителя. У процесі відповідних дискусій викристалізувалося три погляди: 1. підготовка майбутніх педагогів не має особливого значення (якщо студент під час навчання в університеті здобув ґрунтовні та широкі знання, йому достатньо зовсім небагато часу для ознайомлення з кращими методами викладання у гімназії, для того, щоби виробити власну дидактичну практику); 2. студенти ВНЗ отримують більш-менш достатні для вчителя гімназії наукові знання, але для того, щоби бути професійно підготовленим учителем, потрібно ще й уміти використовувати їх на практиці, а для цього слід оволодіти прогресивними методами викладання різним віковим категоріям гімназистів; 3. у викладацькій діяльності вчителя педагогічні знання мають особливе значення, але студентам непотрібні спеціальні лекції з цього предмета – вони можуть вивчати їх за книжками, а власні заняття дозволять засвоїти всі правила педагогіки⁴².

Усе це було враховано під час відкриття педінститутів, покликаних служити «розсадниками викладачів середніх шкіл»⁴³. Саме в них, і у тому числі підпорядкованих ВНЗ, здійснювалася підготовка вчителів для середніх закладів освіти України першої половини ХІХ ст. Зазначимо, що педінститут було створено при Харківському університеті, як його навчально-науковий структурний підрозділ, на початку 1811 р. відповідно до §7 статуту 1804 р. Основне його завдання полягало в підготовці вчителів для гімназій та училищ зі студентів, котрі пройшли повний курс університетського навчання⁴⁴. Першим директором педагогічного інституту при Харківському університеті став професор Х.Роммель, що виконував відповідні функції за сумісництвом⁴⁵. Під його керівництвом студенти, крім лекційних курсів із педагогіки й дидактики, відвідували практичні заняття з цих дисциплін, писали твори та оповідання на відповідні теми, читали пробні лекції, а також проводили уроки у середніх закладах освіти.

Навчаючись в інституті, студенти поряд із загальною отримували поглиблену науково-педагогічну й спеціально-методичну підготовку, згідно з обраною спеціальністю. У навчально-виховний процес Харківського університету та створеного при ньому педінституту впроваджувались елементи теоретичної (лекційні курси із загальної педагогіки, її історії, дидактики, теорії виконання спеціальних методик), практичної (уроки студентів у гімназіях і повітових училищах) та загальнопедагогічної підготовки⁴⁶. Випускники інституту отримували ступінь старшого чи молодшого викладача гімназії. Кращі студенти залучалися до підготовки для викладання у вищих навчальних закладах⁴⁷. У 1815 р. професор Х.Роммель залишив Харків, і з того часу до початку 1820-х рр. будь-яка інформація про діяльність педінституту відсутня⁴⁸. Архівні матеріали свідчать, що він згодом занепав, а його вихованці отримали право відвідувати лекції на рівних умовах з усіма студентами класичного університету⁴⁹.

Вища педагогічна освіта, започаткована діяльністю Харківського університету, не встигла зміцніти, як зазнала відчутного удару від сил політичної реакції⁵⁰. У 1817 р. відбулось об'єднання міністерства народної просвіти з відомством духовних справ. Новостворене міністерство духовних справ і народної просвіти існувало протягом 1817–1824 рр. Характерною рисою цього періоду стало «презирливе» ставлення до вищої школи та переслідування професорсько-викладацького складу⁵¹. Це негативним чином вплинуло на якість педагогічного процесу у структурі класичних університетів Росії. Перехідний стан ВНЗ, викликаний реакційними суспільними подіями, було подолано лише у 1830-х рр. Значною мірою це пов'язане зі створенням Київського університету св. Володимира й ухваленням нового навчального статуту. Слід зазначити, що питання про заснування вищої школи у Києві гостро постало на початку 1830-х рр. Після придушення польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. російський царизм змінив політику щодо Правобережної України, здійснивши проти шляхти, що брала участь у виступі, серію репресивних заходів. Зокрема, уряд закрити 245 середніх навчальних закладів, усі церковні парафіяльні школи, а також Кременецький ліцей, головний освітній заклад у південно-західному регіоні⁵².

30 жовтня 1833 р. міністр народної просвіти граф С.Уваров звернувся до імператора Миколи І з поданням, в якому обґрунтував доцільність відкриття вищого навчального закладу в Києві. «Вимовити слово «університет», – писав він, – значить покласти край усім непорозумінням як із боку міністерства, так і з боку жителів того краю, для котрого він переважно призначається»⁵³. На думку ініціаторів створення, Київський університет мав стати

засобом «морального злиття» поляків із росіянами, «розумовою фортецею» царизму на Правобережжі України. Його завданням повинна була стати підготовка кадрів для російської адміністрації та школи регіону з місцевого, переважно польського, дворянства⁵⁴. Приймаючи рішення про заснування університету св. Володимира, уряд прагнув зробити все, аби перетворити цей навчальний заклад в оплот деполонізації та русифікаторської політики самодержавства на території України. Проте, як свідчить історія університету, усупереч величезним потугам поліцейсько-репресивної великодержавницької машини, він таким не став, оскільки тут завжди панував волелюбний дух, сюди завжди тягнулися найсвідоміші, найпередовіші національно-патріотичні сили⁵⁵.

Важливим кроком на шляху до відкриття університету св. Володимира стало створення 14 грудня 1832 р. для навчальних закладів Київської, Чернігівської й Подільської губерній Київського навчального округу⁵⁶. Протягом 1833 р. тут було відкрито 4 гімназії (Луцька, Вінницька, Кам'янець-Подільська і Житомирська), 6 повітових та 28 парафіяльних училищ⁵⁷. Вказуючи на значення відкриття Київського університету як навчально-наукового центру округу, його попечитель Є. фон Брадке підкреслював: «Заснування університету, зосередження в ньому керівництва навчальним округом допоможе визначити твердий напрямок для виховання наших дітей, забезпечить засоби для освіти хороших вчителів, у котрій навчальні заклади відчувають сьогодні гостру потребу»⁵⁸.

Рішення про заснування університету у Києві проголошувалося імператорським указом від 8 листопада 1833 р.⁵⁹ Урочисте його відкриття відбулося 15 липня 1834 р., а 28 серпня того ж року розпочалося читання лекцій⁶⁰. В офіційному повідомленні про цю подію підкреслювалося, що основною метою її було сприяння розвитку вищої та середньої освіти у Київській, Волинській і Подільській губерніях⁶¹. Імператорський університет св. Володимира із часу свого офіційного відкриття складався з двох факультетів: філософського, який мав у своєму складі історико-філологічний та фізико-математичний відділи, та юридичного⁶². Тодішній міністр народної освіти граф С. Уваров надав йому повну свободу в навчальному процесі та управлінні, подібно до традицій німецьких університетів ХІХ ст.⁶³

Одним із важливих завдань нового вищого навчального закладу стала підготовка учительських кадрів для середньої школи. Тимчасовий статут університету св. Володимира (затверджено 25 грудня 1833 р.) був більш прогресивним порівняно з авторитарним 1835 р. На думку дослідників, «проявився загальний дух і режим царювання імператора Миколи Павловича»⁶⁴. У статуті ж 1833 р. значну увагу було приділено спеціальним установам, які функціонували при ВНЗ, зокрема педагогічному інституту. Так, у розділі VIII зазначалося, що метою створення при університеті св. Володимира педінституту є «освіта вчителів для гімназій та повітових учителів Київського навчального округу»⁶⁵. Щорічно на державне утримання набиралося 30 студентів із «найкращих вихованців гімназій». В університетському статуті 1833 р. вказувалося на те, що студенти педагогічного інституту, крім прослуховування університетських лекцій, отримують «керівництво у практичних справах, згідно з обраною кожним із них галуззю науки, пишуть твори-роздуми, виступають із публічними лекціями та проводять уроки»⁶⁶. Контроль за навчанням студентів педінституту було покладено на 3–4 професорів університету св. Володимира, які викладали найбільш важливі предмети. У статуті зверталася також увага на те, що після здобуття вищої педагогічної освіти студенти інституту зобов'язані прослужити не менше 6 років в

училищному відомстві, згідно з розпорядженням попечителя Київського навчального округу⁶⁷. Як «особливий навчально-виховний заклад» педінститут при ВНЗ було відкрито 21 листопада 1834 р.⁶⁸ У новому статуті університету св. Володимира, котрий набув чинності 1842 р., за інститутом було закріплено статус навчально-педагогічного підрозділу⁶⁹. Слід зазначити, що він здійснював підготовку вчителів для гімназій, прогімназій, реальних шкіл та повітових училищ. До 1842 р. на утримання казеннокоштного студента тут відпускалося 114 руб. 47 коп. на рік, а пізніше цю суму було збільшено до 143 руб. Кількість студентів інституту в різні роки становила від 11 до 35 осіб.

Казеннокоштні студенти, що їх готували до педагогічної діяльності, окрім теоретичної підготовки набували і практичних навичок, розв'язуючи завдання з російської літератури, стародавньої філософії, математики й педагогіки. Крім того, студенти інституту вчилися писати реферати, проводили під керівництвом професорів пробні уроки в повітових училищах та гімназіях. У вересні кожного року всі випускники отримували призначення до середніх шкіл Київського навчального округу, а також до інших регіонів імперії⁷⁰. Протягом першого навчального року в інституті атестати вчителів отримало 9 осіб⁷¹.

Крім традиційних та апробованих форм підготовки викладачів у класичних університетах і створених при них педагогічних інститутах, протягом 1840-х рр. відбувався пошук альтернативних варіантів вирішення цієї проблеми. Зокрема, учительський диплом поряд із вищою освітою можна було отримати, не будучи студентом університету. Міністерство народної освіти розробило особливі «Правила іспитів для осіб, які мають бажання отримати звання вчителів у гімназіях та училищах Київського навчального округу»⁷². Згідно з цим офіційним документом, особи, котрі претендували на дані посади, повинні були складати попередній іспит, який мав виявити ступінь знання предмета, обраного кандидатом, і його педагогічну здатність до викладання. Для отримання відповідного вчительського звання претендент не тільки повинен був продемонструвати ґрунтовні знання з профільюючого предмета, а й також прочитати пробну лекцію, зосередивши особливу увагу на «простоті, зрозумілості, логічному зв'язку та легкості» викладання навчального матеріалу⁷³. Із середини 1840-х рр. при університетах функціонували комісії, які приймали іспити в осіб, що мали загальну середню освіту. Вони склалися з професорів і збиралися наприкінці навчального року під головуванням ректорів. Отримати університетський диплом екстерном та звання домашнього вчителя прагнули випускники загальноосвітніх закладів, котрі не мали можливості навчатися у вищій школі, але бажали отримати посаду, на яку приймали осіб із вищою освітою. У середньому екстерном отримували дипломи вчителя середньої школи від 5 до 10 осіб у кожному університеті Російської імперії⁷⁴.

У другій половині XIX ст. у системі університетської педагогічної освіти в Україні відбулися трансформаційні зміни, значною мірою зумовлені суттєвими вадами підготовки вчителів у Харківському й Київському вищих навчальних закладах. Міністерство народної освіти в листі від 25 вересня 1858 р. інформувало раду університету св. Володимира про дві основні хиби, виявлені у загальнопедагогічній підготовці його вихованців, котрих було рекомендовано на посади вчителів у навчальні заклади Київського округу: 1) відсутність ґрунтовних спеціальних знань у тій науковій дисципліні, яку викладав випускник; 2) недостатній практичний досвід у методах викладання⁷⁵. Перше освітнє відомство пояснювало значною кількістю різноманітних

наук, котрі викладалися на історико-філологічному факультеті, створюючи перешкоди в педагогічній освіті вчителів-фахівців. А друге обумовлювалося відсутністю практичних умінь студентів у викладанні, які б відповідали потребам середніх навчальних закладів⁷⁶.

Із метою підвищення якісного рівня підготовки вчителів у Києві міністерство народної освіти здійснило відповідні організаційно-практичні заходи. Зокрема у 1858 р. при університеті св. Володимира було засновано педагогічну семінарію. Університетська професура на протязі двох років мала проводити практичні педагогічні заняття з випускниками. Казеннокошті студенти університету, які готувалися до професії вчителя, після закінчення відповідного курсу, згідно з розпорядженням попечителя Київського навчального округу, зобов'язувалися рік пропрацювати на посаді позаштатного вчителя, щоби засвоїти способи «викладання обраних ними предметів під керівництвом призначених для цієї мети наставників»⁷⁷. Слід звернути увагу на те, що професором університету св. Володимира С.Гогоцьким та директорами гімназій і училищ Київського навчального округу було розроблено положення про випробовування кандидатів на вчительські вакансії⁷⁸.

Важливим напрямом еволюційних змін у професійній підготовці вчителів у структурі класичних університетів України у другій половині ХІХ ст. стало ухвалення урядової постанови від 15 листопада 1858 р. «Про ліквідацію педагогічних інститутів при російських університетах та створення при них особливих педагогічних курсів»⁷⁹, відповідно до якої педінститут при Київському університеті св. Володимира реорганізовувався у Вищі педагогічні курси⁸⁰. Закриття педінститутів при ВНЗ відбулося з двох причин: 1. під час вступу до цього освітнього закладу від абітурієнтів вимагалися тільки знання повного курсу гімназії, але не зверталась увага на здатність кандидатів до викладання; 2. навчання в інституті мало переважно наукову спрямованість, а тому його студенти не отримували необхідної для них педагогічної практики⁸¹.

На дворічні педкурси, котрі було створено при Київському та Харківському університетах, приймали молодь, яка вже здобула університетську освіту й виявила бажання присвятити себе педагогічній діяльності. Слухачі цих курсів обов'язково вивчали логіку, психологію, історію педагогіки та основи дидактики. Із метою організації спеціальної освіти при них було створено гімназії, на базі яких університетські професори проводили педагогічну практику для молодих людей, котрі готували себе до професії вчителя⁸². Кожен, хто закінчував курси, повинен був захистити твір на задану тему, а також прочитати публічну лекцію. Випускники, які виявили особливу наполегливість у навчанні, здобували право викладати у вищій школі. Тих, хто мав позитивні успіхи, направляли у середні навчальні заклади, а ті, хто продемонстрував задовільні результати – ішли вчителями в початкові училища. Кількість слухачів педагогічних курсів становила переважно 10–12 осіб, проте рівень їх підготовки був досить високим⁸³. Незважаючи на суперечливе ставлення науково-педагогічної громадськості до цих закладів, їх запровадження в університетах у цілому мало позитивне значення.

Затверджене 20 лютого 1860 р. «Положення про педагогічні курси» містило такі позитивні риси фахової підготовки майбутніх учителів: 1. правильний розподіл занять кандидатів на теоретичні й практичні; 2. прагнення ввести наступність у практичні заняття з підготовки до викладацької та виховної діяльності; 3. постійне відрахування коштів на педагогічну бібліотеку; 4. надання слухачам можливості відвідувати уроки у різних навчальних закладах міста; 5. залучення до викладання на курсах найбільш досвідчених

учителів гімназій⁸⁴. Проте педагогічні курси при університетах проіснували недовго і були закриті в 1867 р. у зв'язку з вадами в їх організації⁸⁵ (як указувало міністерство народної освіти, одна з них полягала у відсутності єдності щодо напрямку й певного продуманого плану у практичній освіті слухачів⁸⁶). Потрібно підкреслити, що наприкінці XIX ст. на шпальтах російських педагогічних видань відбувалося жваве обговорення майбутніх проєктів педкурсів при класичних університетах. Основна вимога полягала у тому, щоби наукові дисципліни викладалися «в тому особливому препарованому вигляді, в якому вони повинні використовуватися на уроках»⁸⁷.

На початку XX ст. в контексті обговорення питань реформування вищих навчальних закладів професор університету св. Володимира О.Ясинський розробив проєкт «Тимчасового положення про педагогічні курси», в якому здійснив спробу примирити дискусійні погляди на проблему змісту та організації теоретичної й практичної підготовки майбутніх учителів. Згідно із зазначеним проєктом, навчання на педкурсах мало тривати один рік, а теоретичну підготовку студентів-педагогів забезпечував університет. У листопаді 1909 р. при Київському навчальному окрузі було відкрито тимчасові короткотермінові курси для підготовки викладачів для середньої школи. Слухачами їх могли бути зараховані студенти університету св. Володимира, котрі закінчували історико-філологічний і фізико-математичний факультети; ті, хто прослухав повний курс зазначених факультетів та готувався до державних іспитів; кандидати на вчительські посади з указаних предметів; викладачі середніх навчальних закладів Києва⁸⁸. Керівниками секцій із відповідних предметів на педагогічних курсах були професори університету св. Володимира. Так, секцією російської мови і словесності очолював А.Лобода. Як і інші університетські викладачі, він проводив практичні заняття на педкурсах та здійснював організаційно-методичне керівництво пробними уроками, котрі давали в гімназіях Києва їх слухачі⁸⁹.

До важливих тенденцій розвитку університетської педагогічної освіти імперської доби слід віднести посилення у другій половині XIX ст. загальнопедагогічної підготовки студентів у вищій школі підросійської України. Значною мірою це обумовлювалося ухваленням у 1863 і 1884 рр. нових університетських статутів, котрі значно посилили статус відповідних навчальних закладів, а також становлення в той період вітчизняної педагогіки як науки й академічної дисципліни, котра досі викладалася здебільшого факультативно.

Слід зазначити, що розвиток університетської педагогічної освіти у підросійській Україні у другій половині XIX ст. відбувався також шляхом розширення мережі класичних університетів, на які уряд покладав особливі сподівання у справі докорінного реформування «практично-педагогічного напрямку» у середніх навчальних закладах. Саме на реалізацію цього завдання була спрямована підготовка вчителів у Новоросійському університеті, відкритому, згідно з указом імператора Олександра II, 1 травня 1865 р. (проте лекції розпочались лише 1 вересня). На цей час в університеті було 175 студентів⁹⁰, структурно він складався з трьох факультетів: фізико-математичного із відділами природничих та математичних наук, історико-філологічного та юридичного. Четвертий факультет (медичний) почав діяти лише з 1900 р.⁹¹ Одним зі стратегічних завдань Новоросійського університету мала стати підготовка педагогів для Півдня Російської імперії. Слід зазначити, що в Одеському навчальному окрузі давалася взнаки гостра потреба «у сильних учителях, як і в учителях узагалі», яку Київський і Харківський університети не могли задовольнити. Генерал-губернатор Новоросії та Бессарабії А.Строганов, повністю схвалюючи проєкт перетворення Рішельєвського лі-

цею в університет, підкреслював, що «південний край має потребу не тільки в одних землеробах, але й в інших діячах як у сфері службовій, промисловій, так і в педагогічній»⁹².

Однією з важливих проблем розвитку вищих навчальних закладів Росії у другій половині XIX ст. було питання про напрям класичної університетської освіти. Це безпосередньо стосувалося створення Новоросійського університету. Попечитель Одеського навчального округу М.Пірогов (1856–1858 рр.), указуючи на те, що Рішельєвський ліцей не відповідав «сучасним вимогам освіти», підкреслював необхідність негайного створення на його базі вищої школи, в якій здійснювалася б підготовка педагогів⁹³. Проте спочатку ці професійні педагогічні поради офіційна влада відхилила, незважаючи на те, що університети не забезпечували достатнього рівня загальнопедагогічної підготовки вчителів. Указуючи на цю проблему, один із відповідальних працівників освітнього відомства зазначав: «Для того, щоби бути добрим учителем гімназії, ще замало одних тільки наукових знань, якими б вони загалом не були ґрунтовними та широкими. Необхідним є ще вміння прикласти ці знання до справи, необхідно ще володіти добрим методом викладання й уміти застосовувати його до різного віку та рівня розвитку учнів гімназій»⁹⁴.

Слід зазначити, що в Новоросійському університеті переміг «академічний» погляд на педагогічну освіту. Прибічники його вважали, що майбутньому вчителю потрібні лише наукові знання. Методику ж педагогічної праці викладач повинен був опановувати самостійно. Зокрема, для обговорення вченою радою Новоросійського університету було поставлено три питання: 1. Чи потрібна підготовка вчителів у закладах закритого типу? 2. Чи можна готувати педагогів для гімназій при університетах, а якщо можна, то чи потрібен ще центральний заклад для цієї мети? 3. У чому саме повинна полягати підготовка вчителів та з якого часу вона має розпочинатися? На перші два питання вчена рада відповіла негативно. На третє ж її відповідь була такою: підготовка у процесі наукової освіти здійснюється без спеціалізації протягом усіх років навчання. Професія вчителя є справою приватною⁹⁵.

«Академічний підхід» до підготовки педагогів у Новоросійському університеті було подолано лише на початку XX ст. Принципові зміни у формуванні моделі загальнопедагогічної підготовки вчителя університетського типу пов'язані з приходом до цього вищого навчального закладу М.Ланґе, Є.Щепкіна та інших прогресивних учених. Під час першої російської революції 1905–1907 рр. вчена рада Новоросійського університету зробила заяву про те, що «педагогічний світ до останнього часу був обмежений у своїх щирих намірах будь-яким чином допомогти справі поліпшення середньої школи»⁹⁶. На думку професора М.Ланґе, зміни в останній мали полягати «в реформі її управління у розумінні обмеження впливу держави й, зокрема, бюрократії та в посиленні значення педагогічного персоналу і суспільства»⁹⁷.

Становлення вищої педагогічної освіти на західноукраїнських землях у XIX – на початку XX ст. також було пов'язане з класичними університетами. У досліджуваний період у цьому регіоні функціонували Львівський (Східна Галичина) та Чернівецький (Буковина) університети. На Волині й Закарпатті їх не існувало, а випускники гімназій із цих регіонів змушені були здобувати вищу освіту у західноєвропейських університетах.

Значна частина радянських дослідників⁹⁸ вважала, що першу сторінку в історії Львівського університету було розгорнуто 20 січня 1661 р., коли король Речі Посполитої Ян Казимир підписав диплом, котрим Львівській єзуїтській колегії надавалася «гідність академії і титул університету»⁹⁹. Ми поділяємо альтернативну думку, відповідно до якої університет у Львові остаточно

но було засновано декретом австрійського імператора Йосифа II від 21 жовтня 1784 р.¹⁰⁰ На початку XX ст. відомі українські дослідники Б.Барвінський¹⁰¹ та Т.Вінковський¹⁰², а на сучасному етапі, наприклад, Б.Ступарик¹⁰³ і І.Курляк¹⁰⁴, дійшли висновку, що проект створення Львівського університету, підписаний Яном Казимиром, не набув чинності, оскільки польський сейм не схвалив його. Ось чому професор Б.Барвінський у своїй брошурі розглядав єзуїтську академію лише як «предтечу університету». На початку XX ст. представники офіційної влади у Східній Галичині дотримувалися думки, що датою офіційного заснування Львівського університету слід вважати саме 1784 р.¹⁰⁵

Потрібно підкреслити, що протягом XIX – на початку XX ст. в університеті відбулася трансформація стратегічних завдань освіти. Наприклад, імператор Йосиф II пріоритетним від самого початку його створення вважав лише підготовку державних службовців, а не вчених, котрі мали б змогу отримати ґрунтовні науково-педагогічні знання на базі гімназій. Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулися кардинальні зміни у діяльності закладу. В інавгураційній промові ректора Львівського університету, виголошеній на початку 1911–1912 навчального року, підкреслювалося, що основною інтелектуальною продукцією повинні стати у першу чергу «результати наукових досліджень професорів і студентів, а також люди, підготовлені до наукової праці для суспільства»¹⁰⁶.

Відзначимо, що спеціальним декретом від 9 березня 1787 р. при Львівському університеті було створено Руський інститут (*Studium Ruthenum*), в якому окремі предмети з філософських та богословських наук мали викладатись українською мовою. Основна мета останнього, котра була спрямована на інтереси навчання й виховання, полягала у тому, щоб його слухачі опанували через науку філософські засади та розвивали аналітичне мислення¹⁰⁷. Руський інститут призначався для підготовки освічених священників із числа молодих людей, що не володіли українською мовою. Оскільки до нього приймали молодь без класичної середньої освіти, то діяльність цієї наукової навчальної інституції мала тимчасовий характер, і в 1809 р. вона була закрита. На той час інститут закінчили 470 студентів¹⁰⁸. Проте заснування такої інституції було переконливим свідченням того, що створений Йосифом II Львівський університет мав також відповідати культурним потребам українського народу Східної Галичини, сприяючи забезпеченню гімназій краю досвідченими вчителями.

У 1805 р. австрійська влада перетворила Львівський університет на лицей, як проміжний між середньою та вищою школами навчальний заклад. Проте 7 серпня 1817 р. імператор Франц I повернув закладу його колишній статус. До 1842 р. тут зберігалася середньовічна ступінчаста структура. Усі студенти, незалежно від того, на якому відділенні вони навчалися, опанували програму філософського факультету. Ці студії тривали спочатку два, а з 1885 р. – уже три роки. Базою для комплектування студентів служила Академічна гімназія, пізніше – гімназія №1. Навчання в ній тривало п'ять років і здійснювалося німецькою та латинською мовами¹⁰⁹. Після реорганізації австрійських 6-річних гімназій у 8-річні середні школи суттєвих змін зазнала структура університетської педагогічної освіти. Із того часу філософський факультет, котрий, по суті, був загальноосвітнім, підготовчим, стає структурним підрозділом університету, одним із завдань якого була підготовка гімназійних викладачів із різних предметів.

Гострота університетського питання у Буковині у другій половині XIX ст. була викликана тим, що у краї не було вищих навчальних закладів, котрі

б готували державних службовців, лікарів, учителів. Відкрита в 1870 р. у Чернівцях учительська чоловіча семінарія лише частково розв'язувала проблему підготовки педагогічних кадрів, оскільки для неї самої, гімназії та середніх спеціальних закладів бракувало викладачів із вищою освітою¹¹⁰. Питання про заснування вищого навчального закладу у Чернівцях уперше було порушене 1848 р. у поданій в парламенті Австрії депутатами від Буковини петиції, але безуспішно. Вагомий внесок у справу відкриття університету зробив депутат Буковинського сейму і парламенту Австрії К.Томащук, який 12 березня 1874 р. вніс пропозицію заснувати у Чернівцях університет. 7 грудня того року імператор Франц Йосиф схвалив проект закону про його відкриття у цьому місті. Мовою викладання на трьох факультетах – теологічному, юридичному й філософському – було визнано німецьку.

30 вересня 1875 р. закладу було присвоєно офіційну назву – Чернівецький імператорський і королівський імені Франца Йосифа університет¹¹¹, а його врочисте відкриття відбулося 4 жовтня того року у приміщенні вчительської семінарії за участю міністра віросповідань та освіти К. фон Штремаєра, делегацій від університетів Австрії та країн Європи. У натхненній промові новообраний ректор К.Томащук закликав студентів різних націй засвоювати основи європейської науки¹¹². Проте небажання австрійського уряду фінансово і матеріально-технічно підтримувати новостворений класичний університет на Буковині зумовило складний процес його науково-педагогічного становлення.

Отже, на підставі різноманітних архівних джерел, документальних видань, історико-педагогічних праць маємо можливість узагальнити сутність та визначити хронологічні межі провідних тенденцій становлення й розвитку педагогічної освіти в імперську добу: 1. стратегічні завдання і напрями вітчизняної університетської педагогічної освіти у ХІХ – на початку ХХ ст. визначалися суспільним вектором урядових реформ у цій сфері, загально-російськими університетськими статутами та статутами класичних університетів України; 2. здійснення університетами організаційно-методичного керівництва діяльністю шкіл, гімназій і училищ в навчальних округах (у ХІХ – на початку ХХ ст.); 3. підготовка вчителів для середніх навчальних закладів Наддніпрянщини в педінститутах, створених при Харківському й Київському університетах (1804–1858 рр.); 4. забезпечення спеціальної педагогічної освіти викладачів гімназій та училищ через університетські педкурси (1858–1867 рр.); 5. розширення мережі класичних університетів для зміцнення системи педагогічної освіти (друга половина ХІХ ст.); 6. посилення загальнопедагогічної підготовки на факультетах університетів України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.); 7. залучення університетських викладачів до викладання і проведення практичних занять на педагогічних курсах для вчителів середніх шкіл Київського навчального округу (початок ХХ ст.).

Класичні університети, створені в імперську добу на східно- та західно-українських землях, започаткували історичні традиції вітчизняної вищої педагогічної освіти, виробивши її основні організаційні моделі. Більш потужний професійний рівень підготовки вчителів у вищій школі підросійської України порівняно зі Східною Галичиною та Буковиною здебільшого обумовлювався різноманітністю її форм. Це, зокрема, здійснення організаційного і науково-методичного керівництва середніми закладами освіти в навчальному окрузі, підготовка педагогічних кадрів у педінститутах, на педкурсах та через екстернат. У західноукраїнських університетах загальнопедагогічна підготовка студентів здійснювалася переважно на факультетах або їх відділеннях.

- ¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.707. – Оп.1. – Спр.755. – Арк.127.
- ² *Когут З.* Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; *Шпорлюк Р.* Імперія та нації. – К., 2000; *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.
- ³ *Субтельний О.* Україна: історія. – К., 1993. – С.279.
- ⁴ *Овчаренко П., Лавров П., Дядиченко Н.* Початок вищої освіти на Україні // Літературна Україна. – 1966. – 4 січня.
- ⁵ *Поляков М.В., Савчук В.С.* Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. – К., 2004. – С.75.
- ⁶ *Алексюк А.М.* Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К., 1998. – С.77–78.
- ⁷ Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – С.12.
- ⁸ *Тарапов И.Е.* Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине. – К., 1994. – С.89.
- ⁹ Очерк истории Харьковского университета (1805–1905 гг.). – Х., 1906. – С.148.
- ¹⁰ *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. – Москва, 1985. – С.31.
- ¹¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1864–1904. – Т.1–17; 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1875–1876; Т.3. – С.850–851.
- ¹² *Багалея Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Т.1 (1802–1815 гг.). – Х., 1893–1898. – С.209.
- ¹³ Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года. – Москва, 1995. – С.64.
- ¹⁴ *Сірополко С.* Історія освіти на Україні. – Л., 1937. – С.71.
- ¹⁵ *Ступарик Б.М.* Національна школа: витоки, становлення. – К., 1998. – С.44.
- ¹⁶ *Никонов П.* Университетские реформы в России // Вестник права. – 1901. – №10. – С.70.
- ¹⁷ *Галкин К.Т.* Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. – Москва, 1958. – С.9.
- ¹⁸ *Жуков В.И.* Университетское образование: история, социология, политика. – Москва, 2003. – С.50.
- ¹⁹ *Поляков М.В., Савчук В.С.* Указ. праця. – С.112.
- ²⁰ *Никонов П.* Указ. соч. – С.73.
- ²¹ Сборник постановлений и материалов по Министерству народного просвещения. – Т.1 (1802–1825 гг.). – Санкт-Петербург, 1864. – С.78.
- ²² *Олесюк Е.В.* К вопросу становления и развития университетского образования в России // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – №2. – С.75.
- ²³ Российский государственный исторический архив. – Ф.733. – Оп.95. – Д.638. – Л.225.
- ²⁴ *Волинка Г., Мозгова Н.* У витоків вищої освіти Київщини // Пам'ять століть. – 2005. – №2. – С.18.
- ²⁵ *Дем'яненко Н.* Київський класичний і педагогічний університети – ровесники? // Освіта України. – 2004. – 27 січня.
- ²⁶ ЦДАК України. – Ф.707. – Оп.160. – Спр.38. – Ч.1. – Арк.112.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ *Попова Л.* Педагогічна підготовка викладацьких кадрів у Харківському педагогічному інституті в XIX–XX ст. // Слобожанщина. – 2001. – №20. – С.26.
- ²⁹ *Багалея Д.И.* Указ. соч. – С.189; Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. – Х., 1955. – С.14.
- ³⁰ *Багалея Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования с 1805 по 1905 гг. – Х., 1906. – С.2–4.
- ³¹ Там же. – С.1.
- ³² *Поляков М.В., Савчук В.С.* Указ. праця. – С.113.
- ³³ *Лавровский Н.А.* Воспоминание о Василии Назаровиче Каразине (1773–1842) // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1873. – №2. – С.301.

- ³⁴ Багалеї Д.И. Указ. соч. – С.190.
- ³⁵ Лавровский Н. Из первоначальной истории Харьковского университета // ЖМНП. – 1869. – Ч.165. – С.239.
- ³⁶ Там же. – С.240.
- ³⁷ Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. – С.46.
- ³⁸ Багалеї Д.И. Указ. соч. – С.197.
- ³⁹ Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского университета. – Т.2 (с 1815 по 1835 гг.). – Х., 1904. – С.1051–1052.
- ⁴⁰ Данилевский Г.П. Украинская старина. – Х., 1866. – С.311–312.
- ⁴¹ Вагнер В. Университет и среднеобразовательная школа // Русская мысль. – 1898. – Кн.2. – С.146.
- ⁴² Курилова Т.Н. Педагогическая подготовка учителя в России: историографический анализ // Советская педагогика. – 1991. – №11. – С.82.
- ⁴³ Панагин Ф.Г. Педагогическое образование в России. Историко-педагогические очерки. – Москва, 1979. – С.43.
- ⁴⁴ Учёные общества и учебно-воспитательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.). – Х., 1911. – С.241.
- ⁴⁵ Роммель Х.Л. Пять лет из истории Харьковского университета. – Х., 1868. – С.12.
- ⁴⁶ Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К., 1998. – С.109–110.
- ⁴⁷ Багалеї Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Указ. соч. – С.61.
- ⁴⁸ Учёные общества и учебно-воспитательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.). – С.243.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.2162. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.147.
- ⁵⁰ Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного образования // Вестник Европы. – 1876. – Т.V. – С.550.
- ⁵¹ Там же. – Т.VI. – С.76.
- ⁵² Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I. 1825–1855. – К., 1896. – С.32.
- ⁵³ Історія Київського університету. – К., 1959. – С.18.
- ⁵⁴ Жмудський О.З., Рудько М.Г. Київський університет за 125 років (1834–1959). – К., 1959. – С.11.
- ⁵⁵ Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – С.7.
- ⁵⁶ Шульгин В. История университета св. Владимира. – Санкт-Петербург, 1860. – С.35.
- ⁵⁷ Там же. – С.36.
- ⁵⁸ Записка и речи, читанные при открытии Императорского университета св. Владимира, 15 июля 1834 года. – К., 1840. – С.16.
- ⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.78. – Спр.1. – Арк.3.
- ⁶⁰ Владимирский-Буданов М. К 50-летнему юбилею университета св. Владимира. Очерки и заметки по истории университета. – К., 1884. – С.9.
- ⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.17. – Спр.363. – Арк.77.
- ⁶² З іменем Святого Володимира: У 2 кн. – Кн.1. – К., 1994. – С.64.
- ⁶³ Очерк истории университета св. Владимира // Киевлянин. – 1884. – 13 сентября.
- ⁶⁴ Багалеї Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Указ. соч. – С.17.
- ⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.4. – Арк.384 зв.

- ⁶⁶ Там само. – Арк.385.
- ⁶⁷ Там само. – Арк.386.
- ⁶⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – С.673.
- ⁶⁹ Там же. – С.552.
- ⁷⁰ Історія Київського університету. – С.221.
- ⁷¹ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.28. – Арк.322.
- ⁷² ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.5. – Спр.28. – Арк.25.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ *Глузман А.В.* Профессионально-педагогическая подготовка студентов университета: теория и опыт исследования. – К., 1998. – С.48.
- ⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.24. – Спр.322. – Арк.30.
- ⁷⁶ Там само. – Арк.38.
- ⁷⁷ Там само. – Арк.30–30 зв.
- ⁷⁸ Там само. – Арк.23–25 зв.
- ⁷⁹ Там само. – Оп.160. – Спр.38. – Ч.1. – Арк.133.
- ⁸⁰ ДАК. – Ф.16. – Оп.299. – Спр.93. – Арк.1–23.
- ⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.160. – Спр.38. – Ч.1. – Арк.133.
- ⁸² Там само. – Арк.134 зв.
- ⁸³ *Майборода В.К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки. – К., 1992. – С.49.
- ⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.160. – Спр.38. – Ч.1. – Арк.138.
- ⁸⁵ Там само. – Арк.136 зв.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ *Винпер Р.* Специальная подготовка преподавателя средней школы или поднятие его положения? // Вестник воспитания. – 1898. – №6. – С.62.
- ⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.160. – Спр.38. – Ч.1. – Арк.9.
- ⁸⁹ Там само. – Ч.ІІ. – Арк.12.
- ⁹⁰ *Юрженко О., Першина З., В'язовський Г.* Одеському університету – 100 років. – Одеса, 1965. – С.7.
- ⁹¹ Історія Одеського університету (1865–2000). – Одеса, 2000. – С.11.
- ⁹² Новороссийский университет в воспоминаниях современников. К 135-летию Одесского университета. – Одесса, 1999. – С.3.
- ⁹³ *Пирогов Н.И.* Избранные педагогические сочинения. – Москва, 1953. – С.104–106.
- ⁹⁴ ЖМНП. – 1865. – Ч.36. – Отд.ІІ. – С.125–126.
- ⁹⁵ Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – С.389.
- ⁹⁶ Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. – 1906. – Т.ХV. – С.1.
- ⁹⁷ Там же. – С.3–4.
- ⁹⁸ *Лазаренко Є.К.* 300 років Львівському університету. – К., 1961. – С.4; Львівський орденa Леніна державний університет імені Івана Франка. 1661–1986. – Л., 1986. – С.16.
- ⁹⁹ Львівський орденa Леніна державний університет імені Івана Франка. – С.16.
- ¹⁰⁰ *Буда С.* За український університет // Рада. – 1912. – 31 липня.
- ¹⁰¹ *Барвінський Б.* Предтеча університету ім. Франца І у Львові (Критичні замітки до питання про генезу Львівського університету). – Л., 1917. – С.4.
- ¹⁰² *Вінковський Т.* Йосиф ІІ й університет Франца І у Львові (3 нагоди нового століття. 1817–1917). – Л., 1917. – С.3.
- ¹⁰³ *Ступарик Б.М.* Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1994. – С.57.

- ¹⁰⁴ Курляк І.Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX ст.). Історико-педагогічний аспект. – Тернопіль, 2000. – С.89.
- ¹⁰⁵ ЦДІАК України. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.61 зв.
- ¹⁰⁶ Курляк І.Є. Указ. праця. – С.90.
- ¹⁰⁷ Грушевський М. Справа українсько-руського університету у Львові. – Л., 1899. – С.4.
- ¹⁰⁸ Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Л.; Нью-Йорк, 1999. – С.42.
- ¹⁰⁹ Львівський ордену Леніна державний університет імені Івана Франка. – С.19.
- ¹¹⁰ Чернівецький державний університет. – Л., 1975. – С.10.
- ¹¹¹ Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича: Імена славетних сучасників. – К., 2005. – С.16.

The article based on the researching of various sources, documentary editions, historical and contemporary historical-pedagogical works, disclose common features and peculiarities of teaching staff training in classical Ukrainian universities in imperial's day. In particular, it is made the formation of theoretical and organize-practical bases of higher pedagogical Ukrainian education in the 19th – early 20th century clean, generalized the nature and defined the chronological limits of the formation leading and development trends of university teacher education in imperial times.

М.А.Ковальчук*

ВІДНОСИНИ РУМУНІЇ З УРЯДОМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1919 Р.

На підставі архівних документів і спогадів досліджено відносини між Румунією й УНР у 1919 р., розглянуто спроби військової співпраці двох країн, проаналізовано ставлення Бухареста до «українського питання».

Українсько-румунські відносини в 1917–1921 рр. не знайшли належного висвітлення у вітчизняній історіографії. В історичній літературі здебільшого трапляються лише узагальнюючі дані про контакти обох країн, що мали місце за доби Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського¹. Натомість період 1919–1920 рр. залишається майже недослідженою сторінкою в історії українсько-румунських відносин. УНР у той час довелося шукати визнання на міжнародній арені й вести збройну боротьбу з агресією радянської Росії. Румунія вже через своє географічне розташування була надзвичайно зацікавлена в ефективній протидії поширенню більшовизму. В історії міжнародних відносин наявність спільного ворога часто підштовхувала різні держави до співпраці. Тож не дивно, що багатьом сучасникам у 1919 р. такий шлях розвитку відносин між Україною і Румунією здавався цілком закономірним.

Становище цієї придунайської країни із завершенням у листопаді 1918 р. Першої світової війни було надзвичайно скрутним. Після двох років окупації територія була спустошена. Під час відступу німецькі війська вивозили з Румунії все цінне майно – від промислового устаткування до продуктів харчування². Фінанси країни взагалі перебували в катастрофічному стані – золотий запас її ще у 1916 р. було вивезено до Росії, де його згодом привлас-

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ.

нили більшовики. Скарбниця була порожньою, а видатки зростали. Збитки, завдані королівству війною, становили близько 17,7 млрд золотих лей (національне багатство на 1914 р. оцінювалося у 36 млрд лей). Більша частина населення перебувала на межі бідності, потерпаючи від голоду й хвороб, котрі забрали тисячі людських життів. «Вранці на другий день з вікон побачив я ту Румунію, яку тільки що покинула армія Макензена. Боже! Який вигляд: цілковита руїна. На протязі сотень верстов ні одної цілої станції, скрізь все знищено і зрівняно майже з землею», – згадував український дипломат О.Шульгин про повоєний стан цієї країни³.

Важке економічне становище Румунії супроводжувалося політичною кризою. Король Фердинанд I та уряди, що стрімко змінювалися наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р., прагнули шляхом соціально-економічних реформ полегшити становище населення й не допустити поширення у країні більшовизму. У зовнішньополітичній царині румунська влада активно вдавалася до політики територіальної експансії. Так, ще на початку 1918 р. її війська окупували Бессарабію. Після завершення світової війни королівство приєднало до своїх теренів Трансільванію, Банат і Південну Добруджу, а також українську Буковину. Оскільки в усіх цих регіонах проживали не лише румуни, а й представники інших національностей, загарбання часто призводило до загострення міжнаціональної ворожнечі. Особливо напруженим було становище в Бессарабії та Буковині, де румунське населення становило меншість. У січні 1919 р. українці й молдавани Хотинського повіту Бессарабії підняли збройне повстання, яке Бухаресту вдалося придушити лише шляхом кривавих репресій⁴. Близько 4 тис. повстанців і 50 тис. біженців були змушені шукати притулку в УНР.

Виникнення незалежної української держави викликало неоднозначну реакцію у Румунії. Провідні держави Антанти не визнали нашу країну, зробивши ставку на відродження «великої Росії». Однак румунські лідери були об'єктивно зацікавлені в існуванні України як бар'єра між їх державою та радянською Росією. Як згадував О.Шульгин, лідер ліберальної партії Я.Братіану, що очолив уряд наприкінці 1918 р., співчував боротьбі українського народу за незалежність⁵. Водночас чимало румунських політиків висловлювали сумнів у життєздатності української держави, указуючи на низький рівень національної свідомості її населення. Крім того, правлячі кола Румунії побоювалися, що офіційний Київ вимагатиме повернення Буковини й Бессарабії. Саме загроза територіальних суперечок, а також невизнання України державами Антанти перешкоджали встановленню дипломатичних відносин між Бухарестом та Києвом.

Українська Народна Республіка, опинившись наприкінці 1918 р. в міжнародній ізоляції перед обличчям більшовицької агресії, не прагнула загострювати відносини із сусідами. До Румунії було відправлено надзвичайну дипломатичну місію на чолі з Ю.Гасенком⁶. Уряд УНР навіть утримався від надання військової допомоги бессарабським повстанцям у січні 1919 р., призначивши слідство над тими представниками української адміністрації, котрі з власної ініціативи підтримували зв'язки з організаторами повстання. Для розслідування нещодавніх подій на румунсько-українському кордоні та покарання винних у прикордонних заворушеннях було створено міжвідомчу комісію на чолі з колишнім міністром закордонних справ Д.Дорошенком⁷. Така реакція офіційного Києва справила позитивне враження на Бухарест. «Від імені румунського командування даю рішучі гарантії, що в разі виникнення будь-яких конфліктів на кордонах України і Румунії жодних заходів вжито не буде без попереднього повідомлення комісії під головуванням ко-

лишнього міністра пана Д.І.Дорошенка», – повідомляв 5 лютого 1919 р. подільського губернського комісара Директорії Г.Степуру командувач румунських військ хотинського сектора⁸.

Королівський уряд був поінформований про безуспішні спроби української армії на початку 1919 р. зупинити просування червоних військ. Швидка втрата Лівобережної й частини Південної України, поширення серед населення симпатій до комуністичних гасел справляли враження щодо політичної та військової слабкості Директорії. «В розмові з румунами виявилось, що вони майже не відрізняють нас від большевиків, – згадував Д.Дорошенко. – На їх погляд, наші військові частини то були просто “большевицькі банди”, наше населення, то все самі большевики, а крім того, вони були певні, що скоро сюди на Поділля прийдуть справжні московські большевики»⁹.

Наближення червоних військ до румунського кордону викликало серйозне занепокоєння у Бухаресті. Державне і військове керівництво країни розуміло, що більшовицька Росія не зупиниться перед відкритим вторгненням, аби лише прокласти шлях «світової революції» до Європи. Ці побоювання були аж ніяк не безпідставними. Уже 14 березня 1919 р. командувач Українського фронту В.Антонов-Овсієнко віддав наказ своїм військам вийти до Дністра й готуватися до удару на Бессарабію¹⁰. 19 березня він розпорядився готувати частини для наступу на Кишинів, Бендери й Тирасполь¹¹. Більшовицьке командування прагнуло якомога швидше ввести свої війська до Бессарабії, зламавши опір сил Директорії у Південній Україні. Після того, як 21 березня було проголошено радянську владу в Угорщині, стало зрозуміло, що червоні за всяку ціну намагатимуться саме через Румунію прорватися на допомогу мадьярській революції. Здавалося, їм ще міг перешкодити французький експедиційний корпус, що займав чорноморське узбережжя України, але на початку квітня 1919 р. було оголошено про його евакуацію¹². Війська УНР у Південній Україні більшовики на той час уже відрізали від основних українських сил. Щоб уникнути оточення, 10-тисячне південне угруповання армії Директорії (Запорізький корпус, Південно-східна група та Південна група військ Східного фронту) було змушене відступати до румунського кордону й фактично вже не могло стримати просування червоних.

Оточені українські війська відтягувалися до Бессарабії, щоби звідти дістатися до Галичини та з'єднатися з основними силами армії УНР. 4 квітня командування Південно-східної групи відправило до Кишинєва делегацію на чолі з командиром 8-го коша генералом В.Зелінським для відповідних переговорів із румунським командуванням¹³. 7 квітня вона прибула до Кишинєва, звідки її голова звернувся до офіційного Бухареста з проханням зарадити катастрофічному становищу українських військ: «Оскільки Південна українська армія відрізана від Північної армії і від свого уряду, який, за чутками, знаходиться у Станіславові, то я уповноважений прохати румунський уряд про перепуск Південної армії з її матеріалами та запасами через терен Румунії до Галичини на приєднання до Північної української армії для боротьби проти большевиків на тому фронті»¹⁴.

Однак Бухарест зволікав із відповіддю. Посилаючись на відсутність повноважень для ведення переговорів, представники штабу 5-го румунського корпусу у Кишинєві повідомили вище командування про прохання українців, після чого запропонували делегації В.Зелінського повернутися до Тирасполя¹⁵. Водночас окремі військові частини Директорії, що з власної ініціативи намагалися перейти до Бессарабії, румуни роззброювали й повертали в Україну¹⁶.

Кільце оточення довкола військ південного угруповання армії УНР із кожним днем стискалося, але королівський уряд не поспішав пропустити їх до Галичини. Передусім він не знав, чого чекати від деморалізованих українських підрозділів, адже саме напередодні було отримано відомості про те, що частина командного складу співчуває більшовикам і готова перейти на їх бік. Подібні випадки, справді, мали місце, а командир Запорізького корпусу отаман О.Волох наприкінці березня навіть проголосив універсал про визнання радянської влади¹⁷. Лише на початку квітня 1919 р. українському командуванню вдалося опанувати ситуацію та нейтралізувати прибічників більшовицької орієнтації. Крім цього, Бухарест побоювався, що пересування українських військ Бессарабією супроводжуватиметься новою хвилею анти-румунських заворушень серед місцевого населення. Саме з цієї причини у вступі до Бессарабії вже було відмовлено російсько-білогвардійській Одеській бригаді генерала Н.Тимановського, що також рятувалася від більшовицького наступу (безперешкодно відступити з Одеси до Бессарабії змогли лише французькі частини й польська дивізія генерала Л.Желіговського)¹⁸. Нарешті, королівський уряд зовсім не бажав, пропускаючи українські війська до Галичини, погіршити відносини з Польщею, що саме вела війну з УНР за західноукраїнські землі.

Виходячи з цих міркувань, 8 квітня Бухарест повідомив командування південного угруповання армії УНР, що, «незважаючи на все бажання», може пропустити до Галичини лише ешелони з військовим і господарським майном¹⁹. Така відповідь не могла задовольнити українську сторону, адже на той час її війська під натиском більшовиків відступили до району Роздільна – Тирасполь та відходити далі просто не було куди. «Чи пропустить румунський уряд доручені мені війська на західний берег Дністра у випадку неможливості триматися на займаємих нами позиціях і, як пропустить, то на яких умовах, чи як співника для боротьби з загальним ворогом – більшовиками, який може захищати участок Дністра, чи на яких других?» – такий запит 9 квітня 1919 р. направив до румунського командування командувач південного угруповання армії Директорії підполковник В.Змієнко²⁰. У відповідь 11 квітня полковник Флореску від імені командування 5-го корпусу повідомив генерала В.Зелінського про те, що «ваші потяги можуть проїхати у нас в Румунії, але тільки ті, котрі не потрібні вам задля ваших операцій»²¹. Це означало дозвіл евакуювати до Бессарабії лише військове й господарське майно. «Умови евакуації, запропоновані румунським урядом [...], можуть бути прийняті лише в тому випадку, якщо румунський уряд дасть точну і чітку відповідь, як він вчинить з військами української армії, якщо б останні під натиском ворога змушені були б відходити до Бендер», – телеграфував до цього міста В.Змієнко²².

12 квітня він знову звернувся до офіційного Бухареста з проханням пропустити українські війська через Бессарабію до Галичини. «Якщо зі стратегічних міркувань визнано буде необхідним вести боротьбу з більшовиками на правому березі Дністра, то війська української армії готові зайняти й обороняти будь-який сектор фронту поруч з військами Румунії і взагалі Антанти, – зазначав при цьому В.Змієнко. – Якщо з політичних міркувань румунський уряд знайде неможливим боротьбу українських військ поруч з румунськими на лінії Дністра, то пропонується, зважаючи на важке становище як у стратегічному, так і в політичному і моральному відношеннях, перекинути південну українську армію, не порушуючи її боєздатності, з району Тирасполя до району Кам'янця-Подільського для подальшої боротьби армії з більшовиками на терені України»²³. Проте вже

13 квітня начальник генерального штабу збройних сил Румунії генерал К.Презан повідомив, що «перепуск українських військ по румунській території не схвалюється»²⁴.

До Кишинева, за розпорядженням В.Змієнка, виїхала нова українська делегація на чолі з полковником Є.Мешковським²⁵. Водночас у Тирасполі делегація генерала В.Зелінського продовжувала вести переговори зі штабом 5-го румунського корпусу. Становище на фронті невпинно погіршувалося. «Командувач фронту пропонує Вам екстрено вжити заходів для початку евакуації, оскільки ворог на хвості наших військ», – телеграфував 14 квітня В.Зелінському генерал-квартирмейстер штабу Східного фронту полковник О.Завадський²⁶. Того ж самого дня В.Зелінський знову запропонував румунському командуванню пропустити українські частини до Кам'янця-Подільського²⁷. Цього разу серйозність становища, очевидно, вплинула й на румунів. Головнокомандувач антантівських військ на Балканах та верховний комісар Франції на Півдні Росії генерал Л. Франше д'Еспере, що був головним представником військового командування Антанти в Румунії, також вказав Бухаресту на неможливість залишити українські війська на повне знищення більшовиками. 14 квітня генерал К.Презан телеграфував командувачеві тигінського сектора генералові К.Шербеску про згоду на пропозицію В.Зелінського. Відступ українських військ до Бессарабії мав бути здійснений за умов їх цілковитого роззброєння й пересування лише залізничним транспортом і під румунською охороною. Пересилаючи ці умови командуванню Південного угруповання армії УНР, В.Зелінський зазначав: «Зі свого боку, ці умови я вважаю прийнятними, зважаючи на становище армії, що ускладнилося внаслідок сьогоденнього обходу нашого лівого крила з боку с. Плоске до Дністра. [...] Крім того, вважаю вимушеним погодитися на запропоновані умови, щоб отримати можливість почати негайно транспортування скупчених на лінії Кучурган – Тирасполь численних наших потягів із майном»²⁸.

Перебуваючи у безвиході, українське командування погодилося на запропоновані умови. Пізно ввечері 14 квітня генерал В.Зелінський письмово повідомив румунського коменданта сектора Тигіна (нині – Бендери) генерала К.Шербеску про згоду. «При цьому звертаюся до Вас і до командира 5-го корпусу з наполегливим проханням розпочати негайну евакуацію потягів із майном, не затримуючи їх у Бендерах для точної реєстрації, з огляду на натиск ворога на фронті, – писав В.Зелінський, – а також допомогти нам у забезпеченні дровами паротягів та фуражем коней, дозволивши закупівлю таких у межах Румунії»²⁹. 15 квітня полковник Є.Мешковський також поставив свій підпис під угодою, укладеною генералом із румунським командуванням³⁰.

Перехід українських військ до Бессарабії планувалося здійснити, форсувавши Дністер в околицях Бендер. Однак румунська влада продовжувала зволікати. Лише 16 квітня, коли всі війська південної групи армії УНР скупчилися в районі Тирасполь – Бендери, було дозволено розпочати переправу³¹. Евакуація українських частин проходила у супроводі запеклих боїв із червоними, які вже ввечері 16 квітня атакували позиції під Тирасполем, намагаючись не допустити відступу військ Директорії до Бессарабії. Протягом 16–17 квітня Запорізький корпус, Південно-східна група і частини південної групи Східного фронту армії УНР успішно здійснили відступ. Кілька десятків господарських та санітарних ешелонів, що їх не встигли переправити, довелося спалити³². Міст через Дністер відразу ж після завершення евакуації було висаджено в повітря.

Давши дозвіл на вступ українських військ на свою територію, румунська влада не виключала можливості використання їх для відбиття можливого наступу більшовиків на Бессарабію. Загроза вторгнення червоних примусила військове командування країни зосередити тут значну частину своїх сил. Водночас Румунії довелося, на вимогу Вищої ради Антанти, узяти участь у союзницькій інтервенції в радянську Угорщину – з 16 квітня і до кінця місяця її війська просунулися до р. Тиса. Більшовики тим часом продовжували посилено готуватися до вторгнення, стягуючи війська до румунського кордону на бессарабській ділянці³³. Тож з огляду на загрозливу ситуацію у цьому районі просування в глиб угорської території довелося призупинити. Однак на початку травня 1919 р., коли підготовку до нападу вже було практично завершено, частини отамана Н.Григор'єва у тилу червоних, на Херсонщині, підняли масштабне антибільшовицьке повстання, зірвавши тим самим усі наступальні плани.

За домовленістю з румунською владою, війська південної групи армії УНР відразу ж після їх вступу на терен Бессарабії було роззброєно³⁴. У Кишиневі діяла створена за наказом українського командування місія полковника Годила-Годлевського, що здійснювала передачу румунам військового майна³⁵. Зброя і спорядження перевозилися у закритих вагонах. Українським воякам було заборонено під час переїзду залишати ешелони, охорону яких здійснювала румунська варта. Бухарест зобов'язався впродовж тижня доставити українські частини до Галичини. Однак пересування військ Директорії через Бессарабію до Галичини викликало дипломатичний демарш із боку Польщі. Наприкінці квітня 1919 р. голова військової місії ІІ Речіпосполитої у Бухаресті генерал С.Ламезан передав румунському урядові протест проти транспортування армії УНР в Галичину, де саме тривала українсько-польська війна³⁶. Усіляко намагаючись уникнути можливих дипломатичних ускладнень, начальник румунського генштабу генерал К.Презан навіть заявив про намір інтернувати південну групу військ Директорії. Українських представників румунське командування попередило, що зброю та спорядження після переходу армії УНР до Галичини їм повернуто не буде. Марними були спроби української сторони переконати королівський уряд, що частини південного угруповання військ Директорії не використовуватимуться для боротьби з поляками у Галичині. Голова уряду УНР Б.Мартос був змушений навіть письмово засвідчити, що ці війська після повернення в Україну діятимуть проти червоних. Начальник штабу Східного фронту полковник Є.Мешковський виїхав до Бухареста, щоб особисто протидіяти відповідним польським заходам³⁷. 29 квітня він направив заяву на ім'я військового аташе ІІ Речіпосполитої в Румунії, гарантуючи, що частини південної групи армії Директорії «в жодному разі не буде використано для боротьби з поляками на жодному з фронтів, [вони] будуть спрямовані для боротьби виключно з більшовиками»³⁸. Але всі попередні домовленості Бухарест в односторонньому порядку порушив.

Румуни, посиляючись на те, що формально термін повернення зброї в угоді не обумовлювався, під загрозою сили конфіскували ешелони з озброєнням та військовим спорядженням. Таким чином було захоплено 90 локомотивів, 3 тис. вагонів, 4 санітарних та 1 інженерний потяг із майстернею, а також потяг, спеціально пристосований для авіазагону (54 вагони з локомотивом), 2 радіостанції, 10 аеропланів, 4298 коней, 120 гармат, 200 кулеметів, 12 тис. рушниць, 300 револьверів, 56 автомобілів, 12 тис. гарматних снарядів, 2 млн рушничних набоїв³⁹. Крім цього, румуни відібрали також запаси господарського майна та продовольства. Проте навіть після

цього серед українського вояцтва продовжували поширюватися чутки про можливе інтернування в Румунії на вимогу Польщі. «Не знаю, з якою метою розпускаються усіякі чутки про те, що нас збираються інтернувати. Ці чутки з'являються ледь не кожного дня і викликають хвилювання в наших військах, які посилюються ще й завдяки цілковитій відсутності зв'язку», – повідомляв В.Змієнко командуванню 5-го румунського корпусу⁴⁰. Однак Бухарест усерйоз не розглядав можливість інтернування українських військ. На нові протести польських представників королівський уряд відповів, що підтримує добросусідські відносини з II Річчюпосполитою, але прагне встановити такі також і з УНР, що веде війну проти більшовицької Росії⁴¹.

Наприкінці квітня 1919 р. частини південного угруповання військ УНР почали прибувати залізницею на станцію Заліщики у Галичині. Звідси вони через Тернопіль похідним порядком прямували у напрямку волинського Радзивилова (нині – Радивилів), де перебували Директорія, уряд і військове керівництво УНР. Уже в перших числах травня основні сили Запорізького корпусу й рештки Східної та Південно-східної груп прибули у розпорядження українського командування⁴². «Поволі почали прибувати частини Запорожського корпусу, – згадував головний державний інспектор армії УНР полковник В.Кедровський. – Люде мали вигляд страшенно стомлених, обідраних, але всі були бадьорі й горіли запалом скорше одержати зброю та стати знову до бою з більшовиками. Декому, але дуже небагатьом, пощастило привезти із собою зброю й навіть скоростріли в розібранім стані, які їм пощастило захопити від румунських грабіжників»⁴³. На урочистому параді у Тернополі значна частина вояків Запорізького корпусу, як згадував очевидець, не мала обмундирування і нормального взуття⁴⁴. Частини потерпали й від гострого браку коней, господарського та санітарного майна, запасів продовольства тощо. «Відход на територію України через Румунію знищив і останні, які тільки були, обози, позаяк майже все було відібрано румунами», – доповідав командуванню командир Запорізького корпусу полковник І.Дубовий⁴⁵.

Для переговорів із румунською владою про повернення військового майна було створено спеціальну місію на чолі з генералом В.Зелінським⁴⁶. Як згадував головний державний інспектор армії УНР В.Кедровський, призначення голови місії відбулося не без складностей, оскільки проти В.Зелінського було висунуто серйозні звинувачення в господарсько-фінансових зловживаннях військовим майном під час перебування військ у Бессарабії⁴⁷. Однак 23 травня 1919 р. голова Директорії, головний отаман військ УНР С.Петлюра підписав уповноваження В.Зелінському як голові військової місії, призначеної «з метою повернення всього майна, зброї, технічних матеріалів, залізничних составів і іншого, яке залишилось на території Румунії»⁴⁸.

До прибуття місії генерала В.Зелінського для переговорів у Бухаресті залишався полковник Є.Мешковський. За підтримки голови української торговельної місії в Румунії А.Стрижевського він активно протестував проти захоплення військового майна УНР. Посли США й Франції у цій країні, виходячи з інтересів антибільшовицької боротьби, також зверталися до уряду Я.Братіану з проханням повернути відібране українське військове майно. Під впливом цих звернень румунські урядові кола ухвалили рішення видати частинам армії УНР зброю та майно, щойно останній їх ешелон залишить румунську територію. Начальник артилерії збройних сил Румунії генерал Е.Григореску виїхав у Бессарабію, щоб особисто простежити за процедурою повернення⁴⁹.

Однак досягнуте у цій справі порозуміння перекреслили події кінця травня 1919 р. На той час червоні, здолавши опір армії УНР на Поділлі й

Волині, вийшли до кордонів Галичини, уже майже зайнятої польськими військами. Перед загрозою більшовицького наступу II Річпосполита звернулася до Румунії з пропозицією про встановлення спільного антибільшовицького фронту. 24 травня румунські війська (8-ма піша і 1-ша кінна дивізії) окупували район Галицького Покуття, просунувшись назустріч польським частинам⁵⁰. Ця операція стала ударом у тил Української галицької армії, що ледь стримувала поляків. Крім цього, румунське командування перекинуло до Галичини польську стрілецьку дивізію генерала Л.Желіговського, котра відступила з Одеси у складі союзницьких військ. Діставшись Галича, вона ще встигла взяти участь в останніх боях польських військ із частинами УГА⁵¹.

Дипломатичний представник Директорії у Бухаресті Ю.Гасенко, обурений румунською агресією проти ЗУНР, із власної ініціативи вирішив протестувати проти таких дій. Даремно полковник Є.Мешковський і А.Стрижевський прохали його не загострювати відносин з урядом цієї країни хоча б до повернення багатомільйонного українського військового майна. Однак Ю.Гасенко був неохочий у своєму рішенні та навіть заборонив Є.Мешковському залишатися на території Румунії⁵², після чого останній був змушений терміново повернутися в Україну, а Ю.Гасенко оголосив про розрив дипломатичних відносин УНР із Румунією та виїхав до Швейцарії.

Демарш Ю.Гасенка унеможливив повернення українського військового майна. Під приводом польських протестів і відсутності конкретної дати повернення зброї румунська влада затримала справу «до остаточного з'ясування». Не допомогли їй численні звернення генерала В.Зелінського та новопризначеної дипломатичної місії УНР на чолі з К.Мацієвичем. «А поверх сотні самих паротягів, величезна кількість вагонів, навантажених різним військовим добором, бронепотяги, радіостанції, похідні майстерні, автомобільний парк, польові друкарні, великі запаси “українського золота” – цукру, склади гарматного, інженерного, санітарного майна, а головне – велика кількість набоїв, бомб, зброї, амуніції й т.д. і т.д. – усе це залишилося в Румунії, – згадував сучасник тих подій. – Пізніше наша ліквідаційна комісія, що була покликана для передачі цього майна румунам, вернулася до своїх частин із порожніми руками»⁵³.

Втрата значних запасів військового майна суттєво ослабила боєздатність військ Директорії, що після повернення з Бессарабії були спрямовані на українсько-більшовицький фронт. Проте керівництво УНР на чолі із С.Петлюрою, навіть за тих умов, не прагнуло до загострення відносин із Бухарестом. Головний отаман зважав на можливість співпраці з цією країною у боротьбі проти російських більшовиків, хоча й не переоцінював подібних перспектив⁵⁴. «Відношення румун до Наддніпрянської України найліпше, і тільки наша вина, що ми не зуміли це використати», – доповідав полковник Є.Мешковський уже після повернення з Бухареста⁵⁵. 26 червня 1919 р. С.Петлюра особисто звернувся до румунської сторони з проханням повернути відібрану в українських частин зброю та спорядження. «Маючи на увазі, що дальніші операції можуть бути успішні лише по задоволенню самих необхідних потреб армії в амуніції і зброї, а, з другого боку, гадаючи, що румунське командування, яке також провадить боротьбу з більшовиками, заінтересоване в успіху операцій української армії, я звертаюсь до головного румунського командування з проханням якомога скоріше задовольнити потреби у зброї й амуніції української армії, надсилаючи при цьому відповідних моїх уповноважених, що мають негайно і конкретно перевести у життя цю справу, – ішлося у зверненні. – Я маю глибоку віру, що позитивне вирішення цієї справи з боку румунського головного командування буде по-

чатком самих приятних і дружніх відносин обох сусідніх держав – України і Румунії»⁵⁶.

До речі, саме полковника Є.Мешковського було спершу призначено українським військовим аташе в Румунії. Він саме чекав у Могилеві-Подільському на дозвіл перетнути кордон, коли одержав телеграму зі ставки про нове своє призначення – начальником штабу Волинської групи армії Директорії⁵⁷. Відтак військовим представником УНР у Бухаресті став генерал С.Дельвіг.

Улітку 1919 р. уряд Я.Братіану не відкидав можливості співпраці з Україною. 31 липня представник Директорії у Швейцарії барон М.Василько повідомляв, що румунський посол у Берні Пакліану під час приватної зустрічі запевнив, що його країна готова відстоювати інтереси УНР перед державами Антанти, але у випадку, якщо український уряд відмовиться від Бессарабії та Буковини⁵⁸. Румунська влада також демонструвала готовність підтримати війська Директорії у боротьбі проти більшовиків. Як згадував командир 3-ї дивізії О.Удовиченко, під час просування його військ вздовж Дністра представники розташованих на кордоні румунських частин «просили повідомляти їх про наш рух і обіцяли підтримати в разі потреби кулеметним вогнем»⁵⁹. 6 серпня до Кам'янця-Подільського – тимчасової столиці УНР – прибув начальник канцелярії військового міністра Румунії полковник Вінтеш, який мав доручення розпочати переговори про налагодження дружніх відносин між країнами. 7 серпня його прийняв головний отаман С.Петлюра⁶⁰.

Голові торговельної місії Директорії в Румунії А.Стрижевському вдалося заручитися підтримкою окремих представників фінансових кіл у Бухаресті, унаслідок чого у серпні 1919 р. до України було відправлено партії зброї й спорядження⁶¹. Так, 30 серпня з Румунії прибув спеціальний транспорт (300 тис. рушничних набоїв, 600 гарматних снарядів). 19 вересня надійшло ще 600 тис. набоїв і 2,6 тис. снарядів для гармат⁶². Але спроби українського керівництва налагодити постійне надходження військового й санітарного майна з цієї країни залишилися безрезультатними. Уряд Румунії співчував антибільшовицькій боротьбі УНР, але з огляду на неприйняття державами Антанти незалежності України займав вичікувальну позицію в «українсько-му питанні».

У вересні 1919 р., коли розпочалася українсько-білогвардійська війна, уряд Директорії намагався налагодити співпрацю з державами, котрі не були зацікавлені у відродженні «єдиної та неподільної» Росії. 18 вересня 1919 р. виконувач обов'язків міністра закордонних справ УНР А.Лівицький у циркулярі на адресу українських дипломатичних місій підкреслив необхідність поглиблення контактів із румунськими представництвами⁶³. Уряд цієї країни, побоюючись, що перемога білогвардійців у громадянській війні означатиме повернення Бессарабії до складу Росії, готовий був підтримати Директорію. Невипадково лідер білого руху генерал А.Денікін у той час закидав Румунії підтримку С.Петлюри⁶⁴. «Зараз українська змова вступила в нову фазу, – писав у середині вересня 1919 р. Ф.Родичев, один із провідних діячів російської конституційно-демократичної партії. – Часописи повідомляють про союз Петлюри з Румунією; Румунія отримує Бессарабію – Петлюра її віддав – і дає Петлюрі зброю проти більшовиків»⁶⁵.

Можливість українсько-румунського порозуміння у цей час припускала й більшовицька агентура. Так, на початку вересня 1919 р. в повідомленні Бюро української преси УСРР ішлося: «Згідно з відомостями з Кам'янця-Подільського, у Петлюри, очевидно, налагодилися дуже дружні відносини з Румунією»⁶⁶. У розвідзведеннях Південного фронту червоних від жовтня 1919 р. також ішлося про ці контакти⁶⁷.

Восени 1919 р. до влади в Бухаресті прийшов правий уряд генерала А.Вайтояну, більше схильний зважати на позицію держав Антанти у визначенні зовнішньополітичного курсу. Однак навіть коли наприкінці вересня 1919 р. Вища рада Антанти проголосила військово-санітарну блокаду УНР, із Румунії до України продовжували надходити незначні партії військового та санітарного майна. Так, 19 жовтня в районі міста Атаки на Дністрі головний отаман С.Петлюра особисто оглядав військове спорядження, обладнання для шпиталів і медикаменти, що надійшли з Румунії. Його зустріли представники Бухареста, у тому числі й посланець військового міністерства майор Ледорх⁶⁸. 21 жовтня з-за Дністра до Кам'янця-Подільського прибув військовий транспорт із боєприпасами (480 тис. рушничних набойів, 1,2 тис. гарматних снарядів)⁶⁹. Проте розширити обсяги поставок не дозволяв нагляд дипломатичних місій держав Антанти в Бухаресті, попереджених про можливість українсько-румунської співпраці російським білогвардійським представником генералом А.Геруа⁷⁰.

Уряд УНР покладав значні надії на спорадичні контакти з Румунією, сподіваючись поступово розширити їх та розірвати кільце торговельної блокади. Із цією метою Директорія навіть готова була забути про анексію Бессарабії, порушення румунами домовленості під час відступу Південної групи української армії та окупацію Покуття. Проте поразка УНР у війні з російськими білогвардійцями в листопаді 1919 р. перекреслила ці сподівання. Характерно, що навіть у тих умовах денікінці продовжували звинувачувати Бухарест у підтримці українського уряду. Так, у середині листопада генерал А.Денікін заявив британському представникові генералові Гольману, що «при існуючому становищі на фронті було б великим полегшенням, якби визначилося ставлення румун та ставлення до Петлюри, оскільки це дало б змогу вивільнити щонайменше тисяч двадцять військ для перекидання на північний фронт, що значно б зараз полегшило становище»⁷¹.

Зазнавши важкої поразки від денікінців, українські війська змушені були відступати на Волинь. Білогвардійське командування припускало, що розбита в боях армія УНР шукатиме притулку на території Румунії. 27 листопада 1919 р. А.Денікін упевнено заявив Гольману, що під ударами російських військ «Петлюра відступає до Бессарабії»⁷². Однак на той час українське керівництво вже остаточно зробило ставку на порозуміння з II Річчю-посполитою. Головний отаман С.Петлюра на початку грудня 1919 р. виїхав до Варшави, щоб визначити умови українсько-польського союзу, а війська Директорії вирушили у Перший зимовий похід.

Отже, Румунія була не лише одним із найближчих сусідів відродженої в 1917–1918 рр. української держави, а й мала спільного з нею противника – радянську Росію. Однак ця обставина не відіграла вирішальної ролі у відносинах між країнами в 1919 р. Для румунського уряду політика територіальних захоплень виявилася більш пріоритетною, ніж налагодження добросусідських відносин з Україною. Водночас, незважаючи на загрозу більшовицького вторгнення, Бухарест утримувався від будь-якої співпраці з УНР з огляду на негативне ставлення держав Антанти до української незалежності, територіальні суперечки з Україною, а також загальну політичну нестабільність режиму Директорії. Спорадичні контакти між УНР та Румунією, що мали місце впродовж всього 1919 р., так і не переросли в налагодження дипломатичних зв'язків чи хоча б у військову співпрацю. Навпаки, привласнення румунами українського військового майна у квітні 1919 р. ослабило війська Директорії, що саме вели кровопролитні бої з більшовиками. Проте потрібно відзначити, що уряд УНР зі свого боку також не докладав значних

зусиль для налагодження контактів із Румунією. Відсутність чіткої стратегії у відносинах із Бухарестом, непрофесіоналізм окремих представників вітчизняної дипломатії значною мірою перешкодили досягненню порозуміння між обома державами для боротьби проти спільного ворога. Але якщо для Румунії в найближчій історичній перспективі це не мало помітних наслідків, то для Директорії стало ще одним важливим чинником її поразки.

¹ Див.: *Дорошенко Д.* Децю про закордонну політику Української Держави в 1918 році // *Хліборобська Україна*. – 1920/1921. – Зб.2/4. – С.49–64; *Копиленко М., Копиленко О.* Зовнішня політика Центральної Ради // *Політика і час*. – 1992. – №11/12. – С.68–72; *Проданюк Ф.* Дипломатія держави гетьмана Павла Скоропадського // *Там само*. – 1996. – №5. – С.62–69 та ін.

² *История Румынии*. – Москва, 1950. – С.444.

³ *Шульгин О.* Сторінки споминів (на смерть Яна Братіану) // *Тризуб*. – 1927. – Ч.46 (104). – С.9.

⁴ Див.: *Хотинское восстание: Сб. док. и мат.* – Кишинёв, 1976. – 444 с.

⁵ *Шульгин О.* Указ. праця. – С.9–10.

⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Док. і мат.: У 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.146.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3540. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.12; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.418–419.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.581. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1; ЦДАВО України. – Ф.3540. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.13.

⁹ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.428.

¹⁰ Директиви командования фронтов Красной армии (1917–1922): Сб. док.: В 4 т. – Т.ІІ. – Москва, 1972. – С.183.

¹¹ Директивы Главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. док. – Москва, 1969. – С.214.

¹² *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. – Т.3. – Москва, 1932. – С.245; *Деникин А.* Очерки русской смуты. – Т.4/5: Вооружённые силы Юга России. – Москва, 2005. – С.415.

¹³ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2653. – Арк.66; Ф.581. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.3; ЦДАВО України. – Ф.2439. – Оп.1. – Спр.2а. – Арк.102; Ф.2249. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.2а. – Арк.2.

¹⁵ Там само. – Ф.2192. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.3 д.

¹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2653. – Арк.61зв. – 62.

¹⁷ Див.: *Ковальчук М.* Поразка й відступ південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. // *Військово-історичний альманах*. – 2008. – Ч.1 (16). – С.15–37.

¹⁸ *Клавинг В.* Гражданская война в России: белые армии. – Москва; Санкт-Петербург, 2003. – С.130; *Деникин А.* Указ. соч. – С.416; *Kawalec T.* Historia IV-ej Dyzwizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie. – Wilno; Kraków; Łódź, 1921. – S.20–23.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.2–3.

²⁰ Там само. – Арк.4; Спр.3. – Арк.1, 5.

²¹ Там само. – Спр.19. – Арк.10зв.

²² Там само. – Арк.24; Ф.1078. – Оп.5. – Спр.5. – Арк.7.

²³ Там само. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.11; Спр.2а. – Арк.4.

²⁴ Там само. – Арк.23.

²⁵ Там само. – Арк.25; *Прокопович Є.* Життєпис генерала Є.Мешковського // *Героїчний бій під Чорним Островом*. – Торонто, 1961. – С.22.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.2а. – Арк.8.

²⁷ Там само. – Арк.5.

²⁸ Там само. – Арк.9.

²⁹ Там само. – Арк.12.

³⁰ Там само. – Спр.19. – Арк.41зв.

- ³¹ ЦДАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2653. – Арк.67 зв. – 68.
- ³² Там само. – Арк.68 зв.; *Криловецький І.* Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби // За державність. – 36.10. – Торонто, 1904. – С.227; *Савченко В.* Світлій пам'яті героя // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С.90; *Панченко І.* Харківський Слобідський кіш // Вісті комбатанта. – 1969. – Ч.2 (38). – С.35; ЦДАВО України. – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.55 зв. – 56.
- ³³ *Антонов-Овсєенко В.* Записки о гражданской войне. – Т.4. – Москва, 1933. – С.37–48.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.2 а. – Арк.9; Спр.3. – Арк.6; Спр.19. – Арк.41 зв.; Ф.4018. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.55 зв. – 56; *Криловецький І.* Указ. праця. – С.227; *Савченко В.* Указ. праця. – С.90; *Панченко І.* Указ. праця. – С.35; *Антонов-Овсєенко В.* Указ. соч. – С.37–48.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.6.
- ³⁶ *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – С.369.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.56–56 зв.
- ³⁸ Там само. – Арк.53–54.
- ³⁹ ЦДАЛ України. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.7. Наведені дані є результатами підрахунків генерала В.Зелінського, зроблених уже після залишення Бессарабії українськими військами. За даними ж генерала М.Капустянського, в південного угруповання армії УНР румуни відібрали 40 ешелонів із військовим майном – 80 гармат, близько 700 кулеметів, 15 тис. рушниць, 7 млн рушничних набоїв, 34 тис. гарматних снарядів, 2,5 тис. ручних гранат (див.: *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). – Кн.1 (ч.І і ІІ). – Мюнхен, 1946. – С.37). Наведені М.Капустянським цифри повторюють у своїх працях більшовицький військовий діяч В.Антонов-Овсєенко (див.: *Антонов-Овсєенко В.* Указ. соч. – Т.4. – С.287) та генерал армії УНР О.Удовиченко (див.: *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921. – К., 1995. – С.60) з тією лише різницею, що в останнього йдеться вже про 140 ешелонів. На нашу думку, саме звіт В.Зелінського дає змогу встановити справжні розміри втрат українського військового майна, захопленого румунами у квітні 1919 р.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.10 зв. – 11.
- ⁴¹ *Литвин М.* Указ. праця. – С.369.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.56 зв.; Ф.1078. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.143–144, 149.
- ⁴³ Centralne Archiwum Wojskowe (Warszawa; далі – САВ). – І. 380. 2. 93. – *Кедровський В.* 1917 рік. – Вінніпег, 1967. – С.15.
- ⁴⁴ *Косенко І.* Подільський наступ року 1919 (Сторінка із спогадів) // Тризуб. – 1935. – Ч.21/22 (475/476). – С.16.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.144.
- ⁴⁶ ЦДАЛ України. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.9 зв.
- ⁴⁷ САВ. – І. 380. 2. 93; *Кедровський В.* 1917 рік. – С.16.
- ⁴⁸ ЦДАЛ України. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.9.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.58.
- ⁵⁰ *Шанковський Л.* Українська галицька армія. Воєнно-історична студія. – Л., 1999. – С.152; *Литвин М.* Указ. праця. – С.370.
- ⁵¹ *Hupert W.* Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyńia w roku 1919. – Lwów; Warszawa, 1928. – S.87, 90–95.
- ⁵² *Прокопович Є.* Указ. праця. – С.23.
- ⁵³ *Антончук Д.* Вапнярська республіка // За державність. – 1939. – 36.9. – С.163.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.417.
- ⁵⁵ Там само. – Ф.2249. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.59.
- ⁵⁶ Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1979. – С.355.
- ⁵⁷ *Прокопович Є.* Указ. праця. – С.24–25.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.10.
- ⁵⁹ *Удовиченко О.* Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. – Т.І: Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С.103.
- ⁶⁰ Румунські гості в Кам'янці // Український козак. – 1919. – 10 серпня. – Ч.27. – С.2.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.270. – Арк.22–24 зв.

⁶² Денник Начальної команди Української галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С.268–269.

⁶³ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.7027. – Оп.1. – Д.2. – Л.10–11.

⁶⁴ *Brinkley G.* The Volunteer Army and the Allied Intervention in South Russia 1917–1921. – Notre Dame, 1966. – P.210; *Процик А.* Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С.41.

⁶⁵ Columbia University, New York. – Rare Book and Manuscript Library. – Archive of Russian and Eastern European History and Culture. – Bakhmeteff Archive. – Denikin's papers. – Письмо Ф.Родичева Национальному центру 18 сентября 1919 г. – Р.1.

⁶⁶ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.39540. – Оп.1. – Д.154. – Л.18.

⁶⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.123. – Арк.75; Спр.122. – Арк.12, 19 зв.

⁶⁸ Див.: *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.182.

⁶⁹ Денник Начальної команди Української галицької армії. – С.269.

⁷⁰ ГАРФ. – Ф.446. – Оп.2. – Д.45. – Л.140.

⁷¹ Библиотека-фонд «Русское зарубежье» (Москва). – Ф.1. – Оп.1. – Ед.хр. Е-147. – Л.101.

⁷² Там же. – Л.106. Див. також: РГВА. – Ф.39666. – Оп.1. – Д.40. – Л.178; Д.41. – Л.55; ГАРФ. – Ф.446. – Оп.2. – Д.45. – Л.233.

On the base of the archival documents and memoirs of contemporaries the author investigates the relations between Rumania and Ukrainian People's Republic in 1919 and the attempts of the Ukrainian-Rumanian military collaboration, analyses treatment of Rumanian state leaders for «Ukrainian question».

Т.Д.Гошко*

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ – ІНІЦІАТОР СПІВПРАЦІ ГАЛИЦЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ІЗ ВУАН

У 1928 р. Іван Крип'якевич надіслав Михайлові Грушевському записку, в якій виклав широку програму співробітництва галицьких дослідників із ВУАН у царині історичних наук (документ публікується у статті). Передісторія цього проекту, його зміст та спроби реалізації розглянуті на тлі історії співпраці Історичної секції ВУАН із західноукраїнськими вченими. Унаслідок репресій початку 1930-х рр. більшу частину намірів І.Крип'якевича та М.Грушевського, зокрема ідею створення галицької групи вчених у системі ВУАН, так і не було реалізовано.

У родинному архіві Крип'якевичів зберігається ґрунтовна записка Івана Петровича, надіслана до Києва восени 1928 р., в якій йдеться про розширенню співробітництва киян із галицькими дослідниками, насамперед, у царині регіональних студій, та «уведення їх у постійну норму і більш широку систему»¹, тобто створення постійної групи ВУАН у Галичині. Утім, ця ідея, більшою мірою, не була ані новою, ані несподіваною.

У грудні 1873 р. у Львові виникло Літературне товариство імені Шевченка, яке вже в 1892 р. реорганізувалося у Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), котре й стало практичним прообразом, моделлю майбутньої офіційної Всеукраїнської академії наук. Власне, так оцінював його М.Грушевський, виступивши з нагоди ювілею ВУАН із програмною статтею «Три академії»: «Наукове товариство імені Шевченка дійсно перетворилось в поважну наукову установу і в початку ХХ століття придбало собі в науковому світі ролю і значіння фактичної, хоч і безпритульної, української академії»². Таким чином, «постулят Української академії наук як маніфестація культурної і національної рівноправності українського народу з іншими культурними націями був виставлений з кінцем 1880-х рр., після того, як протягом 1860–1880-х рр. завели свої академії майже всі слов'янські народи»³. Орієнтувалися вони не на берлінсько-петербурзький взірець із пріоритетом математично-природничих наук, а на французько-бельгійську систему з перевагою історично-мистецьких дисциплін. Зокрема, 1866 р. було засновано Югославську академію наук, 1871 р. у Польську академію наук перетворено Краківське наукове товариство, 1886 р. з Сербського наукового товариства постала Сербська академія наук, 1889 р. засновано Чеську академію наук і мистецтв, 1911 р. в академію наук перетворено Болгарське наукове товариство. До цієї справи доклали зусиль провідні українські вчені, що стали виразниками сили національного духу.

У лютому 1889 р. львівська «Правда» повідомила про намір перетворити Літературне товариство імені Шевченка в наукову інституцію, «заложити при тім суто науковий орган і добитися від австрійського уряду перетворення його в Українську академію наук». Однак у дійсності «не передбачалось ніяких перспектив для перетворення її в офіціальну академію в рямцях австрійської конституції»⁴. Як відомо, Українську академію наук таки було створено, щоправда лише у 1918 р., і то не у Львові, а в Києві. Повернув-

* Гошко Тетяна Дмитрівна – канд. іст. наук, доцент кафедри класичних, візантійських та середньовічних студій Українського католицького університету (Львів).

E-mail: hoshko@ucu.edu.ua

пись із-за кордону в 1924 р. М.Грушевський значною мірою відкоригував структуру й загалом роботу інституції, збагативши та наповнивши її новими силами і напрямами.

На той час історичні установи ВУАН було «поділено між два організуючі центри: Історично-філологічний відділ та Історичну секцію (не рахуючи історично-юридичних комісій Соціально-економічного відділу)». Кожен із них мав свою галузь і методи дослідження, специфічну структуру. Загалом на 1928 р. перший (Історично-філологічний) відділ складався з 39 комісій, інститутів, комітетів і музеїв. При ньому функціонували наукові товариства: Історичне товариство Нестора-літописця, Історично-літературне товариство (С.Єфремов), Товариство дослідів української історії, письменства і мови в Ленінграді (В.Перетц), що пізніше перетворилось у філію ВУАН, як, зрештою, і наукові товариства Полтави, Одеси, Катеринослава, Кам'янця-Подільського⁵.

Оскільки М.Грушевський, слідом за В.Антоновичем, надавав великого значення історичному районознавству, вважаючи, що «історія України єсть сума земель, які зформувалися під впливами географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов»⁶, то за його ініціативи у середині 1920-х рр. при Історичній секції у складі Кафедри історії українського народу було створено регіональні комісії⁷ (Комісія дослідження історії Києва та Правобережжя (перша назва – Комісія старого Києва), Комісія Лівобережжя і Слобожанщини, Комісія Полудневої (Степової) України та Комісія дослідження історії Західної України)⁸, що мали не лише розширити ареал дослідницької праці вчених, але й залучити до роботи нові наукові кадри з периферії, тобто, не номінально, а реально перетворити ВУАН на всеукраїнський науковий осередок. На думку М.Грушевського, ці комісії мали становити «асоціацію історичного районознавства України, що ставлять своїм завданням спільними силами – академічного осередка і місцевими, розвивати дослід тих історично-даних районів, з яких складалася українська земля в минулому і дає їх відчувати у сучасному»⁹. З останньою із перелічених комісій пов'язана наукова діяльність І.Крип'якевича.

Проект створення Науково-дослідної кафедри історії України (НДКІУ), однією із ключових складових якої мала стати секція з вивчення історії Західної України, належав М.Грушевському, який починав свою наукову діяльність у Галичині, організовував тут наукові інституції і налагоджував дослідницьку роботу. Але в остаточному варіанті структури НДКІУ, затвердженому постановою президії Укрголовпрофосвіти Народного комісаріату освіти УСРР від 24 жовтня 1924 р. (як і в першому, від 8 липня 1924 р.) ця секція відсутня¹⁰. І хоча Науковий комітет НКО УСРР у своїй постанові від 19 серпня 1924 р. визнав за недоцільне створення цих комісій, спільне зібрання ВУАН вирішило організувати їх коштом академії (протокол від 29 вересня 1924 р.). Проте серед цих установ Комісія дослідження історії Західної України ще не згадується. Лише на кінець 1925 р. маємо дані про її перших співробітників, відтак можна говорити про фактичне створення¹¹. Як вважає Т.Папакіна, комісія від початку мала особливий статус, оскільки вона повинна була встановити контакти з науковими установами й окремими вченими не тільки тих частин Західної України, які перебували в межах УСРР, але й тих, що ввійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини, щоби спільно досліджувати історію соціального, економічного й політичного розвитку всіх українських земель «по той бік кордону», «ув'язати наукову працю цих порізаних політичним кордоном земель в одну цілість»¹².

Науковий центр Комісії дослідження історії Західної України ВУАН перебував не у Львові, очолював її М.Грушевський, а співголовою був тодішній голова НТШ К.Студинський. З інституцією співпрацювали такі галицькі дослідники, як М.Возняк, Ф.Колесса, М.Кордуба, І.Крип'якевич, В.Герасимчук, І.Свенціцький, В.Щурат та ін. І це мало неабияке значення, адже у самому Києві робота комісії ускладнювалася тим, що тут було обмаль літератури про Західну Україну. А за час існування, завдяки К.Студинському, інституція придбала для комплектації бібліотеки Історичної секції ВУАН цінну збірку галицької преси – «Діло», «Свобода», «Руслан», «Галичанин», «Слово», «Буковина», «Вперед», «Світ», «Правда» тощо¹³.

Загалом комісія проводила чималу роботу. Так, із нагоди століття першої збірки українських пісень М.Максимовича у жовтні 1927 р. Історична секція ВУАН за участю комісії Західної України скликала Галицько-український науковий з'їзд, на якому з доповідями виступили галицькі вчені К.Студинський, Ф.Колесса, О.Макарушка, М.Лозинський¹⁴. Для особистих контактів і відвідин радянської України західноукраїнські діячі взагалі досить часто використовували найрізноманітніші ювілеї, які відзначалися в рамках ВУАН, чи підготовлені академією конференції.

Перші плоди співпраці київських і галицьких дослідників комісія презентувала у вигляді 1-го тому збірника «Матеріали до культурної й громадської історії Західної України», що містив листування І.Франка та М.Драгоманова за 1877–1895 рр. До впорядкованого М.Возняком видання ввійшло 347 листів із колекції автографів НТШ та Українського національного музею у Львові¹⁵.

Реальною і важливою частиною роботи комісії було складання бібліографії економічного, соціального, культурного життя Галичини, яка мала охопити перш за все довоєнну літературу (1901–1915 рр.). Скласти її доручили співробітникові інституції В.Дорошенку. Бібліографічна робота зацікавила галицьких учених, адже вона відразу могла дати відчутний результат. Без таких, здавалося б, рутинних студій не можна було говорити про розробку будь-якої тематики стосовно Західної України. Восени 1928 р. з ініціативи М.Грушевського в редакції «України» відбулися наради співробітників часопису. 5 жовтня на першій із них ішлося про створення розділу «Бібліографічний реєстр» (у цей час при раді академії розпочала роботу Бібліографічна комісія, але, як зазначалось у «Короткому звідомленні про діяльність установ ВУАН за 1928 р.», «ця установа ще не встигла широко розгорнути своєї діяльності і пробує в стадії організації»¹⁶) з переліком усіх праць з українознавства – наукових, науково-популярних та популярних, надрукованих у поточному році українською мовою. На наступній нараді обговорювалося питання про те, як залучити до формування реєстрів зарубіжних видань співробітників із-за кордону¹⁷.

Галичани долучилися до справи складання оглядів і реєстрів для часопису «Україна», в якому був окремий розділ про досягнення української науки – «Бібліографічний огляд». У цьому ж був задіяний і І.Крип'якевич, який саме налагоджував співпрацю з ВУАН і поновив контакти з М.Грушевським. Щоправда, ще в 1927 р. І.Крип'якевич залучився до роботи Комісії біографічного словника, якою керував С.Єфремов. Про це не без певних заздрощів згадає М.Грушевський у листі К.Студинському від 29 листопада 1927 р.: «Оногди на засід[анні] Іст[орико]-філ[ологічного] відділу подав Єфр[емов] до відома, що до Комісії біограф[ічного] словника (голова Єфр[емов], керівник Могилянський) зголосився Крип'якевич як співробітник, і ком[ісія] проголосила затвердити його нештатним співроб[ітником]. Отже, паралельно з

співроб[ітниками] львівськими, ув'язаними з нашими установами, починається ув'язка з ефремівськими¹⁸».

Лише у квітні 1928 р. І.Крип'якевич налагоджує листування з М.Грушевським (за неповні три роки надіслано 49 листів)¹⁹. Власне, з того часу розгортається його співробітництво з Історичною секцією ВУАН і Науково-дослідною кафедрою історії України. Принагідно слід зазначити, що співробітництво І.Крип'якевича з академією у цей час не обмежувалось Історичною секцією та Комісією біографічного словника – він брав участь у виданнях Українського наукового інституту книгознавства, Українського бібліологічного товариства в Києві та Українського географічного інституту у Харкові²⁰.

Саме восени 1928 р., коли М.Грушевський започаткував бібліографічні студії в рамках видання часопису «Україна», І.Крип'якевич і звернувся до нього із пропозицією про розширення співробітництва, тобто створення постійної групи вчених під егідою ВУАН у Галичині: «Для доцільної організації дослідів потрібний організаційний центр у Львові, що стояв би у постійних зв'язках з комісією Західної України у Києві». Вочевидь, це мав би бути науковий осередок на кшталт того, що існував у Вінниці під орудою В.Отамановського²¹.

Ця записка І.Крип'якевича була надіслана до Києва, але, мабуть, основні її ідеї так і залишилися нереалізованими. Те, що М.Грушевський ознайомився з цим документом, видно насамперед з одного із його листів до І.Крип'якевича: «Два листи Ваші дістав – з рец[ензією] на Пастернака і з запискою. Прочитав її й листа з великим зацікавленням. Дуже спочуваємо заснованню львівської групи співробітників Істор[ичної] секції, зокрема комісії Зах[ідної] України, притягненню провінціальних співробітників, і дуже радий, що Ви хочете сим зайнятися. Позволю тільки звернути Вашу увагу, що годилось би вести се в контакт з професором Студинським, котрий являється співголовою комісії Зах[ідної] України і взагалі діяльним нашим співробітником. Не випадає вести сього поза ним – хоч фактично вестимете се Ви; може б, Ви побачилися з ним і побалакали про сі пляни»²².

Згадує про цю справу М.Грушевський і в листуванні зі К.Студинським (14 жовтня 1928 р.), намагаючись налагодити безпосередні переговори двох дослідників: «Крип'якевич виявляє охоту розширити роботу на провінції і у Львові в зв'язку з ком[ісією] Зах[ідної] України й Історичною секцією взагалі. Я радив йому порозумітися з Вами, як спів-головою комісії Зах[ідної] Укр[аїни]. Ухвалили ми завести в «Укр[аїні]» бібліографію (побіч критики) і я до того захожую його і В.Дорошенка»²³.

Однак М.Грушевський не вважав пріоритетним створення постійної групи галицьких учених у складі ВУАН, а саме це було основною ідеєю записки І.Крип'якевича, що сприймалася у Києві радше як завдання на перспективу. Натомість на перший план виходило виконання окремих практичних програм і спорадична співпраця з істориками Західної України, яка розгорнулася значно раніше, і зараз ішлося про її можливе розширення. Зокрема, у згаданому листі до І.Крип'якевича М.Грушевський обговорював такі плани найближчого співробітництва з окремими дослідниками з Галичини: «Далі – у нас піднято питання про заведенне бібліогр[афічної] реєстри в *Укр[аїні]* – нові книги і статті, для Зах[ідної] Укр[аїни], Польщі, може ще яких небудь країн було б цінно, щоб Ви і К^о взяли се на себе. Матер[іальна] вигода при тім повні можлива – детальніш поговоримо про се при побаченню»²⁴.

У рамках цієї роботи І.Крип'якевич склав бібліографію Холмщини. Крім того, як зазначалось у звіті комісії за 1932 р., її співробітники пра-

цювали над бібліографічною картотекою Західної України. Знову ж таки як один із найактивніших співробітників виявив себе тут І.Крип'якевич, залучений М.Грушевським до так і нереалізованого проекту «Підручна бібліографія української історії». Було виготовлено і надіслано до Києва 1400 бібліографічних карток – виглядає, що спільно з дійсним членом НТШ М.Андрусяком. Свідченням цього є лист М.Грушевського до свого львівського колеги від 1 січня 1929 р., де, поряд з іншими речами, ідеться про фінансові розрахунки ВУАН зі львівськими співробітниками: «На прислані Вам 70 дол[арів] прошу прислати квіт: за 1400 карток для картотеки бібліографії української історії Всеукраїнської акад[емії] наук 140 карбованців одержав др. Іван Крип'якевич, 20 грудня 1928 року (скільки з того піде Андрусяку, а скільки лишиться Вам прошу мене ласкаво повідомити)»²⁵. Щоправда, тут немає повної ясності. Зокрема, київська дослідниця Т.Папакіна, посилаючись на звіт комісії за 1932 р., твердить про 1000 бібліографічних карток із літературою про Західну Україну, які підготували співробітники комісії²⁶. Принагідно слід зазначити, що інтерес до бібліографії українознавства був у І.Крип'якевича досить тривалим і знаходив своє практичне втілення²⁷.

Видається, що ідея створення галицької групи вчених у системі ВУАН так і не була реалізована. Утім, Р.Крип'якевич упевнено стверджує про організацію у Львові сталої «групи співробітників Історичної секції та Комісії Західної України ВУАН»²⁸ (а саме такою була основна пропозиція І.Крип'якевича). Підтримує цю думку і О.Рубльов²⁹. Однак посилається Р.Крип'якевич на лист від 9 жовтня 1928 р., де йдеться лише про окремі, спорадичні, контакти. В інших документах та в листуванні І.Крип'якевича й М.Грушевського ми не бачимо даних про таку групу. А оскільки про неї немає інформації й у фінансових звітах, то з повним правом можемо припустити її фактичну відсутність. До речі, інші дослідники теж не згадують про таку групу галицьких учених у складі ВУАН. Можливо, основною перешкодою в реалізації цієї цікавої і потрібної пропозиції І.Крип'якевича були фінансові труднощі, які супроводжували академію від початку її існування, але у другій половині 1920-х рр. стали ще серйознішими. І пов'язано це було не стільки з проблемою нестачі коштів у державі (хоча й це не можна відкидати), скільки з ідеологізацією наукової сфери та встановленням певних ідеологічних пріоритетів для ВУАН. Із цього приводу М.Грушевський у серпні 1928 р. писав до Львова: «Все головно залежить від того, який буде бюджет академії в 1928/9 – а се ледве чи будем знати скорше 1.І.[1]929. Тоді будемо знати, чи 33%, полишені І відділу, будуть означати збільшенне, чи status quo, чи крок назад. Коли не буде збільшення, то се означає утрату ваги радянського осередку в загальноукр[аїнському] життю. Жаль, але нічого не зробиш проти гасла – академія повинна служити індустріалізації, зв'язатися з промисловими центрами і т.д.»³⁰. Ще більшими виявились валютні труднощі («Ми попали в такий валютний клопіт, як я й не сподівався! Подавши завчасу всякі заявки, думали, що сього року не будемо мати такого клопоту, як торік, а маємо ще гірший! В листопаді замість сподіваної тисячі дістали на 150 дол[арів], а вчора прийшла ліцензія – на сто! Прийшлося розділити її на мікроскопічні порції»³¹), адже прірва конфронтації з рештою світу поглиблювалася, «залізна завіса» міцнішала. Переслати долари за кордон ставало дедалі складніше, а це утруднювало роботу з закордонними дописувачами, обмін літературою, а, відтак, гальмувало наукову роботу академії. Тому М.Грушевський змушений був звертатися з проханням зберігати валюту, виручену від продажу академічних видань за кордоном, щоби надалі використати її при купівлі іноземної літератури для наукової роботи в радянській

Україні. Відповідно, академія скорочувала кошти на запрошення в УСРР закордонних дослідників. Із тими ж труднощами зіткнувся й І.Крип'якевич.

Слід зауважити, що галицькі вчені, співпрацюючи з ВУАН, неодноразово відвідували Київ. Це зміцнювало співробітництво, розвивало індивідуальні взаємини вчених, що часто мали своє продовження у подальшому. Про таку поїздку залишилися цікаві спогади самого І.Крип'якевича: «Відпустку я використав на поїздку на радянську Україну. Дістав я запрошення від акад[еміка] М.Грушевського на археографічну нараду, міністерство освіти дало дозвіл, добув я паспорт і виїхав “за кордон” весною 1929 р. В Києві я передовсім відвідав Академію наук. Відділи не були тоді поділені на інститути, як тепер, в кожному відділі було безліч секцій, комісій, комітетів і т.д. В міру можливого творено нові установи і академія виглядала як будинок з різномірними добудовками і причіпками.

Автономний устрій мала Історична секція, яка з Українського наукового товариства перейшла до академії і мала кільканадцять комісій і комітетів, в яких працювало, мабуть, більше сотні людей. *Грушевський і тут виявився чудовим організатором і зібрав коло себе багато спеціалістів і початкуючих дослідників. Я мав на Іст[оричній] секції реферат з моєї праці про державу Б.Хмельницького*³². Мав і розмови з Грушевським в його будинку при [Паньківській] вул.: він з незвичайним завзяттям висловлювався проти німців, що 1918 р. “Україні вбили ніж в плечі”, остерігав щоб не рахувати на куркульство, що все йде на руку чужим інтересам і радив з НТШ у Львові “не знімати прапора академії наук”. На жаль, Гр[ушевськи] й виїздив тоді до Москви, разом з Перетцом, і я відвозив його до Коростеня, щоб продовжати розмови»³³.

Особливо важливими для І.Крип'якевича, та й Галичини загалом, були індивідуальні контакти з ученими – співробітниками ВУАН, причому не лише істориками: «Побачився я з різними молодшими істориками; зі старшого покоління, коротенько зустрівся з Багалієм, Василенком і Кордтом. Дуже симпатичне вражіння зробив на мене економіст ак[адемік] Воблій; він оповідав мені, що на довший період років укладає собі плян праці і виконує його. Познайомився з молодими письменниками і літераторами. В якійсь установі мав я доповідь про екслібрис і нав'язав зв'язок з київськими збирачами. Бував я на засіданнях Комісії історії укр[аїнського] права, яку провадив ак[адемік] Василенко – були там видатні спеціалісти, і я мав вражіння, що це найкраще зорганізована установа академії, і що до людей, і що до методів»³⁴.

Іздив я також до Харкова, до географічного інституту, відвідати Ст.Рудницького; інститут мав небагато робітників (м.ін. працював там старший галицький географ Величко) і не знати було доброї організації. Я залишив в інституті велику карту держави Б.Хмельницького, але вона десь там запропастилася. Харків робив дивне вражіння тим, що поруч з новочасними хмародерами (як будинок промисловості) стояли старосвітські доми, криті чи не дахівкою, старі церкви і т.д.»³⁵.

Загалом, М.Грушевський високо цінував роботу І.Крип'якевича і співробітництво з ним. Саме тому 29 січня 1929 р. він ухвалив рішення клопотатися перед Наркомосом УСРР про затвердження І.Крип'якевича дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України в Києві (для останнього це було важливо і в матеріальному плані, оскільки над ним нависла реальна загроза звільнення з польської гімназії, де він на той час викладав). Користь для кафедри окреслив сам М.Грушевський у записці: «Тому не тільки для наукової праці кафедри, як і для утримання зв'язку з науковими робітниками Західної України він був би дуже цінним: він міг би не тіль-

ки помагати членам кафедри в використуванні матеріалів Західної України, але і втягати місцеві наукові сили в процес нової наукової праці радянської України». Постановою від 1 жовтня 1929 р. Укрнаука НКО УСРР затвердила І.Крип'якевича дійсним членом кафедри. Як стверджує О.Юркова, це було останнє перед закриттям кафедри у вересні 1930 р. затвердження її дійсного члена³⁶.

Це вже були складні часи для ВУАН (надто недовгим виявився період українізації та сприяння розвитку української науки), і співпраця з галицькими істориками так і залишилася на попередніх позиціях. Здавалося, єдиним реальним проектом на той час був план видання збірника «Західна Україна». По суті, саме це і стало єдиним дійсним, але безрезультатним утіленням пропозиції І.Крип'якевича. Про це ж, власне, у 1930 р. писав М.Грушевський: «Одним з конкретних завдань могла б бути підготовка збірника (порайонного) *Західна Україна*: в Держ[авному] вид[авництві] України зайшла зміна з зміною голови видавництва, новий включив у плян видав[ицтв]а збірник *Полуд[нева] Укр[аїна]*, і се дає надію на видання зб[ірника] *Західна Укр[аїна]*»³⁷. Як вважає Ф.Стеблій, саме під час візиту І.Крип'якевича до Києва було узгоджено концепцію видання³⁸.

Слід зазначити, що запропонована І.Крип'якевичем програма співробітництва була надзвичайно обширною й мала охопити всі гуманітарні сфери, які тією чи іншою мірою мали поступ у Галичині, насамперед у рамках роботи окремих комісій НТШ. Культурно-історична комісія, Комісія історичної писемності та Етнографічна комісія ВУАН мали б, на думку І.Крип'якевича, розгорнути цюнайширшу співпрацю з Етнографічною комісією Наукового товариства імені Шевченка, у першу чергу для збирання матеріалів із регіону Карпат, Полісся і Волині: «Для цього було б потрібно: 1) Постачання до Галичини анкетних листків до різних тем досліді – у більшім числі примірників, щоби можна роздати їх між галицьких збирачів. 2) Установлення окремих стацій для збирання матеріалу в особливо інтересних околицях, нпр. в Жаб'ю для Гуцульщини (є там більше число інтелігентів, що могли б зацікавитись сею роботою), на Бойківщині, Лемківщині, Західнім Поліссю. 3) Популяризація і пропаганда робіт комісій в галицькій пресі, – через газетні статті можна б було увійти у контакт з невідомими збирачами на провінції».

Показово, що І.Крип'якевич пропонував розширити і перевести на постійну основу співпрацю не тільки з науковцями, але і з провінційними дослідниками та місцевими аматорами, що цілком відповідало тим програмним цілям, які ставив М.Грушевський перед регіональними комісіями ВУАН. Подібну співпрацю І.Крип'якевич пропонував для Всеукраїнської археологічної комісії та Археологічної секції ВУАН із музеєм Наукового товариства імені Шевченка, які мали б досліджувати пам'ятки не лише Галичини, але, за участі місцевих кадрів, і Західної Волині та Холмщини. Відповідно, із роботою цих комісій та Національного музею у Львові мала бути пов'язана співпраця у царині мистецтвознавства, іконопису та архітектури. Причому, цілком реальною в її рамках могла бути інвентаризація галицької мистецької старовини, якою у Львові, як зазначав І.Крип'якевич, уже займався М.Голубець.

Таку ж інвентаризацію, але вже письмових джерел, мали б розгорнути для порайонних комісій Правобережної, Лівобережної і Полудневої України, галицькі археографи та історики. Це мали б бути «не раз важні джерела, що переховуються в галицьких і польських архівах; особливо в часи австрійсько-німецьких і польських наступів на Україну захоплено й перевезено до Галичини і Польщі цілі локальні архіви з Правобережжя. Інвентаризація

тих польських "ревіндикацій" може мати велике значіння для порайонних дослідів, що ведуться у Києві. Для прикладу згадаю, що є в Галичині церковні візитації Чигирини і Суботова, старі види і пляни міст Східної України, багаті матеріали до історії Поділля й ин.». Принагідно слід наголосити, що, на превеликий жаль, така каталогізація й інвентаризація письмових та матеріальних джерел, незважаючи на свою важливість, не проведена і донині.

Справді, для реалізації настільки широкої програми співробітництва галицьких і київських науковців необхідні були чималі кошти, і вони мали бути закладені у бюджетному фінансуванні академії. Про необхідність такої регулярної «фінансової підмоги», у першу чергу для продовження розкопок, розпочатих галицькими археологами в рамках роботи музею Наукового товариства імені Шевченка, говорить у своїй записці І.Крип'якевич. А це, як зазначалося вище, з огляду на матеріальне становище ВУАН та ідеологічний імператив УСРР наприкінці 1920-х рр., уже було неможливим.

Найширшу програму майбутнього співробітництва І.Крип'якевич накреслював для комісії Західної України, що, зрештою, було цілком зрозумілим і логічним, адже, за задумом М.Грушевського, саме в рамках її роботи мали координуватися дослідження з різних напрямів співпраці галичан із киянами. Власне, ця програма згодом відобразилась у планах задуманого ВУАН збірника «Західна Україна»³⁹. Загалом ініціатори проекту розраховували на участь у ньому 62 авторів, у тому числі на 44 автора, з якими було узгоджено 49 тем, 8 таких, для кого визначено лише часові та регіональні рамки дослідження, 5 авторів, теми яких ще не було чітко окреслено і про які ми можемо лише здогадуватися. У підготовці збірника мали брати участь як галичани, так і наддніпрянські дослідники. Як слушно зауважив Ф.Стеблій, «у випадку реалізації даного проекту українська історична наука мала шанс збагатитися надзвичайно цінним набутком – першою ґрунтовною збірною науковою працею з історії західноукраїнських земель, створеною спільними зусиллями вчених Західної України і Наддніпрянщини, яка мала гідно продовжити серію порайонних збірників ВУАН, започатковану під редакцією М.Грушевського виданням *Київ та його околиці* (1925), *Чернігів і Північне Лівобережжя* (1930) й підготованим, але потім знищеним томом *Полуднева Україна*»⁴⁰. Однак ідея нового видання виникла надто пізно, і збірник «Західна Україна» помер, так і не народившись. Та це й не дивно, адже сама ідея його формування з'явилася вже тоді, коли розпочався процес ліквідації окремих комісій регіональних досліджень (так званих порайонних) у складі ВУАН.

На початку 1930-х рр. у системі академії відбуваються численні арешти у рамках сфабрикованої справи «Спілки визволення України», стрімко згортаються контакти з львівським НТШ. У вересні 1930 р. виходить остання, 43-тя, книжка редакovanого М.Грушевським часопису «Україна». Ще листопадово-груднева (1929 р.) сесія Історично-філологічного відділу ВУАН поклала початок реорганізації установ історичного циклу та подальшій їх ліквідації за рішенням березневої (1930 р.) сесії розширеної президії відділу, зокрема й комісії порайонного дослідження історії України. Комісію дослідження історії Західної України було підпорядковано безпосередньо президії відділу. Із 1931 р. розпочався перехід на нові позиції, що відповідали б потребам «соціалістичного будівництва». У науково-дослідну роботу впроваджувалася плановість, доцільність для народного господарства, методологічне «перезброєння» співробітників. Наслідком цієї кампанії та переорієнтації на соціально-економічні рейки стало створення у 1929 р. Комісії для вивчення соціально-економічної історії під керівництвом Д.Багалія⁴¹. Відтоді концеп-

ція збірника «Західна Україна» змінювалася неодноразово. М.Грушевський звернувся до І.Крип'якевича та К.Студинського з проханням збільшити кількість статей «про соц[іально]-екон[омічне] і політичне життя 2-ої половини XIX і поч[атку] XX в. – класову і націон[альну] боротьбу»⁴², адже «комісія чистки поставила жаданне, щоб збірник мав можливо актуальний характер»⁴³. Відтак його план зазнав змін⁴⁴.

8 березня 1931 р. у справі так званого «Українського національного центру» заарештовано керівника Комісії дослідження історії Західної України й Комісії заходознавства та американознавства Ф.Савченка⁴⁵. Це був початок кінця будь-яких наукових контактів західноукраїнських та вчених УСРР. Уже в перших протоколах «вiзнань» Ф.Савченка наукові контакти Історичної секції ВУАН із членами НТШ у Львові зображались як прикриття конспіративних політичних зв'язків у рамках «контрреволюційної організації». Тут же подавалися конкретні прізвища львівських істориків, які нібито з «підривною», а не науковою, метою приїздили до Києва та Харкова⁴⁶.

14 березня 1932 р. на прилюдному засіданні Комісія дослідження історії Західної України постановила переглянути свій склад, поповнивши його «новими пролетарськими силами», у науковій роботі звернути увагу на тематику з «сучасного революційного руху на Західній Україні». Унаслідок цього до тематичних планів комісії було включено, крім культурно-історичних, ще й методологічні теми. Відбулися й значні кадрові зміни. Зокрема, 2 квітня того року на черговому засіданні зі складу комісії «як ідеологічно ворожих пролетарській науці» було виключено В.Герасимчука, І.Крип'якевича, В.Дорошенка, М.Мочульського, Ю.Сіцинського, Р.Роздольського. На цьому ж засіданні введено нових членів – М.Козоріса (з січня 1931 р.), який обійняв посаду голови комісії (обов'язки секретаря виконував О.Павлик, який був її членом з 1930 р.), С.Ткачівського (вів бібліографічну справу), М.Корніловича (з жовтня 1931 р.) та В.Лемешка (з листопада 1931 р.), а згодом – М.Ірчана й І.Ткачука (з квітня 1932 р.)⁴⁷. У 1934 р. січнева сесія ВУАН виключила зі свого складу дійсних членів академії М.Возняка, Ф.Колессу, К.Студинського, В.Щурата – як «ворогів трудящих мас України», а також С.Рудницького – як «активного контрреволюціонера і українського буржуазного націоналіста, відвертого пропагатора в своїх творах поглядів українського фашизму». 21 березня 1933 р. останнього було заарештовано і засуджено на 5 років позбавлення волі (розстріляний 3 листопада 1937 р.). Були страчені В.Бірчак, С.Канюк, М.Лозинський (3 листопада 1937 р.), І.Мондок, О.Павлик (5 листопада 1937 р.). Не уникли розправи і М.Козоріс та М.Ірчан (3 листопада 1937 р.), які ввійшли до складу Комісії дослідження історії Західної України у 1932 р. вже як «нове пролетарське поповнення». К.Студинський загинув за нез'ясованих обставин під час примусової евакуації зі Львова у 1941 р.⁴⁸ Дехто врятувався еміграцією, а декому, як І.Крип'якевичу, І.Карпинцеві, М.Кордубі, І.Шпитковському, пощастило пережити нацистську окупацію і радянську вакханалію, та не вдалось уникнути переслідувань.

Підсумовуючи цей період діяльності київської академії, Л.Винар зазначав: «Роки від 1928 до 1933 були винятково трагічними для ВУАН і взагалі для українського наукового життя. Починаючи від процесу Спільки визволення України (СВУ), систематичної ліквідації історичних установ Грушевського й комісій інших академіків, загальний наступ російських і українських марксистських істориків на Грушевського й інших вчених, які визнавали незалежність наукового дослідження, а вкінці урядова концепція пролетаризації і советизації академії причинилися до тотального знищення незалежної

науки і до перетворення академії у сліпе знаряддя партійної науки [...] це був остаточний кінець Української академії наук і початок "Академії наук УРСР", яка пропагує так звану "партійну науку", що не має нічого спільного з вищою науковою установою»⁴⁹. І в тій оновленій академії не було місця для співпраці з галицькими вченими.

Та все ж можна вважати, що частково плани М.Грушевського і І.Крип'якевича було втілено у життя. За підрахунками Ф.Стебля, на сьогодні відомо 11 текстів, які умовно можна вважати автентичними, оскільки вони друкувалися під час підготовки збірника «Західна Україна», або незабаром після припинення роботи над ним. Із них лише тексти І.Крип'якевича та Р.Роздольського, які були опубліковані пізніше, доопрацьовувалися, хоч їх заголовки, судячи з планів збірника, не змінювалися. Зміст статей ще шести авторів (В.Будзиновського, В.Карповича, І.Крип'якевича, І.Раковського, Ф.Срібного, В.Щурата) можна відтворити за їх публікаціями до 1929 р. Одна стаття збереглась у рукописі. Отже, 18 статей, тобто практично третину збірника, нині можна вважати придатними до відтворення його змісту⁵⁰. Частково підготовлені матеріали було винесено на суд читачів.

Чимало для, принаймні, часткової реалізації цієї дослідницької програми робив сам І.Крип'якевич, причому не тільки в галузі вивчення Галицько-Волинської держави чи історії руху під проводом Б.Хмельницького, але й у царині регіональних студій⁵¹. Більше того, певним утіленням ідеї збірника «Західна Україна» стало серійне видання «З історії західноукраїнських земель», а потім і «З історії Української РСР», що видавалося у 1950-х рр. академічним Інститутом суспільних наук (Львів), директором якого на той час був І.Крип'якевич.

Частина з запропонованих І.Крип'якевичем напрямів наукових студій почала розроблятися останніми роками. Ідеться, перш за все, про археологічну програму, вивчення і видання Галицько-Волинського літопису, західноукраїнського дипломатарію, урбаністичні студії, не кажучи вже про дослідження козаччини – чи не найпопулярнішу серед сучасних істориків тематику. Розпочато ґрунтовні студіювання церковних візитацій як джерела статистичного опису Галичини XVIII ст. Повним ходом іде вивчення західноукраїнської історіографії. Відрадно, що тут українські історики активно співпрацюють із сусідами – польськими дослідниками. Утім, більшою мірою, пропозиція І.Крип'якевича 1928 р. так і залишилася нереалізованою.

ЗАПИСКА

про кооперацію галицьких дослідників з Українською академією наук
в обсягу історичних наук

Розпочаті від пару літ зносини галицьких учених з Українською академією наук та зв'язаними з нею установами, хоч мали характер здебільша випадковий та неперіодичний, виявили велику користь для обох сторін, – зі зростом і поширенням наукової праці по обох боках кордону показується конечним не тільки інтензивне продовження цієї співпраці, але також уведення її у постійні норми і більш широку систему. Подаємо тут замітки, що торкаються історичних наук.

Історичні установи Української академії наук поділено між два організуючі центри: Історично-філологічний відділ та Історичну секцію (не рахуючи історично-

юридичних комісій Соціально-економічного відділу). З огляду на це, що колись – скорше чи пізніше – ці установи для більшої доцільності праці об'єднуються під одною кермою, – обговорюємо історичні комісії, приналежні до обох центрів, разом і всуміш, даючи поділ тільки відповідно до їх наукових завдань.

I. Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності, Етнографічна комісія і в решті Комісія для вивчення звичаєвого права збирають матеріал тим самим шляхом анкет і квестіонарів, і можна говорити про них разом. Через те, що ці комісії предметом дослідження вважають всю українську територію і найбільше матеріалу добувають з околиць з консервативним побутом, – дуже важне для них добути контакт з такими закутами, як Карпатські гори, Полісся і Волинь під польською окупацією, що визначаються багатством архаїчних форм і пережитків. Багато тем, що в останні часи розроблювалися нпр. Культурно-історичною комісією, можна б освітлити ще основніше через притягнення свіжого матеріалу з західних земель, – як нпр.: обрядовість хову і випасу худоби (Гуцульщина!), будова житла, обрядовість урожаю, народній сонник і інші. Так само досліді над старецтвом або збірка опришківських пісень, що входять в обсяг дослідів Комісії істор. пісенності. В довоєнні роки центром збірок того рода була Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, завдяки енергії пок. В.Гнатюка; тепер Львівська комісія починає наново працю і – у відповідних відносинах – могла б стати посередником у збірці матеріалів і для київських комісій.

Для цього було б потрібне:

1) постачання до Галичини анкетних листків до різних тем дослідження – у більшому числі примірників, щоби можна роздавати їх між галицьких збирачів;

2) установа окремих стацій для збирання матеріалу в особливо інтересних околицях, нпр. в Жаб'ю для Гуцульщини (є там більше число інтелігентів, що могли б зацікавитися сею роботою), на Бойківщині, Лемківщині, Західнім Поліссю;

3) популяризація і пропаганда робіт комісій в галицькій пресі, – через газетні статті можна б увійти у контакт з невідомими збирачами на провінції.

II. Всеукраїнський археологічний комітет і Археологічна секція (чи існує це?) повинні б звернути пильну увагу на нові галицькі знахідки, зібрані в музеї Наукового товариства ім. Шевченка (дещо також в Національному музеї у Львові). Завдяки систематичним пошукуванням геолога Юрія Полянського на Галицькому Поділлі відкрито більш 30 стоянок палеоліту з різними культурами, що кидають нове світло на найраншу преісторію Підкарпаття, а також зібрано велику силу археологічного матеріалу в епоху неоліту, бронзи, гальштату, римської культури і ин. Бажане було б: 1) відвіданне цих знахідок київськими археологами; 2) фінансова підмога Академії наук на дальші розкопки Ю.Полянського, що веде їх з незвичайною енергією і успіхом. Другий археолог Ярослав Пастернак, ученик Л.Нідерле, розпочинає розкопки з княжої доби. Оба названі дослідники є кустосами Музея Наукового товариства ім. Шевченка і можуть стати зв'язковими між Галичиною та Києвом.

На Західній Волині, на жаль, ніхто не веде праці в цій області; на Холмщині цікавиться археологією учитель Семен Любарський, автор популярних статей про Червень і ин. городи.

В обсягу старшого мистецтва, головню іконописі і архітектури, центром дослідження є тепер Національний музей у Львові, під управою д-ра Іларіона Свенціцького. Основні праці про архітектуру західних земель дає Володимир Січинський. Інвентаризацією галицької мистецької старовини займається теж Микола Голубець у Львові.

III. Археографічна комісія наладила вже зв'язок з галицькими дослідниками і користується їх поміччю у збиранню матеріалу до козацької епохи. Про видання спеціально зах.-українського археографічного матеріалу – див. дальше при Комісії Західньої України.

IV. Порайонні комісії для Правобічної, Лівобічної і Полудневої України могли б добути при допомозі галицьких істориків нераз важні джерела, що переховуються в

галицьких і польських архівах; особливо в часи австрійсько-німецьких і польських наступів на Україну захоплено і перевезено до Галичини і Польщі цілі локальні архіви з Правобережжя. Інвентаризація тих польських "ревіндикацій" може мати велике значіння для порайонних дослідів, що ведуться у Києві. Для прикладу згадаю, що є в Галичині церковні візитації Чигирини і Суботова, старі види і плани міст Східної України, багаті матеріали до історії Поділля і ин.

V. Комісія Західної України має окреме значіння через те, що свої досліді розтягає на Галичину, Зах. Волинь, Холмщину, та бажає стати науковим посередником між Києвом та Львовом. Дотепер – як видно із звітлення – комісія обмежувалась дослідями в обсягу другої половини XIX ст., але діяльність її могла б поширитися також на інші періоди історії західних земель.

Бажано було б змагати до оживлення дослідів біля отсих питань:

1. Археологія – побіч дослідів над доісторичними культурами, що вже ведуться, дуже потрібна інвентаризація й опис городищ в Галичині, на Волині і в Холмщині, особливо ж дослідів давніх столиць, як Володимир на Волині, Червень, Холм, Звенигород біля Львова (дуже багатий пам'ятками), Галич, Теревовля і ин.

2. З західних літописів чекає видання й оброблення Галицько-волинський літопис.

3. З перехідної епохи, по занепаді Галицько-Володимирської держави (2 пол. XIV в.), потрібні досліді над колонізацією і боярством; як підготовна праця потрібний західньо-український дипломатарій XIV–XV в. (як Розова, Укр. грамоти ч.І, доповнені латинськими документами).

4. До економічно-соціальних відносин XVI–XVIII в. важне видання і оброблення люстрацій королівщин (як продовження Жерел до іст. України акад. М.Грушевського); монографії міст; розвиток цехів і ремісничої техніки; господарська політика шляхти на основі інструкцій соймиків, церковні візитації як джерело статистичного опису Галичини XVIII в.

5. Західньо-українські школи від XVI до поч. XIX в.

6. Видання літературних джерел до побуту і історії України – розпочате Михайлом Возняком.

7. Інвентаризація пам'яток мистецтва (архітектура, малярство, гравюра і ин.).

8. Козацька епоха: походи козацьких військ на західні землі Б.Хмельницького (необроблені 1651, 1655), Петра Дорошенка 1672, татарські напади, їх вплив на колонізацію й оборону зах. земель.

9. Політичні змагання шляхти і духовенства XVII–XVIII в. на основі інструкцій соймиків, виступів у варшавському соймі і под.

10. Вік XIX: політичний рух 1848 р.; знесення панщини, справа сервітутів; галицький сойм; участь Галичини у віденському парламенті.

11. Локальна історія – при співучасті місцевих наукових гуртків, що творяться у провінціальних містах (Борщів, Самбір і ин.).

12. Західно-українська історіографія: видання літописів XVI–XVIII в.; галицька, волинська, холмська історіографія XIX ст.

Для доцільної організації дослідів потрібний організаційний центр у Львові, що стояв би у постійних зв'язках з Комісією Західної України у Києві.

VI. Комісія історично-географічного словника для оброблення Галичини, Волині, Холмщини потребує постійних співробітників у Львові. Історично-географічний словник Галичини підготовляє др. Мирон Кордуба.

VII. Комісія біографічного словника увійшла у зв'язки зі Львовом; матеріал з західних земель постачає автор сеї записки.

Львів, у вересні 1928 р.

¹ Крип'якевич І. Записка про кооперацію галицьких дослідників з Українською академією наук в обсягу історичних наук // Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника. – Архів І.Крип'якевича. – Папка №120 «Міста України XV–XVII ст.». – 4 арк.

² Грушевський М. Три академії // Український історик. – Т.XX. – Ч.2/4. – С.136.

³ Там само. – С.135.

⁴ Там само. – С.136.

⁵ Див.: Одарченко П. Наукова діяльність Української академії наук у роки 1919–1932 (гуманітарні науки за винятком мовознавства) // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986. – Нью-Йорк, 1993. – С.18.

⁶ Діяльність Історичної секції Української академії наук та зв'язаних з нею історичних установ // Записки Історично-філологічного відділу. – Кн.ХVII. – К., 1928. – С.ХVII (цит. за: *Винар Л.* Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академії // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986. – С.307).

⁷ Одну з провідних ролей у науково-дослідній і педагогічній роботі ВУАН відіграла створена за пропозицією М.Грушевського Науково-дослідна кафедра історії України в Києві (секції історії культури, методології і соціологічного обґрунтування історії, соціальної і політичної історії; кабінет примітивної культури, відділ примітивної культури і народної творчості). Кафедра мала на меті: «а) вести науково-дослідчу працю над історією України в зв'язку із загальною історією культури і соціального розвитку; б) підготовувати наукових дослідників у сій спеціальності; в) готувати викладачів для вищих наукових установ в тій же спеціальності» (*Грушевський М.* Науково-дослідча кафедра історії України в Києві // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – Т.1. – К., 1926. – С.ІІІ–ІV). Діяла вона як науково-дослідна і науково-педагогічна установа, обслуговувала вищу школу, добираючи аспірантів.

⁸ М.Грушевський ініціював цілу низку комісій у складі ВУАН: Комісія культурно-історична (М.Грушевський – голова, К.Грушевська – секретар), Археографічна комісія (М.Грушевський – голова, О.Гермайзе – керівник), Комісія старої історії України (М.Грушевський – голова, О.Андріяшев – керівник), Комісія української історіографії (М.Грушевський – голова, Д.Юркевич – секретар), Комісія історичної писемності (М.Грушевський – голова, К.Грушевська – керівник), Комісія нової історії України (М.Грушевський – голова, К.Копержинський – керівник) (див.: *Винар Л.* Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академії. – С.307).

⁹ Цит. за: *Папакіна Т.* Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933) // Бібліографічний вісник. – 2001. – №3. – С.36.

¹⁰ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С.54, 56, 327.

¹¹ *Папакіна Т.* Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933). – С.36.

¹² Там само.

¹³ Наскільки серйозно у ВУАН ставилися до комплектування академічної бібліотеки та її роботи загалом свідчить, зокрема, «Коротке звітження про діяльність установ ВУАН за 1928 рік (Звіт неодмінного секретаря Всеукраїнської академії наук академіка О.В.Корчака-Чепурківського)». Всенародна бібліотека ВУАН була «великою установою з окремим бюджетом», існувала при раді ВУАН і стала «поважною установою європейського розмаху», займаючи четверте місце серед великих бібліотек СРСР (див.: *Історія Національної академії наук України 1924–1928: Док. і мат.* – К., 1998. – С.497).

¹⁴ Україна. – 1927. – Кн.5. – С.187.

¹⁵ У зв'язку певними технічними і фінансовими труднощами багато готових матеріалів було опубліковано в інших академічних збірниках Історичної секції (кореспонденція М.Драгоманова з В.Навроцьким, підготовлена до друку К.Студинським, листування І.Франка з В.Левицьким і В.Доманицьким, підготовлене М.Возняком, М.Драгоманова з О.Кістяківським тощо) (див.: *Папакіна Т.* Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933). – С.37–38).

¹⁶ Історія Національної академії наук України. 1924–1928: Док. і мат. – С.497.

¹⁷ Папакіна Т. Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933). – С.38.

¹⁸ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.215 (№253).

¹⁹ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (за матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, нації, суспільстві. – Л., 2001. – С.336.

²⁰ Рубльов О. Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8. – С.756.

²¹ Детально див.: Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Подільська старовина: Зб. наук. пр. – Вінниця, 1993. – С.13–29; Кароєва Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитрович Отамановський // Там само – С.6–13.

²² Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича. Лист №15, 9 жовтня 1928 р. (Київ) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8. – С.345.

²³ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – С.233 (№276).

²⁴ Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича. Лист №15, 9 жовтня 1928 р. (Київ). – С.345.

²⁵ Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича. Лист №20, 1 січня 1929 р. (Київ). – С.347–348.

²⁶ Папакіна Т. Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933). – С.38.

²⁷ Про книгознавчі зацікавлення І.Крип'якевича детальніше див.: Литвин Т. Книгознавчі зацікавлення Івана Крип'якевича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8. – С.922.

²⁸ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (за матеріалами неопублікованого листування й мемуарів). – С.336.

²⁹ Рубльов О. Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН. – С.754.

³⁰ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – С.228 (№271).

³¹ Там само. – С.235 (№279).

³² Історик згадує лише одну свою доповідь, але в переліку доповідей співробітників ВУАН у новому збірнику документів і матеріалів з історії академії подано кілька. Одна з доповідей І.Крип'якевича («З наукового руху в Галичині») у цьому списку згадується ще під 1928 р. (див.: Історія Національної академії наук України. 1924–1928: Док. і мат. – С.716). Під 1929 р. упорядники видання подають такі доповіді І.Крип'якевича, як «Вільний порт у Старому Бихові 1657 р.», «Головні питання державної організації Хмельниччини» (можливо, саме цей виступ згадує сам І.Крип'якевич), «Полуднева Україна в часи Хмельниччини». За 1930 р. згадується доповідь «Данило Олівеберг – дипломат часів Хмельниччини» (див.: Історія Національної академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. – К., 1998. – С.470). Таке датування доповідей викликає додаткові запитання в історії зносин І.Крип'якевича з ВУАН. О.Рубльов вважає це лише помилкою упорядників (див.: Рубльов О. Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН. – С.758), хоча, цілком можливо, що ці доповіді, підготовлені львівським дослідником, були зачитані в Києві від його імені, оскільки даних про відвідини І.Крип'якевичем Києва ані в 1928 р., ані в 1930 р. ми не маємо.

³³ Крип'якевич І. Із спогадів // Український історик. – Т.30. – Ч.116/119. – 1993. – С.174–176.

³⁴ Можливо, саме такі зустрічі і породили інтерес львівського історика до минулого українських міст і їх правового статусу, що відобразилося в його окремих статтях та чернеткових записах (очевидно, І.Крип'якевич подумував над підготовкою окремої монографії), що нині зберігаються у сімейному архіві родини Крип'якевичів.

³⁵ Крип'якевич І. Із спогадів. – С.176.

³⁶ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.Грушевського (1924–1930 рр.). – С.110.

³⁷ Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича. Лист №15, 9 жовтня 1928 р. (Київ). – С.345.

³⁸ Стеблій Ф. Збірник *Західна Україна* – нездійснений проект М.Грушевського й І.Крип'якевича // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип.8. – С.765.

³⁹ Там само. – С.766–767.

⁴⁰ Там само. – С.771. Про роботу над ним М.Грушевський згадує в одному зі своїх листів до І.Крип'якевича, змальовуючи досить нерадісні перспективи для порайонних комісій: «Думаю, що до вересня він буде закінчений друком; не буде він такий гарний, як попередні – київський і чернігівський, але нехай *вийде, який може*; Ви, мабуть, знаєте, що вже тої Комісії Полуд[невої] України нема, і взагалі порайонних комісій не має бути» (Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича. Лист №40, 14 червня 1930 р. (Київ). – С.356).

⁴¹ Одарченко П. Наукова діяльність Української академії наук у роки 1919–1932 (гуманітарні науки за винятком мовознавства). – С.25.

⁴² Листи М.Грушевського до І.Крип'якевича. Лист №41, 5 серпня 1930 р. (Київ). – С.357.

⁴³ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – С.244 (№297).

⁴⁴ Детально див.: Стеблій Ф. Збірник *Західна Україна* – нездійснений проект М.Грушевського й І.Крип'якевича. – С.765–778.

⁴⁵ Одарченко П. Наукова діяльність Української академії наук у роки 1919–1932 (гуманітарні науки за винятком мовознавства). – С.26.

⁴⁶ Рубльов О. Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН. – С.762–763.

⁴⁷ Папакіна Т. Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933). – С.39.

⁴⁸ Стеблій Ф. Збірник *Західна Україна* – нездійснений проект М.Грушевського й І.Крип'якевича. – С.774.

⁴⁹ Винар Л. Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій. – С.310–311, 313.

⁵⁰ Стеблій Ф. Збірник *Західна Україна* – нездійснений проект М.Грушевського й І.Крип'якевича. – С.776.

⁵¹ З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – 36 с.; З історії Жовкви // *Життя і знання*. – 1932 – №13–15; 1933 – №1; Княжий Самбір і Самбірська волость // *Літопис Бойківщини*. – 1938. – №10. – С.26–33; Старий Холм (сторіччя XVI–XVIII) // *Краківські вісті*. – 1943. – Ч.110, 26 травня та ін.

In 1928 Ivan Krypiakievych sent a note to Mykhailo Hrushevs'kyi, in which he state the broad cooperation program of collaboration between Galician researchers and AUAS in the field of historical sciences (document published in the article). Prehistory of this project, its content and implementation attempts are examined against the background of the history of cooperation between the AUAS Historical Section and western-Ukrainian scientists. As a result of repression in early 1930s most of I.Krypiakievych and M.Hrushevs'kyi intentions, in particular, the idea of Galician research group in the AUAS system, were never implemented.

Ю.Д.Зайцев*

ГЕНЕЗИС НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ: ЛЬВІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

На підставі аналізу програмних засад опозиційних організацій в УРСР й антикомуністичної боротьби народів так званого соціалістичного табору автор обґрунтовує думку, що в умовах кризи тоталітарного режиму здобуття державної незалежності України стало можливим завдяки консолідації більшості самостійницьких сил у НРУ. Малодосліджені регіональні особливості створення Народного руху України з'ясовуються на прикладі виникнення львівської організації НРУ.

Проблему регіональних особливостей зародження Руху досі було обійдено пильною увагою істориків. Та й учасники подій згадують ті справді буремні дні лише з нагоди чергового ювілею НРУ. А палітра колізій тоді була надзвичайно різноманітною. Адже якщо через історичні особливості розвитку суспільної свідомості на заході України темпи громадсько-політичного поступу були адекватними викликам революційної ситуації, то процеси національно-державницького самоусвідомлення мешканців східної частини нашої країни через набагато триваліше їх ідеологічне зомбування відбувалися важче і повільніше. Працювати там активістам Руху доводилося в умовах шаленого опору компартійних та правоохоронних структур. Тому поява на східних теренах України узагальнюючих праць із зазначеної проблематики з нагоди 20-річчя НРУ викликає особливий інтерес. Ідеться, зокрема, про книжку професора В.Білецького «Історія Донецької крайової організації Народного руху України (1989–1991 рр.)» (Донецьк, 2009 р.), а також спецвипуск заснованого ним же аналітично-інформаційного журналу «Схід» (2009, №6 (97), вересень). Є у ньому, між іншим, і спогад відомого подвижника НРУ на Львівщині та в Україні В.Іськівца про плідні контакти рухівців Донецька й Львова у 1989–1990 рр. Щодо північних теренів України заслуговують відзначення збірник досліджень, спогадів і документів з історії створення Чернігівської крайової організації НРУ, котрий упорядкували С.Бутко та С.Соломаха («Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову»; Чернігів, 2009 р.), а також брошура С.Васильчука «П'ята висота: Житомирській обласній організації Народного руху України за перебудову – 20 років» (Житомир, 2009 р.). Південь України низкою відповідних праць репрезентує відомий дослідник НРУ професор Г.Гончарук. Одна з найважливіших серед них – «Народний Рух України: Історія» (Одеса, 1997 р.). Із-поміж студій про становлення НРУ у західному регіоні виокремимо книгу одного з організаторів Руху на Тернопільщині поета Г.Петрука-Попика «Аура слова й борні (1984–1991)», яка з'явилася в 2002 р. Кількома роками пізніше солідну працю «Пробудження» (Тернопіль, 2005 р.) опублікував ще один співзасновник НРУ В.Квасновський. Розвиток політичної боротьби на Прикарпатті в 1989–1990 рр., у тому числі створення Руху, досліджує історик з Івано-Франківська С.Кобута. У контексті нашої розвідки слід згадати його статтю «Регіональна специфіка формування Народного руху України за перебудову», оприлюднену 2002 р. у шостому випуску «Вісника Прикарпатського університету». Докладну «Історію ви-

* Зайцев Юрій Дмитрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу новітньої історії Інституту українознавства імені І.П.Крип'якевича НАНУ (Львів).

никнення Народного руху України на Волині» (Луцьк, 2001 р.) видав співзасновник і перший голова крайової організації НРУ М.Тиский (2005 р. на цю тему він захистив кандидатську дисертацію). Перший очільник Рівненської регіональної організації Народного руху України, згодом – голова центру підготовки установчого з'їзду НРУ, заступник голови Руху М.Поровський виклав своє бачення регіональних та загальноукраїнських аспектів творення й діяльності цієї організації в книзі «Розповідь про горіння» (Рівне, 1999 р.). Працю «Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х років XX століття: закарпатський регіональний аспект» (Ужгород, 2008 р.) запропонував В.Піпаш. Заснування столичної організації НРУ за «гарячими слідами» досить докладно у ретельно документованій книзі «На перехідному етапі» (Мюнхен, 1990 р.) описав керівник українського відділу радіо «Свобода» А.Камінський. Не оминали київського відділення і дослідники Народного руху як загальноукраїнської громадської організації – О.Гарань, В.Ковтун, О.Бойко, Г.Гончарук, А.Русначенко та ін.

Про створення, програмні засади й діяльність львівської регіональної організації НРУ ґрунтовної узагальнюючої праці ще немає, однак наявні публікації вирізняються глибоким знанням предмета і досконалістю викладу. Ідеться про брошуру колишнього співголови львівської регіональної організації (ЛРО) Руху, глибокого аналітика й талановитого оповідача, академіка НАНУ М.Голубця «Народний рух України. Львівщина. Рік перший» (Львів, 1998 р.) та статтю голови оргкомітету установчої конференції львівської організації НРУ, науковця-історика і громадського діяча В.Іськіва «Початок діяльності львівського Руху» («Форум», 2009 р., №2 (17), вересень). Пропонована нами стаття окреслює окремі згадані попередниками й ряд інших аспектів проблеми, але докладніші дослідження її все ще справа майбутнього.

Ідея консолідації всіх самостійницьких, антиімперських сил для відновлення державності України, здобуття її політичної незалежності була домінантною на всіх етапах визвольної боротьби після поразки національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Зокрема, у документах Конгресу українських націоналістів, котрий відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р., зазначалося, що «двигнутись зі стану недержавности зможе політично поволена нація тільки шляхом найтіснішого з'єднання всіх своїх сил під прапором *єдиної спільної політичної ідеї...*»¹. Зважаючи на давню хворобу національного політикуму, яку народ влучно охарактеризував афоризмом: «Де два українці – там три гетьмани», представницький орган політичного керівництва визвольною боротьбою у 1940–1950-х рр. – Українська головна визвольна рада – на своєму I великому зборі 11–15 липня 1944 р. констатувала: «Всі політично активні українські чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за самостійну українську державу, усунути всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту»². При цьому УГВР заявила, що вона «об'єднує всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави»³.

Десятирічний опір УПА імперській мілітарній машині не розв'язав головного питання – визволення України від багатолітніх «братерських обіймів», але залишився у пам'яті вдячних нащадків. Натомість визрів висновок: зброєю для цього повинно стати слово. На політичній мапі України з'явилася низка підпільних організацій і груп, котрі прагнули підняти нову хвилю народного опору тоталітарній системі й конституційним шляхом здобути незалежність. Молоді львівські робітники з Українського національного

комітету (1957–1961 рр.) вирішили власними силами піднести національну свідомість мешканців Великої України⁴. Українські політв'язні інтинських концтаборів у Комі АРСР створили таємне «Об'єднання» (1956–1959 рр.) для згуртування революційних елементів в усій Україні, зокрема планували підняти молодь «до максимального рівня національної та політичної свідомості». Із цією метою у власноруч злагодженій друкарні вони випускали тисячі листівок і поширювали їх у Центральній Україні⁵. Спробою створення альтернативної КПРС політичної організації була Українська робітничо-селянська спілка (1959–1961 рр.) під проводом Л.Лук'яненка. У проекті програми УРСС визначався механізм здобуття незалежності: «Ми кажемо союзному керівництву: проведіть референдум, поставте на голосування всього українського народу питання: бути Україні у складі Союзу чи вийти з нього та утворити самостійну державу»⁶. Подібну вимогу ставила Українська загальнонародна організація (УЗНО, УНФ-2, 1961–1991 рр.), очолювана М.Крайником, яка мала своїх членів у 16 областях України і за її межами. В її програмному «Зверненні до українського народу на Україні й у всьому світі» (грудень 1974 р.) зазначалося: «Сила наша в єдності. Вимагайте проведення, дійсно, вільних і демократичних, без тиску з боку КПРС, виборів у Ради, котрі дійсно виявляли б волю більшості українського народу. Вимагайте проведення загальнонаціонального референдуму з присутністю представників ООН та міжнародної преси, згідно якого можна б визначити – бажає український народ і далі перебувати в колоніальній залежності чи бажає жити у своїй суверенній самостійній державі»⁷. Особливістю Українського національного фронту під проводом Д.Квєцка (1964–1967 рр.) була наявність власного теоретичного органу – машинописного журналу «Воля і Батьківщина» – та ґрунтовна розробка стратегії й тактики новітнього етапу визвольної боротьби. Мета організації – вихід України з СРСР і утворення самостійної демократичної держави. Соціальна база її – «всі шари української нації – селяни, робітники, інтелігенція». Задля їх консолідації підпільники зосередили зусилля «на створенні міцної, дисциплінованої, політично зрілої організації патріотичних сил українського народу»⁸. Усі згадані організації повністю або частково (УЗНО) були розгромлені, їх учасники засуджені на тривалі терміни або й страчені (Б.Грицина та І.Коваль з УНК), але їх зусилля не були марними. Національна ідея стала провідною у середовищі шістдесятників, здобуваючи все ширше коло adeptів із-поміж патріотично налаштованої людності.

Позитивну роль у процесі визрівання рушійних сил демократизації українського суспільства і його державного усамостійнення відіграли й зовнішні чинники. Народи Східної Європи не мали наміру миритися з репресивним комуністичним режимом, нав'язаним СРСР державам так званого соціалістичного табору. У червні 1953 р. потужний страйк прокотився промисловими центрами НДР. На його придушення було кинуте дві радянські дивізії та німецьку поліцію. Понад два десятки страйкарів загинули, сотні зазнали поранень, більше 400 було ув'язнено, а 16 – страчено. Наприкінці червня 1956 р. страйкуючі робітники польської Познані захопили низку державних установ. Влада застосувала війська. Внаслідок цього було вбито 74 особи, кількасот поранено й понад 300 – засуджено. Навесні 1956 р. виникла опозиція в Угорщині. Одним із центрів формування політичних вимог стала Спілка письменників. У жовтні проти демонстрантів і мітингарів служба безпеки застосувала зброю. Розпочалося народне повстання. 4 листопада радянські війська ввійшли до Будапешта. Близько 3000 учасників руху опору загинуло, кілька тисяч було поранено, майже 500 страчено, 6 тис. ув'язнено, понад

100 тис. емігрували. У 1968 р. керівництво компартії Чехословаччини розпочало перебудову політичної й економічної структури суспільства з метою створення нової моделі соціалістичної демократії, часткового впровадження ринкових відносин, утвердження реальної незалежності країни. Ініціатором цих процесів була інтелігенція, котра виступала за «соціалізм із людським обличчям». У червні 1967 р. з'їзд письменників та журналістів гостро засудив тоталітарний режим, повернення цензури. Ряд літераторів зазнав репресій. Оновлений ЦК КПЧ, який у січні 1968 р. очолив А.Дубчек, ліквідував цензуру, дозволив створення реформаторських громадсько-політичних організацій. В ухваленій «Програмі дій» заперечувалися керівна роль компартії у державі й суспільстві, придушення спецслужбами свободи слова, монополізація влади однією політичною організацією. 20 серпня Чехословаччину окупували війська п'яти держав Організації Варшавського договору, тож соціалізм і надалі залишився без «людського обличчя». Згодом із вимогою демократичних змін та дотримання прав людини виступили відомі діячі науки й культури Чехословаччини, створивши 10 грудня 1976 р. громадську ініціативу «Хартія-77», оголошену 1 січня 1977 р. за підписом 242 осіб. Для придушення робітничих страйків на суднобудівних підприємствах у прибалтійських містах Польщі в грудні 1970 р. було кинуте бронетанкові війська. Робітничі страйки 1976 р. у цій країні стимулювали виникнення низки незалежних громадських рухів та об'єднань⁹.

Особлива роль у стимулюванні громадсько-політичного руху в Україні належала польській «Солідарності». Заснована 17 вересня 1980 р. як вільна профспілка, вона за рік перетворилася у майже десятимільйонну опозиційну суспільно-політичну організацію, котра не визнавала керівної ролі Польської об'єднаної робітничої партії. Перед загрозою вторгнення радянських військ ЦК ПОРП на чолі з В.Ярузельським 13 грудня 1981 р. запровадив воєнний стан і 8 вересня 1982 р. заборонив діяльність «Солідарності». Близько 5 тис. її членів було заарештовано. Організація перейшла в підпілля. Нова хвиля страйків протягом травня – серпня 1988 р. змусила уряд у лютому – квітні 1989 р. піти на переговори з опозицією в рамках «Круглого столу». «Солідарність» було легалізовано, призначено вільні вибори, на яких у червні того ж року вона здобула перемогу, створивши парламентську коаліцію й сформувавши демократичний уряд. 1990 р. лідер профоб'єднання Л.Валенса був обраний президентом Польщі. Однак після кількох розколів на дострокових парламентських виборах 1993 р. «Солідарність» не набрала мінімальних 5% голосів та не здобула жодного мандата у сеймі¹⁰. На жаль, цього уроку український демократичний політикум не засвоїв.

Безпосереднім взірцем для наслідування й об'єктом плідної співпраці з опозицією в Україні стали антиімперські народні рухи у радянських республіках Прибалтики. Наприклад, ініціативна група литовського руху за перебудову «Саюдіс» виникла 3 червня 1988 р., а вже 18 травня наступного року Верховна Рада Литви ухвалила Декларацію про державний суверенітет республіки. На перших демократичних парламентських виборах 24 лютого 1990 р. «Саюдіс» виборов майже 72% мандатів. За півмісяця парламент проголосив відновлення державності Литви, символіки і Конституції 1938 р. Остерігаючись ланцюгової реакції («параду суверенітетів»), імперське політбюро ЦК КПРС 13 січня 1991 р. санкціонувало спробу за допомогою армії та міліції захопити стратегічні об'єкти республіки, зокрема телецентр. Під час штурму загинуло близько 20 їх захисників. 9 лютого 1991 р. всенародний референдум голосами понад 90% виборців підтвердив згадані ухвали парламенту. 6 вересня 1991 р. Верховна Рада СРСР фактично визнала суверенітет Литви, тобто її вихід зі складу Радянського Союзу¹¹.

Подібним чином створювалися й діяли Народні фронти в Латвії та Естонії. У середині травня 1989 р. в Таллінні з метою координації діяльності було створено Балтійську асамблею. А у п'ятдесяту річницю підписання сумнозвісного пакту Молотова – Ріббентропа 23 серпня 1989 р. було створено двомільйонний «живий ланцюг», котрий з'єднав Таллінн, Ригу і Вільнюс на знак непохитності народів Прибалтики в боротьбі за незалежність своїх держав¹².

Найбільш предметно й органічно ідея самостійності України сприймалася у західних областях республіки, які були включені до складу радянської імперії значно пізніше від східних. Тут ще не вивітрився дух десятилітньої визвольної боротьби українських повстанців, в якій десятки тисяч сімей зазнали втрат, були репресовані та депортовані у віддалені райони СРСР. Національна ідея мала багато прихильників і в різноликому Києві, зокрема у середовищі творчої інтелігенції. Тому не дивно, що проект програми НРУ з'явився в столиці України, а перші його осередки – у Львові.

Компартійна влада республіки усвідомлювала загрозу поширення антиімперських й антикомуністичних рухів із теренів Центральної Європи та Прибалтики на «заповідник застою» під аббревіатурою УРСР. Тим більше, що Москва, сподіваючись нейтралізувати Народні фронти Литви, Латвії та Естонії, спершу не чинила їм перешкод. Граючи на випередження, ЦК КПУ вирішив створити у республіці провладний фронт сприяння перебудові. На зборах російськомовної громади в Києві у червні 1988 р. було засновано «Народный союз содействия перестройке», який налічував близько 100 осіб. Діяльність останнього позитивно оцінив КДБ УРСР. Але його спроби провести кілька мітингів виявилися мильною бульбашкою, з їх учасниками успішно дискутували члени Українського культурологічного клубу, та вже наприкінці того ж року від «Союзу» залишилися лише спогади¹³.

У політбюро ЦК КПУ розуміли, що створення Руху призведе до появи масової політичної організації, котра у найближчій перспективі усуне КПРС від влади та стимулюватиме відцентрові процеси аж до усамостійнення України. Найнепримиреннішим противником будь-яких поступок ініціаторам НРУ був В.Щербицький. Л.Кравчук згодом згадував, що «директива була однозначна: поховати Рух. Зробити все можливе через засоби масової інформації, аби дискредитувати його й потім поховати. Народ, так би мовити, не сприйняв і не підтримав [...] Пам'ятаю, коли Щербицький прочитав проект Руху, то чітко і ясно сказав: це не рух, це партія. А [...] партія може в нас бути лише одна – комуністична»¹⁴.

Щоправда, ці наміри В.Щербицького дещо зіпсував М.Горбачов, а опосередковано – О.Гончар. Генсек у лютому 1989 р. зібрався з візитом в Україну, відвідав Київ, Львів, Донецьк, розмовляв із людьми на вулицях, вивчав ситуацію у республіці. Окрім офіційної інформації, він мав можливість скласти певне уявлення про політичні тенденції в УРСР із листа, якого завбачливо надіслав йому до Москви О.Гончар. Ішлося про гальмування демократизації в Україні, про НРУ як загальнодемократичну течію, котру ЦК КПУ хоче знищити, про те, що з М.Горбачовим прагнуть зустрітися письменники О.Гончар, І.Драч, Ю.Мушкетик, Д.Павличко, Б.Олійник та ін. 24 лютого наприкінці формальної зустрічі у залі засідань політбюро М.Горбачов повідомив В.Щербицькому про намір порозмовляти з письменниками. О.Гончар докладно розповів про Народний рух. Виступили згадані та інші літератори. В.Щербицький наполягав: це не рух, це партія. Але генсек до НРУ поставився спокійно: «Нехай працюють»¹⁵.

Пріоритет у розгортанні опозиційного руху в Західній Україні традиційно належав Львову. Це було зумовлено історично. Радянську владу тут

встановили 1939 р., а утвердилася вона 1944 р. Високий ступінь опірності російщенню забезпечив вагоме домінування української мови у місті. Живою була пам'ять про боротьбу УПА проти окупантів України, у тому числі й радянських. Потужну протестну силу становили колишні політв'язні часів збройного протистояння режимові та його мирного етапу. Відтак Львів став визнаним лідером національно-визвольного руху післяповстанського періоду не лише у регіоні, а значною мірою і в Україні. Поважну роль відіграла традиційна духовність, європейська інтелігентність та масова релігійність мешканців західноукраїнського регіону. Взірцем стоїцизму у служінні народам була заборонена 1946 р. Українська греко-католицька церква. Позитивним був і фактор прикордоння. Чимало публікацій української діаспори й передруків самвидаву на шляху із Заходу до СРСР осідало у Львові. Існування дещо ліберальнішого режиму у сусідній Польщі спонукало до плідних контактів із тамтешньою опозицією, яка мала багато напівпідпільних видань виразно патріотичного, а також антиімперського спрямування, у багатьох випадках прихильних до України, подібних до паризької «Культури» Є.Гедройця. Українська опозиція ґрунтовно вивчала, в тому числі й через особисті контакти, досвід «Солідарності», котра 1980 р. струснула існуючий режим, а 1989 р. повалила його.

Протягом 1987 р. і на початку 1988 р. до України повернулися політв'язні новітньої доби. Вони відразу включилися в активну політичну боротьбу під гаслами дотримання прав людини, свободи слова, друку, зібрань, вільного об'єднання у громадські організації. В.Чорновіл у серпні 1987 р. відновив у Львові видання журналу «Український вісник». 16 жовтня утворилося культурологічне молодіжне Товариство Лева. 7 грудня постала альтернативна офіційним творчим спілкам Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції. Виник дискусійний політичний клуб, подібний до створеного в Києві 16 серпня 1987 р. Українського культурологічного клубу. Завдяки зусиллям комітету захисту УГКЦ на чолі з І.Гелем у серпні 1987 р. група греко-католицьких священиків оголосила про вихід церкви з підпілля. Через спротив міському партії щодо проведення установчих зборів Товариства української мови 13 червня 1988 р. у Львові відбувся перший в Україні протестний мітинг, який започаткував низку багатолюдних зібрань опозиційного спрямування¹⁶. Установчі збори ТУМ відбулися за тиждень – 20 червня. На 50-тисячному мітингу 7 липня було оголошено про створення легальної опозиційної загальноукраїнської організації партійного типу – Української Гельсінської спілки. На цьому ж зібранні, скликаному під приводом обговорення місця встановлення пам'ятника Т.Шевченку, було проголошено створення, за прикладом прибалтійських республік, Демократичного фронту сприяння перебудові. Його засновниками стали згадані громадські організації та редколегії опозиційних видань, представники котрих увійшли до ініціативного комітету організації. Але спровокований владою галас, свист, крики, підсилені мегафонами, завадили завершити справу, й організатори призначили наступний мітинг на 4 серпня¹⁷.

Звичайно, чимало громадян потай слухали передачі радіо «Свобода», «Голос Америки», «Німецька хвиля»; деякі, зокрема також і автор цих рядків, передплачували не так жорстко цензуровані видання українців Польщі «Наше слово», газети прибалтійських республік, наприклад, «Советская молодёжь» (Латвія), «Советская Литва», надходили до них «Вестник Народного фронта Эстонии», «Альманах: Вестник литовского движения за перестройку «Саюдис» та ін. Вони знайомили колег із публікаціями цих видань, обговорювали їх.

У національно свідомих осередках Львова вирували думки щодо згуртування розпорошених антирежимних, самостійницьких сил у широкому громадсько-політичному об'єднанні за прикладом Польщі й прибалтійських республік. Але самоназва «фронт» виглядала надто агресивною, що могло відштовхнути значну частину людей від цієї справи. Українському менталітету більше відповідало наймення «Рух», уже достатньо апробоване в історичній ретроспективі: козацький, національний, національно-визвольний, повстанський, опору, опозиційний, селянський, робітничий. Тому вже влітку 1988 р. у Львові обговорювався варіант іменування масової організації небайдужих до долі України «Рухом». У Києві публічне схвалення ідеї створення останнього відбулося на багатотисячному екологічному мітингу 13 листопада 1988 р., за пропозицією Д.Павличка й поетеси з Черкас Л.Тараненко. Першим осередком Руху у Львові стала ініціативна група з восьми членів обласної ради Товариства української мови на чолі з В.Іськівим, створена 8 грудня 1988 р. для координації роботи з формування його первинних організацій у трудових колективах області¹⁸.

Зважаючи на жорсткий опір владних структур щодо створення Народного фронту, В.Іськів вирішив вивчити досвід його діяльності безпосередньо у Прибалтиці. Відтак у другій половині грудня він вирушив до Вільнюса, де вийшов на створену незадовго до цього українську громаду, котру очолював активний член «Саюдісу» В.Капкан. За його сприяння В.Іськів відвідав штаб-квартиру організації, ґрунтовно вивчив її діяльність, спілкувався з керівниками підрозділів. Поступово окреслилося коло ключових кроків до національно-політичного визволення України та прибалтійських держав. Окрім того, він виступив із лекцією про рух опору в Україні перед працівниками швейної фабрики, а також на правах гостя взяв участь в установчому з'їзді Білоруського народного фронту, який вимушено відбувався у Вільнюсі 24–25 грудня 1988 р. В.Іськів мав розмову також зі вченим З.Позняком, обраним головою БНФ. Десятиденне перебування у Вільнюсі прислужилося не лише кристалізації організаційних аспектів створення НРУ, а й подальшій співпраці з представниками прибалтійських держав, зокрема друку в литовській столиці органу львівської регіональної організації НРУ – газети «Віче». Через литовських друзів у січні 1989 р. В.Іськів поспілкувався з українською громадою в Ризі, перебував там кілька днів, познайомився в Єлґаві з ініціатором відновлення УАПЦ о. Б.Михайлечком і запросив його до Києва на установчу конференцію ТУМ¹⁹.

Загалом широкій громадськості відома роль Львова в русі опору комуністичному режимові та становленні громадсько-політичних інституцій у перехідний період від тоталітаризму до демократії. Особливе місце у цьому процесі і в реалізації найвагоміших із відповідних проектів належить колективу вчених Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ). Ідеться про їх участь у створенні Товариства української мови ім. Т.Шевченка, Народного руху України, «Меморіалу» й інших громадянських структур. Так, до складу ради ТУМ, обраної на установчих зборах 20 червня 1988 р., котру очолив відомий письменник Р.Іваничук, увійшли науковці інституту Г.Войтів і О.Захарків, а ревізійну комісію очолив В.Іськів²⁰. До ради «Меморіалу» його установча конференція 27 травня 1989 р. обрала 12 співробітників згаданої установи; з них до складу правління ввійшли Є.Гринів, В.Голяк, Ю.Зайцев, М.Косів, Л.Крушельницька та В.Сусак²¹.

Первинний осередок НРУ в Інституті суспільних наук було сформовано в першій половині березня 1989 р. й офіційно затверджено 16 березня у

складі 75 осіб (на той час весь колектив установи налічував 136 працівників). Очолив осередок М.Драк²². Членами ради львівської регіональної організації Народного руху України установча конференція 7 травня 1989 р. обрала Я.Грицака, В.Іськіва, Л.Крушельницьку, В.Парубія, М.Сергеєва та М.Хомишин, а Л.Сеник увійшов також до складу її президії. Згодом він очолив регіональну організацію. Як голова оргвідділу (виконкому) до президії ввійшов В.Іськів. 22 травня 1989 р. до складу ради ЛРО було кооптовано голову відділення НРУ інституту М.Драка²³.

Шлях від ідеї створення Народного руху України до її реалізації на обласних установчих конференціях і з'їзді в Києві був тернистим. Довелося здолати опір потужного компартійного апарату й витримати численні репресивні заходи – розгони мітингів та демонстрацій, побиття людей, арешти і судилища, провокації й звільнення з праці, виключення з вузів, КПРС та комсомолу, порушення прав людини на свободу думки, слова, зборів, на створення об'єднань і громадських організацій, релігійних громад.

Особливу загрозу своєму існуванню компартійна влада вбачала у проголошенні, за прибалтійським взірцем, у Львові Демократичного фронту сприяння перебудові. Те, що не вдалося довершити на мітингу 7 липня, мало відбутися на одному зі щотижневих четвергових зібрань біля пам'ятника І.Франкові, а саме 4 серпня. Проте задовго до цього було опубліковано й оголошено по радіо заборону багатолюдних зборів у цьому місці. Задля «надійності» майдан та прилеглу частину парку перекопали ровами, обгородили великим парканом, а пам'ятник взяли в риштування. Однак 28 липня понад 1000 осіб усе ж зібралися, щоб обговорити проблему створення Фронту й обмеження свободи слова. Їх оточила міліція з вівчарками. Людям викручували руки і тягли до машин. Із-поміж півсотні затриманих були, зокрема, Я.Путько, подружжя Калинців, І.Макар, Я.Лишега, син І.Вільде – М.Полотнюк та ін. Суди покарали їх штрафами, адміністративними арештами на 15 діб, примусовими роботами до двох місяців²⁴.

За тиждень, тобто 4 серпня, кілька тисяч небайдужих усе ж прийшли до пам'ятника І.Франкові, але їх не підпустили навіть до огорожі. Бійці з батальйону міліції спецпризначення жорстоко били людей, за волосся й ноги тягнули до машин, а собаки дерли одяг та кусали їх. Мітингувальники вирушили до оперного театру, співали пісень, однак треновані бойовики знову влаштували побоїще. Боячись розголосу своїх дій, вони засвічували плівки фотоапаратів або і відбирали їх. Львівську бруківку скропила перша кров обуреного розправою люду. Відтак кілька місяців місто перебувало у стані справжньої облоги. Влада перешкоджала будь-якому зібранню, де могло бути проголошене створення Народного фронту²⁵. Так, 1 вересня міліція не лише розіграла мітинг, а й вдалася до побиття двох молодих його учасників. Стеження та переслідувань зазнавали учасники опозиційного руху не лише у Львові, а і за його межами. Наприклад, 28 січня 1989 р. в Калуші на чотири години було затримано авто, в якому до Івано-Франківська на мітинг, присвячений жертвам сталінізму, їхали В.Чорновіл, його дружина поетеса А.Пашко, В.Куйбіда та супроводжуючий їх науковець і поет з Івано-Франківська М.Симчич. Привід для цього вигадали без особливих фантазій – нібито на межі областей якась схожа машина смертельно травмувала людину. Насправді такої аварії взагалі не було²⁶.

Чергову погромну акцію щодо учасників мітингу у Львові влада влаштувала 12 березня 1989 р., оголосивши його забороненим, хоча він був передвиборчим, а, отже, дозволу на проведення не вимагалось. Із початком побиття людей міліцією організатори вирішили перетворити зібрання на демон-

страцію протесту. Колону очолили члени ініціативного комітету Народного руху, львівської філії УГС та товариства «Милосердя». Учасникам роздали синьо-жовті стрічки і прапорці. Вони вирушили на майдан біля міськради. До кількатисячної громади звернувся голова львівської філії Української Гельсінської спілки Б.Горинь, який, констатувавши грубе порушення права народу на передвиборче зібрання, підкреслив, що ради не мають реальної влади, узурпованої партійною бюрократією, та наголосив на необхідності відновлення національної символіки, як це відбулося у республіках Прибалтики. Міліціонери знову накинулися на людей, викручували їм руки, за-тягали в автобуси, повалених били ногами. Щільне кільце мітингуючих тоді врятувало Б.Гориня від арешту, але за три дні його забрали з місця роботи у картинній галереї й засудили на 15 діб адмінарешту. Загалом до райвідділів міліції було доставлено понад 300 осіб, 118 з яких притягли до адміністративної відповідальності²⁷.

Незважаючи на репресивні заходи влади, зупинити пробудження суспільства вже було неможливо. Відтак КПУ спробувала перехопити ініціативу. Жорстко протидіючи намаганням громадськості створити Народний фронт, ЦК змушений був доляльніше поставитися до ініціативи Спілки письменників України та науковців Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР заснувати Народний рух України за перебудову. Підкорегувавши проект програми НРУ, зокрема щодо «керівної ролі Комуністичної партії у соціалістичному суспільстві», він навіть не заперечував проти її опублікування у друкованому органі СПУ – «Літературній Україні», що й було зроблено 16 лютого 1989 р. У документі декларувалася мета – «домагатися справжнього суверенітету України», але йшлося лише про економічний суверенітет і «відродження та зміцнення на ленінських засадах справжньої федерації союзних республік»²⁸. І все ж це був революційний пролом у глухій стіні компартійного всевладдя й імперської всемогутності, потужний стимул для дальшого поступу суспільства до реального народовладдя, економічної самодостатності та політичної самостійності.

Україною пішла хвиля формування первинних осередків НРУ, котрі згодом об'єднувалися в районні, міські й обласні відділення Руху. Дещо спонтанно першою у республіці постала Тернопільська крайова організація НРУ. Поети М.Левицький і Г.Петрук-Попик 24 березня скликали у Клубі літераторів зібрання інтелігенції та молоді з обговорення проекту програми Руху. Виступили близько 30 осіб. Активність присутніх спонукала ініціаторів поставити на голосування пропозицію щодо створення організації. «За» висловилося 208 із них, «проти» – три працівники обкому КПУ, двоє утрималися²⁹.

Але установчу конференцію НРУ першими в Україні провели львівські рухівці. Їхній шлях до неї був значно складнішим. По-перше, необхідно було утворити на підприємствах, в організаціях і населених пунктах первинні й територіальні осередки Руху. По-друге, підготувати необхідні документи – проекти програмної декларації, резолюції про створення організації, пропозиції щодо складу ради та її президії, а також розв'язати низку організаційних питань. І, по-третє, усе це треба було робити у конфіденційному порядку. Восьмигодинне засідання відбулося 7 травня в Будинку архітектора. Відкрив його голова оргкомітету В.Іськів. Окрім делегацій із міст, у ньому взяли участь представники НРУ з ТУМ, Товариства Лева, Товариства російськомовних друзів української культури, асоціації «Зелений світ», Етнографічного товариства, тимчасової координаційної ради Руху за перебудову, Дискусійного клубу, товариства «Меморіал», Асоціації адвокатів,

спілок письменників, художників, архітекторів, Товариства ім. В.Кобильника у Самборі та ін. Підтримали НРУ на Львівщині й закликали до проведення установчої конференції понад 30 тис. осіб. Голова мандатної комісії Б.Якимович оголосив про підтвердження права ухвального голосу у всіх 188 делегатів. Зареєструвалися також 12 запрошених. Повноважна делегація з трьох осіб представляла членів Руху з Івано-Франківської області. Звідси – термін «регіональна» в назві львівської організації НРУ³⁰.

У вступному слові поет Р.Братунь назвав конференцію історичною подією, а перебудову – революцією, і констатував, що коли вона є, то існує також контрреволюція. Тому доля українського народу в його власних руках. Доповіді виголосили член-кореспондент АН УРСР М.Голубець («Екологія і суспільство»), кандидат економічних наук М.Швайка («Республіканський госпрозрахунок: проблеми, шляхи реалізації») та літературознавець М.Косів («Народний рух України за перебудову»). Під час їх обговорення академік АН УРСР І.Юхновський наголосив, що головна умова створення конкурентоздатної, економічно й культурно розвинутої республіки – свобода і власна державність. Робітник В.Фурманов запропонував реабілітувати національні символи – тризуб та синьо-жовтий прапор, надавати правдиву інформацію про нашу історію, Гельсінську спілку, а також перейти в опозицію до компартії. Секретар виконкому УГС М.Горинь звернув увагу делегатів, що вони зібралися для того, щоби створити могутню організацію, котра могла б впливати на політичний клімат країни, підкресливши, що право виходу республіки із СРСР є конституційним, а об'єднувати народи танками не можна, що український народ дозрів до того, щоб своєю долею управляти самому. Науковець Інституту суспільних наук Я.Грицак заявив, що при всій важливості екологічних, соціальних, національних питань єдиним механізмом їх вирішення є політична боротьба. Поетеса, співзасновник Марійського жіночого товариства «Милосердя» І.Калинець зазначила, що боротьба за свободу жінки є одночасно боротьбою за свободу нації. М.Драк зауважив, що Україна – однонаціональна республіка, в якій живуть представники інших націй. Порушене було питання про повернення суверенних прав народові, адже національний суверенітет є основою демократичного поступу України. Голова комітету захисту УГКЦ І.Гель засудив імперську політику Москви та наголосив, що мовою міжнаціонального спілкування в Україні повинна бути українська³¹.

Проект резолюції про створення львівської регіональної організації Народного руху за перебудову виголосив Л.Сеник. Її було одностайно ухвалено. Делегати прийняли також декларацію, тобто програму діяльності ЛРО НРУ. З-поміж проголошених у ній принципів виокремимо наступні: «Рух – це одна з форм здійснення громадянами своїх конституційних прав і свобод»; «головний зміст діяльності організації – [...] громадський контроль за всіма сферами суспільного життя»; «організація виступає за відновлення державного суверенітету республіки, проти будь-якої монополії на політичну владу, бореться за запровадження інституту громадянства Української РСР, гарантію права на вільну еміграцію, скасування всіх форм цензури, республіканську власність на засоби виробництва, природні та матеріальні ресурси, зрівняння у правах усіх видів власності, відновлення національної символіки як історичної й культурної пам'яті народу, об'єктивне висвітлення і відновлення замовчуваних та незаслужено забутих періодів в історії й культурі України». Щоправда, декларація містила також ритуальну як на той час тезу щодо «перетворення СРСР у союз суверенних республік на засадах федерації»³², хоча вона і дисонувала з самим духом документа.

Натомість у декларації відсутні будь-які заяви проти компартії, ленінізму та соціалістичного оновлення, за наявності котрих згаданий проект програми НРУ взагалі не був би опублікований. У ньому йшлося про Рух, як «нову форму блоку комуністів і безпартійних», єднальну ланку між ідеями партії й ініціативою мас, про визнання керівної ролі компартії у соціалістичному суспільстві, запровадження у життя рішень чергових з'їздів, пленумів та конференцій КПРС, про ленінські засади справедливої федерації, державного суверенітету «на основі сформульованих Ленінінм теоретичних засад і практичних заходів щодо національної політики», «відстоювання ленінських принципів, інтернаціоналізму й дружби народів»³³. Низку висловлених учасниками конференції ідей та пропозицій, котрі не ввійшли до декларації, було відображено в наступних документах організації.

Завершилася конференція обранням ради львівської регіональної організації Руху у складі 57 осіб та її президії, до якої ввійшли народні депутати СРСР поет Р.Братунь та професор Львівського університету І.Вакарчук, а також професор цього ж навчального закладу О.Влох, керівник Львівського відділення Інституту ботаніки АН УРСР М.Голубець, колишній полтв'язень М.Горинь, працівник кооперативу «Знадоба» П.Качуй, заслужений художник УРСР В.Патик, робітник В.Пилипчук і старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР Л.Сеник. Співголовами президії стали О.Влох, М.Голубець та Л.Сеник³⁴.

Невдовзі відбулися установчі конференції інших територіальних організацій Руху. Зокрема у липні – Київської (1-го), Чернігівської (9-го), Сумської (12-го), Рівненської (22-го числа), у серпні – Вінницької (5-го), Івано-Франківської (12-го), Волинської, Миколаївської й Дніпропетровської (19-го), Донецької (20-го), Одеської (у Кишиневі) та Чернівецької (26-го числа), згодом – решти областей і Криму (1 квітня 1990 р.). Перша в Україні міська організація НРУ утворилася 8 квітня 1989 р. в Бориславі на Львівщині³⁵.

Отже, особливістю генезису Народного руху України й, зокрема, його львівської регіональної організації став очевидний поступ демократично і державницьки налаштованої громадськості на шляху консолідації суспільних зусиль у мирному розв'язанні низки назрілих економічних, культурно-духовних, конфесійних та соціально-політичних проблем через реалізацію національної ідеї. Так, чітко було зазначено позицію ЛРО НРУ щодо політичної перспективи України – відновлення державного суверенітету республіки. Тобто, йшлося про те, що після поразки УНР у 1920 р. Україна фактично не мала своєї державності, а, тим більше, самостійності, окрім спроби її відновлення 30 червня 1941 р. Слушно охарактеризував трансформацію позиції НРУ відомий історик, професор С.Кульчицький, зазначивши, що Народний рух України став «одним із чинників, котрі перетворили бюрократичну горбачовську «перебудову» на революційний процес»³⁶. Заперечення будь-якої монополії на політичну владу означало запровадження багатопартійності, плюралізму політичних програм, конкурентність кандидатів у депутати, свободу волевиявлення народу. Громадський контроль за всіма сферами суспільного життя передбачав відкритість ухвалюваних рішень, підзвітність усіх гілок влади народові, реальні шляхи відкликання обранців, котрі втратили довіру людей, а також чесність, справедливість і невідкупність судів та всього державного виконавчого апарату. Зрівняння у правах усіх видів власності передбачало насамперед запровадження приватної її форми як рушія світової економічної системи. Державність української мови, відновлення національних символів, повернення народові правди про

його власну історію й культуру повинні були стати стрижневими компонентами відродження української нації. На жаль, і через два десятиліття чимало з окреслених НРУ завдань залишаються нездійсненими.

¹ *Вассиян Ю.* Ідеологічні основи українського націоналізму // Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Док. і мат. – Л., 2006. – С.183–184.

² Плятформа Української головної визвольної ради // Літопис Української повстанської армії. – Т.8: Українська головна визвольна рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн.1: 1944–1945. – Л., 1992. – С.36.

³ Там само.

⁴ *Федик І.* Розстріляні в 1962... // Українське слово. – 1992. – 19 березня.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр.П-69861. – Т.14. – Арк.118, 121, 145–146, 149; Т.20. – Арк.189–194, 223–272.

⁶ Розширений проект програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС) // *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні. – К., 1994. – С.20.

⁷ Архів управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. – Спр.7535-П. – Т.15. – Арк.6.

⁸ Політика Українського національного фронту // Воля і батьківщина. – 1965. – Ч.6. – С.14.

⁹ *Яровий В.І.* Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки ХХ ст. – К., 1997. – С.132–134, 137, 141–145, 158–166, 168, 173; *Friszke А.* Orozycja polityczna w PRL 1945–1980. – Londyn, 1994. – S.71, 278, 283–284, 338–401.

¹⁰ Как начиналась солидарность. – Лондон, 1981. – С.9–25; *Кені П.* Карнавал революції: Центральна Європа 1989 року. – К., 2006. – С.300–310, 321–328, 343–349; *Яровий В.І.* Указ. праця. – С.174–179, 186–187, 219–221.

¹¹ Прибалтика: Сообщает ТАСС // Советская молодёжь. – 1989. – 20 мая; Світова історія ХХ століття: Енциклоп. слов. – Л., 2008. – С.481.

¹² Світова історія ХХ століття. – С.64, 469; *Авдєвич О., Шейнин А.* Балтийский путь: Некоторые итоги Ассамблеи народных движений Эстонии, Латвии и Литвы // Советская молодёжь. – 1989. – 20 мая.

¹³ *Бажан О.Г.* Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову // Укр. іст. журн. – 2010. – №1. – С.37; *Камінський А.* На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен, 1990. – С.127–128.

¹⁴ *Чемерис В.Л.* Президент: Роман-есе. – К., 1994. – С.150.

¹⁵ Там само. – С.151–153.

¹⁶ *Зайцев О.* Центр національного відродження (1987–1991) // Історія Львова: У 3 т. – Т.3. – Л., 2007. – С.400–404; *Чорновіл В.* Десять днів, що сколихнули Львів // УВ-Експрес, №8 (видання «Українського вісника»). – К.; Л., серпень 1988 р. (передрук закордонного представництва Української Гельсінської спілки. Нью-Йорк, 1989). – С.5.

¹⁷ *Кені П.* Указ. праця. – С.320; *Камінський А.* Указ. праця. – С.128–131.

¹⁸ *Іськів В.* Початок діяльності Львівського Руху // Форум. – 2009. – №2 (17). – С.5; *Бойко О.Д., Литвин В.М.* «Нове мислення» // Політична історія України. ХХ століття. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К., 2003. – С.357.

¹⁹ *Іськів В.* Указ. праця. – С.6, 8, 22; *Зайцевська Л.* Громада українців Литви // Литва – Україна: історія, політологія, культурологія. – Вільнюс, 1995. – С.261; Розмова автора з В.Іськівим 16.10.2009 р.

²⁰ Нарис історії «Просвіти» / Р.Іваничук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк. – Л.; Краків; Париж, 1993. – С.90–91.

²¹ Поклик сумління. – 1989. – №1 (липень). – С.5; №2 (серпень). – С.3–5; Члени правління // Особистий архів Ю.Зайцева.

²² Заява співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР; протокол установчих зборів відділення Народного руху України за перебудову в Інституті суспільних наук АН УРСР від 16 березня 1989 р. // Особистий архів М.Драка. Штатний розпис Інституту суспільних наук АН УРСР станом на 1 квітня 1989 р. // Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.

²³ Поступ. – 1989. – №3 (травень). – С.4; Віче. – 1989. – №1 (червень). – С.8; *Іськів В.* Указ. праця. – С.16.

²⁴ Справжнє нутро львівської влади // УВ-Експрес, №9: Листки прес-служби УГС за липень – серпень 1988 р. – К.; Л., 1988 (передрук закордонного представництва Української Гельсінської спілки). – С.23–24.

²⁵ Кривавий четвер перебудови // Там само. – С.25–26; Чорновіл В. Виступ на установчому з'їзді НРУ 10 вересня 1989 року // Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову // Сучасність. – 1989. – Ч.12 (344). – С.140.

²⁶ Експрес-хроніка // Львівські новини: Інформ. бюлетень: Орган Львівської обласної ради УГС. – 1989. – №1 (3). – С.20.

²⁷ Левицька Г. Події 12 березня у Львові // Львівські новини. – 1989. – №3. – С.4–5; Борщ Я., Жулинчук І., Левицька Г. Судова розправа над учасником мітингу 12 березня, головою Львівської філії УГС Богданом Горинем // Там само. – С.6–7; Щотижневі хроніки Української Гельсінської спілки: Інформатор. – 17, 21–27 березня // Там само. – С.14.

²⁸ Програма Народного руху України за перебудову: Проект // Літературна Україна. – 1989. – 16 лютого.

²⁹ Іськів В. Указ. праця. – С.12; Камінський А. Указ. праця. – С.229.

³⁰ Установча конференція Народного руху України за перебудову, 7 травня 1989 р. // Відеоархів Ярослава Лемика, DVD-диск №1/1.

³¹ Там само; Руху народного поступ сталевий // Поступ. – 1989. – №3 (травень).

³² Декларація Львівської регіональної організації НРУ // Віче. – 1989. – №1 (червень).

³³ Програма Народного руху України за перебудову: Проект.

³⁴ Президія Львівської регіональної ради Народного руху // Поступ. – 1989. – № 3 (травень); Іськів В. Указ. праця. – С.16; Голубець М. Народний рух України. Львівщина. Рік перший. – Л., 1998. – С.11; Установча конференція Народного руху України за перебудову, 7 травня 1989 р. // Відеоархів Ярослава Лемика, DVD-диск №1/2.

³⁵ Іськів В. Указ. праця. – С.11–12, 23–24, 28; Сушко Р., Ольховський І. Хроніка Народного руху України. 20 років боротьби і перемог. 1989–2009. – Брошнів-Осада, 2009. – С.11–19; Тиский М.Г. Історія виникнення Народного руху України на Волині. – Луцьк, 2001. – С.74, 161.

³⁶ Кульчицький С.В. Народження Народного руху України // Укр. іст. журн. – 2010. – №1. – С.10.

Analysing the program principles of opposition organizations in the Ukrainian SSR and anticommunist struggle of peoples in the so-called socialist camp, the author substantiates the idea that attaining Ukraine's independence under circumstances of crisis of totalitarian regime was made possible by consolidating the majority of supporters of independence in the People's Movement of Ukraine (NRU or Rukh). Little known regional features of the founding of Rukh are being investigated through the case study of L'viv regional branch of the NRU.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.Верменич*

МІКРОІСТОРІЯ ЯК ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті пропонується авторське бачення можливостей мікроісторії – впливового напряму сучасної історіографії, зосередженого на прискіпливому інтересі до неординарного у людських долях і відносинах на побутовому рівні. Застосовуваний у його рамках особистісно-психологічний підхід дає змогу фокусувати дослідницьку увагу на особливостях духовного розвитку особи і поведінці людей в екстремальних ситуаціях. Високий ступінь деталізації й освоєння нових джерельних масивів створюють нову модель біографістики, виводячи персональну історію на рівень широких соціальних узагальнень.

Ціле ХХ століття, аж до переломних 1990-х рр., можна сміливо вважати ерою макропідходів в історичному мисленні. Уявлення про те, що хід світової історії легко відтворити за допомогою універсальних пояснювальних схем, рівною мірою присутне і в модифікованих варіантах марксизму, і в побудовах німецьких геополітиків, і у працях теоретиків «Римського клубу». Історизм у баченні прихильників цивілізаційних підходів стимулював пошук витоків глобалізації у XV ст. та навіть ще більш ранніх часах. А вітчизняні рефлексії щодо «всесвітньої макроцивілізаційної суперсистеми» та «макрохристиянського світу» окреслювали рамки перехідного періоду від «цивілізаційно-регіональної» до дійсної всесвітньої історії XVI–XIX століттями¹.

Розуміння того, що замість побудови генералізуючих пояснень і загальносвітових моделей розвитку слід уважніше «придивитися до локальних особливостей і варіантів, усвідомити фундаментальну багатоманітність культурно-історичного процесу у різних куточках земної кулі» (М.Кром) прийшло до вчених разом із крахом двополюсної системи світоустрою, супроводжуваним виразною хаотизацією суспільних процесів. Заклики до повернення історичним дослідженням «людського виміру» якоюсь мірою маскували розгубленість гуманітаріїв, що виразно побачили наукову неспроможність «тоталізуючих фікцій». Але значно більшою мірою у них відбилися реальні потреби «переакцентації» історичного знання – від простеження нібито існуючих «загальних закономірностей» до проникнення у деталі соціальної взаємодії і культурних взаємовпливів. Так виникли нові наукові напрями, які найчастіше об'єднуються поняттям «мікроісторія», але охоче застосовують також бренди «історичної локалістики», «нової локальної історії», «нової культурної історії» тощо.

Термін «мікроісторія», застосований ще у 1960-х рр. Ф.Броделем, зазнав складної еволюції. Спочатку він уживався в іронічно-скептичному сенсі, на означення чогось маловартісного навіть у порівнянні з «історією подій». У ньому вчувалося щось ефемерне й кон'юнктурне – доти, поки цей термін не зробила своїм брендом наукова школа італійських істориків, які групува-

* Верменич Ярослава Володимирівна – д-р іст. наук, завідувача сектором теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ.

лися навколо журналу «Quaderni Storici». Гідна подиву активність її представників була належним чином оцінена науковою громадськістю у середині 1990-х рр., коли у видавництві «Einaudi» вийшло понад 20 томів праць, виконаних у ключі мікроаналізу, і серед них «Нематеріальна спадщина» Дж.Леві (1985 р.), «Робітничий світ і робітничий міф» М.Грібауді (1987 р.), «Майстри й привілеї» С.Черутті (1992 р.). Їх поява була розцінена як виклик «риторичній» історії, своєрідний бунт проти спрощених уявлень про автоматизм суспільних процесів, який, зокрема, виявляли представники модної на той час школи історико-критичної соціальної науки. Історію-синтез пропонувався замінити прискіпливим інтересом до деталей під гаслом: «Від аналізу глобальних суспільних структур – до вивчення малих життєвих світів».

Побачити речі, яких раніше не помічали – так стисло висловив суть мікроісторії як експериментального методу Дж.Леві. Він же зауважив, що «мікроісторія не налаштована приносити у жертву індивідуальність заради узагальнень: більше того, у центрі її уваги – вчинки особистостей або одиничні події. Але вона також не схильна відкидати всіляку абстракцію: малопомітні ознаки або окремі казуси можуть сприяти виявленню більш загальних феноменів»².

Новий напрям недовго залишався прерогативою італійської наукової школи мікроаналізу. Остаточо у світовій науці він утвердився після виходу монографії Б.Гауперта та Ф.Шафера. Попри те, що книга мала назву «Молодь між Христом і свастикою», у ній ішлося не про молодь як соціальну категорію, а про одну людину, пересічного таксиста. Реконструкція його біографії дала змогу переконливо виявити не лише характерні риси молодіжного світосприймання, але й сутність фашизму як ідеології та політики.

Переорієнтація істориків від дослідження «суспільства», «нації», «колективної самосвідомості» на аналіз досвіду самоідентифікації окремої людини, що відчуває себе членом певної спільноти і живе за її законами (або всупереч їм), стала примітною ознакою часу, в якому розмиваються і втрачають чіткі обриси не лише суспільні страти й вибудовані ними демаркаційні межі, але й засади корпоративної психології. Девальвували, втративши власний генералізуючий пафос, не лише марксистські канони, але й структуралістські схеми, ґрунтовані на пошуку закономірностей у суспільному розвитку. За таких умов звернення до «нормальних винятків», яке постулює мікроісторія, сприймається не стільки як «потреба історіографічного розуму розкладати інформацію у різні шухляди інтелектуального комода» (Н.Копосов), а, радше, як пошук нової парадигми для гуманітарних дослідницьких програм.

Поява мікроісторії як наукового напрямку ознаменувала утвердження нового, особистісно-психологічного підходу до аналізу минулого. Його зростаючу роль у розширенні історичного горизонту реєструють і соціологи. Як уважає О.Яницький, інтерес до розуміння соціальної динаміки «через людину» та її мікроісторію зростає з кількох причин. Сучасній людині потрібні «свідки повсякденності», які доносять до нас думки й почуття «маленьких, але справжніх агентів історичного процесу». Причому їй потрібні не коментатори, а аналітики, здатні створити ефект «пробудження розуму». Нашому часові критично не вистачає глибокої рефлексії, «радикального сумніву». «Розсекречування історії» неможливе лише через архівний документ. Щоб «далеке минуле вийшло на сучасність, потрібні живі свідчення»³.

У такому переакцентуванні дослідницьких інтересів від макро- до мікропроцесів більшість дослідників убачає вплив популярної у 1970-х рр. історичної антропології. Проекти «антропологізації історії», що виходили від

Г.Медіка з Геттінгенського інституту історії ім. М.Планка, та «історичних досліджень поведінки», запропонованих А.Нічке з Інституту соціальних досліджень (Штутгарт) стали вагомим внеском німецької системи Alltags-geschichte (історія повсякдення) у розширення предметного поля мікроісторії. Неможливо обійти увагою і внесок у концептуалізацію мікроісторії французького Ж.Ревеля, який теоретично обґрунтував можливості застосування мікроаналізу у дослідженні соціальних і духовних процесів, зокрема, історії ментальностей.

У Російській Федерації популяризація аналогічного напрямку досліджень велася в рамках семінару з історії приватного життя в Інституті загальної історії РАН. Теоретичні проблеми мікроаналізу порушувалися на шпальтах альманахів «Казус: Индивидуальное и уникальное в истории», «Одиссей. Человек в истории», а також під час наукової конференції, присвяченої зіставленню мікро- й макропідходів у дослідженні минулого⁴. Збірку перекладів основоположних праць із мікроісторії з анотованою бібліографією у 2003 р. видав Європейський університет Санкт-Петербурга⁵.

У мікроісторії, як нового напрямку історичних досліджень, відразу ж з'явилася багато як прихильників, так і опонентів. Останні звертали увагу на «пастки описовості», «безідейної мікрології», брак репрезентативності об'єкта, що вивчається. Постмодерністи побачили у мікроісторії всього лише «черговий міф», доводячи, що вона можлива тією мірою, наскільки використовуватиме макроісторичні поняття. Багато хто закидав мікроісторикам нетрадиційні композиційні прийоми, із надмірним зверненням до поліцейських розслідувань чи літературних текстів. Дехто з російських дослідників відшукував спорідненість підходів мікроісторії й історичного краєзнавства.

Зрозуміло, що певні аналогії такого плану припустимі – мікроісторією досить довго було прийнято вважати все те, що фокусує увагу на частковому й унікальному. Але якщо говорити про сучасне обличчя мікроісторії, то тут ми маємо справу, за Г.Медіком, не з частковим залишком «великої» історії, а з принципово новим способом пізнання, що відкриває можливість проникнення у недосліджені області соціальної історії. «Зміна методу» спричинена «змінюючим досвідом» сучасників, але не лише цим. Конституюючими чинниками стали широкі інтелектуальні дебати з проблем гуманітарних наук і, особливо, виклик, кинутий соціальній історії етнологією та культурно-антропологічними дослідженнями. Ослаблення ідентифікації людей із великими спільнотами – від нації і держави до профспілок – разом зі втратою ефективності глобально-історичних євроцентристських підходів стимулювало інтерес до переважно приватних історичних «мікросвітів», тих самих «малих областей», у центрі яких стоїть окрема людина.

Мікроісторія, отже, вибудовує власну лінію досліджень по той бік концепції макроісторичної синтезуючої історії. Ідеться не про специфічний інтерес до малозначущих деталей і постатей, а про цілісне вивчення об'єкта «за допомогою мікроскопа». При всіх відмінностях методологічного й методичного порядку, констатує Л.Репіна, прибічників мікроісторії об'єднує кілька спільних позицій: критична налаштованість щодо макропідходів, акцентування на ролі досвіду й діяльності людей у самому конструюванні соціального, пріоритетна увага до виняткового й унікального (до незвичайних казусів, індивідуальних стратегій, перипетій біографій). Таким чином вдається досліджувати спосіб включення індивідуальної діяльності у колективну та, отже, фіксувати індивідуальне у соціальному і соціальне в індивідуальному на рівні конкретної історичної практики. Це означає істотне розширення сфери застосування комплексного методу соціального аналізу, що

спирається на послідовну комбінацію системно-структурного й суб'єктивно-діяльнісного підходів⁶.

С.Маловічко вбачає в інтересі до «мікроструктур» нову етичну спрямованість історіографічної культури. Замість традиційної зосередженості на національних символах соціальні історики спрямовують увагу на маргінальні суспільні прояви, субкультури, звичайних людей. Інваліди чи представники пригноблених національних меншин здатні затьмарити героїв війн і навіть ідеологічних речників націй. Мікроісторія, уважає він, стала відповіддю на соціокультурний виклик 1970–1980-х рр., протестом проти дослідження «суспільства без людського обличчя». Етична налаштованість нової історіографічної культури допомагає вибудовувати мости між суспільствами, культурами і різними образами минулого, створювати з'єднувальні і кроскультурні, а не спокутувальні чи реваншистські наративи⁷.

Проблемно орієнтована «історія цілого у подробицях» вибудовується у рамках мікроісторії на основі використання здобутків серійно-статистичного аналізу й етнографічних описань, із залученням методів соціальної психології, політичної та історичної антропології, культурології. Орієнтація на вивчення життя «маленької людини» в її органічному середовищі, глибоке проникнення у життєвий світ індивіда і його оточення у контексті широких історичних узагальнень, з урахуванням суспільних, економічних, політичних і культурних умов та відносин, дослідження мікрорівностей, заснованих на родинних чи сусідських зв'язках – усе це перетворює мікроісторію на перспективний науковий напрям, за допомогою якого вдається простежити ті глибокі рівні соціальних «правил гри», які залишаються непоміченими за умов використання традиційних методів історичного пошуку.

Водночас мікроісторія, зорієнтована не на типовість, а на виключність, індивідуальність, дає змогу відтворювати множинні й штучні соціальні ідентичності, насамперед ті, які руйнуються в обстановці конкуренції чи проявів солідарності. Тим самим вона вибудовує ланцюг між індивідуальною й колективною ідентичностями.

На той помітний вплив, що його мікроісторія справила на історію повсякденності, звертає увагу російська дослідниця Н.Пушкарьова, яка вважає, що мікроісторичний підхід, по-перше, дав змогу взяти до уваги множинність приватних доль, реконструювати життя непримітних людей. По-друге, на цьому шляху здійснювалася апробація методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, цей підхід визначив нове місце джерел особового походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме історики цього напрямку, слідом за Ф.Броделем, скерували свої дослідження на способи життя й екстремального виживання в умовах війни, революцій, терору. За О.Коляструп, саме це мало своїм наслідком подолання снобізму стосовно маргіналів – інакомислячих, злочинців, представників сексуальних меншин тощо⁸.

Н.Яковенко бачить специфіку мікроісторії не лише у тому, що, фокусуючи увагу на «безіменних будівничих» історії, вона зближується із започаткованою англійськими істориками-марксистами у 1980-х рр. «історією знизу». Дослідниця робить акцент на тому, що мікроісторія рішучіше, ніж історична антропологія, переміщує історика від зовнішнього, подієвого, світу у прихований світ думок, намірів, світосприймаць. Стрижнем мікроісторичних студіювань виступають рамки вільного вибору людини – з урахуванням усіх суперечностей і «щілин» у панівних нормах поведінки. Оскільки поведінкові «відхилення» й персональні стратегії можна зрозуміти лише «з близької від-

стані», мікроісторія дає змогу наблизитися до розв'язання одного з «проклятих питань» історичної науки – подолати бар'єр «мовчання джерел». Адже один із головних вузлів дискусій ХХ ст. зав'язався навколо проблем можливості/неможливості адекватно проникнути у свідомість індивіда, відділеного від історика завісою часу, цілком іншою культурою, іншими побутовими навичками, цінностями, поведінковими пріоритетами⁹. При цьому мікроісторія свідомо не допускає вторгнення на ту територію, де історичні виклади й тлумачення здійснюються у дусі постмодерністської «фрагменталізації»¹⁰.

Про те, що дискусії на тему мікроаналізу здатні стимулювати й джерелознавчі роздуми, пише К.Єрусалимський. Адже інтерес до унікального не тільки розширює коло уведених до наукового обігу джерел, але й зміщує дослідницьку увагу до нетрадиційних джерел і нетрадиційних методів роботи з документами. К.Гінзбург і К.Поні навіть вивели цікаву закономірність: масові, стандартизовані джерела для мікроісторії менш цікаві, ніж випадкові й статистично рідкісні – саме вони сприяють виробленню специфічної понятійної мови. На цьому шляху, уважає К.Єрусалимський, історія здатна виходити на грань, суміжну не лише з психологією, але й з біохімією¹¹.

Немає нічого дивного у тому, що й досі мікроісторія навіть в академічному середовищі сприймається неоднозначно. Їй закидають відсутність власного, чітко окресленого методу, спроби «тривілізувати» історію шляхом зосередження уваги на надто вузьких проблемах чи долях маловпливових, пересічних, осіб. Хоч сьогодні мікроісторія вже знайшла свою нішу у системі історичного знання, її часто характеризують як особливий, якщо не сказати «зухвалий», випадок історичної репрезентації, «камінь спотикання сучасної історичної теорії». За А.Олейниковим, «головний парадокс, перед яким ставить нас мікроісторія, полягає у тому, що відчуття незвичайної близькості минулого створюється у ній за відсутності скільки-небудь цілісної картини [...] Минуле, з яким має справу мікроісторія, – це, строго кажучи, уже не те минуле, яке конструюється засобами історіографічної оптики. Воно не вставлене у рамку і не винесене на зручну для розгляду дистанцію»¹². Ф.Анкерсміт бачить у таких «невловимих і прозорих» підходах небезпеку «осучаснення минулого» чи «історизації сучасного», «цікаве змішування теорії й історії»¹³.

Навряд чи такі сумніви (які, зрозуміло, мають право на існування) бодай якоюсь мірою здатні применшити евристичний потенціал мікроісторичних підходів. На те, що вони не руйнують цілісний образ історії, а, навпаки, підкріплюють його, звертає увагу Л.Зашкільняк. «Власне культурно-антропологічний дискурс» в історіографії, незважаючи на захоплення «мікроісторією», створює сприятливі умови для синтезуючого погляду на минуле, який унікає телеологічних уявлень про односпрямованість історичного процесу і передбачає його багатовекторність. Так само, як мотиви і дії людей мають індивідуальний і суб'єктивний характер, історичні інтерпретації цих дій призводять до плюралістичного бачення минулого»¹⁴.

До цього можна додати, що саме той, поставлений у певний історичний контекст, індивідуальний чи колективний досвід, який цікавить мікроісторика, матеріалізує минуле, робить його зрозумілим для сучасної людини і сумірним її запитам. Цей досвід може вписуватися у будь-який контекст – соціальної, інтелектуальної, нової культурної історії, і саме «мініатюризація», якщо користуватися метафорою Дж.Агамбена, забезпечує ефект «шифру», який робить історію наочною. За Ж.Ревелем, «мікроісторія, уводячи різноманітні й множинні контексти, постулює, що кожен історичний актор бере участь прямо чи опосередковано у процесах різних масштабів і різних

рівнів, від найбільш локального до найбільш глобального, і, отже, вписується в їх контексти. Тут немає розриву між локальною та глобальною історією, і, тим більше, їх протиставлення один одному. Звернення до досвіду індивіда, групи, території якраз і дозволяє вловити конкретне обличчя глобальної історії. Конкретне й специфічне, адже образ соціальної реальності, що його надає мікроісторичний підхід, це не є зменшена, часткова або урізана версія того, що дає макроісторичний підхід, – а є інший образ»¹⁵.

Здається, що мікроісторія як жанр історичного дослідження з'явилася вчасно – саме тоді, коли і традиційні (антикварні), і осучаснені методи дослідження локальності виразно виявили свою недостатність, а усталена джерельна база – ознаки вичерпаності. Щоб не ходити безліч разів протоптаними стежками, історична наука повинна була, по-перше, «підняти» в архівах ті справи, які попередникам здавалися нецікавими, а, по-друге, сміливо ввійти у суміжні сфери наукового пізнання, уже освоєні антропологами, соціологами, соціальними психологами. Важливо тепер зберегти відчуття міри, у тому числі й у номенклатурі понять. Слід звільнити термін «мікроісторія» від надто розширених трактувань, якомога чіткіше відмежувавши предметне поле нового наукового напрямку від суміжних полів історії ментальностей, повсякденності, побуту тощо. А головне – дбати про те, щоби мікроісторичні підходи не стали інтелектуальною модою, яка здатна знецінити те суттєво нове, що виводить мікроісторію на новий, постнекласичний, рівень узагальнень.

Утім, для української історіографії такої загрози поки що немає. Доводиться констатувати, що подієва історія, насамперед політична, серед дослідницьких пріоритетів у нас виразно домінує, хоча науковий напрям, який позиціонує себе як інтелектуальна історія, цю традицію намагається розхитати. Теоретичні дискусії навколо «великого наративу» (найбільш представницька відбулася в Інституті історії України НАНУ у квітні 2007 р.) зафіксували орієнтацію на інтердисциплінарність і комбіновану дослідницьку стратегію у ключі «виклик – відповідь». Ішлося і про необхідність подолання лінійного історіографічного мислення на основі синтезу макро- та мікроаналізу, і про «неймовірну швидкість» темпів росту корпусу мікроісторичних досліджень у Російській Федерації¹⁶. Як зразок нового стилю історичного мислення, базованого на синтезі підходів, які раніше уявлялися взаємовиключними, наводилася праця Ю.Шлюмбама, М.Крома та Т.Зоколла «Мікроісторія: великі питання у малому масштабі»¹⁷.

Справедливості заради слід зазначити, що окремі зразки застосування прийомів мікроісторичного аналізу доводять свою продуктивність і в українській історіографії. Серед учасників дискусії, про яку йшлося вище, свою прихильність до мікроісторичного аналізу продемонстрував львівський історик В.Ададуров, який предметно займається аналізом французької історіографії політики Наполеона щодо південно-західних окраїн Російської імперії. Полемізуючи із послідовниками соціологізуючої парадигми, автор бачить на історичному подіумі не абстрактні фігури, а живих людей, яким не були чужі заздрість, гордіня, ностальгія, схильність до інтриг та афективних станів. Спираючись на «техніку мікроскопу», запропоновану К.Гінзбургом та Р.Берке для з'ясування глибинних рівнів мотивацій поведінки історичних осіб, він доводить, що «не лишень світоглядні установки і соціальні портрети, але й часто-густо переусвідомлені смаки, відчуття, схильності, емпіричний досвід, одним словом, власне *ego*, яке проявлялося у конкретних історичних інтер'єрах чи пленерах, мали свій, іноді суперечний раціональним мотивам поведінки, вплив на ставлення історичних діячів щодо тих чи

інших варіантів військової та політичної діяльності». Автор користується прийомом своєрідного «олітературення», щоби вписати в канву історичних подій цікаві деталі і настроїти читача на проникнення у внутрішній світ своїх героїв – Наполеона, Луї Потера, Шарля-Моріса Талейрана та ін.¹⁸

Рецензуючи книгу В.Ададурова «Наполеоніда на Сході Європи», В.Єрмолаєнко відзначив, що побачив у ній «історію дещо іншого Наполеона та дещо іншої України порівняно з тим, до чого ми звикли». Балансування автора на межі наукового дослідження та історичного роману приваблює його можливість «відкрити цікаву діахронію» наполеонівської епохи – як завершення доби Просвітництва, з одного боку, і народження романтизму як нового інтелектуального руху, з іншого. В.Ададурову вдалося побудувати книгу як своєрідну самопрезентацію Наполеона – у своїй уяві він виступав як просвітник, покликаний рятувати цивілізацію від варварів. І особливо цікавим видається йому те, що саме Україна поставлена автором у центр геополітичної та ідеологічної «великої гри», що велася не так між Наполеоном та Олександром I, як між «революцією» та «традицією»¹⁹.

Прихильність В.Ададурова до мікроісторичного аналізу проявляється уже в тому, що він розглядає «українське питання» у наполеонівських планах у ряду багатьох можливих альтернатив. Це відбила, поміж іншим, і структура книги, в якій окремо розглядаються уявлення (аж до фантастичних), проекти (не обов'язково здійснювані) і діяльність (далеко не завжди раціональна). Саме цей калейдоскоп уявлень і нереалізованих проектів робить надзвичайно цікавим новий погляд на постать Наполеона, який замислив «відштовхнути росіян углиб їхніх пустель»²⁰ і створити Наполеоніду на території Тавриди, але змушений був доживати свого віку на далекому океанському острові.

Блискуче володіння прийомами мікроісторичного аналізу демонструє і Я.Грицак, який виявив неабияку наукову сміливість, створивши життєпис молодого І.Франка як «біографію за характером і мікроісторію за жанром». Автор рішуче відкинув телеологічні канони, що зводять роль І.Франка винятково до функції національного провідника, який ставив собі за мету перетворити руське селянське суспільство на українську модерну націю. Увага автора зосереджена на становленні особистості людини, яка виявила талант пророка вже замолоду, але провідником нації стати ще не встигла. Психологічний портрет І.Франка Я.Грицак створив на тлі «малих спільнот», які становили Франкове оточення, і водночас у широкому контексті політичного життя Галичини – відсталого австрійського пограниччя, історична доля якого у Франкові часи була незрозумілою і значною мірою залежала від протиставлення між Габсбургами та Романовими, а також зіткнення українського, польського, єврейського та російського націоналізмів. Тому хоч формально праця Я.Грицака виходить поза межі локальної історії, вдумливий читач знайде у ній більше цікавих відомостей про Галичину, Львів, Дрогобич, ніж у спеціальних краєзнавчих чи містознавчих працях.

У нетрадиційному ключі витримано весь перший розділ книги – «Пограниччя під тиском змін». Галичина як штучний витвір Габсбургів, «не вкорінений ані в історії, ані в географії», розглядається у світлі популярних на Заході підходів до історії кордонів і прикордонних територій (Border Studies), причому галицьке прикордоння виступає і як етнічне, і як цивілізаційне – з простеженням різниці у характері і темпах модернізації різних етнічно-релігійних груп. Потрійний пограничний статус – політичний, етнічний та релігійний – робив Галичину постійним джерелом конфлікту, а її історичну долю – непередбачуваною. У таких умовах надзвичайно багато

залежало від історичних діячів, і І.Франко став саме тим Пророком, якого цей край, і не лише він, потребував.

Поставивши у фокус дослідження «мікроісторію макролюдини», Я.Грицак водночас писав книгу про націоналізм і формування ідентичностей в атмосфері пограниччя й традиційного суспільства. Його цікавить зв'язок націоналізму з модерністю, але радше не прямий, а зворотній. Зовсім не обов'язково, доводить автор, модерні політичні й інтелектуальні рухи на пряму пов'язані із рівнем урбанізації та індустріалізації суспільства, його політичної структурованості, освіченості та географічної мобільності мешканців. У традиційних суспільствах, що опинилися під тиском модернізації, рівень модерності може бути доволі високим, і тоді голосно лунають бойові кличі і високо здіймаються прапори. Модерний світ у його викладі – це палімпсест, де під поверхнею відповідних явищ виразно проступають традиційні структури. А біографія молодого І.Франка органічно вписана у світ примхливої взаємодії не стільки політичних ідеологій, скільки ідентичностей – фахових, національних, релігійних та інших.

Я.Грицак чудово розуміє, що усталеним уже критеріям мікроісторії його праця відповідає не повністю, адже мікроісторія як жанр виникла з біографій простих, здебільшого малоосвічених людей, про долі яких ніхто б не дізнався, якби не було здійснено відповідні наукові пошуки. І.Франко належав до особистостей іншого калібру – його наукова спадщина налічує чотири тисячі творів, багато з яких увійшли в канон української літератури, до шкільних та вузівських програм. Однак автор ризикнув застосувати до життя І.Франка той масштаб дослідження, який «класика» мікроісторії вживала до простолюду. Це дало змогу не тільки розвіяти міф про «селянського сина», але й глибоко простежити витоки Франкової винятковості, яка проявилася ще у ранньому віці і зумовлювала постійну потребу у психологічній компенсації за «інакшість». У складному калейдоскопі галицьких політичних реалій йому нелегко було «зорієнтуватися, котру саме нову батьківщину належить заховати у своєму серці», і обрання своєрідної «селянської» ідентичності в університетські роки було, найімовірніше, результатом розгубленості перед розмаїттям політизованих ідентичностей. Щоби стати «речником поступу» і «загальнолюдської волі» І.Франкові довелося пройти через тяжкі випробування, які не раз відкидали його на межу життя і смерті. Усе це відтворене у книзі (і саме у цьому новизна підходів) не умоглядно, а на тлі ставлення І.Франка до чотирьох найважливіших питань, що хвилювали тогочасне галицьке суспільство – селянського, робітничого, жіночого, єврейського.

Оскільки життєпис І.Франка органічно вписано у «життєвий світ» Галичини, у полі зору автора постійно перебуває проблема співвідношення мікрота макрорівнів. Мабуть, саме тому йому вдається не тільки відповідати на запитання «як Франко став генієм», але й вивести загальну формулу успіху – від обставин народження до мотивацій і вольових рис. Зведення в одному семантичному полі термінів «поет – геній – пророк» допомагає з'ясувати й суто психологічну потребу у носіях геніальності і високих моральних принципів – у «боротьбі поетів» переміг той, хто представив більш досконалу і більш пристосовану до суспільних змін модель ідентичності. Перевага Франкової формули полягала у тому, що вона пропонувала поставити в основу побудови нового суспільства і націю, і клас, поєднувала концепцію вітчизни з поняттям прогресу («Уявлена спільнота Франка була «нацією поступовців»).

Унікальність праці Я.Грицака на тлі традиційної вітчизняної біографістики очевидна, і забезпечило її насамперед застосування мікроісторичних підходів. Але не меншою мірою – і присутність впливу на дослідницький

дизайн «теорії полів» П.Бурдьє, зокрема уведеного ним концепту «правил гри». Ставкою у небезпечній грі, яку вів із владою І.Франко разом зі своїм оточенням, було «модернізуйся, або помри!», «зорієнтуйся, або зазнай гіркої поразки». І цілком успішні люди, здатні зробити гідну кар'єру та жити спокійно, із ризиком для здоров'я й життя шукали формулу поступу в умовах бідності соціального капіталу та суспільного нерозуміння. Із появою І.Франка й репрезентованої ним радикальної культури український рух переступив певну критичну межу – відтепер він міг відповідати на виклики модерності («Франко таки став пророком. Пророком у своїй вітчизні») ²¹.

Грунтовна праця Я.Грицака переконливо доводить – відмінність мікроісторичних підходів від традиційних схем історієписання полягає зовсім не в інтересі до «маловідомих подій і фактів» і не у зосередженні дослідницької уваги на частковостях, що ілюструють правило. Один із засновників нового напрямку Дж.Леві мав рацію, коли писав, що «мікроісторія означає не роздивляння дрібниць, а розгляд у подробицях». Мікроісторія пропонує не лише перегляд класичних схем соціальної історії (чи історії повсякденності, історії культури, історії побуту тощо), а нову поліфонічну систему впорядкування емпіричного матеріалу, та, зрештою, нову модель структурної історії, яка простежує взаємозалежність усіх об'єктів і суб'єктів історичного буття.

Як бачимо, ієрархія наукових знань про простір і територію впродовж останніх років зазнала змін, і те, що раніше вважалося пріоритетним (подієва (політична) історія держав, гранд-наративи) сьогодні сприймається як данина традиції. Зміна масштабу в історичних дослідженнях дедалі більше нагадує погляд на деталі крізь збільшувальне скло, а назви солідних видань рясніють несподіваними згадками про хробаків та волоцюг. Якоюсь мірою це спроба привабити сучасного читача, в якого виробилася вже стійка ідіосинкразія до академізму. Але виникає ряд зустрічних питань. Наскільки стійкою може бути така тенденція? Яких видозмін зазнають у зв'язку з цим уявлення про місце і роль локальності й локалізму? Зрештою, чи віщують ці переорієнтації поступове відмирання тих «класичних» версій місцевої історії, які поки що виразно домінують у вітчизняному науковому просторі?

Готових відповідей на ці питання, здається, ні в кого немає. Адже новий «релевантний» контекст аналізу не є наперед заданою певною схемою. Мабуть, унаслідок цього сучасна мікроісторія не є сьогодні чимось цілісним і належним чином концептуалізованим. Невизначеним залишається її співвідношення з історичною антропологією – її то вводять у систему останньої, то виводять поза її межі. Подеколи історичну антропологію й історію повсякденності вважають «сестрами мікроісторії», а німецький історик Г.Медік називає її «сестрою історії побуту» ²².

С.Черутті простежує два напрями в італійській мікроісторії – базовані на соціальному і культурному підходах – і, відповідно, два типи мікроісториків. Утім ті, хто відносить себе до соціального напрямку (Е.Гренді, Дж.Леві) цікавляться насамперед культурними смислами, «якими люди минулого наділяли свій соціальний всесвіт». Очевидно, саме тому, зауважує С.Черутті, «дволикість італійської мікроісторії, ясно помітна із самого початку, не стимулювала процес прояснення позицій або, принаймні, дискусію». Важливо, однак, що і в тому, і в іншому підходах домінує первинна інформація, здобута безпосередньо «з польових досліджень», а узагальнений аналіз соціальних моделей поведінки спирається на локалізацію культур.

Отже, незалежно від того, що більше цікавить історика – соціальний чи культурний контекст цих процесів – на перший план виступає «проблема масштабу» і кут зору. Якоюсь мірою тут можна побачити реакцію на заро-

зумілість і самолюбівання прихильників традиційного «здорового глузду», схильних до нав'язування певних часових масштабів дослідження й анахронічного понятійного апарату. Але частіше таке спрямування студіювань одиничного й локального продиктоване «подивом», що його викликає в історика усвідомлення виняткового багатства творчих можливостей людей минулого, які стали предметом його вивчення²³.

Заглиблення у творчу лабораторію нового жанру історичних досліджень виявилось потрібним, щоб зрештою знайти відповідь на питання: чи правдомірно підводити під формулу мікроісторії будь-який інтерес до частковостей, локальних і маловідомих подій, напівзабутих постатей? Чи можна розглядати як різновид мікроісторії історичне краєзнавство? Чи не є звернення до досвіду індивіда або групи у «новій локальній історії» тією самою мікроісторією? Таких запитань можна поставити багато.

Кожен новий етап історичного пізнання диктує необхідність переосмислення наукового тезаурусу. У міру того, як усталюються нові напрями наукового пошуку і з'являються нові жанри, доводиться здійснювати операцію більш чіткого окреслення категорій і понять. Нині, коли поняття «мікроісторія» усталилося й набуло реальних обрисів, уявляється важливим уникати тих розширених трактувань цього терміна, які ще недавно застосовувалися на означення будь-яких досліджень часткового й особливого на противагу загальному та універсальному. Приміром, уживати цей термін як синонімічний щодо історичного краєзнавства. Адже очевидно, що у краєзнавства, в якого на перший план виступають популяризаторські функції, зовсім інші цілі й дослідницькі методи. Мікроісторія – галузь фундаментальної науки, а краєзнавство – прикладної. Останнє задовольняється поставанням ілюстрацій і прояснення окремих деталей для макросхем. Виняток може становити хіба що історична генеалогія, яка традиційно розвивається у рамках історичного краєзнавства – тут історія родин і людини набуває самостійного значення.

Автору вже доводилося писати про специфіку локальної історії й звертати увагу на певну невідповідність між масштабами краєзнавства як суспільного явища та рівнем науково-методичного осмислення його функцій і доробку²⁴. Завдяки державній підтримці краєзнавство освоїло чималий масив інформації й забезпечило собі визнання соціумом власних соціокультурних і виховних функцій. Але внаслідок слабкості (щоб не сказати – відсутності) свого теоретико-методологічного фундаменту історичне краєзнавство так і не спромоглося вийти поза межі ілюстративності й фрагментарного відтворення тих чи інших історичних сюжетів або напівзабутих імен. Спроби піднятися на системний рівень (як це було, приміром, у ході реалізації масштабного проекту «Історія міст і сіл Української РСР») зразу ж ставили під сумнів «жанрову належність». Адже краєзнавство – це в основі своїй мозаїка розрізаних фактів, імен, стилів, підходів. Як тільки його заганняють в якусь схему, воно втрачає барви і виявляється не у змозі подолати фрагментарність у виборі об'єктів аналізу, тяжіння до емпірики і збирання «маловідомих фактів». Екстенсивні дослідницькі моделі, некритичне ставлення до джерел – істотні вади краєзнавства, які часто визнають і ті, хто професійно працює у цій царині історичних досліджень.

За спостереженням С.Куделка, історичному краєзнавству шкодить узятий ним за основу ідіографічний метод – критерій «віднесення до цінності» визначає ранжування фактів на «суттєві» і «несуттєві». Багато хто з краєзнавців узагалі воліють виходити зі здорового глузду, так сказати, «не замуненого» всякими теоретичними схемами, стоять на позиціях об'єктивізму,

підкреслюючи чи припускаючи свою «нейтральність» стосовно фактів, намагаючись елімінувати світоглядні і моральні оцінки. Ідіографічний метод призводить до втрати зв'язності і закономірності історичного процесу²⁵. Вибірковий підхід, надмірна заідеологізованість, поверховість висновків створили стереотипний образ краєзнавства як спрощеного, утилітарного знання.

Ніякою мірою не применшуємо цим значення краєзнавства як наймаєсовішого виду наукової діяльності, що, за словами Д.Лихачова, «вносить в оточення людини високий ступінь духовності, без якої людина не може осмислено існувати»²⁶. Гуманістичний потенціал краєзнавства був і залишається у високому, його вплив на формування світогляду молоді виявляється у приверненні її уваги до тих пластів історії й культури, які здатні формувати «життєвий світ». Вивчення історії на зразках власного найближчого оточення створює майже невичерпні можливості для збагачення психології навчання емоційним досвідом. Важливо, однак, щоб у це знання не привносилися кон'юнктурні схеми й викривлені тлумачення, і щоб професіоналізм не приносився у жертву «відвертому аматорству»²⁷.

Що ж до спроб уведення історичного краєзнавства у контекст мікроісторії, то це заняття у сучасних умовах уявляється малопродуктивним. Досить просто порівняти будь-яку краєзнавчу працю зі згаданою книгою Я.Грицака, щоби побачити прірву у використовуваних підходах і методах. Новітня мікроісторія пропонує зовсім новий масштаб дослідження явищ повсякденності – із баченням цілого у сукупності всіх впливів і мотивацій. Краєзнавство від цього далеке, і не варто вимагати від нього відповідності тим високим критеріям науковості, які пропонує мікроісторія.

Інша річ – нова локальна історія, котра, як нам видається, значно ближча за своїми підходами до мікроісторії. Засновники цього нового наукового напрямку прямо заявляють про те, що використовують теоретичний арсенал мікроаналізу, побудованого на пошуках науково-історичної альтернативи як сцієнтистській парадигмі, що спирається на макросоціологічні теорії, так і її постмодерністським антиподам. Перехід на мікрорівень у рамках антропологічної версії соціальної історії, за Л.Репіною, був продиктований вичерпаністю евристичного потенціалу макроісторичної версії соціальної історії, ненадійністю середньостатистичних показників, зведенням безлічі варіантів історичної динаміки до псевдонормативних зразків чи типів. «Генералізація на нових підвалинах» покликала до життя нову соціальну історію – ту ж саму історію соціальних груп, але поставлену у жорстко фіксовані просторово-часові рамки реальної соціальної взаємодії. Методологічне переоснащення локальної історії, яке започаткували британські історики у 1960-х рр., здійснювалося на базі мікроісторичних теорій і підходів. А мережевий аналіз відкрив чимало нових можливостей для розв'язання проблеми повернення в історію індивіда, який випав із поля зору дослідників, що захопилися пошуками статистичних перемінних. Саме на цій основі у просторі історичного осмислення міського/сільського континууму почався послідовний процес заміщення старих моделей історичного краєзнавства²⁸.

Коли один із засновників англійської локальної історії Ч.Фітьян-Адамс побачив у локалітетах «мікрокосм цілого суспільства», він чітко пов'язав цей новий науковий напрям із мікроісторією. Як вважає Н.Яковенко, саме постмодерністський виклик підштовхнув локальну соціальну історію до «перемир'я» з мікроісторією – але не на рівні зацікавлення локальними соціальними групами. Локальна соціальна історія «мікроісторична» остільки, оскільки простежує життєвий шлях та поведінкові стратегії конкретних осіб, але багато важить і те, що це простеження доповнюється аналізом со-

ціальних регуляторів поведінки людини через посередництво середовища, зокрема формальних і неформальних груп, до яких індивід належить²⁹.

Нині мікроісторія й нова локальна історія існують паралельно, як самостійні субдисципліни історії, але багато в чому є взаємопроникними. Усебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти як певного мікрокосму – розвинутого соціального організму – означає по суті створення його повноцінної колективної біографії. Акцент на колективності власне і є тим, чим відрізняється нова локальна історія від класичної мікроісторії, яка ставить у центр дослідження окрему людину. Утім, у рамках нової локальної історії існують різні дослідницькі підходи – і ті, що відштовхуються від «локальності», і ті, що фокусують увагу на різних аспектах діяльності індивідів, описуючи їх життєвий шлях через зміну соціальних ролей і стереотипів поведінки.

Другою примітною особливістю нової локальної історії, яка створює певну дистанцію між нею і мікроісторією, є наголос на важливості історико-культурного підходу в історичних студіюваннях. Ідеться, за С.Маловічком, про перенесення акцентів з аналізу *процесів* на аналіз *структур*, із лінійного історичного метанаративу на дослідження соціальних і культурних просторів, органічно включених у глокальну перспективу. Реконструювання форм свідомості і культурних практик органічно вводить дослідників у простір ментальностей, ідентичностей, комунікативної взаємодії. Історія поза національними кордонами вибудовується із застосуванням інтерінституційних і кроснаціональних підходів та порівняльних методик, які допомагають вписати локальні дослідження у глобальний контекст. Водночас вона вчить *бачити ціле* раніше, ніж його локальні частини, і усвідомлювати контекстність існування локального у глобальному, співвідношення макро- і мікрорівнів у дослідницькому процесі. Конструювання нової локальної історії, отже, органічно вписується у контекст *глокальності*, і саме це надає їй нову перспективу³⁰.

Про те, як диференціюються дослідницькі підходи «локалістів» і як вони співвідносяться з іншими напрямками дослідження територіальної організації – регіональною історією, урбаністикою, історією села, муніципальною історією – автору вже доводилося писати³¹. Очевидно, що історична локалістика, яку досить часто ототожнюють з мікроісторією³², має самостійний онтологічний статус, але мікроісторія легко знаходить свою нішу в її дослідницькому полі. Те, що у сукупності іменують сьогодні «культурною історією» – історія сім'ї, гендерна історія, історія повсякденності, історія культури – теж потребує локалізації поля зору й використання методів мікроаналізу, якщо дослідник не хоче зійти на манівці довільних узагальнень. І.Нарський має рацію, коли твердить: «Локальна (і регіональна) історія може інтерпретуватися як територіально локалізована мікроісторія соціуму»³³.

Не слід, зрозуміло, очікувати ані від мікроісторії, ані від нової локальної історії подолання всіх вад, притаманних національним ґранд-наратавам. Стереотипи антропоморфності й телеологічності, наділення народів, етносів, держав здатністю «мислити», прагнути до досягнення певних, наперед заданих цілей закорінені настільки глибоко, що жоден напрям історичних досліджень не здатен поки що уникнути ідеалізації одних подій і явищ та представлення інших у негативному світлі. За Л.Зашкільняком, «постмодерністська деструктуризація історичних об'єктів та їх зведення до мікрооб'єктів не усуває зазначеного вище пізнавального парадоксу, але створює підстави для окреслення конкретних людських вимірів минулого. У цих вимірах, прив'язаних до зрозумілих людських інтенцій і переживань, яскраво проявляється культурно-семантична природа людських комунікацій, котра, після

відповідного декодування, дозволяє уникнути антиісторичності, а, значить, наблизитися до минулої реальності»³⁴.

Утім, уникнути антиісторичності мікроісторіку (як і фахівцю з будь-якої іншої історичної субдисципліни) вдасться лише за умови осягнення усього глобального контексту людського буття. Незалежно від того, чи вважає він себе локалістом, біографом, або історичним соціологом, історик має дбати насамперед про те, щоб його пошуки подробиць і деталей органічно вписувалися у надособистісний і надлокальний контексти. Інакше мікропідходи здатні повернути дослідника у вузький світ антикваріату й позірного «ерудитства», проти чого застерігав ще французький енциклопедист XVIII ст. Жан Лерон Д'Аламбер.

¹ Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и переупутья современной цивилизации. – К., 1998. – С.132–133.

² Леви Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. – Москва, 1996. – С.171, 184.

³ Яницкий О.Н. Расширение исторического горизонта // Социологический журнал. – 2008. – №4. – С.150–151.

⁴ Историк в поиске: Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – Москва, 1999.

⁵ Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / Ред. М.Кром, Т.Зоколл, Ю.Шлюмбом. – Санкт-Петербург, 2003 (библиография: С.260–265); Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 1995. – С.5–19; *Его же*. Что за «Казус»? // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – Москва, 1997. – С.7–24; *Его же*. Проблема интеграции микро- и макроподходов // Историк в поиске: Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – С.291–301.

⁶ Репина Л.П. Проблемы методологического синтеза и новые версии социальной истории // http://www.history.vuzlib.net/book_o004_page_6.html

⁷ Маловичко С. История & этика: формирование новой историографической культуры // Ейдос. – Вып.3. – Ч.1. – К., 2008. – С.379–388.

⁸ Див.: Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Укр. іст. журн. – 2007. – №1. – С.174–184.

⁹ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.213–215.

¹⁰ Медик Х. Микроистория // http://igiti.hse.ru/data/426/313/1234/4_3_3Medick.pdf

¹¹ Ерусалимский К. История, историк и источник в конфликте интерпретаций // Исторические исследования в России – II. Семь лет спустя. – Москва, 2003. – С.541–542.

¹² Олейников А. Микроистория и генеалогия исторического опыта // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып.8. – Москва, 2007. – С.379–393.

¹³ Ankersmit F. The Reality Effect in the Writing of History // Ankersmit F. History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor. – Berkeley, 1994. – P.153.

¹⁴ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С.37.

¹⁵ Див.: Ревель Ж. Макроанализ и конструирование социального // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 1996. – С.110–127.

¹⁶ Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале третьего тысячелетия // Ейдос. – Вып.3. – Ч.1. – С.11–25.

¹⁷ Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории. – С.7–26.

¹⁸ Ададуrow В. Досвід мікроісторичного аналізу зовнішньої політики Наполеона: «ефект олітературення» оповіді історика // Ейдос. – Вып.3. – Ч.1. – С.284–296.

¹⁹ Ермоленко В. [Рец.]. Ададуrow В. Наполеоніда на Сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX століття // Український гуманітарний огляд. – Вып.13. – К., 2007. – С.204–208.

²⁰ Ададуров В. Наполеоніда на Сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. – Л., 2007. – С.17.

²¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.125, 391, 425–439.

²² Кром М. Отечественная история в антропологической перспективе // Исторические исследования в России – II. – С.180.

²³ Cherutti S. Microhistory: Social Relations versus Cultural Models // Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action and Nation-Building. – Helsinki, 2004. – P.17–50.

²⁴ Верменич Я. Суб'єктивні межі й об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії // Укр. іст. журн. – 2008. – №2. – С.129–145; Її ж. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України. – Вип.2. – К., 2008. – С.9–28.

²⁵ Куделко С. Деякі питання сучасного історичного краєзнавства // Краєзнавство. – 2008. – №1/4. – С.219–220.

²⁶ Лихачёв Д.С. Краеведение как наука и как деятельность // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С.3–4.

²⁷ Костриця М.Ю. Географічне краєзнавство в системі загального краєзнавства // Краєзнавство. – 2001. – №1/4. – С.44.

²⁸ Репина Л. Новая локальная история // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX вв.: Сб. ст. – Челябинск, 2003. – С.10–11.

²⁹ Яковенко Н. Вступ до історії. – С.221.

³⁰ Маловичко С.И. Глокальная перспектива новой локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2005/?tezis=ic05malovichko>

³¹ Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. – Вип.1. – К., 2007. – С.13–28.

³² Менщиков В.В. Историческая локализация (микроистория) в системе гуманитарного знания // http://mmj.ru/history_theory.html?&article=203&cHash=f8b1bd7081

³³ Нарский И. К вопросу о прошлом и будущем политической локальной истории поздней Российской империи // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX вв. – С.28.

³⁴ Зашкільняк Л. Антропоморфний вимір сучасних національних гранд-наративів // Ейдос. – Вип.3. – Ч.1. – С.82.

The article proposes the author's vision of Microhistory capabilities – a powerful direction of modern historiography, which is focused on the scrupulous interest in peculiar things in human destinies and relations on the household level. Used within the framework of it the personal-psychological approach afford an opportunity to focus research attention on features of individual spiritual development and people behaviour in extreme situations. The high level of detailing and new source arrays developments create a new biographistic model and brings personal history to the wide social generalizations level.

Н.О.Лаас*

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ СРСР В АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ДИСКУСІЇ 1980–2000-х рр.

На прикладі теоретичних дискусій 1980–2000-х рр. розглядаються дослідницькі стратегії та методологія вивчення соціальної історії СРСР в американській історіографії. Особливу увагу приділено обговоренню проекту соціально-історичних студій, запропонованому американською дослідницею Ш.Фіцпатрик.

Соціальна історія, як один із провідних напрямів історичних досліджень ХХ ст., – тема занадто широка, щоб охопити всі її аспекти у межах однієї статті. Тому ми свідомо обмежили свій вибір – предметом розгляду стане теоретична складова соціально-історичних досліджень СРСР в американській історіографії, програма дій, рефлексія ангажованих у радянологію істориків США щодо того, чим є соціальна історія «країни Рад», які наукові проблеми можна вирішити в її межах та якими дослідницькими стратегіями й методологіями при цьому скористатися.

Вельми показовим прикладом такого типу студіювань можуть слугувати дві дискусії – 1986–1987 та 2007–2008 рр., ініціатором яких стала дослідниця доби сталінізму, радянолог Шейла Фіцпатрик (Sheila Fitzpatrick). Перше широкомасштабне обговорення проблем соціальної історії СРСР відбулося 1986 р., коли Ш.Фіцпатрик на шпальтах журналу «The Russian Review» опублікувала статтю «Нові перспективи вивчення сталінізму»¹, в якій різко розкритикувала тодішній стан справ в американській радянології та виступила за кардинальні методологічні зміни у галузі, передусім у напрямі запозичення методів соціальної історії. Невелика, заледве на двадцять сторінок, стаття викликала підвищений інтерес. Чотири коментарі до неї було опубліковано відразу ж у цьому номері, а ще одинадцять – у №4 за 1987 р. Їх автори по-різному відреагували на пропозиції Ш.Фіцпатрик, однак жоден не залишився байдужим – свідчення того, наскільки гостру та болючу проблему порушила дослідниця.

Порівняно з 1980-ми, атмосфера й тон дискусії 2000-х рр. були набагато спокійнішими, та й сама вона відбувалася радше у форматі обговорення, ніж суперечки. Докладніше на контексті обох дискусій зупинимося нижче, тут лише зазначимо, що у 2000-х рр. сама Ш.Фіцпатрик із відстані двадцяти років підсумувала успіхи та невдачі тієї програми, яку накреслила у 1980-х рр., і для нашого аналізу ця порівняльна саморефлексивна перспектива видається дуже важливою. У 2007 р. Ш.Фіцпатрик у журналі «History and Theory», у рамках обговорення проблеми ревізіонізму в історіографії, опублікувала статтю «Ревізіонізм у радянській історії»², в якій підсумувала дослідження ревізіоністського руху з вивчення сталінізму, праці представників якого передусім асоціювалися з соціальною історією. Роком пізніше вона опублікувала іншу статтю на цю ж тему – «Ревізіонізм у ретроспективі: Персональний погляд» (у «Slavic Review»)³, яка супроводжувалася чотирма досить спокійними та виваженими коментарями.

Означені вище публікації – три статті Фіцпатрик плюс одна її відповідь на критику⁴ та коментарі інших авторів – стануть предметом нашого аналі-

* Лаас Наталія Олександрівна – канд. іст. наук, мол. наук, співроб. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

зу. Однак перед безпосереднім розглядом цих праць коротко окреслимо історіографічне тло, на якому вони з'явилися.

Історіографічний контекст

Початок славістичних досліджень у США припадає на кінець XIX ст., однак до середини XX ст. славістика (передусім русистика) у науковій та освітній системі англomовних країн займала маргінальне становище. Справжній вибух наукового зацікавлення історією Росії, СРСР і країн Центрально-Східної Європи, що опинилися у кремлівській орбіті, спостерігається з другої половини 1940-х рр.⁵ Цілком зрозуміло, що основною причиною, яка викликала такий посиленний інтерес до цього регіону, стала «холодна війна», що характеризувалася ідеологічним, політичним, військовим і соціальним протистоянням двох супердержав – США та СРСР. В умовах постійної конфронтації у Сполучених Штатах виникла гостра необхідність вивчення свого противника, зокрема й у науковому сенсі. Академічне студіювання природи комуністичного режиму, передумов його виникнення і встановлення, на думку американських політиків, мало дати ключ до його послаблення і перемоги над ним.

Із кінця 1940-х рр. на розвиток слов'янознавчих досліджень державою виділяються значні кошти. Відтоді і до середини 1990-х рр. славістика, радянологія (Sovietology)⁶ та вивчення регіону Центрально-Східної Європи постійно отримували чи не найбільші дотації від урядових установ, громадських та університетських фондів. Таким чином, слов'янознавство й, передусім, радянологія, які за традицією організації наукового життя в англо-американському середовищі вирізнялися за географічним фактором (т.зв. «area studies» – «регіональні студії»), а, відтак, включали у себе вивчення історії, соціології, економіки, політики, права, мови та літератури регіону, стали одними з найбільш розвинутих наукових спеціалізацій в англо-американському світі⁷.

Радянологія як наукова дисципліна у складі англо-американської гуманітаристики та соціальних наук другої половини XX ст. була доволі специфічним явищем. Мабуть, це один із найяскравіших прикладів у світовій історіографії, на якому можна вивчати класичну для істориків проблему суб'єктивності історичного дослідження. Адже саме у радянології вплив позанаукових чинників набув таких масштабів, що деякі дослідники взагалі відмовляють розробкам англо-американських спеціалістів на радянську тематику у науковому статусі. З нашого погляду, така категоричність надмірна, адже не слід забувати, що функція радянології полягали такі в максимально правдивій, експертній оцінці СРСР. Істинної інформації потребував насамперед американський уряд – головний спонсор цих досліджень, – щоби на їх основі вибудувати стратегію взаємовідносин із Кремлем. Така ситуація загалом утримувала більшість дослідників від свідомої фальсифікації даних і висновків. Інша справа, що під впливом цілої низки чинників, суб'єктивних та об'єктивних, судження радянологів справді часом були zdeформованими та викривленими.

Найбільш очевидним суб'єктивним фактором були загальносуспільні настрої у західному світі в умовах «холодної війни»⁸. Комуністичний СРСР сприймався як абсолютне зло, тоді, як некомуністичні режими були втіленням добра, справедливого правління, демократичних свобод і загальнолюдських цінностей. Від Радянського Союзу, як антипода, виходила загроза

руйнації звичного оточуючого світу, що викликало у західних громадян природне бажання захиститися, а найкраще – знищити джерело небезпеки.

Американські радянологи також відчували подібні настрої. Ба більше, вони йшли в авангарді боротьби з ворогом, адже від їх фаховості та оперативності залежала здатність усієї системи західного світу швидко та адекватно реагувати на дії супротивника. Така ситуація налаштовувала спеціалістів на особливий спосіб мислення – вишукування передусім слабких сторін, суперечностей в організації і функціонуванні комуністичного суспільства; пошук можливих осередків внутрішнього опору в межах самої радянської системи; дослідження способів і механізмів індоктринації, упокорення і контролю за громадянами з боку верховної влади; вивчення політичної кон'юнктури у вищих ешелонах влади СРСР (т.зв. кремленологія) тощо.

Об'єктивним чинником неповноти і навіть хибності радянологічних досліджень був надзвичайно обмежений доступ до джерельної бази через цілком зрозумілі причини (зокрема, першу радянсько-американську угоду про культурний обмін було підписано лише 1958 р.). Отже, окрім архіву Л.Троцького, «Смоленського архіву»⁹ та деяких інших зібрань, американські дослідники загалом користувалися вже опублікованими працями. Найбільш використовуваним типом джерельних матеріалів були офіційні усні та опубліковані заяви вищого радянського керівництва, преса (передусім московська), радянські друковані наукові та науково-публіцистичні видання, оприлюднені статистичні дані, законодавча база, соціологічні опитування емігрантів із СРСР (ідеться про два великих проекти, зумовлені міграціями та переміщенням осіб унаслідок подій Другої світової війни і масовим виїздом із СРСР євреїв у 1970-х рр.: «Harvard Refugee Interview Project» (1950–1951 рр.), «Soviet Interview Project» (1983 р.)¹⁰, враження від перебування у Радянському Союзі нечисленних громадян із західних країн, нелегально перевезена на Захід дисидентська література тощо. Із цього переліку стає зрозумілим, що реалії соціалістичного ладу в уявленнях навіть найоб'єктивнішого радянолога, якщо він керувався у своїх висновках такими специфічно орієнтованими джерелами, поставали доволі викривленими.

Обмеженість джерельної бази спровокувала в американській радянології таку ситуацію, коли тему та методологію наукових студій дослідникам диктували джерела, обмежуючи їх зусилля у рамках передусім політичної історії й, так би мовити, «гіперкритики джерел», за якої спеціалісти були схильні більше вірити прямо протилежному від того, що стверджувалося в радянських документах та, водночас, майже сліпо довіряти інформації, отриманій в обхід офіційних каналів.

Загалом в американській історіографії описані вище явища залишалися домінуючими аж до розпаду СРСР, тобто до фізичного зникнення одного з суб'єктів протистояння епохи «холодної війни». У наукових дослідженнях найточнішим відповідником пануючих у той час суспільно-політичних настроїв стала теорія тоталітаризму. Тоталітарна концепція – найпопулярніша, займала домінуючі позиції протягом другої половини 1940-х – середини 1970-х рр. (коли в академічному світі її позиції почали підважувати ревізіоністи), а в публічному дискурсі та на рівні повсякденної свідомості залишалася нездоланною аж до початку 1990-х рр.¹¹ У межах тоталітарної теорії найбільш популярними були дослідження з політичної історії, зокрема сформувалася ціла когорта т.зв. кремленологів, головним об'єктом вивчення яких став процес прийняття політичних рішень на найвищому рівні у СРСР з його головними дійовими особами, формальними та неформальними процедурними характеристиками й факторами впливу на користь того чи іншого рішення.

Ревізіонізм – інша течія в радянології – сформувався на протигагу попередній тоталітаристській концепції, користувався певною популярністю у середині 1970-х й до початку 1990-х рр. Його репрезентувало нове покоління спеціалістів-радянологів, які загалом були незадоволені теорією тоталітаризму як пояснювальною концепцією щодо історії СРСР, передусім її розумінням радянського суспільства як незмінного протягом довгого історичного періоду, а також заангажованістю попередньої генерації дослідників обставинами «холодної війни»¹². Представники цієї течії звертали увагу на те, що Радянський Союз – це далеко не статична система, навпаки, вона здатна до змін та еволюції у політичній, соціальній і культурній сферах, що було особливо очевидним для дослідження постсталінського періоду.

Іншим об'єктом критики ревізіоністів стала переважаюча у працях представників тоталітарної школи політична проблематика. Вони пропонували звернути більше уваги на соціальні процеси та динаміку радянського суспільства. Основною відмінністю, як на наш погляд, у методологічній царині між тоталітарною та ревізіоністською школами було питання унікальності радянського суспільства. Якщо тоталітаристи розглядали Радянський Союз як виняток, особливий та унікальний тип соціального устрою, то ревізіоністи вважали, що між СРСР і західними демократіями можна знайти спільні риси, отже, щодо радянського суспільства можна застосувати певні емпіричні методи та теорії, які початково використовувалися для західних країн. Це дало можливість суттєво розширити методологічний арсенал радянознавчих студій.

1990-ті й 2000-ні рр. означилися змінами у проблематиці соціальної історії. Окрім власне політичних, суспільних, культурних перетворень у регіоні колишнього СРСР і Центрально-Східної Європи перелом у соціальних студіях був зумовлений також низкою важливих соціокогнітивних факторів у самій американській історіографії. Найважливішим, на нашу думку, явищем став методологічний переворот. Передусім дослідники відмовилися від загальноприйнятих у минулому концепцій радянського соціального устрою – тоталітарної, підтримуваної тоталітаристською школою англосовієтської радянології, і модерністської, більшість прихильників якої було серед т.зв. радянологів-ревізіоністів. Точніше, не відмовилися, а, виходячи з них, почали шукати інші теорії і моделі, багатовекторніші та динамічніші.

Найбільші методологічні зміни в американській радянології відбулися завдяки «культурному повороту» у цій галузі. Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства провідні радянологи вважають основним у сучасній історіографії, методологічною базою третього покоління американських радянологів¹³. Прихильники такого підходу схильні трактувати СРСР особливо культурною чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо.

Кардинальні зміни відбулися також і у джерельній базі – відкрився доступ до раніше засекречених архівних матеріалів і значно спростилися можливості іноземців працювати з ними¹⁴. Активно використовуються такі види джерел, як офіційна документація, усні свідчення, документи особового характеру, листи у пресу та до органів влади, доноси, карні справи, пропагандистські плакати, анекдоти, художня література, неофіційна періодика тощо.

Ще одним фактором розвитку сучасної американської історіографії став прихід нового покоління дослідників, які, особливо у 2000-х рр., зайняли передові позиції у радянознавчих студіях. Окрім володіння новими пошуковими методиками, широким колом знайомств і співпраці з пострадянськими колегами, найбільш визначальною їх рисою є відсутність досвіду ідеологічної боротьби, що в тій чи іншій мірі накладало свій відбиток на старшу генерацію радянологів. Таким чином, можемо зробити висновок, що дослідження зі сфери соціальної та культурної історії СРСР виявилися одними з найдинамічніших та прогресуючих у 1990-х і 2000-х рр.

Учасники й тема дискусій

Після короткого огляду розвитку американської радянології стають зрозумілими ті історіографічні умови, в яких виникли праці Ш.Фіцпатрик та реакція на них. Кінець 1980-х рр. – це час, коли представники ревізійоністського руху у процесі складної боротьби з тоталітаристами утвердили свої позиції в академічному світі, однак так і не здобули остаточного визнання. Їх противники, що дотримувалися тоталітаристської концепції, користувалися беззаперечним авторитетом у широкого загалу, у медіа-просторі та публічному дискурсі, вони не збиралися здавати без бою свої наукові позиції, що занадто розігріло академічну атмосферу 1980-х рр. Відтак тональність дискусії була вельми войовничою. Як пізніше згадувала Ш.Фіцпатрик, злостивість опонентів її приголомшила – не лише у 1970-х рр., а й навіть протягом 1980-х рр.¹⁵

На кінець 1980-х рр. представники ревізійоністського руху вже мали за плечима кілька десятків конкретно-історичних праць, в яких порушувалися різні проблеми радянської історії. Однак для повноцінного протистояння з тоталітаристами відчутно бракувало конкретної програми подальших студіювань і теоретичних узагальнень щодо проведених емпіричних досліджень. Певним досвідом стали, зокрема, ревізія Стівеном Коеном (S.Cohen) періоду непу та відповідні пропозиції Джеррі Гафа (J.Hough) щодо політологічних досліджень СРСР. За три роки до Ш.Фіцпатрик, у 1983 р., свої підсумки щодо переосмислення жовтневих подій 1917 р. у категоріях соціальної історії опублікував Рональд Суні (R.Suny)¹⁶.

За таких умов нова програма вивчення сталінізму, запропонована Ш.Фіцпатрик, видавалася цілком логічним кроком уперед. Значною мірою саме обраний авторкою період, час правління Й.Сталіна, посприяв тому, що дискусія набула такого розголосу. Сталінізм завжди вважався найбільш показовим періодом радянської історії, зразковим щодо втілення тоталітарної парадигми. Саме цей період відрізнявся унікальною характеристикою – застосування масового терору та репресій. Змінити методологію вивчення сталінізму означало змінити всю радянологію.

Та й сама Ш.Фіцпатрик цілком надавалася як автор подібного узагальнюючого та водночас провокативного тексту. На середину 1980-х рр. це була вже відома дослідниця, з-під пера якої вийшли десятки праць, мала репутацію реформістські налаштованого історика. У 1979 р. вона опублікувала своє дослідження «Освіта та соціальна мобільність у Радянському Союзі, 1921–1934», що здобуло чималий розголос – від критики до захоплення.

Інших учасників дискусії 1980-х рр. можна розподілити на декілька груп:

1) прихильники тоталітарної парадигми (Пітер Кенез (P.Kenez), Роберт Конквест (R.Conquest));

2) реформістські налаштовані науковці, які, проте, критично поставилися до деяких положень Ш.Фіцпатрик (Стівен Коен, Джоф Ілі (G.Eley), Альфред Меєр (A.Meyer), Роберт Такер (R.Tucker), Алек Ноув (A.Nove), Джеррі Гаф, Деніел Бровер (D.Brower));

3) історики, яких сама Ш.Фіцпатрик у своїй статті віднесла до т.зв. нової когорти, іншими словами, молоді ревізійністи (Лінн Віола (L.Viola), Габор Ріттерспорн (G.Rittersporn), Роберта Меннінг (R.Manning), Гіроакі Куромія (H.Kuromiya), Арч Гетті (A.Getty), Вільям Чейз (W.Chase)).

Цей поділ доволі умовний, адже навряд чи всі учасники погодилися б, що група, до якої їх віднесено, узагалі становить якесь ціле. Як це не парадоксально звучить, але першими ж запротестували ті історики, яким Ш.Фіцпатрик у своїй початковій статті відвела прогресивну роль молодих дослідників, які завдяки своїм неординарним працям рухають уперед розвиток радянології¹⁷. До цієї «нової когорти» (за Ш.Фіцпатрик) належали молоді вчені, фахівці з радянської проблематики, котрі свідомо позиціонували себе як історики (на відміну від попередників-тоталітаристів, більшість з яких була політологами), і свій головний інтерес зосереджували саме на соціальній історії СРСР, ідентифікуючи себе з ширшою спільнотою соціальних істориків загалом та відкидаючи застарілі положення тоталітарної концепції¹⁸. І хоча Ш.Фіцпатрик, пишучи про «нову когорту», прямо не називає прізвищ, з її подальших цитувань стає зрозуміло, яких саме істориків вона мала на увазі.

Однак більшість із них у своїх коментарях відхрещувалися від честі бути в авангарді ревізійнізму. Л.Віола, наприклад, заперечувала існування групи як такої, а її членів називала «удаваними ревізійністами»¹⁹. Із нею погоджувався Г.Ріттерспорн, на думку якого, ані соціальної історії, ані недовіри до тоталітарної моделі недостатньо, щоб організувати дослідження т.зв. «нової когорти»²⁰. В.Чейз узагалі заперечував належність до жодних груп, адже сферою його зацікавлень був не сталінізм, а досталінський період²¹. Р.Меннінг, хоча й погодилася з Ш.Фіцпатрик щодо існування ревізійністського руху, проте вважала його значно ширшим поняттям – і за кількістю учасників, які не обмежувалися згаданими у статті відомого радянолога прізвищами, і за пропонуваними методиками, що не зводилися до соціальної історії. Головною заслугою ревізійністів другого покоління, як їх називає Р.Меннінг, є підважування тоталітарної моделі щодо сталінського періоду радянської історії²². Але найбільше протестів серед амбітних молодих істориків викликали спроби поставити на чолі «нової когорти» саму Ш.Фіцпатрик. Віддаючи належне її авторитетові, кожен обстоював статус «вільного стрільця» у радянознавчих студіях.

Така жвава протестна реакція з боку молодих вчених викликає принаймні здивування. Не можна однозначно стверджувати, що було причиною такого спротиву. Чи на кінець 1980-х рр. ярлик ревізійнізму справді був такий небезпечний, що історик з ще не усталеною репутацією боявся бути зацькованим? Чи їх образив відвертий натяк Ш.Фіцпатрик на молодий вік, що могло бути витлумачене як недосвідченість та наукова незрілість? Чи вони й справді вважали свої праці настільки різними? Складно щось стверджувати щодо перших двох суб'єктивно-психологічних чинників, але останній аргумент не витримував перевірки часом, принаймні, у сучасних історіографічних дослідженнях ревізійнізм таки вирізняють як особливий, відмінний етап в американській радянології.

Відсутність єдиного фронту ревізійністів, на підтримку якого Ш.Фіцпатрик, можливо, розраховувала, підвищила гостроту і критичний

тон дискусії. Але домінування різко критичних поглядів практично у всіх коментарях спричинило те, що на теоретичному рівні програма, запропонована Ш.Фіцпатрик, так і не набула довшеної форми. Окремі її пропозиції у подальшому історики врахували, однак ревізіонізм як рух, на відміну від прихильників концепції тоталітаризму, так і не спромігся витворити єдину, структуровану й аргументовану теорію²³.

На відміну від молодих істориків, які категорично не хотіли бути членами будь-яких груп, хоч би і ревізіоністських, критики Ш.Фіцпатрик старшого покоління в терміні «ревізіонізм» нічого поганого не вбачали. Ба більше, окремі з них щиро ображалися, що відомий радянолог не згадала їхні ревізіоністські заслуги в реформуванні напрямку. Така позиція зрозуміла у випадку С.Коена чи Р.Такера, адже їх ревізіонізм визнає не лише Ш.Фіцпатрик. Однак інші автори також не відмовляли власним ідеям у новизні та оригінальності у справі підважування окремих положень тоталітаризму – А.Меєр наполягав на першості в означенні ґулагівських поселенців як окремого найнижчого класу в радянській стратифікаційній сфері²⁴; Дж.Гаф, як один із послідовників підходу груп інтересів у 1960–1970-х рр., називає себе і своїх колег справжніми тогочасними соціальними істориками²⁵; А.Ноув, як економічний історик, наполягає, що він завжди у своїх працях приділяв увагу не лише політичним, а й соціально-економічним умовам формування та функціонування сталінізму²⁶ тощо.

Здається, старше покоління не так уже й боялося ревізіонізму чи асоціацій власного імені з ним, адже вважало Ш.Фіцпатрик та виокремлену нею «нову когорту» далеко не першими, хто наважився на критику та трансформацію тоталітарної моделі. Очевидно, тоталітаризм на час дискусії був не таким монолітним напрямом, як це видавалося самій Ш.Фіцпатрик, і належність до нього не так однозначно гарантувала престиж та символічні дивіденди.

Завершуючи виклад про учасників дискусії 1980-х рр. звернімо увагу на вельми важливу річ – серед опублікованих текстів відчутно бракує реакції самої Ш.Фіцпатрик на висловлену критику. Фактично, вона відповіла на коментарі перших опонентів, відповіді яких було вміщено відразу після її статті. Однак ця її репліка на чотири сторінки була слабкою і далеко не вичерпною, зокрема, вона практично не торкнулася суті своєї програми. Що ж до публікації 1987 р., то їх Ш.Фіцпатрик узагалі відмовилася коментувати. Відсутність коментарів суттєво понизила продуктивність обговорення – нам невідомо, які зауваження зачинателька дискусії вважала вартими і конструктивними, і як би виглядала її програма після їх урахування.

Дискусія 2000-х рр. була набагато спокійнішою, та й узагалі може бути названа дискусією з певним перебільшенням. Головна причина цього – завершення періоду ревізіоністського перегляду радянологічних студій. Як уже зазначалося вище, у сучасній американській історіографії історії СРСР домінує культурна історія, а ревізіонізм зразка 1980-х рр. сприймається вже «постмортем». В обговоренні 2000-х рр. звертають на себе увагу не так статті Ш.Фіцпатрик (вони, як і праця 1986 р., ґрунтовні та послідовні), а слабкі коментарі до них. Їх усього чотири, але лише останній, написаний єдиним серед коментаторів представником культурних студій сталінізму Йохеном Геллбеком (J.Hellbeck), намагається хоч якось вступити в діалог зі статтею Ш.Фіцпатрик. Для інших – це просто привід зануритися у власні спогади/рефлексії щодо ревізіонізму.

Програма Шейли Фіцпатрик

У своїй статті 1986 р. «Нові перспективи вивчення сталінізму» Ш.Фіцпатрик виклала власну програму подальшого розвитку радянологічних студій на основі вивчення сталінського періоду. Саме він привертая значну увагу дослідників, адже вважався, як уже зазначалося, центральним, визначальним для утвердження комуністичного державного устрою. Риси соціального порядку та політичного правління, сформовані й усталені під час сталінського правління, бралися за типові для радянського соціуму прихильниками теорії тоталітаризму, і якщо якийсь період історії СРСР був зразковим для втілення типових ознак тоталітарного правління, то ним уже кілька десятиліть поспіль для американських радянологів слугував саме сталінізм. Із боку Ш.Фіцпатрик підважити основні положення тоталітаристів саме щодо сталінського періоду фактично означало поставити під сумнів безпомилність тоталітарної теорії у цілому та актуалізувати питання методологічної перебудови всієї радянології. Це чудово розуміли її читачі – як прихильники, так і критики.

В основу нового підходу до радянського минулого Ш.Фіцпатрик поклала соціальну історію. Тут, очевидно, слід наголосити, що, на нашу думку, ставлення Ш.Фіцпатрик до соціальної історії було суто прагматичним. Найвищою метою, яку бажала досягти дослідниця, було запровадження будь-яких змін до радянологічних студій, або, іншими словами, розхитування монополії тоталітаристського підходу до репрезентації радянської історії та впровадження принципів незаполітизованого, об'єктивного й плюралістичного дослідження. Соціальна історія як засіб досягнення цієї мети на той час видавалася найбільш придатною та дієвою.

У західній історіографії на кінець 1980-х рр. соціальна історія досягла піку свого розвитку. Це був напрям історичних досліджень, визнаний в академічній спільноті та на рівні широких публічних обговорень, що мав у своєму арсеналі сотні друкованих праць теоретичного характеру та конкретні соціально-історичні розвідки практично з усіх періодів світової історії. На думку Ш.Фіцпатрик, упровадити практику соціальної історії у радянологічні студії означало не просто оновити методологію, відкоригувавши її щодо тодішніх передових розробок, чого радянології, безперечно, бракувало. Поява соціальних істориків-радянологів давала можливість інтегруватися до ширшої спільноти соціальних істориків загалом, що, як уважала Ш.Фіцпатрик, мало б зміцнити професійну ідентичність дослідників Радянського Союзу саме як істориків²⁷. В останньому також чітко простежується бажання авторки провести різку межу поміж її програмою та дослідженнями попередників-тоталітаристів, більшість з яких були не істориками, а політологами.

Урешті, свідченням того, що для Ш.Фіцпатрик соціальна історія була найкращим, але далеко не єдиним варіантом запровадження змін, стало те, наскільки легко вона відмовилася від її виключності. Адже одним із головних закидів до статті Ш.Фіцпатрик із боку т.зв. «нової когорти» стало те, що насправді їхні дослідження, які авторка подає як приклад початку реалізації її програми соціально-історичних досліджень, такою ж мірою стосуються і політичної історії²⁸. Дослідниця практично без вагань визнала справедливість закидів і в подальшому більш розмито називала такі дослідження як праці з соціальної та політичної історії, із домінуванням першої²⁹. Однак, хоча ревізійністський рух представлено працями обох напрямів, переважаючими поступово стали таки соціально-історичні розвідки.

Перед тим, як викласти свої думки щодо майбутніх досліджень, Ш.Фіцпатрик указувала, якою ж була головна помилка в інтерпретації попередниками радянського суспільства, що й перешкоджала розробці тем із соціальної історії. При вивченні сталінізму історики проводили чітку межу між державою та суспільством («начальство» і «народ»), при цьому першій відводилася активна, а другому – пасивна роль. Держава діяла, впливала на суспільство, змінювала його у такий спосіб, щоб воно найкраще виконувало державні цілі. Суспільство могло лише реагувати на тиск з боку держави – або протидіяти, або ухилятися, або скинути ярмо шляхом пасивного опору. Таке уявлення про сталінський соціум склалося у тоталітаристів. В їхній моделі радянська тоталітарна держава, чийм головним агентом є комуністична партія, намагалася трансформувати суспільство відповідно до марксистсько-ленінської ідеології шляхом диктату й терору. Суспільство ж зводилося лише до пасивного, інертного об'єкту маніпуляції. Воно недиференційоване, а якщо окремі дослідники й виокремлювали певні групи, то використовували при цьому терміни та принципи, запозичені з радянської науки («робітники», «селяни», «інтелігенція» тощо)³⁰. На думку Ш.Фіцпатрик, домінування серед тоталітаристів такої інтерпретації пояснює, чому їх більше цікавили проблеми партійного та державного устрою, а соціально-історичні теми були маргінальними. Таке розуміння соціальних процесів Ш.Фіцпатрик цілком справедливо вважала занадто примітивним. Натомість авторка запропонувала перелік проблем, які потребують переосмислення та ретельного дослідження, що загалом поєднуються у три великі групи.

Соціальна структура та соціальна взаємодія. Однією з найфундаментальніших тем, яку поставила перед дослідниками соціальна історія, стала стратифікація. Будь-яке соціально-історичне дослідження ґрунтується на тезі, що досліджуване суспільство не є однорідним, а поділяється на різні соціальні групи та категорії. Визначити основні параметри поділу, головні соціальні групи – один із ключових принципів соціальної історії. Розуміючи це, Ш.Фіцпатрик проблему стратифікації ставила першим пунктом у своїй програмі. Дослідниця вважала спрощеним як підхід радянських суспільствознавців з їх поділом на робітничий клас, селян та інтелігенцію, так і образ пасивного недиференційованого соціуму, що домінував серед тоталітаристів. І хоча Ш.Фіцпатрик визнавала, що у сталінський час державна партія проводила політику на спрощення соціальної структури (наприклад, зникнення у 1920–1930-х рр. таких груп, як «куркулі», непмани, дрібні приватні торгівці, суттєве зменшення кустарів та сільських ремісників, уніфікація селянства в результаті колективізації тощо), однак наголошувала, що соціум має здатність до відновлення й, цілком можливо, із часом знову стане більш складним організмом³¹.

Критикуючи попередників, Ш.Фіцпатрик, проте, не запропонувала чіткої альтернативної класифікаційної схеми, лише окресливши можливі дослідницькі проблеми: пошук політичної еліти у СРСР та які привілеї вона мала зі свого статусу (бюрократія, номенклатура, професійна і технічна інтелігенція); виділення різних груп серед робітництва (стахановці, некваліфіковані та кваліфіковані робітники, досвідчені та новоприбулі працівники промисловості з села, каторжники, напіввільні й вільні трудівники) та селянства (колгосп як ієрархізована структура); пошук принципів, на яких базувалася соціальна стратифікація; визначення типів відносин, які встановлювалися між різними стратами; означення шляхів підвищення свого соціального та економічного статусу тощо.

Уже з перспективи сьогодення хотілося б звернути увагу на одну з тез Ш.Фіцпатрик щодо можливих принципів соціальної стратифікації. Авторка висловила таку думку: зважаючи на те, що у радянському суспільстві доби сталінізму дефіцит був нормою, ступінь доступу до тих чи інших товарів став головним показником статусних відмінностей між різними групами. Водночас такий принцип вимагав урахування інших факторів – освіта, членство в партії та ін. Наприклад, цікавим для дослідників було б порівняння працівників комерційної та некомерційної сфер. Зайнятість у першій давала вільніший доступ до товарів, однак мала низький ідеологічний престиж³². Продовжуючи цю думку Ш.Фіцпатрик, цікаво порівняти, наскільки змінилося у пізніший час (наприклад, брежневський) ставлення до працівника торгівлі, який уже однозначно асоціювався з «ситим життям» та достатком, мав високий соціальний статус. У подальшому ці ідеї розвиватимуться у працях сучасних дослідників економічних та культурних аспектів історії радянського суспільства (Єлена Осокіна (E.Osokina), Джулі Гесслер (J.Hessler)).

Соціальна мобільність – тема, чи не найбільш близька вподобанням Ш.Фіцпатрик, адже саме цій проблемі була присвячена одна з її перших монографій («Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932», 1979 р.). У цьому пункті вона не просто окреслила напрями досліджень, а запропонувала власний варіант того, чим була соціальна мобільність за часів сталінізму. Більш докладніше дослідниця висловилася з цього приводу у спеціальних публікаціях, у своїй же програмі вона лише тезово повторила основні положення своєї теорії – радянське суспільство сталінського часу не було статичним, для нього була характерна соціальна та географічна мобільність населення, що зумовлювалася різними факторами: вимушені переселення і депортації, зумовлені державною політикою переміщення великих мас людей, а також як побічний наслідок швидкої індустріалізації. Загалом, окрім хіба що застережень критиків щодо доцільності вживання самого терміна «мобільність», який для західних суспільствознавців мав позитивні конотації, твердження Ш.Фіцпатрик важко було заперечити. Але радикальною була думка дослідниці, що переважаючим широкомасштабним напрямом соціальної мобільності у сталінський час була висхідна. Іншими словами, попри всі репресії та чистки, сталінський режим свідомо проводив політику підвищення соціального становища нижчих класів³³. Високий ступінь соціальної мобільності у соціумі мав кілька наслідків. Передусім через швидкі зміни у соціальному становищі послаблювалися традиційні асоціативні зв'язки та редукувалася класова свідомість і здатність до соціальної організації. Унаслідок цього і нові робітники, що лише вчора залишили село, і нова політична еліта не мали усталених традицій самоорганізації та відчуття корпоративної спільності, чим можна пояснити недорозвиненість у них здатності до активного опору небажаним державним ініціативам.

Ураховуючи концепт «високої соціальної мобільності», Ш.Фіцпатрик закликала переглянути центральну для всієї радянології тему – державного терору. Зокрема, дослідниця намагалася встановити кореляцію між цими двома соціальними процесами. З одного боку, державний терор провокував вимушену соціальну мобільність (депортації «куркулів», експропріація непманів, Великий терор і депортації «класових ворогів»), а, з іншого, спонтанні прояви переміщень населення ускладнювали виконання державою її організаційних та контролюючих функцій, що спонукало до подальших жорстких дій (наприклад, паспортні обмеження для селян, викликані їх неконтрольованим переміщенням до міст). Відповідно до цього Ш.Фіцпатрик пропонувала розглядати державний терор не як ірраціональні заходи, і не

як відповідь держави на активний спротив населення, а як реакцію на суспільні проблеми, у даному разі – високий ступінь мобільності у соціумі, неконтрольовані прояви якої перешкоджали здійсненню соціальної інженерії.

За тією ж схемою авторка переосмислювала іншу широко обговорювану проблему – індоктринацію суспільства, під якою розуміла не лише прищеплення марксистсько-ленінських догматів, а й ширше засвоєння нових соціальних та культурних норм. До традиційного розуміння індоктринації як процесу, цілковито інспірованого та педальованого державою, авторка додала ще один компонент – індоктринація була відповіддю на суспільні вимоги та потреби: усі ті громадяни, які так раптово змінили свій статус шляхом висхідної мобільності, потребували, щоби їм прищепили нові навички та соціальні ролі. Новоприбулі робітники мали засвоїти правила міського та фабричного життя, колгоспники повинні були навчитися поведженню у новому статусі, нова еліта була зобов'язана освоїти технічні та організаторські навички тощо.

Ш.Фіцпатрик пропонувала відмовитися від моделі одностороннього процесу трансляції ідеології від держави до суспільства, замінивши її тристороннім процесом, в рамках якого т.зв. «кар'єристи» (нові робітники, нова еліта) вчилися у своїх попередників (старих працівників, «буржуазної» інтелігенції) під державним наглядом, додаючи власного досвіду до цього культурного міксу. Відповідно й термін «індоктринація» видається Ш.Фіцпатрик занадто похмурим для цього «процесу соціального і політичного виховання»³⁴.

Перспектива «знизу». Ш.Фіцпатрик для соціальної історії вважає характерним зміну точки відліку дослідження. І справді, класична політична історія найчастіше подає матеріал із перспективи «згори» – описуючи події та факти на рівні уряду, політичної еліти, видатних людей, неординарних особистостей, які змінили хід історії. Одна з характерних рис соціальної, а потім і культурної, історії полягає в радикальній зміні цієї перспективи на рівень звичайної людини, локальних подій, буденного повсякденного життя. Переорієнтація досліджень на перспективу «знизу» – здобуток нового покоління ревізіоністів, як переконувала Ш.Фіцпатрик.

Для дослідниці найбільш очевидне практичне застосування цієї перспективи щодо сталінського періоду полягає у порівнянні, до якої міри і в який спосіб політика, проголошена на вищому урядовому рівні, реалізувалася на місцях. Щодо цього вона пропонувала три погляди, почерпнуті з праць ревізіоністів та у неформальних дискусіях:

1) насправді сталінський режим здійснював менший контроль над суспільством, ніж декларував у своїх заявах; його дії часто були імпровізацією, а не частиною добре продуманого плану; провадження радикальної політики часто варіювало залежно від намірів її творців, а сама політика мала багато незапланованих та непередбачуваних наслідків у суспільстві;

2) політика режиму – це спосіб визначити соціальні групи, відповідальні за пресинг та невдоволення щодо влади, і трансформувати їх шляхом неформальних соціальних переговорів;

3) заходи режиму, проведені у 1930-х рр., стали радше результатом ініціативи «знизу», тобто від суспільства, аніж ініціативою «згори» – від режиму³⁵.

Як бачимо, кожне наступне положення радикальніше за попереднє. Перша гіпотеза найбільш поміркована. Як зазначала Ш.Фіцпатрик, навіть окремі тоталітаристи розуміли, що загальний контроль за суспільними процесами неможливий, завжди залишається місце для імпровізацій, випадковостей, неефективності та просто помилок. Однак якщо тоталітаристи вважали такі

випадки винятком, що лише підтверджують правило, ревізіоністи робили наголос на варіативному компоненті державної політики, підводячи випадки імпровізації «знизу» до рангу типових. Наприклад, Ш.Фіцпатрик зробила цікаве припущення, що сталінська «революція згори» не просто допускала, а й потребувала таких посадовців на нижчому рівні, які б реагували на на-полегливі, але нечіткі «сигнали» від влади, імпровізуючи та впроваджуючи від себе якусь ініціативу, щоб у разі невдачі вище керівництво могло зняти з себе відповідальність³⁶ (оригінальне продовження ідея «неясних сигналів» від вищої влади знайшла у праці Сергія Єкельчика (S.Yekelchuk) щодо українського повоєнного соціуму³⁷).

Друге твердження вимагає певного пояснення, тим паче, що воно чи не найбільше постраждало від закидів критиків. Для попередників основою сталінської політики 1930-х рр. був терор і репресії. Ревізіоністи, не заперечуючи факту терору, не редукують однак усю політику лише до репресій, закликаючи брати до уваги й інші складові, зокрема соціальний контекст – невдоволення, тиск, джерела підтримки, реакція населення, що теж мали до певної міри впливати на дії режиму. Наприклад, завдяки освітній політиці та підтримці з боку влади формувалася нова робітнича та політична еліта, яка у майбутньому стала б джерелом соціальної підтримки існуючого ладу.

Третє, найбільш радикальне твердження, щодо заміщення ініціативи «згори» ініціативою «знизу», іншими словами, що поштовхом до політики 1930-х рр. став не режим, а певні процеси чи групи у соціумі, виглядає у програмі Ш.Фіцпатрик найслабшим і найменш аргументованим. Здається, вона й сама в нього не надто вірить, не знайшовши жодного прикладу на підтвердження. Це радше данина загальному радикалізму статті, чи один із тих елементів, що покликані збурити та спровокувати читача на емоційну реакцію, а не слугувати вказівкою до вивіреного наукового дослідження. Духом радикалізму просякнута вся стаття, і зважаючи на велику кількість критичних закидів, які можна було передбачити, залишається лише дивуватися сміливості Ш.Фіцпатрик, яка таки наважилася її опублікувати.

Завершуючи огляд основних положень програми Ш.Фіцпатрик, слід відзначити, що перелік проблем, які належать до царини соціальної історії, у дослідниці виявився далеко не повним. Вона практично ніяк не згадала про такі основоположні напрями соціальної історії, як історія сім'ї, демографічні студії, гендерна історія, проблеми соціальної комунікації, секуляризації, урбанізації та міської інфраструктури, повсякденного життя тощо. Очевидно, причиною такої тематичної селекції стали зовнішні фактори, як, наприклад, доступ до відповідних джерел, передусім до радянських архівів. У кожному разі сама Ш.Фіцпатрик таку свою вибірковість нічим не пояснила.

Критика

Як уже зазначалося, стаття Ш.Фіцпатрик знайшла широкий відгук серед професійної аудиторії. Більшість тих, хто писав відгуки, загалом не заперечували проти доцільності соціально-історичних досліджень, чи соціального контексту сталінізму для американської радянології. Більше того, частина навіть почала шукати приклади такого новаторства у своїх власних працях. Зокрема, С.Кюен, один із ревізіоністів старшого покоління, визнаючи правоту Ш.Фіцпатрик щодо напрямку подальших студіювань, писав, що «радянологія конче потребує соціальної історії»³⁸. Однак конкретні пропози-

ції та гіпотези, висловлені Ш.Фіцпатрик, було сприйнято не так однозначно прихильно.

Загалом, у статті американської дослідниці можемо виділити кілька проблемних моментів, які викликали найгостріші дискусії. Критичні зауваження умовно можна поділити на дві групи. Перша – щодо її програми та перспектив соціальної історії в радянології. Власне на них і зосередимо свою увагу. Однак лунало також досить критики з приводу того, яким чином Ш.Фіцпатрик подала свою програму, іншими словами – форма презентації. В її статті багато місця відведено послідовному викладу власних пропозицій, але більшості не сподобалося, що автор майже не згадала своїх попередників, дехто хотів більше прочитати про хиби тоталітарної теорії, комусь вдалося слабким обґрунтування існування «нової когорти» тощо.

Одним із важливих нововведень Ш.Фіцпатрик було використання нею оновленого термінологічного словника, який би більше відповідав соціально-історичним дослідженням. На жаль, на аналіз цієї важливої проблеми дослідники майже не звернули уваги. Лише двоє засумнівалися (і цілком справедливо) щодо доцільності застосовування до реалій колективізації концепту «неформальні соціальні переговори», наголошуючи на безправній позиції селян, яка у принципі унеможлиблює адекватне використання терміна «переговори» (відверто підняв авторку на глум А.Ноув, більш спокійно відгукнувся Дж.Ілі³⁹). Але окрім цього Ш.Фіцпатрик ужила у статті з десяток нових понять («соціальний статус», «соціальний стратум», «соціальна мобільність», «привілейований доступ», «соціальна підтримка», «ініціатива знизу» та ін.), на новаторство, доцільність чи правомірність використання яких у тому чи іншому історичному контексті так ніхто й не звернув уваги.

Загалом, характерною рисою цієї критики, попри її високий ступінь, було те, що жоден дослідник не спромігся (та й навіть не намагався) запропонувати власну стратегію оновлення дисципліни! Тож якою б жорсткою не була критика, соціальна історія за відсутності добре обґрунтованої альтернативи таки утвердилася як домінуючий напрям історичних студій.

Терор та репресії. Використання репресивних засобів і розгортання масового терору вважалося однією з ключових ознак сталінізму та, ширше, тоталітаризму у цілому, а проблема кількості жертв, причин і механізмів тероризування населення була однією з найгостріших в американській радянології. Нападки на ревізіоністів за те, що вони у своїх працях применшують кількість постраждалих, знімають відповідальність за терор зі сталінського керівництва і намагаються обілити режим, лунали від диспутантів і до опублікування статті Ш.Фіцпатрик, про що згадує вона сама*. Центральною стала проблема репресій і у цьому обговоренні.

Найбільш гостро із запереченням щодо потрактувань ревізіоністами політики сталінського режиму виступили П.Кенез та Р.Конквест⁴⁰. Перший обурювався: послідовники Ш.Фіцпатрик свідомо чи несвідомо де-демонізують Сталіна та політбюро, перетворюючи політику 1930-х рр. на таку собі «буденну», у результаті чого зникає розуміння сталінізму як особливого феномена. П.Кенез виокремлював аргументи ревізіоністів, які його найменш переконували, і з якими він не погоджувався, – представники влади, особливо на селі, були слабкими і неорганізованими; усередині влади існувала

* Наскільки жорсткою була критика ревізіоністів у питаннях терору, можна зрозуміти хоча б із того, що їх позицію деякі тоталітаристи порівнювали із запереченням голокосту – звинувачення, що у західній цивілізації вважається чи не найганебнішим (див.: *Fitzpatrick Sh. Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. – 2008. – Vol.67. – №3. – P.693*).

фракційна боротьба; у ключових рішеннях уряд користувався соціальною підтримкою тощо⁴¹. Р.Конквест, який уважав питання кількості жертв терору ключовим для вивчення сталінізму, дорікав ревізіоністам, що вони сповідують підхід «найменших втрат»⁴².

Критика П.Кенеза найбільш типова для свого часу і містить всі головні положення тоталітаристів щодо проблеми терору. Отже, він закидав ревізіоністам суб'єктивний добір матеріалу, спроби зняти із радянського керівництва відповідальність за масові вбивства, нехтування моральними аспектами тощо⁴³. Подібні думки висловив і А.Меєр: твердження ревізіоністів, що Сталін значно менше контролював увесь соціальний процес, до певної міри знімають з нього провини за найжорстокіші епізоди сталінського правління⁴⁴.

Із більш поміркованою критикою виступив С.Коен. Хоча він погоджувався з П.Кенезом щодо значимості та всеохопності терору для 1930-х рр., свої аргументи викладав у категоріях соціальної історії. На його думку, довготривалий масовий терор сталінських часів був головним соціальним явищем, і помилка Ш.Фіцпатрик у тому, що вона не надала йому такої ваги, на яку воно заслуговує. Якщо попередники вивчали лише терор, не беручи до уваги інші соціальні процеси, то це не вихід – чинити навпаки і виключати тепер терор із соціального контексту, попереджав С.Коен⁴⁵. Дослідник у своїй критиці більш близький до істини: Ш.Фіцпатрик не заперечувала терор та існування репресивних заходів, і С.Коен це визнавав, він лише дискутував щодо рівня присутності теми терору у дослідженнях, стверджуючи, що від його вивчення відмовлятися ще не час.

На підтвердження своєї думки С.Коен, доповнюючи програму Ш.Фіцпатрик, пропонував кілька можливих дослідницьких тем щодо терору як соціального феномена. Передусім терор мав величезний демографічний розмах – загибель мільйонів людей, зникнення цілих соціальних груп чи національностей змінило соціальну структуру СРСР, але, окрім того, терор породив свою систему соціальної стратифікації – мучителі та жертви з різними додатковими групами типу родичів обвинувачених чи донощиків. Без урахування фактора терору неможливо зрозуміти такі соціальні процеси, як колективізація, індустріалізація, урбанізація чи соціальна мобільність. Якщо Ш.Фіцпатрик писала про висхідну соціальну мобільність за підтримки режиму, С.Коен закликав не забувати, що той же режим через терор спровокував масову низхідну мобільність, коли статус декількох соціальних груп радикально понизився.

С.Коен відстоював думку, що внаслідок терору і низхідної соціальної мобільності утворилася нова велика група соціуму – гулагівські в'язні (зеки), яка за всіма показниками займала найнижчу соціальну позицію у СРСР. Історик вважав вартою студіювання темою не лише її формування, а й ставлення до неї інших соціальних категорій.

Урешті тим, хто цікавиться дослідженнями у сфері масових вірувань та соціальної психології (тут С.Коен, як і Ш.Фіцпатрик, волів не вживати термін «індоктринація»), не обійтися без осмислення соціально-психологічних наслідків терору – широкомасштабних фобій перед «ворогами народу», культу Сталіна чи масового страху майбутнього терору⁴⁶.

Справедливість твердження С.Коєна щодо значимості терору як соціального явища підтвердила Ш.Фіцпатрик (та й деякі інші ревізіоністи⁴⁷) у своїй відповіді на перші чотири коментарі. Підтримуючи заклик до вивчення терору, вона, проте, застерігала щодо некритичного використання неперевіреної інформації про кількість жертв, просила утриматися як від моралізаторства, так і від виправдання режиму⁴⁸.

Перспектива «знизу». Критики з тоталітаристського табору, наприклад, Р.Конквест, підхід «знизу» загалом оцінили не надто високо. Особливо думку Ш.Фіцпатрик щодо масової підтримки режиму в 1930-х рр. Твердження й справді дещо контрверсійне, хоча, як перспектива для дослідження, вельми цікаве. Очевидно, воно потребує широкої доказової бази та обґрунтування, чого Ш.Фіцпатрик загалом зробити не вдалося. Р.Конквест відверто кепкує з того, що «ініціативи знизу» у сталінський час можна визначати як «демократичні» (тут він перебільшує, адже Ш.Фіцпатрик ніколи їх так і не називала), а твердження про масову підтримку вважав «найбільш дивним припущенням»⁴⁹.

Інші дослідники спробували виступити у спокійнішій тональності. Суттєве доповнення до пропонованого Ш.Фіцпатрик підходу «знизу» зробив Д.Бровер⁵⁰. Хоча він і критикував її за структуралістський підхід до соціальної історії і використання концепту «середньостатистичної людини» як ідеалізованої моделі, що не корелювало з реальністю, але ця його критика, як на наш погляд, дещо перебільшена – навряд чи заклик Ш.Фіцпатрик зосередитися на соціальних процесах слід сприймати як уведення в обіг «середньостатистичної людини». Але Д.Бровер цілком слушно вказував на інші аспекти історичного дослідження, що відповідають перспективі «знизу». Найочевидніший із них – це метод локальної історії.

На кінець 1980-х рр., коли більшість радянських архівів (як центральних, так і місцевих) залишалися недоступними для зарубіжних істориків, чи не єдиним джерелом про події на місцевому рівні (принаймні, для американських дослідників), що його матеріали можна було вільно використовувати, був т.зв. «Смоленський архів». На його даних написано чимало праць, у тому числі й представників молодого покоління ревізіоністів – А.Гетті та Р.Меннінг. Д.Бровер, загалом підтримуючи методіку локальної історії, застерігав від її пасток, маючи на увазі передусім хиби «Смоленського архіву» як джерела. У локально-історичних дослідженнях особливу увагу слід звертати на параметри предмету вивчення, які роблять його або типовим, або виключним, порівняно із загальним політичним і соціальним контекстом. Неправильна оцінка цих параметрів може призвести до помилкової типізації ситуації, що в реальності була аномальною та одиночною.

Інше слушне зауваження Д.Бровер зробив щодо методик вивчення соціуму та соціальних процесів. Як уже згадувалося, він не погоджувався з Ш.Фіцпатрик щодо її начебто прихильності до структуралістського аналізу та квантитативних методик. Більша користь від них у періоди стабільності, але не за сталінізму, коли все змінювалося швидко і кардинально – «значення, яке індивідууми надавали владним зв'язкам, визначення правди і добра, власна ідентичність» тощо⁵¹. У таких умовах вагомішу інформацію можна отримати від спогадів та романів, листів і звернень (т.зв. еґодокументів), тобто, від тих джерел, які, на думку Д.Бровера, свідчать не про структури та стратифікацію, а про сприйняття й уявлення, нестабільність і безлад⁵².

До цього хочеться додати, що настанови Д.Бровера не слід сприймати з категоричністю – очевидно, щодо сталінського періоду має право на існування як структуралістський аналіз, так і історія уявлень. Певним чином, Д.Бровер трохи випередив свій час. Логіка розвитку радянології, як і історіографічної думки у цілому, передбачає спочатку вивчення соціальних структур (соціальна історія), а потім наповнення їх індивідуалізуючим досвідом (культурна історія, історія повсякдення, історія уявлень). Рекомендації Д.Бровера щодо домінування еґодокументів стануть актуальними вже для наступного покоління радянологів, які нині практикують культурні студії сталінізму⁵³.

Проблема взаємозв'язку «держава/суспільство». Для Ш.Фіцпатрик дихотомія між державою та соціумом є ключовою в її розумінні соціальної історії. Логіка тут проста: попередники-тоталітаристи вивчали здебільшого державу, тож молодому поколінню слід переключитися на соціум, із чого випливає необхідність застосування методів соціальної історії. І хоча Ш.Фіцпатрик робить наголос на новизні пропонованих тем і методологій, концептів та термінів, саме фундаментальне субстанційне розділення держави та соціуму залишилося неподоланим.

Хоча критики й звернули менше уваги на цю проблему, ніж вона того заслуговує, однак певні думки таки висловили. Їх можна поділити на кілька груп. Сама Ш.Фіцпатрик (та, наприклад, В.Чейз) наполягала на тому, що вивчати слід суспільство, «виносячи за дужки» державу. Вона уточнювала, що хоча такий підхід є лише короткотерміновою дослідницькою тактикою, але на даний момент він найбільш корисний для соціальних істориків СРСР⁵⁴. В.Чейз не менш оптимістично писав, що попри присвяченість теперішніх праць ревізіоністів переважно взаємовідносинам між державою та суспільством, усі спроби приділити більше уваги соціуму слід лише вітати⁵⁵.

Більшість учасників дискусії стверджувала, що при дослідженні саме сталінізму відмовитися від держави неможливо, адже її вплив був визначальним, а рівень втручання у соціальні процеси та повсякденне життя непорівнянний із ліберально-демократичними режимами. Наприклад, той факт, що у своїй програмі Ш.Фіцпатрик по суті так і не усунула традиційного протиставлення між державою та суспільством помітив і А.Гетті, і Р.Меннінг, і Л.Віола⁵⁶. Зокрема, перший наголошував, що протягом періодів швидких соціальних та політичних змін, до яких, безперечно, належав і сталінізм, різниця між офіційним та неофіційним, публічним і приватним стає розмитою. «Якщо політика означає вплив на державні заходи, захист інтересів або використання влади, то політика практикувалася всюди і на всіх рівнях радянського суспільства сталінського періоду», – писав А.Гетті⁵⁷. Історик відкрито декларував, що єдиною можливою перспективою є вивчення саме взаємозв'язків між державою та суспільством.

Р.Меннінг на захист своєї позиції наводила факт існування в радянському суспільстві середніх (або перехідних) соціальних груп, які складно однозначно віднести до «держави» чи «суспільства», – комсомольці, т.зв. «актив», політичні добровольці (наприклад, двадцятип'ятитисячники), самопризначені «робкори» та «сількори», демобілізовані, стахановці тощо⁵⁸.

Дж.Ілі у своїх роздумах зайшов найдалі, презентувавши новаторську як на той час думку, що поступово почала утверджуватися серед соціальних істориків, – будь-яку державу (авторитарну чи демократичну) не можна усунути з дослідження лише за бажанням історика. Соціальна історія повинна забезпечити ширший експліцитний аналіз усіх суспільних зв'язків у всіх можливих вимірах – ідеологічному, політичному, соціально-економічному тощо. Одним із засобів досягнення цього стало розширене трактування поняття «політичного» у соціальному житті – радикально деінституціалізоване розуміння політики, коли проблеми покірності чи опозиційності, потенціалу згуртованості та стабільності соціального порядку, сили або слабкості домінуючої системи цінностей почали вивчатися не крізь призму діяльності держави та громадських організацій у вузькому значенні слова, а в контексті структур, що раніше вважалися «неполітичними», як місце роботи, вулиця, кримінальна і девіантна субкультури, сфера відпочинку, сім'я і дім. Відтак змінилося розуміння участі держави у соціумі, вплив якої охопив сфери соціального управління, охорони здоров'я, законодавства, шкільної освіти, ре-

лігійних вірувань і практик, організацію приватного життя, сексуальність, гендерний поділ і взагалі межу між приватним і публічним. У середовищі західних соціальних істориків наприкінці 1980-х рр. уже було визнано, що держава виконує не лише функції управління, а й бере участь у ширших процесах соціального відтворення, конструюванні та реконструюванні соціальних зв'язків⁵⁹.

На жаль, це суттєве та принципове зауваження Дж.Ілі не знайшло належного відгуку серед учасників дискусії. Ш.Фіцпатрик у своєму коментарі, хоча й відзначила його думку, однак залишилася на власних позиціях. Це й зрозуміло. Формулюючи нову програму, яка б мала радикально змінити радянологію, вона побоювалася свідомого чи несвідомого повернення до старих тем і методологій, що зосереджувалися на вивченні державних структур, і теоретичне обґрунтування необхідності «винести за дужки» державу мало стати запобіжником проти цього повернення. Однак, на нашу думку, позиція Дж.Ілі презентує таки найрозсудливіший підхід до дихотомії «держава/суспільство».

Дискусія 2000-х рр.

У 2007 р., коли Ш.Фіцпатрик писала першу з двох підсумкових статей («Ревізіонізм у радянській історії»), ревізіонізм в американській радянології, як явище, уже став надбанням минулого. І хоча соціальна історія СРСР практикується в історіографії цієї країни й надалі, однак відбувається все це у геть іншому контексті, та ще й із суттєвими домішками культурної історії. Для нас у статтях Ш.Фіцпатрик 2000-х рр. цінним видається кілька питань: як авторка оцінює виконання у наступні роки тієї програми, яку вона накреслила у 1986 р., і які перспективи соціальної історії, попри завершення періоду ревізіонізму, вона бачить у майбутньому?

Хоча до складу ревізіоністів Ш.Фіцпатрик включала і політичних істориків, домінуюче місце займають усе-таки історики соціальні. Описуючи ревізіонізм як парадигмальну (за Т.Куном) зміну в радянології, Ш.Фіцпатрик здійснює аналіз усіх аспектів цього явища – як тоталітарного підходу, суспільно-політичного контексту «холодної війни», так і еволюцію ревізіоністичної думки.

Що ж до соціально-історичних тем, то найперша різниця, яка впадає у вічі, це проблематика соціальної підтримки. У статті 1986 р. тема соціальної підтримки сталінізму була представлена фрагментарно і дотично. Ш.Фіцпатрик жодного разу чітко не виокремила її з-посеред інших проблем, лише кілька разів згадала у контексті висхідної соціальної мобільності, сприяючи якій режим, натомість, розраховував на соціальну підтримку з боку цих груп. Сюди можна було б допасувати концепт «ініціативи знизу», який, логічно розвинувши думку Ш.Фіцпатрик, можна потрактувати як зумовлений почуттям прихильності до режиму. Загалом соціальна підтримка була однією з найменш виразних і концептуалізованих тем.

Практично жоден із критиків серйозно не зреагував на цю проблематику, а дехто просто відкинув саму можливість постановки питання. Лише Дж.Гаф висловився з цього приводу, але складається враження, що його на цей сюжет наштовхнула не стаття Ш.Фіцпатрик, а її раніше опублікована монографія про соціальну мобільність. Зокрема, Дж.Гаф відзначав, що 1929 р. був «революцією згори» для села, але в містах і в партії Сталін мав багатьох однодумців та ентузіастів. Прихильників вождя у місті Дж.Гаф знаходив серед пролетаріату – тих робітників, яких він називав «темними».

«Темний люд» міста дослідник характеризував як неосвічений, заляканий, ксенофобно налаштований щодо всього західного, котрий як група сформувався у період падіння попереднього режиму⁶⁰. Але бачення Дж.Гафа не є вичерпним, та й сам він як політолог навряд чи професійно цим займався.

У статтях Ш.Фіцпатрик 2000-х рр. проблема соціальної підтримки виходить на перший план, і це основна відмінність, порівняно з 1986 р. Перелічуючи заслуги ревізійоністів, Ш.Фіцпатрик постійно підкреслює розробку ними проблем соціальної підтримки режиму, що, на її думку, було однією з новаторських ідей⁶¹. З іншого боку, в її тексті щодо цієї проблеми зустрічаємо чимало суперечностей. Питання соціальної підтримки автор визнає одним із головних здобутків ревізійоністів, і, як приклад, згадує праці Л.Віоли, Г.Куромії, В.Чейза і Льюїса Сігельбаума (L.Siegelbaum), але жодна з них не була написана пізніше 1988 р.⁶² В іншому місці дослідниця висловлюється ще відвертіше. Наприкінці 1980-х рр. із відкриттям архівів у СРСР стали доступними сотні фактів антиурядової діяльності в радянському суспільстві, і історики-радянологи від соціальної підтримки перекинулися на іншу тему – суспільний опір та опозиція⁶³. Судячи з кількості та хронології виходу праць саме ця тема залишається центральною для соціальних істориків.

Здається, із проблематикою соціальної підтримки Ш.Фіцпатрик видала бажане за дійсне. Передусім тому, що ця тема близька їй як дослідниці. А, можливо, тут відіграв свою роль психологічний фактор. Адже популярність теми опору вона пояснює нібито прагненням ревізійоністів, утомлених закидами у прорадянськості, знайти, нарешті, тему, яка б остаточно унеможливила такі звинувачення. Повернення до проблем соціальної підтримки знаменувало б психологічне звільнення від атмосфери «холодної війни».

В одному місці Ш.Фіцпатрик найбільш реалістичніше підходить до оцінки внеску ревізійоністів у розробку цієї теми: «Одне з перших досягнень постревізійоністів (культурних істориків – *Н.Л.*) полягало в тому, що вони озвучили думку, яку ревізійоністи практично безуспішно намагались артикулювати двадцять років тому. Не використовуючи термінологію соціальної підтримки, Коткін (Стивен Коткін (S.Kotkin) – історик із Принстонського університету – *Н.Л.*) та його послідовники розуміли сталінську ідеологію та цінності («сталінську цивілізацію») як колективну соціальну конструкцію, а не як щось насажене режимом»⁶⁴.

Як би там не було, але соціальна підтримка сталінського режиму (більшої чи меншої інтенсивності, серед різних соціальних груп) як предмет наукового вивчення ще чекає на своїх дослідників. Ревізійоністи, фактично, лише окреслили можливі напрями студіювань, такі, як підтримка комуністичної влади внаслідок висхідної соціальної мобільності, її особливості у середовищах робітників, інтелігенції, молоді, селян, різних національних груп тощо. При розгляді діалектики проблем соціальної підтримки/соціального опору в американській радянології, упадають у вічі паралелі з українською історіографією. Для вітчизняних істориків, що вибудовують національний наратив на віктимізації України головно від сталінської влади, проблема соціальної опозиції також стала центральною темою досліджень, причому активний чи пасивний опір проти заходів режиму часто асоціюється з позитивними характеристиками соціальної підтримки українського національного проекту. Відтак формується взаемовиключна опозиція між «радянським» та «українським», а опір одному означає схвалення іншого. Вивчення ж проблеми соціальної підтримки радянського режиму українським населенням, або проміжних випадків, коли поєднувалися позитивна ідентифікація з «українським» та «радянським», для наших істориків залишається незручною темою.

Інші заслуги соціальних істориків, на які вказує Ш.Фіцпатрик, загалом відповідають її ідеям, висловленим у 1986 р., – проблеми висхідної соціальної мобільності, безлад та недоукомплектування місцевої адміністрації, незаплановані наслідки політики сталінського режиму, відсутність монолітності в партії та уряді, «ініціатива знизу» тощо⁶⁵. Загалом, авторка не заглиблюється в розгляд кожної з цих тез, уважаючи їх цілком, або майже цілком, відповідними програмі, що її вона запропонувала раніше.

Правду кажучи, не надто занурювалися у соціально-історичну проблематику й коментатори Ш.Фіцпатрик – Роберт Деніелс (R.Daniels), А.Гетті та Є.Осокіна⁶⁶, більше уваги присвятивши власним рефлексіям, суспільно-політичному контексту ревізйонізму, чи то обмірковуванню еволюції радянології (тоталітаристи, ревізйоністи, культурні історики) тощо. Лише Й.Геллбек спробував зав'язати дискусію щодо окремих гіпотез Ш.Фіцпатрик. Оскільки він єдиний із коментаторів беззаперечно належить до нового покоління культурних істориків та активно розвиває цей напрям досліджень, не дивно, що його критика стосувалася проблеми суб'єктивності (особистості у сталінському суспільстві) – центральної для культурно-історичних студій і однієї з найновіших методологічних розробок американської радянології.

Фактично, критикуючи Ш.Фіцпатрик, Й.Геллбек на її ж прикладі показує різницю у підходах до радянського соціуму між соціальними та культурними істориками. За твердженням Й.Геллбека, у працях Ш.Фіцпатрик створюється образ індивідів, над якими держава має обмежений контроль, відтак радянські громадяни виступають високоактивними, незалежними соціальними акторами, позбавленими ідеологічної заангажованості. Окрім груп «переконаних віруючих» (фанатичні комсомольці, партійці зі стажем), на більшість членів суспільства революційні ідеї та цінності мають незначний вплив. Суспільство, в уявленні Ш.Фіцпатрик, сповнене корисливими та хитрими людьми, що володіють здатністю «вислизати» з-під впливу держави⁶⁷.

Й.Геллбек декларує відмінний погляд на сталінське суспільство, адже у його розумінні індивіди були занурені в мову комуністичного класового аналізу, у виголошені надії, ідеали, тривоги, в атмосферу тогочасних норм, знань та цінностей, і головною навичкою, якій їх навчав сталінський режим, було перебудовувати, перелаштовувати свою свідомість та переконання відповідно до пануючого дискурсу⁶⁸. Звичайно, у цьому питанні не слід упадати у крайнощі. Очевидно, що в радянському соціумі був присутній як один, так і інший тип особистості, а також ще багато перехідних та мішаних типів, що теж становить цікаву тему для подальших досліджень.

Складний та суперечливий період ревізйонізму в американській радянології тривав з 1970-х до початку 1990-х рр. Для боротьби з попередниками-тоталітаристами було залучено передові методологічні розробки, серед яких центральне місце зайняла соціальна історія, найцікавіший та найбільш обговорюваний проект упровадження якої підготувала відома ревізйоністка Ш.Фіцпатрик. Покликана реформувати наукову дисципліну, її програма включала широкий перелік соціально-історичних тем, якими соціальні історики займалися протягом наступних десяти років. Попри неоднозначне сприйняття та нездатність витворити єдину теорію радянського суспільства, попри те, що соціальна історія, як дослідницька програма в радянології, виявилася найменш реалізованою, ревізйонізм таки виконав свою місію і змінив уявлення про історію періоду СРСР.

Радянський соціум постав як самостійний об'єкт досліджень, не обов'язково прив'язаний, але пов'язаний із державою. Він був цілком ди-

ференційованим явищем, поділим на соціальні групи, класи (страсти), що виокремлювалися за віком, статтю, національністю тощо. Пересічні громадяни перестали сприйматися як пасивний об'єкт індоктринації й отримали право на власну ініціативу, що могла виражатися як у соціальній підтримці режиму, так і у пристосуванні та кар'єризмі, утилітарному ставленні до радянських цінностей, а також у відкритому протистоянні заходам влади. Суспільство сталінського періоду було надзвичайно рухливим і динамічним, вертикальна та горизонтальна мобільність призводила до кардинальних соціальних змін, коли формувалася нова еліта, тисячі людей змінювали класову належність і групову ідентичність, десятки соціальних груп зникли або були знищені.

Такою ж диференційованою уявлялася і радянська влада, що не була тотальною у своїх владних та контролюючих функціях – її часто роздирали суперечки між різними професійними та бюрократичними групами, що боролися за власні інтереси, а розбіжності намірів та їх реалізації часто призводили до непередбачуваних і незапланованих наслідків. Середня та нижня адміністративна ланки нерідко були слабко організованими, невишколеними та нездатними ефективно виконувати управлінські функції.

Було змінене розуміння ідеології, яка досі означалася як кодифікована доктрина, виведена з канонічних текстів та нав'язана режимом пасивному населенню. Більше того, під сумнів потрапила вирішальна роль ідеології при ухваленні певних рішень та визначенні стратегії радянського соціуму, а детермінанти поведінки індивідів почали шукати у різних випадковостях, зокрема й у переслідуванні групових чи індивідуальних інтересів (одержати доступ до матеріальних цінностей, уникнути неприємностей, зрештою, залишитися живим).

Звичайно, не всі положення ревізіоністів на сьогодні актуальні, деякі з них суттєво підважило наступне покоління культурних істориків, але перш, ніж ставити під сумнів, ці постулати спочатку треба було проголосити та утвердити, і заслуга у цьому Шейли Фіцпатрик, як і її програми, безсумнівна.

¹ Fitzpatrick Sh. New perspectives on Stalinism // The Russian Review. – 1986. – Vol.45. – №4.

² Fitzpatrick Sh. Revisionism in Soviet history // History and Theory. – 2007. – Vol.46. – №4.

³ Fitzpatrick Sh. Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. – 2008. – Vol.67. – №3.

⁴ Fitzpatrick Sh. Afterword: Revisionism revisited // The Russian Review. – 1986. – Vol.45. – №4.

⁵ Див.: *Меньковский В.И.* История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. – Минск, 2007. – С.33–48.

⁶ Про виникнення терміна «радянологія», його хронологічне, географічне та предметне наповнення див.: *Меньковский В.И.* История и историография... – С.11–21.

⁷ Американские советологи: Справочник / Сост. Я.А.Блинкин. – Москва, 1990.

⁸ Про психологічні концепти і стереотипи сприйняття Росії та СРСР пересічним американським дослідником див.: *Лантева Е.* Американское руссиеведение 1970–2000 гг.: Характерные черты социокультурных исследований: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Тюмень, 2005. – С.35.

⁹ Архів Троцького – це більша частина особистих паперів і матеріалів Л. Троцького, створених головним чином в еміграції; зберігається в бібліотеці Гарвардського університету (США). «Смоленський архів» – документи Смоленського обкому ВКП(б), захоплені під час війни німцями, згодом потрапили до Національного архіву США, а 2002 р. були повернуті в Росію і зараз зберігаються у Смоленському державному архіві (див.: *Гримстед П.К.* Зарубежная архивная росика и советика. Происхождение документов или их отношение к истории России (СССР), потребность в описании и библиографии // Отечественные архивы. – 1993. – №1. – С.20–53).

¹⁰ *Меньковский В.И.* История и историография... – С.119.

¹¹ *Schapiro L.* The concept of totalitarianism // *Survey*. – 1969. – №73. – P.93–115; *Игрицкий Ю.И.* Концепция тоталитаризма: уроки многочисленных дискуссий на Западе // История СССР. – 1990. – №6. – С.172–190; *Граціози А.* Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Пер. з іт. М.Прокопович. – К., 2005. – С.71–97; *Меньковский В.И.* История и историография... – С.48–77.

¹² *Fukuyama F.* The modernizing imperative: The USSR as an ordinary country // *The National Interest*. – 1993. – Vol.31, spring. – P.10–18.

¹³ *Fitzpatrick Sh.* Introduction // *Stalinism: New directions* / Ed. by Sh.Fitzpatrick. – New York; London, 2000. – P.1–14; *Keep J.* Old controversies, new approaches // *Litvin A., Keep J.* Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. – Londres; New York, 2005. – P.89–100; *Suny R.G.* Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the «West» wrote its history of the USSR // *The Cambridge history of Russia*. – Vol.III: The twenties century / Ed. by R.G.Suny. – Cambridge, 2006. – P.57–64.

¹⁴ Значення т.зв. «архівної революції» для розвитку англomовної історіографії вже проаналізоване у кількох дослідженнях. Див., наприклад, спеціальний випуск журналу «Cahier du monde russe» (1999, an.40, №1/2), особливо теоретичну статтю *А.Граціози: Graziosi A.* The new Soviet archival sources. Hypotheses for a critical assessment // *Cahier du monde russe*. – 1999. – An.40. – №1/2. – P.13–63, а також: *Naimark N.* Cold war studies and new archival materials on Stalin // *The Russian Review*. – 2002. – Vol.61. – №1. – P.1–15; *Raleigh D.* Doing Soviet history: The impact of the archival revolution // *Ibid.* – P.16–24.

¹⁵ *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in retrospect: A personal view // *Slavic Review*. – 2008. – Vol.67. – №3. – P.694.

¹⁶ *Suny R.G.* Toward a social history of the October revolution // *American Historical Review*. – 1983. – Vol.88. – №1. – P.31–52.

¹⁷ Про це зі здивуванням та іронією зазначав редактор «The Russian Review» у своїй передмові до критичних відгуків. Див.: Editorial. More controversy // *The Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.375.

¹⁸ *Fitzpatrick Sh.* New perspectives on Stalinism // *The Russian Review*. – 1986. – Vol.45. – №4. – P.358.

¹⁹ *Viola L.* In search of young revisionists // *The Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.428.

²⁰ *Rittersporn G.T.* History, commemoration and hectoring rhetoric // *The Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.418.

²¹ *Chase W.* Social history and revisionism of the Stalinist era // *The Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.382.

²² *Manning R.* State and society in Stalinist Russia // *The Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.407–408.

²³ Це визнає і сама Ш.Фіцпатрик. Див., наприклад: *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in retrospect: A personal view // *Slavic Review*. – 2008. – Vol.67. – №3. – P.703–704.

²⁴ *Meyer A.* Coming to terms with the past ... and with one's older colleagues // *The Russian Review*. – 1986. – Vol.45. – №4. – P.407.

²⁵ *Hough J.* The «dark forces», the totalitarian model and Soviet history // *The Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.399.

²⁶ *Nove A.* Stalinism: Revisionism reconsidered // *The Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.412.

²⁷ *Fitzpatrick Sh.* New perspectives on Stalinism. – P.358.

²⁸ *Chase W.* Social history and revisionism of the Stalinist era. – P.383; *Getty A.* State, society and superstition // *Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.393; *Kuromiya H.* Stalinism and historical research // *Russian Review*. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.404.

²⁹ *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in retrospect: A personal view // *Slavic Review*. – 2008. – Vol.67. – №3. – P.689.

³⁰ *Fitzpatrick Sh.* New perspectives on Stalinism. – P.358–360.

³¹ *Ibid.* – P.361.

³² *Ibid.* – P.363.

³³ *Ibid.* – P.365.

³⁴ *Ibid.* – P.366–367.

³⁵ Ibid. – P.368.

³⁶ Ibid. – P.369.

³⁷ *Yekelchuk S.* Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. – Toronto; Buffalo; London, 2004 (укр. пер.: *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008).

³⁸ *Cohen S.* Stalin's terror as social history // *The Russian Review.* – 1986. – Vol.45. – №4. – P.375.

³⁹ *Nove A.* Stalinism: Revisionism reconsidered. – P.414; *Eley G.* History with the politics left out – again? // *The Russian Review.* – 1987. – Vol.46. – №4. – P.393.

⁴⁰ *Kenez P.* Stalinism as humdrum politics // *The Russian Review.* – 1986. – Vol.45. – №4. – P.395–400; *Conquest R.* Revisionizing Stalin's Russia // *The Russian Review.* – 1987. – Vol.46. – №4. – P.386–390.

⁴¹ *Kenez P.* Stalinism as humdrum politics. – P.397–398.

⁴² *Conquest R.* Revisionizing Stalin's Russia // *The Russian Review.* – 1987. – Vol.46. – №4. – P.387.

⁴³ *Kenez P.* Stalinism as humdrum politics. – P.397, 399.

⁴⁴ *Meyer A.* Coming to terms with the past ... and with one's older colleagues. – P.404.

⁴⁵ *Cohen S.* Stalin's terror as social history. – P.379.

⁴⁶ Ibid. – P.380–383.

⁴⁷ *Kuromiya H.* Stalinism and historical research. – P.405; *Manning R.* State and society in Stalinist Russia. – P.408.

⁴⁸ *Fitzpatrick Sh.* Afterword: Revisionism revisited // *The Russian Review.* – 1986. – Vol.45. – №4. – P.410–411.

⁴⁹ *Conquest R.* Revisionizing Stalin's Russia. – P.389.

⁵⁰ *Brower D.* Stalinism and the «view from below» // *The Russian Review.* – 1987. – Vol.46. – №4. – P.379–381.

⁵¹ Ibid. – P.380–381.

⁵² Ibid. – P.381.

⁵³ Приклад сучасних досліджень із залученням еґодокументів див.: *Hellbeck J.* Fashioning the Stalinist soul: The diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1996. – Bd.44. – №3. – S.344–373.

⁵⁴ *Fitzpatrick Sh.* Afterword: Revisionism revisited. – P.412.

⁵⁵ *Chase W.* Social history and revisionism of the Stalinist era. – P.383–384.

⁵⁶ *Getty A.* State, society and superstition. – P.391; *Manning R.* State and society in Stalinist Russia. – P.409; *Viola L.* In search of young revisionists. – P.429.

⁵⁷ *Getty A.* State, society and superstition. – P.393.

⁵⁸ *Manning R.* State and society in Stalinist Russia. – P.410.

⁵⁹ *Eley G.* History with the politics left out – again? – P.392–393.

⁶⁰ *Hough J.* The «dark forces», the totalitarian model and Soviet history. – P.402.

⁶¹ *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in Soviet history // *History and Theory.* – 2007. – Vol.46. – №4. – P.81, 83; *Item.* Revisionism in retrospect: A personal view // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.689, 696–697.

⁶² *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in Soviet history. – P.84.

⁶³ *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in Soviet history. – P.86; *Item.* Revisionism in retrospect: A personal view. – P.697.

⁶⁴ *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in Soviet history. – P.88.

⁶⁵ Ibid. – P.84.

⁶⁶ *Daniels R.* Comment: Revisionism avant la lettre // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.705–710; *Getty A.* Comment: Codes and confessions // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.713–715; *Osokina E.* Comment: Life and fate of Western revisionism // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.716–719.

⁶⁷ *Hellbeck J.* Comment: Of archives and frogs: Iconoclasm in historical perspective // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.720–721.

⁶⁸ Ibid. – P.721–722.

The research strategies and methodology for studying social history of the USSR in American historiography are considered by giving an example of 1980–2000's theoretical discussions. Special attention is paid to discussing the project of socio-historical schools proposed by American researcher Sh.Fitzpatrick.

О.Л.Осіпян*

**«ТОРОГРАФІЯ CIVITATIS LEOPOLITANAE» ІОАННА АЛЕМБЕКА
ПОЧАТКУ XVII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЛЬВОВА:
КОГНІТИВНА РАМКА, НАРАТИВНІ СТРАТЕГІЇ****

«Опис міста Львова» був створений місцевим аптекарем Іоганном Алембеком (Альнпеком) і опублікований у шостому томі атласу Георга Брауна «Civitates orbis terrarum» (Кельн, 1572–1617 рр.). Повна оригінальна версія твору під назвою «Topographia civitatis Leopolitanae» була написана автором між 1603 і 1605 рр. Задля аналізу когнітивної рамки та наративних стратегій І.Алембека було досліджено його зв'язки й кореспонденцію з європейськими гуманістами, такими, як Георгій Доуза та Юстус Ліпсіус. Також було взято до уваги його освіту (1591 р. навчався у Падуанському університеті) та склад приватної книгозбірні, в якій переважали латиномовні твори античних авторів.

Твір Іоганна Алембека був частиною неолатинської літератури з її культом античних взірців та посиланнями до римського чи троянського походження багатьох європейських міст і націй. Проте І.Алембек – більш акуратний автор, оскільки уникав подібних «відкриттів», так само, як і місцевих переказів та усної традиції. З іншого боку, він писав, щоби прославити рідне місто, і тому не втрачав нагоди для делікатного порівняння Львова з Римом, удаючись до літературних алюзій та загальних місць (loci communes), а не безпосередніх паралелей. На нашу думку, як наративну матрицю для опису міста І.Алембек використав трактат Джованні Бартоломео Марліані «Topographia antiquae Romae» («Топографія давнього Риму», 1534 р.). Початкова частина твору І.Алембека є, безумовно, компіляцією, організованою за хронологічним принципом подібно до першої книги «Історії Риму» Тіта Лівія. Для цієї частини «Опису» автор здебільшого використав працю М.Кромера «Польща або про походження та діяння поляків тридцять книг» (1555 р.). Друга частина «Опису» І.Алембека базується на його власних спостереженнях міста як архітектурного та географічного об'єкта. Її було написано в антикварному стилі й головну увагу приділено міським інституціям, звичаям, способу життя міщан та визначним спорудам.

Образ міста у середньовічній та ренесансній Європі

У середньовічних хроніках та літописах найбільше уваги приділялося дивам, діянням святих, церковних ієрархів, монархів, а також війнам і стихійним лихам, в яких теж убачали прояв Божої волі. Тлом цих оповідань виступали, головним чином, монастирі, церкви, палаци, замки, поля битв тощо. Міста згадувалися лише як населені пункти, в яких розгорталися події, пов'язані з життям церкви та феодалів. Власне міста, міщани та

* Осіпян Олександр Леонідович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.

E-mail: agricola_ua@yahoo.com

** Стаття є результатом стажування в Ягеллонському та Варшавському університетах, а також у Німецькому історичному інституті у Варшаві. Автор висловлює свою щирю вдячність Фундації підтримки польської науки «Каса імені Юзефа Мянвського» та Фундації Роберта Боша за фінансову підтримку стажування.

міське життя не були об'єктом спеціальної уваги літописців та хронікерів, хіба що як військові об'єкти, під час опису їх облоги (тоді увага надавалася фортифікаціям та перебігу оборони), та місце взяття багатої здобичі (як, наприклад, описи Константинополя, зроблені хрестоносцями після його захоплення 1204 р.). Виняток становили Єрусалим та Рим, описи яких подавались у паломницькій літературі – як у спогадах прочан, так і у спеціальних посібниках, створюваних для їх потреб. Проте навіть у цих творах об'єктом уваги авторів виступали святині, пов'язані з євангельськими оповіданнями, діяннями апостолів, святих та мучеників, мощі яких зберігаються у такій-то церкві і спричинили такі-то і такі-то дива. В одному з перших путівників по Римі – «Дива міста Риму» («*Mirabilia urbis Romae*») – створеному близько 1150 р., згадуються переважно матеріальні (архітектурні та географічні) об'єкти (мури, брами, арки, пагорби, терми, палаци, театри, місця, пов'язані з мучеництвом святих, мости, кладовища, катакомби, статуї, колони, церкви та язичницькі храми) й різні історичні анекдоти, запозичені як із літератури, так і з місцевих легенд, в яких головними героями виступають апостоли Петро і Павло, папа Боніфаций, Цезар, Октавіан Август, Агріппа, Антоній та Клеопатра, Тиберій, Нерон, Адріан тощо. Коротше кажучи, усе це – ознаки минулої слави, використовувані мешканцями Риму для власного збагачення за рахунок довірливих прочан. Власне історію міста та його мешканців тут годі шукати.

Суттєві зміни відбуваються лише в епоху Ренесансу – спочатку на Півночі Італії, де існували багаті та незалежні міські комуні, деякі з яких із часом навіть перетворилися на держави (Флоренція, Генуя, Венеція). Тут уже у XIII ст., а ще більшою мірою у XIV–XV ст., проявляється інтерес до історії рідного міста, яке відтепер виступає об'єктом спеціального дослідження¹. У цей час з'являються історичні описи міст, що поєднували у собі як інформацію з джерел, так і генеалогічні легенди та фальсифікації; робляться перші спроби наукової інтерпретації архітектурних пам'яток та археологічних знахідок. У XVI ст. Ренесанс поширюється в Європі на північ від Альп. Зростання впливу міст на економічне, культурне, а, подеколи, і політичне життя континенту спричинило ріст станової самосвідомості міщан та їх локального патріотизму, який один із сучасних дослідників не без гумору охарактеризував як справжній «міський шовінізм»².

Саме у цей час, коли Європа пережила не тільки Ренесанс та Реформацію, але також і першу хвилю великих географічних відкриттів, з'являється масштабний проект видання атласу всіх знаменитих міст світу з їх панорамними краєвидами, перспективними («з висоти пташиного лету») або геодезичними планами, і коротким описом історії, розташування та комерції кожного з них. Цей проект було спровоковано успіхом, що його мали видання «Космографії» («*Cosmographia universalis*») німця Себастьяна Мюнстера (1550, 1552, 1559, 1572 pp.) та атлас світу «Зерцало земного кола» («*Theatrum orbis terrarum*») голландця Абрагама Ортеліуса (уперше видано 1570 р., лише за життя видатного картографа витримало 25 видань латинською, голландською, німецькою та французькою мовами). Ідея видання атласу міст належала німецькому теологові з Кельна Георгу Брауну (1541–1622 pp.) та німецькому граверові й видавцеві Францу Гогенбергу (1535/1538–1590 pp.). Також у здійсненні проекту брали участь гравер Симон дер Невел, голландський художник з Антверпена Георг Гуфнагель (1542–1600 pp.), топограф Якоб ван Девентер (1505–1575 pp.) та інші – разом понад 100 митців і картографів. Видання атласу під загальною назвою «Міста земного кола» («*Civitates orbis terrarum*»), яке містило 546–554

(у різних виданнях) гравюр у складі шести томів, було здійснене у Кельні з 1572 по 1617 рр. Атлас витримав 29 перевидань латинською, німецькою та французькою мовами. Переважна більшість зображень – це міста Європи (530, або 95%), із них більше 2/3 – західноєвропейські (лише 24 міста (5%) з Азії, Африки та Америки). В атласі широко використовувалися створені раніше картографічні матеріали³. Імовірно, що найбільше проблем видавець мав із маловідомими на Заході містами Східної Європи, адже навіть міські поселення трьох інших континентів були краще відомі через колоніальні війни та заморську торгівлю (за невеликим винятком, майже всі вони приморські). Описи міст виконували функцію доповнення до гравюр, тому дуже часто обмежувались однією сторінкою, набраною великим кеглем, чи навіть кількома реченнями. У багатьох випадках вказувалися і автори, в яких було запозичено інформацію з історії певного міста. Із міст Речі Посполитої в атласі присутні гравюри та описи Вільна (том 3), Кракова (тут також подано короткий опис Корони Польської), Познані, Львова, Ловича, Перемишля, Замостя (усі – том 6) тощо. Описи цих міст здебільшого взято із твору М.Кромера (1512/1513–1589 рр.). На цьому тлі якісно відрізняється опис Львова – повних дві сторінки найдрібнішим шрифтом⁴!

Щоб зібрати якомога більше матеріалів для свого видання Г.Браун вів листування з багатьма вченими з усієї Європи. Був серед них і львівський аптекар Іоганн (Ян) Алембек (Альнпек/Альнпех) (Ioannes/Johannes Alnprekius, Hans Alnprech) – автор опису міста Львова для згаданого атласу. У шостому томі проекту Г.Брауна (1617 р.) було опубліковано значно скорочений та відредагований варіант⁵. У Центральному державному історичному архіві України у місті Львові зберігається рукопис повного тексту І.Алембека, відомий під назвою «Topographia civitatis Leopolitanae» («Топографія/ Опис міста Львова»), опублікований 1930 р. Ст.Рахвалом⁶. Саме цей текст, час створення якого публікатор визначив в інтервалі 1603–1605 рр., буде головним об'єктом нашого дослідження.

Біографія І.Алембека

Предки Іоганна Алембека переселилися до Львова у XVI ст. і за походженням були німцями. Перші німецькі поселенці з'явилися у місті ще за часів князя Данила Романовича у XIII ст. Після завоювання Галицької землі Казимиром III польські королі всіляко заохочували німецьку міграцію до міста, так що у другій половині XIV – у XV ст. чисельність міщан-німців стрімко зростає. Як католики за віросповіданням вони посіли тут панівне становище. У XVI ст. переселення суттєво вповільнюється і посилюються процеси асиміляції міщан-німців із місцевими поляками, які разом творили «католицьку націю» Львова. У реєстрах прийняття до міського права (*ius civile, ius civitatis*) збереглась інформація про предків І.Алембека по батьківській та материнській лініях. 15 серпня 1531 р. міське право Львова прийняли брати Ганс та Вольфганг Шульц (Шольц) із Вроцлава⁷. Шольци посіли високе становище в місті. Зокрема, Вольфганг обіймав посаду райці (дві колегії – рада і лава – склали міський магістрат). 11 грудня 1560 р. до міського права Львова був прийнятий Себалд Алембек із Фрайбурга, зять Вольфганга Шольца⁸. 22 лютого 1567 р. до міського права був прийнятий його брат Іоганн (Ганс) Алембек – також фрайбуржець і зять Вольфганга Шольца⁹.

Від шлюбу Ганса Алембека та Катерини Шольцувни й народився Іоганн Алембек. Син купця, він вирішив присвятити себе медичній справі і з цією метою у 1582–1586 рр. навчався фармакології у Вроцлаві. У 1588 р. помер його батько, залишивши сину кам'яницю з аптекою на площі Ринок та великі борги. Іоганн найнявся на роботу в крамницю львівського аптекаря Яроша Вітемберґера¹⁰. Значну частину асортименту аптек тоді становили екзотичні лікарські рослини та прянощі зі Сходу¹¹. Тому й не дивно, що 1588 р. Я.Вітемберґер відіслав Іоганна на закупівлю товарів до Константинополя. Проте вже 1591 р. бачимо молодого І.Алембека на навчанні у Падуанському університеті¹².

Падуя тоді входила до складу Венеційської республіки, а її університет вважався одним із найкращих в Європі, користуючись великою популярністю як в Італії, так і Священній Римській імперії та Речі Посполитій. Студенти з різних держав поділялися на чотири «нації»: «німецьку» (вихідці зі Священної Римської імперії), «польську» (прибулі з Речі Посполитої) та дві «італійські» (оскільки на території Італії тоді існувало кілька держав). Як правило, студенти з Корони Польської та Великого князівства Литовського, закінчивши навчання у Краківській академії (Ягеллонський університет), часто їхали на рік до Падуї, щоби тут завершити студії здобуттям ступеня доктора медицини, права чи філософії¹³. Цікаво, що І.Алембек, нащадок німецьких переселенців у першому поколінні, записався до «німецької нації»¹⁴, хоча, як підданий Корони Польської, мав би зголоситися до «польської». Цей випадок особливо показовий, якщо врахувати, що навчання молодого львів'янина припало на час найбільшого заострення ворожнечі між «німецькою» та «польською» націями, яка супроводжувалася кривавими сутичками (1589 і 1592 рр.)¹⁵. Перебуваючи в Падуї І.Алембек видав друком свій латиномовний вірш на честь кардинала Єжи Радзивілла («*Carmen gratulatorium ad Georgium Radivilium cardinalem*»)¹⁶.

Уже після повернення додому І.Алембек мав зустріч із молодим голландським гуманістом Георгієм Доуза (1574–1599 рр.). Останній перебував у Львові у 1597 та 1598 рр. У Гайдельбергу він віднайшов грецький кодекс Г.Кодіноса й опис Константинополя, який переклав латиною та опублікував. Після цього, на запрошення польського посла, вирішив відвідати колишню столицю Візантії. Г.Доуза подорожував через Львів, де його приймав відомий поет Шимон Шимонович. Тут учений голландець мав зустрічі з місцевими інтелектуалами, серед яких був і І.Алембек (львівський аптекар міг зацікавити Г.Доуза своїм досвідом перебування у Константинополі у 1588 р.). На зворотному шляху Г.Доуза затримався у Замості – при дворі коронного гетьмана і канцлера, покровителя наук та засновника Замойської академії Яна Замойського¹⁷. Після повернення до Нідерландів Г.Доуза написав і видав звіт про свою подорож до Константинополя¹⁸.

Родич Г.Доуза, відомий тоді вчений-антиквар, автор численних праць про римські старожитності, професор Лювенського університету Юстус Ліпсіус (Юст Ліпсій; 1547–1606 рр.)¹⁹ уважав за обов'язок віддячити всім, хто допоміг його кривнику під час подорожі. У 15 календи травня 1601 р. Ю.Ліпсіус надіслав листи до львівського архієпископа Яна-Дмитра Соліковського (свого учня), італійця Ієроніма Ферреріо (найнявся на польську військову службу й перебував у Львові), патріаршого екзарха Александрії та Константинополя Кирила Лукаріса (саме тоді перебував у Речі Посполитій) та Іоганна Алембека²⁰. Імовірно, їх мав довести до Львова якийсь польський студент, що навчався у Лювені. Лист було адресовано «Іоанну Альнпеку, громадянину Леополіса» («*Ioanni Alnpeckio, civi Leopolitano*»). У першій

частині цього досить короткого послання Ю.Ліпсіус дякував І.Алембеку за допомогу Г.Дозузі²¹, а у другій – вихваляв польське королівство, яке з колишньої «варварської периферії» перетворилося на осередок науки і мистецтв: «О, Сарматіє, як уже відрізняєшся ти від себе давнішої! Якою відданою приятелькою наук і мистецтв ти стала»²². Ю.Ліпсіус листувався з багатьма державними та релігійними діячами Речі Посполитої²³, професорами Краківської та Замойської академії і, певно, мав підстави для подібних дещо гіперболізованих заяв.

Чи тривало надалі листування Ю.Ліпсіуса й І.Алембека – невідомо, оскільки свого часу видано було лише частину величезної епістолярної спадщини вченого, а саме – тільки ті листи, які він устиг підготувати до друку ще за життя²⁴. Проте, можемо припустити, що Г.Дозуза або Ю.Ліпсіус між 1597 та 1601 рр. посприяли залученню молодого львівського аптекаря до масштабного видавничого проекту Г.Брауна, який, прагнучи зробити свій атлас якомога більш повним, шукав авторів, здатних підготувати описи маловідомих у Західній Європі міст. Добра освіта, широке коло зацікавлень та обставини кількох наступних років життя зробили з І.Алембека найкращого кандидата на опис Львова.

Із його подальшого життя відомо, що 8 січня 1597 р. І.Алембек був прийнятий до міського права²⁵. Якщо врахувати, що міське громадянство отримували десь у віці 25 років, та час, коли він розпочав студії у Вроцлаві, то можна зробити припущення, що І.Алембек народився близько 1570 р. Проте, стосунки з рідним містом, а, точніше, із міським магістратом, складалися в нього не дуже добре. Відомо, що 1598 р. І.Алембек перебував у міському ув'язненні з приводу своїх родинних справ. Відтоді він стає в опозицію до місцевої влади, узурпованої міським патриціатом. Бюргерство (поспільство), тобто міські купці та цехові ремісники, намагались обмежити владу патриціїв, які використовували прибутки та майно міста задля власного збагачення. 1578 р. міська громада здобула від короля Стефана Баторія право на створення «колегії сорока мужів» (*quadragintavirat*), яка мала контролювати діяльність магістрату. Якщо до лави та ради нові члени кооптувалися переважно з числа родичів самих райців і лавників, то до колегії сорока мужів ремісники обирали 20 членів із числа купецтва, а купці – 20 членів із числа ремісників. У 1603 р. І.Алембека було обрано одним із «сорока мужів» як представника купецтва. Відтоді він розпочав активну боротьбу з міською верхівкою, яку й описав в одному зі своїх творів. Змагання з магістратом стали причиною кількох подорожей до Кракова (де перебував вищий асесорський суд магдебурзького права) та Варшави (столиці королівства). І.Алембек сповна використав свій письменницький хист при підготовці кількох промов, листів і протестацій. Він тричі потрапляв до міського ув'язнення (у січні та грудні 1605 р., 19 серпня 1606 р.), його аптеку кілька разів закривали, нарешті 1605 р. І.Алембека було позбавлено міського громадянства. Тільки 1607 р., на підставі декрету короля Сигізмунда III, коли І.Алембек попросив пробачення у райців, йому було повернено міське громадянство²⁶.

У ході боротьби з магістратом І.Алембек багато працював у міському архіві, збираючи потрібні для судових процесів матеріали. 1606 р. він підготував реляцію про занедбаний стан міської інфраструктури (укріплення, дороги, водогін тощо). Уже 1618 р. бачимо його на посаді райці, делегованого на сеймик у Судову Вишню²⁷. У 1623 р., під час епідемії чуми, коли представники патриціату тікали до своїх замських садиб або й до інших міст, райця І.Алембек був залишений у місті на посаді бурмистра

для керівництва ним у цей кризовий час та опису перебігу епідемії (за це йому було обіцяно стипендію на навчання його синів Валеріана та Аврелія). І.Алембек підготував детальний звіт під назвою «Аптека мого досвіду як у Німеччині, так у Польщі та Італії під час мору». Під час епідемії він втратив дружину Анну та дочку Катерину. Сам І.Алембек помер 1636 р., залишивши непоганий статок дітям – Фредеріку (ксьондз, доктор теології), Валеріану (у майбутньому доктор медицини та філософії, професор Замойської академії), Аврелію та Сусанні (дружина краківського лавника Станіслава Брікнера)²⁸.

Бібліотека І.Алембека

Своїм спадкоємцям І.Алембек передав гарну бібліотеку, збирати яку почав ще його батько – Ганс Алембек. Перелік книжок був складений під час опису майна після його смерті 1588 р. і нараховував 92 позиції²⁹. Із них майже половину (49%) становили видання німецькою (45 книжок), близько чверті (23%) – польською (27 книжок), 11 книжок латинською та 3 – латинською і німецькою (разом 15%) мовами. Попри численні видання Біблії та релігійної (зокрема й забороненої протестантської), медичної та юридичної літератури, Г.Алембек мав «Корабель дурнів» («*Stultifera navis*») німецького поета Себастьяна Бранта, трактати з астрономії та астрології («*Planetae Chyromancie*»), історичні хроніки, у тому числі твори Євсевія Кесарійського, М.Кромера, Р.Гайденштайна та ін. Мав він також і кілька книжок античних авторів: «Історія Риму» Тіта Лівія, «Юдейські старожитності» Йосифа Флавія, Плутарха, Вергілія (всі – у німецькому перекладі), «Записки» Гаю Юлію Цезаря. Становить інтерес позиція переліку №70, яку укладачі майнового реєстру подали під назвою «Книги намальованих міст» («*Xięgi miast malowanuch*»). Львівський історик міжвоєнної доби Ю.Скочек (видавець книжкових інвентарів львів'ян доби Ренесансу) непереконливо ідентифікував її як «Космографію» Т.Мюнстера³⁰. На нашу думку, ішлося про перші томи атласу Г.Брауна «Міста земного кола» («*Civitates orbis terrarum*»), видання яких розпочалося у 1572 р. Отже, юний Іоганн Алембек ще за життя батька мав у своєму розпорядженні чимало книжок, які посприяли подальшому розвитку його творчих здібностей, що знайшли прояв у власних творах та в поповненні родинної книгозбірні.

Після смерті І.Алембека (1636 р.) було складено опис його майна, зокрема й книжок. Цей перелік нараховує 183 позиції. У порівнянні з книгозбірнею покійного батька одразу кидається в очі не тільки подвійне збільшення кількості книжок, але й більш високий рівень освіченості сина та широке коло його зацікавлень. За півстоліття майже не збільшилося число німецьких книжок – 45 у 1588 р. і 50 у 1636 р., але їх доля зменшилася з 49% у батька до 27% – у сина. Суттєво поменшало книжок польською мовою – з 27 (23%) у батька до 8 – (4%) у сина. Проте найбільш разючі зміни відбулись із латиномовною літературою – 11 (12%) у батька і 111 (61%) – у сина³¹. Отже, більшу частину книжкового зібрання І.Алембека становили саме книжки латинською мовою. Це добре співвідноситься з його навчанням у Падуанському університеті, зв'язками із західноєвропейськими гуманістами (Г.Доуза, Ю.Ліпсіус, Г.Браун тощо) та науковими зацікавленнями, адже латиною тоді друкувалися наукові трактати, антична література, тобто те, що не мало якогось практичного значення чи професійного застосування, а відображало інтелектуальні потреби читача. З ідентифікованих книг лише 32 (17,5%) можуть бути віднесені до сфери професійних інтересів

І.Алембека – це медична та природознавча література, хімія й алхімія (з огляду на потенційну можливість отримання золота з будь-якої речовини, остання широко представлена у книгозбірні львівського аптекаря³²). Чимало було книжок з астрономії та астрології, адже віра у таємничий зв'язок між небесними світилами та долями людей тоді була дуже поширеною, а складання гороскопів вважалося ознакою високоосвіченої людини³³. На цьому тлі досить нечисленною, особливо у порівнянні з батьковою бібліотекою, виглядає релігійна література – лише 10 книжок (5,5%) та стільки ж книг із права³⁴.

Справжнім захопленням І.Алембека була гуманітаристика – історія, географія, мовна культура, художня література, філософія та релігія, які, за підрахунками Е.Ружицького, становили майже половину з ідентифікованих книжок (44%). Тут переважали твори античних авторів. Зокрема, праці з давньогрецької та римської історії Квінта Курція Руфа, Гая Юлія Цезаря, Йосифа Флавія, Плутарха, Гая Светонія Транквілла, Діона Касія, Помпея Трога, Юстина, Сульпіція Севера, прозові та поетичні твори Аристотеля, Лукіана, Вергілія («Енеїда», «Георгіки», «Буколіки»), Овідія («Фасти», «Метаморфози»), Авла Персія Флакка, «Десять книг з архітектури» Вітрувія Полліона та «Короткий нарис військової справи» Публія Флавія Веґеція³⁵. До батькового німецького видання «Енеїди» славетного римського поета Вергілія І.Алембек додав ще три – 1610 (Аугсбург), 1618 і 1625 рр. На думку Ю.Скочека, Вергілій був найбільш популярним автором серед львів'ян – сучасників батька та сина Алембеків³⁶. Також І.Алембек мав твори коментаторів Вергілія, а саме Петруса Рамуса (видання 1547, 1569, 1599 рр.) та Іоганна Штігеля (1571 р.). Було в І.Алембека принаймні три книги авторства Ю.Ліпсіуса, у тому числі його коментарі до Тацита, Сенекі й Цезаря³⁷. Алембеки володіли працями авторів XV–XVI ст., як, наприклад, Еразма Ротердамського, Енея Сільвіо Пікколоміні (історія Чехії), італійського історика Павла Йовія (з описом подій 1494–1547 рр.), мали ілюстрований атлас Абрагама Ортелиуса («Theatrum orbis terrarum» або «Thesaurus geographicus», згаданий укладачами опису як «Epithome Orteliani»).

Проте й цей перелік не повний, адже укладачів опису майна цікавили не літературні вподобання небіжчика, а вартість його спадщини. Тож і вказувалися лише автор книги, або ж перше слово з її назви чи скорочена назва, та, обов'язково, ціна. Часто назва книжки в описі (наприклад, «німецька хроніка», «угорська хроніка» або й узагалі «Varia» чи «Miscellanea», під якими може ховатися будь-що) не дозволяє ідентифікувати її з конкретним виданням. Головним для укладачів була ціна, тому книжки згруповано у кілька блоків, кожен з яких у сумі коштував 67,10 флоринів. Так, після перших 50 видань унизу аркуша зроблено приписку: «Сума 67,10. Залишок додано різними книжками». Тобто, щоби набрати потрібну суму – 67,10 флоринів – до 50 книжок додавалося ще кілька, але без зазначення назви чи автора. Подібний запис зроблено наприкінці наступного аркуша після 72-ї позиції, 130-ї та 183-ї (загальна сума 268,40 флоринів). Загалом книгозбірня І.Алембека нараховувала близько 230 книжок, хоча в описі наведено лише 183 позиції³⁸. Отже, назви майже півсотні книжок нам невідомі. Зокрема, в інвентарі гуманіста-аптекаря відсутні згадки про «Історію Риму» Тіта Лівія та історію Польщі М.Кромера, якими володів батько І.Алембека ще до 1588 р., а твір М.Кромера молодший Алембек використав при написанні своєї праці про Львів. Крім того, Алембек-син мав план Риму та мапи Африки, Азії, Пруссії й Голландії, які, на думку Е.Ружицького, дісталися йому від батька³⁹.

Загалом склад приватної бібліотеки І.Алембека корелюється з книгозбірнями інших львівських бібліофілів кінця XVI – першої половини XVII ст. У них завжди присутні твори на релігійну, правничу та медичну тематику, що відповідало трьом факультетам тогочасних університетів. Щодо іншої літератури, то праці античних авторів, як правило, випереджали за популярністю трактати італійських та заальпійських гуманістів. Найбільше у зібраннях львівських інтелектуалів було поетичних творів Вергілія, Овідія, Горація, Марціала, комедій Публія Теренція. Чи не в кожній бібліотеці можна було знайти твори Цицерона, перш за все, його промови, а також листи і трактат про ораторське мистецтво. Дуже популярними були римські історики. Особливо Тит Лівій, Гай Саллюстій Крісп, Корнелій Тацит, Гай Светоній Транквілл, Квінт Курцій Руф, Валерій Максим, «Коментарії» Гая Юлія Цезаря та епітоми Юстина й Луція Аннея Флора. Менш відомими були грецькі автори, і то здебільшого в латинських перекладах. Із таких найбільшою популярністю користувалися твори Аристотеля (згадані у семи інвентарях львів'ян доби Ренесансу) та «Іліада» й «Одисея» Гомера (чотири згадки)⁴⁰. Це також не дивує, адже на факультеті вільних мистецтв перевага віддавалася саме античним авторам.

Досить багато було й географічних трактатів, переважно описів світу – космографій, як видань античних (Птолемей, Страбон, Солін, Помпоній Мела), так і авторів XVI ст. (уже згадані С.Мюнстер, А.Ортеліус та ін.). Адже це був час, коли великі географічні відкриття викликали підсилений інтерес до невідомих земель. Чимало було й книжок з астрономії та астрології, календарної й прогностичної літератури⁴¹.

Серед польських істориків освічені львів'яни найбільше мали творів М.Кромера («Про походження та діяння поляків 30 книг»; видано 1555, 1558, 1568, 1589 рр. латинською («De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX») і 1562 р. німецькою мовами) та М.Бельського («Хроніка всього світу», видано польською («Kronika wszystkiego swyata») 1551, 1554, 1564, 1597 рр.). Праці М.Кромера та М.Бельського зафіксовані в інвентарях по сім разів. У п'ятох описах фігурує статут правознавця Яна Гербурта («Statuta Regni Poloniae» 1597 р.). По три рази згадано «Аннали» Яна Длугоша й трактати Мацея Меховського 1517, 1519 та 1521 рр.⁴² У XVI ст. починають виходити друком праці з теорії та методології історії. Деякі з них наявні у книгозбірнях львів'ян доби Ренесансу. Автор трактату «Страва історична» («Penu historicum»; Венеція, 1620 р.) Шимон Старовольський навіть присвятив свій твір Іоганну Алембеку, що свідчить про його авторитет серед польських гуманістів⁴³.

Когнітивна рамка антикварія

Під «когнітивною рамкою» ми розуміємо тут не тільки те, що знав І.Алембек чи його освічені сучасники, але, головню, на яких засадах базувалося його уявлення про минуле й, відповідно, як трансформувалися/інтерпретувалися всі новонабуті знання, засвоєні ним із книжок чи власних спостережень. Відповідно, те, що читали, впливало на те, як писали власні твори. Саме античні взірці найбільшою мірою використовувалися в наративному каркасі гуманістів, із середовища яких згодом виокремився напрямок так званих антикваріїв.

Відомий італійський історіограф А.Момільяно так охарактеризував типового антикварія, узявши за зразок життя одного з них⁴⁴. Ніколя-Клод Фабрі де Переск (1580–1637 рр.) народився неподалік від міста Окс (Прованс).

Як і його предки, він був членом місцевого парламенту. Багато подорожував, наскільки дозволяло йому здоров'я та виконання обов'язків. Місто Окс було його любов'ю та гордістю. Тут він і помер серед своїх колекцій медалей, книжок, рослин, мінералів, наукових приладів і багато чого ще. Його смерть була оплакана сорока мовами у пам'ятній книжці «Panglossia», виданій у Римі під патронатом кардинала Франческо Барберіні, племінника папи Урбана VIII. Сам Переск майже нічого не опублікував, за винятком одного памфлету на другорядну антикварну тему. Проте він написав тисячі вчених і дотепних листів, зокрема й багатьом видатним особам свого часу від Гуго Гроція до Пітера Пауела Рубенса. Будучи юристом, він експериментував у фізіології, роблячи розтини як тварин, так і людських тіл. Найбільше колекціонував античні монети, статуї та рукописи. У його медальному кабінеті («cabinet de médailles») було 17 тис. експонатів. Переск досліджував те, що колекціонував, і ще багато чого. Секст Емпірік був одним із його «наставників», як і для багатьох інших, утомлених тогочасною теологічною полемікою⁴⁵. Антикварії вважали емпіричне спостереження більш гідним довіри, ніж догматичну філософію. За А.Момільяно, «вони були переконані, що можуть досліджувати матеріальні об'єкти минулого в позитивний спосіб, і не любили упередженість істориків, які працювали зі свідченнями, отриманими від так само упереджених попередників»⁴⁶. Отже, писемні джерела – суб'єктивні, відповідно, суб'єктивними є й історики, котрі на їх підставі пишуть власні твори. Тому довіряти можна тільки матеріальним решткам минулого, перш за все монетам, які, згідно з Антоніо Августином (1587 р.), були офіційними документами, чия автентичність гарантувалася самою римською владою. Антикварії усвідомлювали, що старожитності можна підробити, проте вони також знали як саме виявити підробки. Якщо одна монета – підробка, є сотні автентичних інших, які й слугують індикатором. «Історики після Геродота були традиційно занадто сильно зацікавлені політичними та релігійними суперечками, щоби відповідати прагненню до об'єктивності, експерименту та теологічного нейтралітету, притаманних ерудитам»⁴⁷.

Ренесансні антикварії вважали себе спадкоємцями антикваріїв античних, адже вже у I ст. до н.е. – II ст. н.е. було чимало дослідників старожитностей архаїчної та класичної Греції, Риму царського періоду та епохи ранньої республіки. Це – Павсаній, Філострат, Пліній Старший, Авл Гелій і, звичайно ж, Публій Теренцій Варрон, від «Antiquitates humanae et divinae» якого походить і сам термін «antiquarius»⁴⁸. Вивчення витоків («origines») також було сферою їх дослідження. Так, Діонісій Галікарнаський написав «Римську археологію» (I ст. до н.е.), а Йосиф Флавій – «Юдейську археологію» (I ст. н.е.)⁴⁹.

Відомий грецький історик Полібій (II ст. до н.е.) не вважав ерудитів справжніми істориками. В античному світі з часів Фулідіда (Тукідіда; V–IV ст. до н.е.) термін «історія» («історія») вживався щодо творів, в яких було викладено перебіг політичних подій, сучасних авторові. До праць, присвячених більш давньому минулому, застосовувався термін «ἀρχαιολογία» («археологія»), уперше використаний Платоном, який вклав його у уста софіста Гіппія⁵⁰. Предметом «археології» вважалось дослідження витоків міст, порівняння «варварських» і грецьких законів та звичаїв, встановлення винахідників мистецтв і ремесел, що, зрештою, вело до оцінки людської цивілізації у цілому. Якщо історики залишали ці проблеми поза своєю увагою, то софісти цікавилися ними, і передали це зацікавлення наступним поколінням філософів та ерудитів⁵¹.

«Звичайна історія структурована хронологічно. Весь сенс історичного нарративу базується на факторі часу, на правильній послідовності подій. [...] [Антикварне дослідження] було систематичним і охоплювало об'єкт у цілому – секція за секцією. Воно було описовим у систематичній формі, а не пояснювальним у хронологічному порядку. І це не було чимось неприродним. [...] Дати багатьох політичних подій добре відомі, проте дати виникнення інституцій чи слів або невідомі, або ж їх важко відкрити»⁵².

Антикваріанізм можна визначити як зацікавленість матеріальними рештками минулого, як більш широку концепцію минулого («*historiae integritatem*»), яке включало, крім політики та воєн, також повсякденне життя, оскільки вивчення артефактів разом із текстами дозволяє зробити більш детальну та ретельну реконструкцію давніх звичаїв (культура вживання їжі й пиття, весілля та поховання тощо)⁵³. Антикваріанізм також включав у себе уявну реконструкцію давніх міст та їх будівель, особливо Риму. Стимулом цього були як знахідки старожитностей у землі, так і зацікавлення гуманістів античною літературою⁵⁴. Наприклад, уже Франческо Петрарка (1304–1374 рр.) виявляв неабиякий інтерес до стародавніх написів та колекціонував римські монети⁵⁵. Гуманісти вважали античність досконалим часом на противагу власному, недосконалість якого була викликана нашествям варварів у V ст. Так, наприклад, Ф.Петрарка мріяв про перенесення до античного світу та зустріч із видатними особами давнини, читання книг класичних авторів дозволяло йому втекти від недосконалої сучасності, про що він писав, зокрема, у своєму листі, адресованому давньоримському історику Тіту Лівію (22 лютого 1350 р.)⁵⁶. У середні віки антична історія зазнала численних перекручень та підробок. Треба було відновити справжній образ давнини. Тому гуманісти починають пошук і видання творів давніх авторів. З іншого боку, фальсифікації та перекручення зменшували довіру до текстуальних джерел і вимагали перевірки за допомогою матеріальних решток минулого (статуї, барельєфи, будівлі, і, особливо, написи та монети).

Поступово у середовищі руху гуманістів відбувалося відокремлення течії антикваріїв (*antiquarius*). Поджо Браччоліні (1380–1459 рр.) прочитав напис на піраміді біля Остійських воріт Риму й довів, що це не могила легендарного Рема, як прийнято було вважати раніше. Купець Кіріак з Анкони (1381 – бл.1455 рр.) під час своїх подорожей на Близький Схід копіював античні написи та підготував до них коментарі у шести томах (загинули у пожежі 1514 р.). Флавіо Бйондо (1392–1463 рр.) особисто оглядав руїни Риму та копіював написи, результати своєї праці виклавши у трактаті «Відновлений Рим» («*Roma instaurata*»), над яким працював у 1440–1446 рр. Це топографічний опис давнього Риму – його терм, храмів, брам, обелісків тощо⁵⁷. Трактат Ф.Бйондо започаткував (а, точніше, відродив)⁵⁸ жанр хорографії (від гр. *chora* – область, округа й *grapho* – описую; «землеопис») – вивчення місцевої історії з особливою увагою до матеріальних залишків минулого. Свій підхід, розроблений у «Відновленому Римі», Ф.Бйондо застосував у більшому масштабі в іншій праці – «Ілюстрованій Італії» («*Italia illustrata*»), роботу над якою завершив 1453 р. (видана 1531 р. у Базелі)⁵⁹. Твори італійського гуманіста й засновника історичної географії стали моделлю для трактату «Ілюстрована Німеччина» («*Germania illustrata*») Конрада Цельтіса (1459–1508 рр.) та «Британії» («*Brittania*»; 1586 р.) англійця Вільяма Кемдена (1551–1623 рр.)⁶⁰. Римське право в історичному контексті Ф.Бйондо розглянув у книзі «Тріумфальний Рим» («*Roma triumphans*»)⁶¹. Починаючи з 1540-х рр. антикварні дослідження, присвячені місцевим старожитностям, усе частіше з'являються в різних містах Італії та інших країн – трактати про

античні медалі, судна, гробниці, поховальні обряди, взуття, вживання їжі, ошийники рабів, вистави, військову справу тощо⁶². У XVI ст. відбувається подальша спеціалізація антикваріїв за окремими напрямками досліджень, що дало підстави для влучного вислову П.Берка про поступову емансипацію від логоцентризму в дослідженні минулого⁶³.

Поняття «antiquarius» у XV–XVI ст. визначало любителя, збирача та дослідника античних традицій і старожитностей. Антикварії поступово, фрагмент за фрагментом, збирали римську хронологію, топографію, законодавство та релігію, відкривали «підземний Рим» («Roma sotterranea»). Згодом вони поширили свою сферу діяльності на античну Грецію та старожитності інших країн (переважно колишніх римських провінцій, Близького Сходу та Єгипту). Проте антикварії ніколи не називали себе істориками, оскільки історія, скажімо, Риму, уже була написана у давні часи Лівієм, Тацитом, Светонієм, Флором і т.д., твори яких вивчали і коментували в університетах, що, власне, і вважалося вивченням античної історії. Антикварії пишуть про старожитності, а не про історію. Автори трактатів про мистецтво написання історії (artes historicae), які почали з'являтися вже у XVI ст., також не розглядали трактати антикваріїв як історичні твори. Френсіс Бекон (1561–1626 рр.) відокремлював «старожитності», «мемуари» та «справжню історію», вважаючи, що «старожитності» – це «безлика історія або рештки історії, які випадково уникли знищення часом». Іоганн Герард Воззіус також дотримувався подібного поділу: «Світська історія охоплює старожитності, мемуари та справжню історію»⁶⁴.

Гуманісти вважали, що історія (історієписання) потрібна з трьох причин: 1) як форма літератури, високо поцінована давніми греками та римлянами, що дає можливість для стилістичних вправлянь; 2) як навчителька моралі, етики та політики; 3) оскільки вона прославляє минуле та сучасне рідної землі чи держави, яким її присвячено⁶⁵. Подібне дидактично-патріотичне спрямування тогочасного історієписання викликало критику і скептицизм. Так, один з основоположників ренесансного скептицизму Гайнріх Корнелій Агріппа фон Неттесгайм (1486–1535 рр.)⁶⁶ у своїй книзі «Критична промова про невизначеність та марноту наук і мистецтв» («De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium declamatio investiva», Кельн, 1527 р.) цілу главу присвятив марноті написання історії, піддавши цю справу нищівній критиці з огляду на те, як історики в його час пишуть, керуючись бажанням догодити патрону⁶⁷. Не менш скептично налаштований французький гуманіст Мішель Монтень (1533–1592 рр.) закидав сучасним йому історикам корисливість та безпринципність: «Значною мірою, особливо в наш час, як історики обираються люди з простонароддя тільки на тій підставі, що вони добре володіють пером, так, ніби ми прагнули навчитися в них граматиці! А вони, піклуючись тільки про цей бік справи, по-своєму праві, оскільки вони продають тільки своє вміння теревенити і їм платять гроші саме за це. Тому, жонглюючи красивими словами, вони подають набір усіляких чуток, зібраних ними на міських перехрестях. Справді доброякісні історичні твори були написані особами, які самі вершили ці справи, або ж були причетні до керівництва ними, або тими, на долю яких припало принаймні вести інші подібного ж роду справи. Такими були майже всі історичні твори, написані грецькими та римськими авторами»⁶⁸.

Справді, політичні та релігійні причини, особливо з початком Реформації, призвели до радикального переписування національних і місцевих історій⁶⁹. Історики жили при дворах монархів, князів, папи та єпископів і писали

в інтересах певної династії або конфесії. З огляду на це їх професія була дискредитована і зазнала критики з боку так званих пірроністів⁷⁰, які віддавали перевагу емпіричному досвіду. У XVII ст. досягла апогею дискусія щодо об'єктивності пізнання минулого істориками, відома як «pyrrhonismus historicus». Ренесансні пірроністи (для яких найбільшим авторитетом був Секст Емпірик) піддали сумніву віру в історію («fides historica»), поставивши дуже важливе питання – яким чином ми можемо перевірити історичну інформацію? Адже добре відомо, що історія – це сфера знання, в якій експеримент неможливий⁷¹. У цій ситуації антикварії почувалися значно впевненіше, оскільки їх джерелами були не тексти, написані упередженими авторами минулого, а монети, статуї, будівлі, написи тощо. Антикварії відчували свою належність до міжнародного братства неупереджених дослідників. Їх не розділяли політичні та релігійні відмінності, хоча методи антикваріїв часто використовувались у релігійній полеміці католиків і протестантів⁷².

На нашу думку, Йоганн Алембек творив під впливом трактатів антикваріїв, а його працю можна віднести до напряму хорографії. Він писав у відповідності до історичної концепції антикваріїв – відтворення цілісності минулого («historiae integritatem»). І.Алембек не тільки подає хронологічну канву подій (війни, політика монархів щодо Львова), але також багато уваги приділяє опису міста та його найбільш визначних будівель. Більше того, він пише про ринок та ціни, природні багатства округи, зв'язок економіки та моралі, пожежі, хвороби, монети, міський герб, мовну колонізацію німців, релігійні догмати та обряди русинів і вірмен, навіть згадує антиподів. І.Алембек дає розгорнуті характеристики міських «націй» з елементами популярної тоді фізіономіки⁷³, пов'язуючи риси обличчя з «типовими» рисами вдачі тієї чи іншої «нації». Медична освіта та практика, безумовно, вплинули на Алембека-автора. За спостереженням П.Берка, у цей період чимало лікарів, особливо тих, хто навчався у Падуї, поєднували медичну практику з антикварними дослідженнями. Це й не дивно, адже фахова підготовка робила медиків уважними спостерігачами. Беручи до уваги кількісну перевагу медиків серед антикваріїв, П.Берк робить припущення, що звичка тлумачення симптомів допомагала звільненню від логоцентризму і слугувала альтернативною моделлю (щодо юридичної моделі свідчення та доказів⁷⁴) для інтерпретації старожитностей⁷⁵.

Наративні стратегії І.Алембека

Що слугувало зразком при написанні власного твору, які метафори, алюзії, стильові звороти свідомо чи часто й неусвідомлено використовувалися автором, які риторичні прийоми, засвоєні під час навчання або з прочитаних книжок, застосовувалися для виконання комунікативної функції між автором і читачем – цим комплексом питань ми окреслюємо поняття «наративні стратегії» у нашому дослідженні.

У ренесансній освіті визначне місце посідало мистецтво риторики. Як і для чого використовував його І.Алембек? Львів не був столицею, не мав ані університету, ані стародавнього минулого, ані визначних старожитностей. Водночас, треба було прославити рідне місто. Які ж були загальні місця (loci communes) – *топоси* ренесансного опису міста, і які з них використовував І.Алембек задля досягнення цієї мети? Заснування міста престижними предками (троянцями/римлянами). Славне минуле: старожитності,

славнозвісні правителі. Непроступність міста-фортеці. Місто, як оплот віри: святі, моці, храми. Місто, як осередок науки і мистецтва: університет, друкарня, учені мужі. Економічне процвітання міста: велелюдне торжище, заморська торгівля, багато купців і товарів. Добрі нрави городян. Усі разом, ці топоси утворювали наративний каркас опису міста.

Але спершу до джерел. Якими джерелами послуговувався І.Алембек при написанні опису Львова? З одного боку, це власні спостереження, коли йдеться про сучасні авторові церкви та монастирі, інші визначні міські об'єкти та місце їх розташування. Безумовно, авторською є й характеристика етнопсихологічних рис чотирьох міських «націй», подана наприкінці твору. З іншого боку, опис багатьох подій, почавши від середини XIV ст., базується на даних міських актів, з якими І.Алембек багато працював під час боротьби із засиллям патриціату. Можливо, він використовував й усні свідчення літніх львів'ян, принаймні у тексті є один натяк на це. Розповідаючи про дешевизну зерна до того, як воно перетворилося на головний експортний товар Корони Польської, І.Алембек зазначає: «Збіжжя було таке дешево, що також пізніше 1500 р., *на пам'яті наших дідів* (avorum postrogum memoria) [...]»⁷⁶. Утім, зворот «на пам'яті наших дідів» також може бути лише риторичним прийомом.

Оповідання про заснування Львова та його руський період має компілятивний характер. Основним джерелом для І.Алембека слугував твір М.Кромера. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. це було найбільш авторитетне джерело з історії Польщі – як у самій країні, так і у Західній Європі. Міщанське (німецьке) походження М.Кромера на відміну від шляхтича М.Бельського робило першого ближчим І.Алембеку, а латинська мова його твору на відміну від польської М.Бельського не потребувала перекладу при цитуванні. Так, у М.Кромера І.Алембек запозичив інформацію про встановлення Данилом одноосібної влади у Південній Русі, війну Лева проти краківського князя Лешка Чорного та похід останнього на Русь 1280 р., до якого М.Кромер прив'язав згадку про заснування Львова⁷⁷. У нього ж І.Алембек узяв оповідання про підкорення Русі Казимиром III, опис вивезених до Кракова скарбів⁷⁸, заснування тут католицького архієпископства тощо⁷⁹.

І.Алембек скористався і «Трактатом про дві Сарматії – європейську та азійську» ректора Краківської академії, доктора медицини М.Меховського, уперше виданим 1517 р. і пізніше – у збірках історико-географічних творів про краї, мало відомі західним європейцям. Розповідаючи про надання Львову королевою Ядвігою «права складу» на всі східні товари (1387 р.), І.Алембек майже дослівно навів цитату з М.Меховського про торговельні зв'язки та подорожі львівських і кам'янецьких вірменів: «Вірмени доходили до Кафи, Константинополя, Александрії Єгипетської, Аль-Каїру та країн Індії, звідки привозили товари»⁸⁰. Цей сюжет І.Алембек супроводжує розлогим коментарем про ідилічні стосунки поміж купцями різних «націй» у ті часи (зрозуміло, на противагу сучасним його добі конфліктам, особливо між купцями-католиками та вірменами). «Німці, поляки та русини їздили з [цими] товарами по країні та за її межі і суперничали між собою у взаємній любові та доброзичливості. Не було [тоді] безлічі євреїв та шотландських волоцюг, які зараз утворюють огидну юрбу; більшість жила із своєї рідлі, [вони] нехтували іноземним одягом, стравами та напоями, а найперша знать користувалась усім вітчизняним. У ті часи славної простоти зневажали золото та срібло, усі сили та праця були спрямовані тільки на поліпшення спільного добробуту, а не особистого. Батьки родин, хоч і мали як мінімум по десять

чи двадцять синів і дочок, не переймалися наділенням їх землею, оскільки їхньої ріллі вистачало, щоби прогодувати сотню синів і стільки ж дочок, а хліб до інших країв не вивозили⁸¹. Не знали місцеві мешканці нічого про цю огидну воду, яку цілком навпаки називають «живою», для виробництва якої використовується щороку величезна кількість збіжжя. Збіжжя було таке дешеве, що також пізніше 1500 р., на пам'яті наших дідів, «руський корець», який русини називають «колодою», пшениці, жита, вівса та збіжжя, яке називають «сарацинкою» («татаркою»), продавали по одній ціні у 7 грошів сріблом, такої ваги, що ледве чотири чоловіки могли його унести⁸². Виклад, цілком у моралізаторському стилі давньоримських істориків та поетів про «старі добрі звичаї», сувору простоту предків, скромність та ощадність, втрачений «золотий вік», на зміну якому прийшла гонитва за розкошами, потяг до всього іноземного, жадоба, пияцтво та чвари, зрештою, занепад, який І.Алембек убачав у сучасному йому Львові, де він боровся із засиллям патриціату (панування нобілітету у Римі часів занепаду республіки)⁸³. Отже, І.Алембек описує Львів як Рим.

Цей уявний давній Рим був неназиваним взірцем, з яким І.Алембек повсякчас порівнював Львів. Лише одного разу він проводить паралель, назвавши Рим у своєму творі. Цей випадок якнайкраще ілюструє наративні стратегії автора, добір та використання ним джерел, їх трансформацію у власному тексті у відповідності до основної мети твору. У своєму описі Червоної Русі М.Меховський зазначає: «У Львівському повіті є гідні згадки великі щуки, що легко діляться на кусні смугами»⁸⁴. Мета автора – продемонструвати природне багатство цієї землі. Зовсім в інший спосіб використав цитату з М.Меховського І.Алембек: «Солять тут також восени гідних похвали щук, яких можеш порівняти з тими, що їх ловили колись у Тибрі поміж двома мостами та дуже цінували давні римляни»⁸⁵. Згадка про щук дає І.Алембеку можливість порівняти Львів із давнім Римом, згадавши навіть топографічні деталі – Тибр та мости через цю річку. Можливо, що в такий спосіб І.Алембек також давав зрозуміти читачеві: «Я там був!», адже писав він не для широкого загалу, а для освіченого кола, свою належність до якого намагався підкреслити⁸⁶. Якщо М.Меховський на початку XVI ст. твердив про природні багатства Червоної Русі – краю, якого ще не дуже торкнулася цивілізація, то І.Алембек на початку XVII ст. писав про квітучий Львів – економічну, культурну та символічну столицю Русі. Серед своїх сучасників він не був одинаком у порівнянні якогось визначного міста Русі з Римом. Себастьян Фабіан Кленович (бл. 1550 – між 1602–1608 рр.), міщанин і поет, що кілька років мешкав у Львові (1591 р. перебрався до Любліна), у своїй латиномовній поемі «Роксоланія» (1584 р.), описуючи землі та міста «Роксоланії» (України), так пише про Київ: «Знайте всі люди, що Київ на Чорній Русі важить стільки, / Скільки для всіх християн Рим стародавній колись»⁸⁷. Отже, Київ – це Рим у Чорній Русі, а Львів – Рим у Червоній Русі.

Рим був утіленням самої ідеї міста. «Roma aeterna», «Roma caput mundi» – ось лише деякі епітети, якими він був нагороджений. Рим був одночасно втіленням культурних досягнень античної цивілізації, пам'ятки якої привертали все більшу увагу гуманістів і колекціонерів, а також центром західного християнства, в якому з XVI ст. розгорнулось активне культове будівництво, і до якого щороку прямували тисячі прочан.

Назва твору І.Алембека – «*Topographia civitatis Leopoltanae*», тобто «Опис міста Львова» – може вказати на те, що слугувало зразком при його написанні. Чому для назви він використав саме термін «*topographia*», а не «*descriptio*»,

який також передає поняття «опис», «laudatio» – «похвала [місту Львову]», «chronica» – «хроніка [міста Львова]», «annalium» – «літопис [міста Львова]», як робив багато хто із попередніх та сучасних йому авторів⁸⁸? По-перше, термін «topographia»⁸⁹ більше відповідає статичному опису архітектурно-географічного об'єкта, яким є місто. По-друге, на наше переконання, як уможливити матрицю для написання власного твору І.Алембек використав дуже популярний у його час трактат міланського патриція Дж.Марліані (1488 (?) – 1566 рр.) «Топографія давнього Риму» («Topographia antiquae Romae») ⁹⁰, який тільки у XVI ст. витримав кілька перевидань: 1534 р. (Рим і Ліон; в останньому виданні Франсуа Рабле), 1538 р. (Базель), 1539 р. (Берн), 1544 р. (Рим), 1548 р. (Терні, італійською мовою), 1550 р. (Базель), 1554 р. (Ліон, скорочений варіант), 1588 р. (Венеція)⁹¹. Можливо, що саме останнє, венеційське, видання І.Алембек читав (придбав?) під час навчання у Падуї 1591 р. Скорочений варіант трактату Дж.Марліані було видано в Ліоні 1554 р. під однією обкладинкою з «Епітомами» Флора та «Історією Риму» Тита Лівія, і тому він міг бути згаданий у книжкових інвентарях львів'ян доби Ренесансу під іменем одного з двох античних істориків. Зокрема, Флор присутній у трьох описах, Тит Лівій (різні латинські та німецькі видання) – у восьми⁹². Отже, І.Алембек мав усі можливості ознайомитися з твором Дж.Марліані. Крім того, останній також учився у Падуанському університеті, де студював право⁹³. Почуття належності до «alma mater» не було для І.Алембека порожнім звуком. Так, перелічивши найбільш відомі аристократичні роди королівства, представники яких мешкали у Червоній Русі, автор окремо від інших згадав Яна Замойського: «Понад то і великий наш Замойський» («*Insuper et Magnus noster Zamoscius*»)⁹⁴. Означення «наш» щодо Я.Замойського, на нашу думку, указує на бажання І.Алембека підкреслити свою належність до певного обраного кола, у даному випадку випускників Падуанського університету, в якому навчалися багато хто з його сучасників, у тому числі канцлер і великий гетьман Я.Замойський, король Стефан Баторій, поет Я.Кохановський та ін.

Порівняльний аналіз твору І.Алембека і трактату Дж.Марліані дозволяє виявити певні паралелі: Ромул заснував Рим, Лев заснував Львів; обидва міста отримали свою назву від імені засновника; Рим і Львів від самого початку заселялися вихідцями з різних країв. Протягом свого оповідання І.Алембек кілька разів підкреслює, що Львів – це місто чотирьох «націй» (католиків, русинів, вірменів та юдеїв). Це відсилає нас до оповідання Дж.Марліані про розселення перших мешканців Риму на чотирьох пагорбах: «Друге ж розширення міста – захоплення Політорія»⁹⁵, та всіх юрб до Риму приведення, здійснив Анк⁹⁶: повсюди довкола Палатину осідають старі римляни, сабіни – на Капітолії, а також у фортеці, альбанці наповнюють Целій, а Авентин нові юрби збирає»⁹⁷. Трактат Дж.Марліані поділено на сім книг. У главі 1 книги I «Розташування міста» («*De situ urbis*») він розповідає про пагорби Риму. У главі 2 «Про перших осадників та засновників міста» («*De primis cultoribus, & conditoribus urbis*») перелічує тих, хто першим оселився у цій місцевості, як легендарних, так і реальних персонажів. Спочатку це були сікули, потім вихідці з грецької Аркадії, пеласгі, Сатурн, Янус, Евандр, Геркулес, цар Латин, син Фавна, зрештою Еней із троянцями після падіння Іліона (Трої), перераховано всіх його нащадків до близнюків Ромула і Рема, які вже й заснували Рим. Глава 3 «Про форму та протяжність міста Ромула» («*De forma, & magnitudine urbis Romuli*»), 4 – «Про ворота міста Ромула» («*De portis urbis Romuli*»), «Про розмаїті обриси та межі міста» («*De vario ambitu, & menibus urbis*»), «Про приміську територію» («*De pomerio urbis*»),

«Про стародавні ворота, яких більше немає» («De portis antiquae quae hodie non sunt»), «Про стародавні ворота та стіни, які все ще існують» («De portis antiquae, & mœnibus quae nunc sunt»). Книги II–VI присвячено опису римських храмів. Нарешті, книга VII розповідає про Тибр, мости («De pontibus supra Tiberim extractis») та шляхи, які розходяться з Риму. Дж.Марліані наводить античні написи, зроблені за наказом правителів Риму на різних спорудах. У його власному тексті безліч посилань на стародавніх авторів – свідчення ретельної роботи над трактатом та власної ерудиції.

І.Алембек, наскільки це було можливо, намагався наслідувати цей взірець. Проте, Львів не мав античного минулого, а вигадати його І.Алембек не наважився чи не схотів. Ніхто про Львів спеціально нічого не писав, отже і посилатися не було на кого. Не було давніх руїн та написів латинською чи грецькою мовами. І.Алембек в інший спосіб намагався дати собі раду, щоб опис рідного міста був на рівні визнаних зразків. Раз по раз римські алюзії промовляють до читача зі сторінок його твору.

Руська доба Львова в І.Алембека стала його античним часом. Характерним є вже родовід засновника міста: «Лев, син Данила, могутнього короля Південної Русі, онук володимирського та галицького князя Романа»⁹⁸. Чому І.Алембек не обмежився лише згадкою про батька, як це зазвичай робили? Данило був відомим у сусідніх країнах правителем, який часто фігурував у хроніках. Більше того, він був першим королем Русі, на відміну від Романа – лише князя, який, до того ж, і правив недовго, і не уславив своє ім'я чимось незвичайним. На нашу думку, І.Алембек згадав Романа саме завдяки його імені, адже *Роман* значить *римлянин*. У такий своєрідний спосіб він ніби виводить родовід Лева від римлян, подібно до того, як його сучасники виводили походження литовської аристократії від римського сенатора Полемона та 600 римлян – утікачів від тиранії Нерона⁹⁹, а великі князі московські – від родича імператора Августа – Пруса, від якого нібито походив Рюрик¹⁰⁰ (і подібних прикладів можна навести ще багато)¹⁰¹.

На початку твору І.Алембек описує зведення Левом двох замків – на пагорбі та в долині, що нагадує про римський акрополь на Капітолійському пагорбі. Більше того, автор не просто згадує, що замки були збудовані з дерева, а й зазначає: «Як зазвичай будують у північних краях» («Quales et nunc in septentrione fabricantur»). Нинішні дослідники звикли поділяти Європу на Західну та Східну, збудовану з каменя та з дерева відповідно. В І.Алембека та його освічених сучасників переважала інша перспектива – протиставлення двох частин Європи відбувалося за віссю південь/північ, тобто, Європа середземноморська (римська) і Європа варварських лісів. Спеціально зазначаючи «як зазвичай будують у північних краях» І.Алембек демонструє, що уявний центр, норма, який не відповідає описуваний ним випадок, перебуває на півдні (де будують із каменя). Отже, він мимоволі порівнює Львів із Римом, демонструючи їх відмінність.

Далі було завоювання міста Казимиром III у 1340 р. У складі його військ І.Алембек спеціально згадує німецьких найманців («stipendiarii Germani»). З одного боку, це демонстрація власного зв'язку, коренів, адже народжений у Львові автор уважав себе німцем. З іншого боку, тут теж можна побачити алюзію з римською історією – Рим був завойований германцями і з цього розпочався новий етап в його історії. Русини уподібнені до останніх римлян-християн занепакої імперії, які більше дбали про віру, ніж про оборону: «Казимир [...] здійснив великий похід на Русь, Львів, главу народу (столицю – О.О.), оточив. Невдовзі по тому русини піддали йому замки (високий та низький) і місто, за однієї лише умови, щоби дозволено

залишитись їм при обрядах давньої релігії» («Casimirus [...] magnis itineribus in Russiam contendit, Leopolimque, caput gentis, circumsevit. Nec longum tempus intercessit, quum sese, arcemque superiorem et inferiorem atque oppidum Russi dedibere, illud unum pacti, ut retinere sibi veteres religionis ritus liceret»)¹⁰². Як відомо, 410 р. без тривалого опору римляни відкрили ворота і впустили германців, дбаючи більше про збереження християнської віри, аніж імперії.

Далі І.Алембек описує багатства руських князів, які відтепер стали здобиччю завойовників: «Знайдено в тих замках велику кількість золота та срібла – давні скарби князів руських, серед них виділялися два золоті хрести, оздоблені коштовним камінням, один із них містив у собі вставлену часточку дерева, на якому висів Ісус Христос»¹⁰³. Це, знову ж таки, нагадує пограбування Риму германцями. Готи, бургунди, франки та інші «варвари» осіли на римських землях, залишивши дрімучі ліси похмурої північної Батьківщини. Подібним чином поводяться німецькі вояки й в оповіданні І.Алембека: «Казимир [...] місто дав як колонію найманцям-німцям. [...] Ті, побачивши гарне розташування міста та плодючість ґрунтів, майже всі залишилися [...]»¹⁰⁴.

Стисло описавши заснування та найдавніший період історії Львова, І.Алембек переходить до його архітектури, розповідаючи про зведення мурів, цегляних високого та низького замків, костелу Пресвятої Діви Марії, шпиталю Святого Духа, катедрального костелу, ратуші з вежею, Краківської брами, костелу Св.Станіслава. Ніяких античних написів у місті не було, утім І.Алембек знайшов вихід і з цього становища, навівши латинський напис на монетах, які карбувалися у місті за часів правління короля Владислава II Ягайла (1386–1434 рр.) – «Circa hoc etiam tempus Lemburgae moneta, in cuius una parte Leo cum inscriptione CIVITATIS LEMBURG, in altera aquila cum epigraphe WLADISLAI REGIS cudebatur»¹⁰⁵. І.Алембек продовжує перелік львівських храмів, розповідаючи про зведення костелу Св.Андрія з монастирем ордену св.Бернарда, де була могила св.Яна з Дуклі, на якій відбувалися численні дива та зцілення хворих¹⁰⁶. Це вже нагадує Рим християнський, відомий мощами святих, реліквіями та натовпами прочан.

Пожежа 1527 р., яка, за словами І.Алембека, цілком знищила Львів¹⁰⁷, мабуть, викликала в його сучасників алузії як зі страшною пожежею Риму 68 р., так і з відомим пограбуванням цього міста вояками імператора Карла V того самого 1527 р.¹⁰⁸ Пожежа призвела до того, що Львів був відбудований із каменю, набувши гарного й ошатного вигляду. Це нагадує відому похвалу римському імператору Августу, який на початку свого правління отримав Рим цегляним, а залишив його мармуровим. Характерно, що І.Алембек жодним словом не згадав не менш страшну пожежу 1571 р. (яка, на відміну від 1527 р., ще була у пам'яті очевидців) – адже вона ніяк не корелювалась із Римом.

Як відомо з античних джерел, Рим був центром середземноморського світу. У великому місті мешкали представники багатьох народів і релігій. Тут було зосереджено величезні скарби, велося масштабне будівництво, культивувалося демонстративне споживання предметів розкоші. Подібним чином й І.Алембек характеризує рідне місто, яке «має й архітекторів та найдосвідченіших будівничих поляків, німців, італійців, і в кожному ремеслі майстрів знаменитих, що ніде у Польщі не можна краще озброїти військо, ніж тут»¹⁰⁹. На околицях Риму та на певній відстані від метушливого мегаполіса в античні часи розташовувалися сади та вілли знаті. Римські поети у власних творах із замилюванням описують свої затишні вілли, отримані в подарунок

від могутніх покровителів. І.Алембек теж згадує аристократів, які мають свої резиденції поблизу Львова: «Довкола того міста по сусідству осів цвіт знаті Польщі – Жолкевські, Острозькі, Ходкевичі, Даниловичі, Сенявські, Язловецькі, Бучацькі, Белзькі, Корнякти та багато інших найдосвідченіших полководців та хоробрих рицарів у такому числі, що, здавалося б, уся шляхта королівства звідси походить. Усі вони місто Львів любляють, прикрашають та підпирають»¹¹⁰. І.Алембек також згадав мальовничі краєвиди уздовж течії річки Полтви, що «впадає до Бугу під містом Буськом. Це місто має сади, повні різноманітних та чудових фруктових дерев, кілька винниць, що постачають близько сотні діжок терпкого вина, багато пасік та рясні лани»¹¹¹.

Рим був діловою столицею імперії. Це притягувало купців із багатьох країв світу, яких можна було побачити на головному торжищі – форумі, що водночас слугував і місцем концентрації публічного життя. «Forum», саме цей термін використовує І.Алембек для означення площі Ринок у центрі Львова: «Ринок єдиний слугує і для справ публічних, де вирішуються судові справи та суперечки, і для справ купецьких, де продаються товари та все необхідне. [...] Можна побачити натовп купців з усіх народів, що напливають до цього торгового складу з цілої Європи та Азії, найбільше ж греків, турків, вірменів, татар, молдаван, мадяр, німців, італійців»¹¹².

Крім того, І.Алембек присвятив окремі розгорнуті описи юдейській¹¹³, русинській¹¹⁴ та вірменській¹¹⁵ «націям», у такий спосіб додатково підкреслюючи поліетнічну подібність Львова до Риму. Це також давало можливість більшою мірою прив'язати своє рідне місто до Середземномор'я. Уже в I–II ст. юдеї широко розселилися по Римській імперії і саме в їх діаспорі переважно проповідували апостоли. «Русини у вірі слідують грецькому обряду» – отже, завдяки «грецькій (православній – О.О.) вірі» (І.Алембек тричі згадує в описі русинів терміни «грецький» і «греки») уможливлувались альянзи з Грецією. У цьому плані ще більшу прив'язку до Середземномор'я давали вірмени. Якщо русини мали тільки спільну з греками віру, то вірмени безпосередньо походили з Середземномор'я.

Опис вірменської громади дозволив І.Алембеку згадати Вселенський собор у Халкедоні 469 р. (насправді 451 р.), патріарха Антіохії, апостолів Тадея та Варфоломія, вірменського царя Абгара (I ст. н.е.), який безпосередньо відправив послів до Христа та першим серед правителів прийняв християнську віру. Як зазначає І.Алембек, вірмени «у літургії своїй завжди згадують Абгара, першого вірменського царя-християнина та інших вірменських царів – Левона, Гетума та Ошина»¹¹⁶. Ці володарі протягом 1198–1375 рр. правили вірменським Кілікійським царством, розташованим у Східному Середземномор'ї¹¹⁷.

З іншого боку, між двома творами є й суттєві розбіжності. Дж.Марліані описує старожитності античного Риму. У центрі його уваги місто як архітектурно-географічний об'єкт, яке існувало багато століть тому і може бути пізнаним по пам'ятках матеріальної культури та писемних джерелах. Це місто без населення, місто, яке збереглося в руїнах і рештках, в якому час назавжди зупинився. Саме тому Дж.Марліані використовує термін «urbs» (тобто місто як сукупність будівель). І.Алембек описує не тільки минуле, але й сучасний стан Львова, не тільки його архітектуру, але й населення та інституції. Тому він використовує термін «civitas» (тобто, місто як сукупність городян, міська громада)¹¹⁸. Протягом XV ст. унікальний статус Рима був предметом постійної суперечки. На думку багатьох гуманістів, сучасний їм Рим – що потерпав від чуми та котрий покинули папи – втратив живі ознаки, які колись визначали його як місто-urbs. Рим, наполягали вони,

заслуговує на те, щоб його розглядали як будь-яке інше місто-civitas, тобто у категоріях громадян, що утворювали його громаду¹¹⁹.

Рим – Падуя – Львів: міський патріотизм і наративний каркас

У ренесансній Італії, де кожне місто декларувало, що його витoki губляться у «мороці давнини», місцеві гуманісти часто робили спроби підтвердити матеріальними свідченнями легенди, що дійшли в усній традиції чи були передані занадто довірливим хронікером. Довести, що місто завдячує своїм заснуванням напівбогу (наприклад, Гераклу) чи троянському героєві (Антенору) стало їх важливим обов'язком¹²⁰. У більшості випадків місцеві гуманісти в той чи інший спосіб намагалися пов'язати заснування рідного міста з відомою легендою про початок Риму. Так, мешканці італійської Сієни виводили назву свого міста від Aschio та Seno – уявних нащадків Рема. Французький Реймс – від самого Рема. В інших випадках удавалися до змагання з Римом. Наприклад, деякі флорентійські історики у XIV ст. вважали своїх співгромадян рівними чи навіть вищими від римлян, оскільки етрусські міста було засновано більш ранніми нащадками троянців. Багато інших міст пов'язували свій початок із Римом (Ромою), приймаючи такі епітети, як «filia Romae» («дочка Роми»), «parva Roma» («маленька Рома») чи, як у випадку Павії та Венеції – «altera Roma» («інша Рома»). Міфи заснування були частиною гуманістичного дискурсу про міста. Більше того, вони були транзитивними у своїй суті, оскільки гуманісти багато мандрували та обмінювались ідеями¹²¹.

Витoki міста, ідентифікація його засновника чи засновників (якщо мало місце його заснування), ким були його найбільш визначні громадяни – це питання, які порушувалися вже у середні віки та епоху Відродження. Громадянська гордість природно стимулювала такий інтерес, і якщо місто було місцем народження одного з великих мужів античності, у такому випадку встановлювався пам'ятник чи, принаймні, уявна могила. Уже у XIII ст. у Мантуї було встановлено монумент видатному земляку Вергілію Публію Марону. 1477 р. статуєю поета Публія Овідія Назона прикрасилося місто Сульмона. У XV ст. у кафедральному соборі Парми з'являється могила Макробія (IV–V ст.), який уважався уродженцем цього міста¹²².

Проте, чи не найбільше поталанило Тіту Лівію, батьківщиною якого була Падуя (Patavium). Цьому місту ми присвятимо більше уваги як з огляду на те, що місцеві мешканці своїм ентузіазмом у пошуках явних та уявних старожитностей поступалися хіба що римлянам, так і тому, що саме у Падуї (у заснованому 1222 р. університеті) навчався І.Алембек. Згідно з хронікером XV ст. Гільєльмо Онґареллі, падуанський юрист Ловато Ловаті (1241–1309 рр.), коли копав фундамент для сирітського притулку (Casa di Dio), натрапив на могилу троянця Антенора (1274 р.). Піднявши кришку кипарисової домовини він побачив вирізьблені слова «Regis Antenoris memoria» («Пам'яті царя Антенора»). Л.Ловаті за допомогою ораторського хисту свого племінника Роландіньо да Пьяццола швидко переконав міську раду звести стаціонарний меморіал навпроти їх родинного палаццо¹²³. Відтак арка Антенора постала у 1283–1284 рр.¹²⁴

Із першої книги «Історії Риму» Тіта Лівія було відомо, що Еней та Антенор одночасно втекли з Трої. Перший висадився в Лацію та лише через кілька поколінь його нащадки заснували тут Рим. Антенор прибув до області венетів/енетів та заснував Падую. Отже, доводив Р. да Пьяццола,

Падуя заслуговує на те, щоби бути визнаною «майже другим Римом» («*quasi secunda Roma*»)¹²⁵. Чимало знатних падуанців, серед них видатний юрист Марсилій, уважали себе нащадками шляхетного роду Антенорідів. Громада взяла пам'ятку під охорону і використовувала пам'ять про Антенора для політичних потреб. У 1334 р. щойно обраний сіньором Падуї Альберто Кангранде делла Скала наказав провести публічне дізнання. Як зазначає Г.Онгареллі: «Він пішов оглянути кістки Антенора і відчинив згадану арку з великою урочистістю – подія, на яку зібрався весь народ; і коли арку було відчинено, він стояв там із відкритим каптуром, із пошаною до крові троянця, та у присутності всього народу він спитав їх дозволу взяти меч Антенора, що був у кипарисовій труні, що вони й дозволили в один голос»¹²⁶.

Уже згаданий Л.Ловаті зібрав три декади «Історії» Тіта Лівія й долучив до них апокрифічну біографію історика, базуючись головню на хроніці св.Єремії. Свій пролог до лівієвих декад Л.Ловаті закінчив згадкою про надгробок Тіта Лівія у церкві Св.Юстини¹²⁷. Надгробок з ім'ям Лівія було знайдено приблизно між 1318 та 1324 рр. й одразу ідентифіковано як могилу видатного історика¹²⁸ (місцеві гуманісти не припускали, що в античні часи могло жити кілька людей на ім'я Лівій). 1350 р. на запрошення правителя Джакомо II да Каррара до Падуї прибув Ф.Петрарка, який обійняв посаду каноніка кафедрального собору. 22 лютого того ж року він написав свого першого листа Лівію, перебуваючи «у притворі діви Юстини та перед твоєю кам'яною труною». Саме такими словами він завершив свій лист, уважаючи, що пробування біля могили адресата сприятиме спілкуванню. 1351 р. до Падуї прибув Джованні Боккаччо, який також ушанував знамениту могилу. Оглянувши епітафію, він висловив сумнів, чи цей Лівій справді був тим самим великим істориком, чи, можливо, просто звільненим рабом (вільновідпущеники часто приймали ім'я колишнього господаря). У біографічних примітках, доданих до його рукопису третьої декади Тіта Лівія, Дж.Боккаччо критикує падуанців, «які вважали, що Лівій був похований у цьому місці, уважаючи доказом камінь, відкритий у наші дні селянином, який копав глибше, ніж зазвичай на полі поблизу міста». Утім, після того, як епітафію було очищено й відтворено літери в їх колишній красі (чи не на прохання Ф.Петрарки?), плиту було вмуровано у стіну притвору св.Юстини за наказом Джакомо II да Каррара, який тоді правив містом. Сумніви Дж.Боккаччо видаються добре обґрунтованими, оскільки 1413 р. був знайдений інший надгробок. У написі згадувалися «Тіт Лівій, син Кая» («*T. Livius Cai f[i]lius*») та його найближча рідня. На думку падуанського канцлера Сікко Полентоне (який, власне, і відкопав рештки Лівія), ця новіша знахідка містила кістки власне Тіта Лівія, неподалік від санктуарія, де вони вперше були покладені¹²⁹. У 1428 р. ці кістки з написом і бюстом було вміщено в одну з ніш у будівлі міської ради. Проте невдовзі, у 1457 р., їх було перенесено всередину споруди, разом зі згаданим надгробком та новим погруддям¹³⁰. Отже, у місті відтепер було дві могили Тіта Лівія.

Ф.Бйондо у своїй «Ілюстрованій Італії» створив опис Падуї, заснований на літературних та археологічних свідченнях, в якому поєднав античне із середньовічним, політичну історію з архітектурою, згадавши про місцеві старожитності. Він передає дуже реальне усвідомлення міста як людського творіння, яке з часом розвивалося і змінювалося: «Добре відомо, що це найдавніше і найславетніше місто Італії було засноване Антенором, утікачем із Трої. [...] Усі будівлі, наявні там тепер, публічні та приватні, є новими, оскільки 430 р. Аттіла, король гунів, знищив Падую огнем та мечем і залишив її неукріпленою. [...] Палац було випадково спалено. Венеціанці чудово його

відновили. Вони вмістили кістки Лівія на загальний огляд у залі палацу. [...] У місті є дуже велика церква, присвячена святій діві Юстині. [...] Уважають, що цю церкву було збудовано на руїнах давньої споруди, оскільки коли б хто не копав може знайти тут чудову черепицю. Могили Лівія було знайдено там у наш час, так що можна вважати, що це був давній храм Юпітера, в якому були розташовані (як говорить сам Лівій у книзі 10) трофеї перемоги падуанців над піратом Клеоменом Спартанцем. Сьогодні церква Св.Юстини містить реліквії св.Луки Євангеліста, св.Максима, св.Феліції, св.Матвія апостола (того, на якого вказав жереб) і св.Просодимуса, святого покровителя Падуї. [...] Є там університет, найвідоміший в Італії. [...] Навчання у Падуї дало знаменитих мужів [...] Там був Лівій, настільки велика людина, що деякі знатні люди приходили з найбільш віддалених частин Іспанії до Риму тільки для того, щоби побачити його – так пише св.Ієронім, наслідуючи Плінія»¹³¹.

Місцеві знавці вважали, що церква Св.Юстини стоїть на місці античного храму Згоди (Concordia). Із плином часу легенди про двох видатних земляків та їх віднайдені могили все більше перепліталися. Уже у XVI ст. шанувальник старожитностей канонік Бернардо Скардеоне впевнено заявляв, що не хто інший, як сам Антенор освятив цей казковий храм Згоди як знак згоди між двома народами – венетами/енетами й троянцями¹³².

Не менш захопливою є історія про пошуки річки Рубікону, через яку переправився Цезар, починаючи громадянську війну. Кілька міст уважали, що саме вони стоять на березі відомої річки, давню назву якої з плином часу було змінено на нову. Зрештою, з'явилася стела з написом на мосту через річку Піск'ятелло біля містечка Цезена в області Романья. Іменем сенату та римського народу напис забороняв будь-кому перетинати її з військом (що, як відомо з античних творів, змусило Цезаря «кинути жереб» та «перейти Рубікон»). Проте, суперечка за право жити на березі Рубікону тривала ще у першій половині XVI ст.¹³³

Згадані вище випадки підробок, які не переслідували якоїсь корисливої мети (на відміну від сучасних нам підробок антикваріату), цілком укладаються в рамку середньовічного уявлення про минуле. Цей спосіб мислення давав можливість вигадувати міфи та підробляти документи. П.Берк виділяє три різновиди подібних міфів: 1) міф, як пояснення – спроба пояснити незрозумілу назву чи зображення святого або світського героя; 2) міф, як суміш – змішування оповідань про різних історичних осіб (цьому сприяла відсутність усвідомлення історичної перспективи, отже, усі події минулого відбувались у «міфічному часі»); 3) міф, як виправдання – оповідання про минуле, яке виправдовує/легітимізує сучасний стан речей¹³⁴. У переважно неписьменному середньовічному суспільстві побутовали усні міфи про незмінне минуле. Середньовічні підробки, імовірно, слід уважати результатом поширення письменності. Люди знали, що існують певні звичаї, не зафіксовані на письмі. Вони обґрунтовані традицією та пояснювальним міфом. Тепер потрібні документи. В епоху переходу від усного до писемного свідчення продукування писемного свідчення того, що було обґрунтовано усно, не видавалося таким ганебним, яким підробка здається зараз¹³⁵. Той самий спосіб мислення стимулював й підробку/«винайдення» потрібних матеріальних об'єктів, перш за все мощей святих та реліквій¹³⁶.

Слід зазначити, що антикварний підхід не замінив середньовічне уявлення про минуле, а співіснував із ним. Більше того, середньовічний тип історичного мислення зазнав змін під впливом гуманізму. Якщо у середні віки підроблялися дарчі грамоти церкві та монастирям, листи від правителя загадкової Індії «пресвітера Іоанна», мощі святих та інші реліквії, то

з поширенням моди на античні старожитності почали підроблятися вони та створювалися нові історичні міфи. Змінилися об'єкти підробки, але залишилася незмінною когнітивна рамка, яка стимулювала їх створення окремими ентузіастами та їх сприйняття певними прошарками суспільства. Соціальне замовлення на подібні підробки зберігалось й надалі.

Найбільшим інтелектуальним досягненням європейського Ренесансу («історичною революцією»), на думку П.Берка, було нове усвідомлення джерела, а саме першоджерела, та здатності виявлення джерел, які не були первинними, хоча презентувалися саме як першоджерела¹³⁷. Критичний підхід до текстувальних джерел та, особливо, антикварний підхід із його наголосом на важливості вивчення матеріальних свідчень минулого витворили нову когнітивну рамку пізнання минулого і забезпечили дослідника мінімальним інструментарієм для критичного аналізу. Вони дозволяли навіть більш-менш освіченій людині самостійно доходити критичних висновків щодо вигадок, яких не бракувало й у XVI ст.

Сучасник І.Алембека – Мартін Груневеґ (1562–1606 рр.), уродженець Гданська (у 1582–1588 рр. прикажчик на службі у львівського купця вірменина Асадура) – під час комерційної подорожі 1584 р. перебував у Києві і зазначив у своєму щоденнику, що деякі кияни вважають, нібито їх місто стоїть на місці стародавньої Трої: «Русини знають, яким могутнім містом був Київ і те, що він був столицею їхніх князів, що місто часто згадується у хроніці у зв'язку з війнами і важливими подіями. Ще й сьогодні вони мають перед очима коштовну будівлю Софійської церкви, а за кілька миль навколо видно зруйновані мурі. Тому вони кажуть, що місто простяглося на 7 німецьких миль, багато з них також вірять, що Троя стояла на тому самому місці»¹³⁸. М.Груневеґ піддає критиці місцеву троянську легенду: «Відомо також, що Троя лежить у Малій Азії, близько 300 миль від Києва»¹³⁹. Із цією легендою був обізнаний і С.Кленович, який критикував її у своїй поемі «Роксоланія»: «Скрізь на левадах тут видно каміння зруйнованих мурів, / Залишки давніх руїн травами вже поросли. / Дехто гадає, що тут слід шукати фрігійську Трою, / Та, як на мене, пустий звук – оця видумка їх. / Де оті ріки сьогодні, які б фарбували так вовну, / Як твоя, Ксанфе, колись чиста вода для пиття? / Ну ж, покажи Сімоєнтові води та Іди джерела, / Саме отам, біля них, древня Троя була»¹⁴⁰.

Розкритикувавши легенду про троянське походження Києва, М.Груневеґ у своєму щоденнику наводить дві легенди про заснування міста Львова: «Свою назву місто має від гори, під якою воно лежить. Князь цього краю убив лева, що жив в яскіні на горі, яку й тепер називають горою Льва. На знак цієї перемоги князь прийняв ім'я Лев, а зображення лева він узав до свого герба. [...] Недалеко від згаданої лєвової яскіні на віддалі пострілу є ще одна гарна гора. На цій горі князь Лев задумав спорудити замок і там встановити своє владарювання»¹⁴¹. Описавши замок, М.Груневеґ наводить другий переказ про заснування міста: «Що ж стосується знаменитого міста, яке виникло під цією горою, я чув від старих людей таке. Якраз тоді, коли Лев готував для замку місце недалеко від гори Льва, його слуги з іншої гори навпроти замку помітили ще одну високу гору. Коли вони з нею знайомилися, натрапили на страшного дракона. Як тільки князь про нього довідався, учинив раду і знищив цього жахливого змія. Наказав також негайно на горі, де змії мав лігво, вимурувати церкву на честь св.Юра (оскільки той також убив подібного змія. [...] Недалеко від церкви показують у скелі печеру згаданого дракона, яку називають тепер Змієвою ямою)»¹⁴². Обидва перекази нагадують середньовічні легенди про заснування

Кракова та Парижу (і, напевно, багатьох інших міст), де герой-засновник знищує або виганяє змія та закладає місто, яке часто називає своїм ім'ям (наприклад, Крак – Краків). Указавши джерело інформації – «чув від старих людей» – М.Груневеґ мимоволі вказує і на джерело фольклорного сюжету – оповідання про св.Юрія/Георгія («Чудо Георгія о зміє»), яке має коріння ще у дохристиянських віруваннях.

Критика М.Груневеґом легенди про троянське походження Києва і некритичний переказ двох легенд про заснування Львова свідчить, поперше, що знання античної історії дозволило спростувати вигадки киян, а незнання історії Русі – ні; по-друге, обидва типа мислення – критичне та міфологічне – могли співіснувати у свідомості однієї людини.

Для нас важливо, що І.Алембек у своєму описі Львова ані словом не згадує легенди про заснування міста, хоча, напевно, чув про них, принаймні, міг би поцікавитись «у старих людей» з чого почалося місто, коли збирав матеріал для свого твору. Але в тому то й справа, що антикварний підхід відкидає усну традицію та всілякі байки і базується лише на достовірних свідченнях. Оповідання І.Алембека про заснування Львова спирається переважно на історичний твір авторитетного М.Кромера. З іншого боку, ураховуючи смаки епохи, коли міста змагалися за право виводити своє походження від якогось античного героя, чи то історичної особи, чи то міфічної, І.Алембек міг би приписати заснування Львова стародавньому героєві, скажімо, Гераклу. З «Історії» Геродота (видана 1502 р.) відома легенда про те, що якимось після чергового подвигу Геракл завітав на береги Борисфену, дочка якого зачала від нього й народила перших скіфів. Так що Геракл мимохідь цілком міг би заснувати Львів, а Лев Данилович тільки відродив би давнє місто на згадку, що залишилося, скажімо, після нападу татар. Заснування Львова можна було б приписати й агафірсам, яких Геродот поселив на схід від Карпат. Принаймні, це не було б такою відвертою вигадкою, як оповідання у першому томі «Міст земного кола» («Civitates orbis terrarum») про те, що Пуат'є у Франції засноване нащадками Агафірса та Гелона, синів Геракла, яких називали «пієті»¹⁴³. Або ж там таки в описі міста Буди серед версій про походження назви міста є й така: «Є такі, хто назву Буда виводить від народу будинів, яких згадує Геродот»¹⁴⁴. Якщо народи, які населяли Геродотову Скіфію, могли вважатися засновниками міст у Франції та Угорщині, то чому б не приписати їм заснування міст у ближчій Скіфії-Україні? Зрештою, як німець, І.Алембек міг би зробити засновниками Львова ґотів, які у III ст. н.е. проходили по цих землях на шляху від Балтики до Причорномор'я. Проте він не пішов шляхом створення подібних славетних вигадок. Чому? Тому що не було жодних підстав, а вигадувати І.Алембек не хотів, оскільки антикварій мав спиратися на певні свідчення, перш за все матеріальні.

У своєму творі І.Алембек застосовував обидва підходи – антикварний (статичний опис інституцій та матеріальних об'єктів), спираючись переважно на власні спостереження, та хронологічний (опис подій), базуючись здебільшого на даних авторитетних попередників та міських актах.

У першій частині твору він дотримується хронологічної подієвої канви. Можна навіть побачити спільні риси з першою книгою «Історії Риму» Тіта Лівія, який, розповівши про прибуття троянців до Італії та їх об'єднання з аборигенами-латинами, далі згрупував матеріал у сім оповідань – відповідно

до семи римських царів. В І.Алембека наратив послідовно сконцентровано довкола князя Лева Даниловича (та, опосередковано, Данила Романовича), Казимира III, Людовіка Угорського (і його намісника – князя Владислава Опольського), Ядвіґи й Владислава II Ягеллона. У ролі Ромула – засновника міста – виступає Казимир III Великий. Як і Ромул, він дав місту, та Русі у цілому, закони, спільні для поляків і русинів. Ромул визначив місце для храму Юпітера на Капітолійському пагорбі, а Казимир III розпочав будівництво катедрального собору у Львові. Що ж до князя Лева Даниловича, то у творі І.Алембека йому відведено роль, подібну до ролі царя Латина у Тіта Лівія. Латина коротко згадано лише для того, щоби пояснити походження назви народу – «латиняни». Так само й І.Алембек приділив оповіданню про Лева Даниловича в чотири рази менше місця, ніж розлогому викладу того, що для міста зробив Казимир III. Зрештою, Тіт Лівій пише, що Ромул царював 37 років. Як відомо, Казимир теж правив 37 років (із 1333 по 1370 рр.). В І.Алембека Лев Данилович виступає в ролі правителя «темних часів». Зазначено, що за його владарювання розпочалася ворожнеча між русинами та поляками. Це корелюється з відомим сюжетом про початкову ворожнечу між троянцями Енея та тубільцями-латинами у Тіта Лівія й Верґілія.

Після смерті Владислава II Ягеллона (1434 р.) І.Алембек жодним словом не згадує наступних королів – Владислава III (1434–1444 рр.), Казимира IV (1447–1492 рр.), Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.) та Александра (1501–1506 рр.), хоча всі вони дарували місту різні привілеї і ці грамоти зберігалися у міському архіві. Узагалі, цей період заповнено в І.Алембека лише двома сюжетами: 1) про переведення міського діловодства з німецької мови на латину (близько 1450 р.) та зміну назви з Лемберґа на Леополіс; 2) про місцевого святого Яна з Дуклі, відповідний культ та дива зцілення на його могилі¹⁴⁵. Далі лише двічі побіжно згадується Сигізмунд I (1506–1548 рр.), Сигізмунда II (1548–1572 рр.) взагалі проігноровано, так само, як і Генріха Валуа (1574 р.). Після смерті Владислава II Ягеллона королі вже не слугують «організаторами» наративу. Можна зробити припущення, що з цього моменту в оповіданні І.Алембека закінчується умовний «царський період» історії Львова і починається «республіканський», тобто керування містом магістратом/патриціатом. Характерно, що короля Стефана Баторія (1576–1586 рр.) І.Алембек згадав лише у зв'язку з тим, що цей монарх до міського магістрату (ради та лави) додав ще «колегію сорока мужів»¹⁴⁶ – результат тривалої боротьби бюргерства/поспільства із засиллям патриціату. Колегія мала контролювати дії магістрату. Цей сюжет корелюється з боротьбою патриціїв та плебеїв уже у республіканському Римі, коли було створено колегію народних трибунів – захисників плебсу. Саме на час написання свого твору І.Алембек перебував у складі «колегії сорока мужів», ведучи запеклу боротьбу з патриціатом і, цілком можливо, ототожнюючи себе з римським народним трибуном. Не зайве буде нагадати, що для гуманістів античність була не лише зацікавленням, а цілком свідомою спробою її відродження – організації сучасного життя за досконаліми античними взірцями.

Справжнім вододілом в «Описі міста Львова» слугують згадки про турецько-татарську облогу його у 1524 р. та пожежу 1527 р. Після цього автор подає статичний опис міста та місцевого населення. Отже, завершується давнина, починається сучасність. Цікаво, що саме у цей час – 1531 р. – у Львові оселився Вольфґанґ Шульц (Шольц) – дід І.Алембека по материнській лінії.

Мета прославлення рідного міста змусила автора у другій частині твору створити дещо ідеалізований образ Львова. Як представнику «колегії сорока мужів», І.Алембеку було добре відомо про вади міського управління.

1606 р. він склав звіт про незадовільний стан міського господарства – діри у фортифікаціях, Вірменська вежа обдерта і помальована, проріха у Краківській брамі, довкола Львова погані шляхи, нищення лісів, брак води у міському водогоні, купи гною та сміття на вулицях тощо¹⁴⁷. Проте жодних слідів подібного недбальства та занедбання ми не знайдемо в його описі міста.

Згідно з антикварним підходом, І.Алембек подає топографію міста, визначні будівлі, околиці, населення, звичаї, інституції тощо, спираючись, переважно, на власні спостереження. Проте, оскільки справжніх старожитностей у місті не було, а підробляти чи вигадувати їх І.Алембек не хотів, він майстерно застосовує наративні стратегії, покликані навіть у сучасного йому читача алузії з давнім Римом і, таким чином, прославити рідне місто, виписавши йому гідне місце серед інших «міст земного кола».

¹ *Villani G.* I primi 10 libri delle storie. – Venezia, 1537; *Item.* I libri XI e XII. – Firenze, 1554; *Item.* La storia. – Venezia, 1559. Пізніші видання: *Villani G.* De origine civitatis Florentiae et eiusdem famosus civibus (1382). – Firenze, 1847; *Chronicle di Giovanni, Matteo e Filippo Villani secondo le migliori stampe.* – Vol.1. – Trieste, 1857; *Item.* Florentine Chronicles. – London, 1906; *Moyer A.E.* Historians and Antiquarians in the Sixteenth-Century Florence // *Journal of the History of Ideas.* – 2003. – Vol.64. – №2. – P.177–193 (стаття дає уявлення про методи дослідження минулого антикваріями на прикладі дискусії двох із них про час та обставини заснування Флоренції); *Item.* «Without Passion or Partisanship»: Florentine Historical Writing in the Age of Cosimo I // *History and Nation.* – Bucknell University Press, 2006. – P.45–69.

² *Hoppenbrouwers P.* Such Stuff as Peoples are Made on: Ethnogenesis and the Construction of Nationhood in Medieval Europe // *The Medieval History Journal.* – 2006. – Vol.9. – №2. – P.195–242.

³ *Civitates orbis terrarum* // http://historic-cities.huji.ac.il/mapmakers/braun_hogenberg.html; Електронная версия уникального памятника картографии XVI–XVII вв. «Атласа городов мира» // http://conf.cpic.ru/upload/eva2007/reports/doklad_1303.doc

⁴ *Braun G.* Civitates orbis terrarum. Urbium praeciparum totius mundi. – Coloniae Agrippinae, 1617. – Vol.6. – №49.

⁵ Повна назва: *Leopolis, Russiae Australis urbs primaria, celeberrimum orientalium mercium emporium.*

⁶ *Alnpekius I.* Topographia civitatis Leopolitanae // *Rachwał S.* Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. – Lwów, 1930. – P.10–25.

⁷ «Wolfgangus Schulcz de Wratislawia ius civile suscepit literas a parentela porataturus. Hanus Schulcz de Wratislawia [...]» (див.: *Album civium Leopoliensium.* Rejesty przyjęc do prawa miejskiego we Lwowie. – Poznań; Warszawa, 2005. – Т.1. – S.81–82).

⁸ «Sebaldus Allmbek de Fraiburg gener domini Wolfgangi Scholcz consulis ius civitatis suscepit» (див.: *Album civium Leopoliensium.* – Т.1. – S.135).

⁹ «Ioannes Allembec de Fraiborgk spectabilis domini Wolfgangi Scholcz gener ad commendationem eiusdem soceri et affinium suorum famatorumque d[omini] advocate et et scabinorum ius civitatis [...]» (див.: *Album civium Leopoliensium.* – Т.1. – S.148).

¹⁰ *Rachwał S.* *Op. cit.* – S.2–3.

¹¹ У поемі «Роксоланія» (1584 р.) львівського поета С.Кленовича перелічено прянощі зі східних країн, які постачали до Львова переважно вірменські купці: «Ірис південний, кора цинамону, імбиру коріння, / Стебла, які наш народ троця пахуча назвав, / Перець і ревінь, яким у народі лікують печінку, / Купиш мускатний горіх, купиш дівочий шафран» (див.: *Кленович С.Ф.* Роксоланія // *Українська поезія XVI ст.* – К., 1978. – С.150).

¹² *Rachwał S.* *Op. cit.* – S.3.

¹³ *Windakiewicz S.* Nacja polska w Padwie 1592–1745 // *Przegląd Polski.* – 1887; *Materiały do historyi polaków w Padwie* // *Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce.* – Т. VII. – Kraków, 1892. – S.149–185; *Barycz H.* Zarys historiografji uniwersytetu Padewskiego // *Minerwa Polska.* – 1927. – Т.1. – №4. – S.20–323; *Ulewicz T.* *Iter*

Romano-Italicum Polonorum czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i Renesansie. – Kraków, 1999. – 339 s.; *Lewański R.K.* Biblioteka Nationis Polonae na Uniwersytecie Padewskim // *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*. – 1995. – Т.45. – №1/2. – S.63–80; 1996. – Т.46. – №1/2. – S.143–214; *Tygielski W.* Na cóż te koszta i trudy? W jakim celu w XVII wieku wysyłano młodzież szlachecką na zagraniczne studia // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 2007. – Т.50. – S.141–156.

¹⁴ *Windakiewicz S.* Padwa. Studium z dziejów cywilizacji polskiej. – Kraków, 1891. – S.62, 82.

¹⁵ *Windakiewicz S.* Padwa... – S.93–95.

¹⁶ *Rachwał S.* Op. cit. – S.3.

¹⁷ *Gębarowicz M.* Kultura umysłowa Lwowa w dobie Renesansu (paralele, związki i przeciwieństwa z Krakowiem) // *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie Renesansu*. – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1991. – S.487–488.

¹⁸ *Dousa G.* De itinere suo Constantinopolitano epistola. – Lugduni Batav., 1599.

¹⁹ Югус Ліпсіус (Юст Ліпсій) – уродженець Південних Нідерландів, вивчав римське право у Лювєнському університеті. Деякий час був секретарем кардинала Гранвеллі. Викладав у протестантському університеті Єні, католицькому університеті Лювена, Лейденському університеті кальвіністської Голландії (1579–1591 рр.), знов в університеті Лювена (1592–1606 рр.). Кожного разу змінював віросповідання, що, на нашу думку, є свідченням того, що для професора римської історії та старожитностей конфесійна належність не мала такого принципового значення, як для більшості його сучасників. Ю.Ліпсіус уважався найкращим коментарем праць римського історика Тацита (видані 1574 р. та 1600 р. і ще двічі після смерті Ю.Ліпсіуса). Він також видав твори ще двох пізньоримських істориків – Валерія Максима та Веллея Патеркула. 1605 р. видав давньоримського філософа-стоїка Сенеку (I ст. н.е.). Ідеал християнського стоїцизму, проголошений Ю.Ліпсіусом та іншими, справив суттєвий вплив на тогочасну філософію. Стоїчну філософію Ю.Ліпсіус, разом із творами пізньоримських істориків, поклав в основу нової громадянської доктрини (*doctrina civilis*), метою якої було не незалежне та самодостатнє наукове дослідження (*humanitas*), а виховання політичної людини (*homo politicus*). Цей підхід Ю.Ліпсіус виклав у творі «*Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*» (1589 р., розширене перевидання 1596 та 1605 рр.) (див.: *Pfeiffer R.* *Classical Scholarship from 1300 to 1850*. – Oxford, 1976. – P.124–126). Крім вивчення пізньоримських текстів Ю.Ліпсіус займався античними написами та старожитностями. 1558 р. він опублікував колекцію написів Мартіна Смета (див.: *Erasmus H.J.* *The Origins of Rome in Historiography from Petrarch to Perizonius*. – Assen, 1962. – P.33).

²⁰ *Iusti Lipsi Epistolarum selectarum centuria singularis. Ad Germanos et Gallos*. – Antverpia, 1605. – P.64–68.

²¹ *Ibid.* – P.68.

²² «*O Sarmatia, quàm dispar illi veteri es! Quàm ad artes et elegantias nunc adspiras?*» (див.: *Ibid.*).

²³ Серед його кореспондентів були Замоїські, Тенчинські, Мнішеки, Острозькі, Слуцькі, Збаразькі, Заславські, Халецькі, Воловичі, львівські архієпископи Я.-Д.Соліковський та Я.-А.Прухницький, краківський єпископ Б.Мацейовський та ін.

²⁴ Див.: *Gębarowicz M.* *Jan Andrzej Próchnicki (1553–1633). Mecenas i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce Kontrreformacji*. – Kraków, 1980. – S.135–136.

²⁵ «*Famatus Ioannes Alembegc famati olim Ioannis Alembegc et Catherinae Scholcowna filius ad commendationem spectabilis Ioannis Scholc Wolffowic, Iosephi Scholc Wolffowic avunculorum de eius legitimo ortu testificantium, ad ius civile libertatesque civiles iuramento positus ad sacra duobus digitis more aliorum mercatorum praestito est susceptus et in numerum honestorum civium cooptatus*» (див.: *Album civium Leopoliensium*. – T.1. – P.233).

²⁶ *Rachwał S.* Op. cit. – S.4.

²⁷ *Ibid.* – S.5.

²⁸ *Ibid.* – S.6–7.

²⁹ *Skoczek J.* *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu*. – Lwów, 1939. – S.161–166.

³⁰ *Ibid.* – S.165.

- ³¹ *Różycki E.* Alembekowie i ich księgozbiory. Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku. – Katowice, 2001. – S.158. – Tabela 2.
- ³² *Ibid.* – S.67.
- ³³ *Skoczek J.* *Op. cit.* – S.161–166.
- ³⁴ *Różycki E.* *Op. cit.* – S.158. – Tabela 4.
- ³⁵ *Skoczek J.* *Op. cit.* – S.161–166.
- ³⁶ *Ibid.* – S.22.
- ³⁷ *Ibid.* – S.161–166.
- ³⁸ *Różycki E.* *Op. cit.* – S.67.
- ³⁹ *Ibid.*
- ⁴⁰ *Skoczek J.* *Op. cit.* – S.22–25.
- ⁴¹ *Ibid.* – S.48–49.
- ⁴² *Ibid.* – S.44–45.
- ⁴³ *Starowolski S.* [*Simonis Starowolsci*]. *Penu historicum seu De dextra et fructuosa ratione Historias legendi Commentarius.* – Venetiis, 1620. Після титульної сторінки посвята І.Алембеку і його герб (голова орла). Наступна сторінка (А2) починається так: *Ioanni Alnpechio / Viro apud Leopolienses / in Russia consulari, / Simon Starowolscius / dedico, consecroque.*
- ⁴⁴ *Momigliano A.D.* *The Rise of Antiquarian Research // Momigliano A.D. The Classical Foundations of Modern Historiography.* – Berkeley, 1990. – P.54–55. Висловлюємо щире вдячність проф. К.Гінзбургу, який звернув нашу увагу на дослідження А.Д.Момільяно.
- ⁴⁵ Секст Емпірик – філософ-стоїк (І–ІІ ст. н.е.), виданий у латинському перекладі 1562 р., у грецькому оригіналі – 1621 р.
- ⁴⁶ *Momigliano A.D.* *The Rise of Antiquarian Research.* – P.57.
- ⁴⁷ *Ibid.*
- ⁴⁸ *Ibid.* – P.58.
- ⁴⁹ Більш детально про римських антикваріїв див.: *Сидорович О.В.* *Анналисты и антиквары: римская историография конца III–I вв. до н.э.* – Москва, 2005.
- ⁵⁰ *Momigliano A.D.* *The Rise of Antiquarian Research.* – P.60.
- ⁵¹ *Ibid.* – P.62–63.
- ⁵² *Ibid.* – P.61.
- ⁵³ *Burke P.* *Images as Evidence in Seventeenth-Century Europe // Journal of the History of Ideas.* – 2003. – Vol.64. – №2. – P.273.
- ⁵⁴ *Ibid.* – P.277.
- ⁵⁵ *Burke P.* *The Renaissance Sense of the Past.* – New York, 1970. – P.23–24.
- ⁵⁶ *Ibid.* – P.21–23.
- ⁵⁷ *Ibid.* – P.24–25.
- ⁵⁸ Достатньо згадати лише «Опис Еллади» Павсанія (ІІ ст.) у десяти книгах.
- ⁵⁹ *Burke P.* *The Renaissance Sense of the Past.* – P.29.
- ⁶⁰ *Ibid.* – P.31.
- ⁶¹ *Ibid.* – P.33.
- ⁶² *Weiss R.* *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity.* – Oxford, 1988. – P.130.
- ⁶³ *Burke P.* *Images as Evidence in Seventeenth-Century Europe.* – P.279.
- ⁶⁴ Див.: *Momigliano A.D.* *Ancient History and the Antiquarian // Momigliano A.D. Studies in Historiography.* – London, 1966. – P.6–7.
- ⁶⁵ *Ferguson W.K.* *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation.* – Toronto; Buffalo; London, 2006. – P.5.
- ⁶⁶ Гайнріх Корнелій Агріппа фон Неттесгайм – лікар, алхімік, астролог, викладач у Дольському університеті (Франція) та університеті Павії (Італія), секретар імператора Карла V, філософ та окультист. За захоплення окультизмом і магією засуджений церквою як еретик. Згаданий твір «*De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium declamatio investiva*» справив значний вплив на М.Монтеня, Р.Декарта та Й.Герте // <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/9807/Heinrich-Cornelius-Agrippa-von-Nettesheim>; http://en.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Cornelius_Agrippa
- ⁶⁷ Див.: *Burke P.* *The Renaissance Sense of the Past.* – P.75.
- ⁶⁸ *Монтень М.* *Опыты. Эссе.* – Москва, 2007. – С.400.

⁶⁹ *Momigliano A.D. Ancient History and the Antiquarian.* – P.7.

⁷⁰ Пірроністи – назва цієї течії у філософії походить від імені грецького філософа Піррона з Еліди, який жив у 360–270 рр. до н.е. Проте, справжнім засновником школи скептицизму вважається Енесідем (I ст. до н.е.), а її основні положення зафіксовані Секстом Емпіриком (II ст. н.е.). Пірронізм відродився у XVI ст. Пірроністична «атака на історію» у XVII ст. з часом призвела до практики критичного аналізу історичних документів // <http://en.wikipedia.org/wiki/Pyrrhonism>

⁷¹ *Ibid.*

⁷² *Momigliano A.D. The Rise of Antiquarian Research.* – P.72–73.

⁷³ *Ibid.* – P.295.

⁷⁴ Суть юридичної моделі доказів у застосуванні до історичного матеріалу дуже добре сформулював М.Монтень, який сам довгий час був членом парламенту (судової палати): «Наскільки тонка справа встановлення істини, якщо при описі якоїсь битви не можна покласти на донесення того, хто нею керував, або на оповідання солдатів про те, що відбувалось довкола них, а слід зіставити – як це робиться *при судовому розгляді* – покази свідків та враховувати заперечення, навіть із приводу найменших подробиць у кожному випадку» (див.: *Монтень М. Опытты. Эссе.* – С.400–401).

⁷⁵ *Momigliano A.D. The Rise of Antiquarian Research.* – P.294.

⁷⁶ *Alnpekius I. Topographia civitatis Leopolitanae.* – P.14.

⁷⁷ *Alnpekius I. Op. cit.* – P.10; *Cromerus M. Polonia, sive De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX.* – Coloniae Agrippinae, 1589. – P.161, 171.

⁷⁸ *Alnpekius I. Op. cit.* – P.11; *Cromerus M. Op. cit.* – P.207.

⁷⁹ *Alnpekius I. Op. cit.* – P.14; *Cromerus M. Op. cit.* – P.217.

⁸⁰ «Armeni ad Capham, Constantinopolim, ad Alexandriam Aegipti, ad Alcairum et partes Indiae penetrantes, merces afferebant» (див.: *Alnpekius I. Op. cit.* – P.13–14). «Est quarta secta Armenorum, praecipue in civitate Camenecensi et Leopoliensi. Hi sunt mercatores peritissimi, ad Caffam, Constantinopolim, ad Alexandriam Aegipti, ad Alkairam et partes Indiae penetrantes et merces afferentes» (див.: *Меховский М. Трактат о двух Сарматиях – европейской и азиатской, и о находящемся в них.* – Москва; Ленинград, 1936. – С.173).

⁸¹ І.Алембек критикує сучасне йому соціально-економічне становище Батьківщини цілком у дусі тодішніх «антиглобалістів». Його сучасник С.Кленович (до початку 1590-х рр. мешкав у Львові) у своїй поемі «Роксоланія» (1584 р.), яку І.Алембек цитував у власному творі, так писав про вивіз збіжжя: «Ми ж зерно наше сплавляєм по ріках прудких аж до моря, / По суходолах, морях наші багатства пливуть, – / Вся потойбічна Германія нашим годується жнивом, / Наше зерно й океан возить по водах своїх. / На пасовищах зелених пасеться весела худоба, / Землі далекі живуть м'ясом із наших волів». Ще раніше подібним чином характеризував ситуацію польський поет Я.Кохановський у своєму вірші «*Satyr albo Dziki Maż*» (1564 р.).

⁸² *Alnpekius I. Op. cit.* – P.14.

⁸³ Досить згадати вельми популярного у XVI ст. Тіта Лівія, а саме рядки зі вступу до книги I його «Історії Риму»: «Мені б хотілося, щоби кожен читач у міру своїх сил замислився над тим, яким було життя, якими звичаї, яким людям та якому способу дій – чи вдома, чи на війні – зобов'язана держава своїм зародженням та зростанням; нехай далі він подумки простежить за тим, як у звичаях з'явився спочатку розлад, як потім вони захиталися й, нарешті, почали падати нестримно, поки не дійшло до сучасних часів, коли ми ані пороків наших, ані ліків від них перенести не в змозі. [...] і справді, ніколи не було держави більш великої, більш благочестивої, більш багатої добрими прикладами, куди жадібність та розкіш проникли б так пізно, де так довго і так високо шанували б бідність і ощадність. Так, чим меншими були статки, тим меншою була жадібність; лише нещодавно багатство привело за собою користолюбство, а надлишок задоволень – готовність згубити все задля розкоші та тілесних втіх» (див.: *Тит Ливий. История Рима от основания города.* – Москва, 1989. – Т.1. – С.9–10).

⁸⁴ «Suntque in districtu Leopoliensi lucei magni et laudabiles et in petias, tanquam in lamina, divisibiles» (див.: *Меховский М. Указ. соч.* – С.173–174).

⁸⁵ «Hinc etiam saliantur tempore Authumnali lupi laudabiles, quibus vix illos Tiberinos, olim inter duo pontes captos, et magni apud Romanos antiquos aestimatos, comparare audeas» (див.: *Alnpekius I. Op. cit.* – P.22).

⁸⁶ Безперечно, І.Алембек мав би скористатися з нагоди відвідати Рим під час свого навчання у Падуї чи одразу по його завершенні, особливо беручи до уваги зацікавленість античною літературою та старовиною. Так, наприклад, Себастьян Петрици (в майбутньому професор Краківської академії), який навчався у Падуї у 1589–1590 рр., тобто, на рік раніше від І.Алембека, здобувши ступінь доктора медицини відвідав Рим, а 15 вересня 1591 р. прибув до Львова, де одружився і працював лікарем до 1601 р. (див.: *Barycz H. Kilka rysów i spostrzeżeń z życia i charakteru Sebastiana Petrycego // Sebastian Petrycy – uczony doby odrodzenia. – Wrocław, Warszawa, 1957. – S.23*). Подібно вчинив і Станіслав Оріховський, який після восьми років (1532–1540 рр.) навчання у Падуанському університеті вирішив відвідати Рим, про що він згадав у своєму автобіографічному листі-апології 1564 р.: «На восьмий рік мого перебування у Падуї батько листом звелів мені повертатися додому. Я ж гадав, що не слід повертатися, доки не побачу Риму – першого на світі міста й найславнішого пам'ятника на землі. [...] Не мав гадки довго там залишатися, але хотів лиш докладно познайомитися зі звичаями того міста [...] та щоб розпізнати в руїнах міста той давній Рим, якого знав з лектури» (див.: *Оріховський-Роксолан С. Лист до Яна Франціска Коммендоні // Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С.159*). У Римі Ст.Оріховський познайомився з кардиналом Г.Контаріні, на запит якого про мету візиту відповів таке: «Я відповів, що поляк, вихованець Падуанського університету, що прибув щойно до Риму, аби познайомитися з містом, і маю намір незабаром повернутися до Польщі» (див.: Там само. – С.160). Отже, подібні короткострокові «туристичні» подорожі польських студентів до Риму не були чимось незвичайним у ті часи. Більше того, відвідати Рим для заальпійського гуманіста було справою престижу. Так, М.Монтень, попри неодноразове засудження марнославства, не втримався від того, щоб не згадати про надання йому римського громадянства під час візиту до Риму 1583 р. Від римського сенату він отримав (певно, за грошовий внесок у «фонд розвитку» Вічного міста) розкішно декоровану грамоту, писану золотими літерами і з золотими печатками. Він навіть навів текст документа у своєму творі. Судячи з висловлювання М.Монтеня, у тогочасному Римі виготовлення подібних грамот було поставлене «на потік». Беручі римляни не втрачали можливості підзаробити на освічених туристах та зіграти на їх марнославстві. Шляхтич середньої руки, який досить зверхньо ставився до міщан, М.Монтень підкреслює, що «не будучи громадянином жодного міста, я був вельми радий зробитися громадянином найшляхетнішого з усіх [міст], які коли-небудь були або коли-небудь будуть» (див.: *Монтень М. Опыты. Эссе. – С.739–741*).

⁸⁷ *Кленович С.Ф.* Роксоланія // Українська поезія XVI ст. – К., 1978. – С.153.

⁸⁸ Напр.: Leon Battista Alberti «*Descriptio Urbis Romae*» (1440-ві рр.); Ioannis Antonii Panthei Veronensis «*De laudibus Veronae*» (1483 р., видана 1506 р.); Desiderii Spreti «*De amplitudine, de vastatione et de instauratione urbis Ravennae*» (Венеція, 1489 р.); Leonardo Bruni «*Historiarum Florentini populi libri XII; Machiavelli N. «Istorie fiorentine»* (1532 р.); Marcantonio Coccio Sabellicus «*Rerum venetarum ab urbe condita libri XXXIII*» (Венеція, 1487 р.); Marcantonio Coccio Sabellicus «*De Venetae urbis situ*» (написана у 1491–1492 рр.) та ін.

⁸⁹ «*Topographia*» (від гр. «*τοπογραφία*») – в античного географа Страбона цей термін означав опис місця окремо від його географічних характеристик. Інший стародавній автор – Птолемей – на початку своєї «*Географії*» підкреслив відмінність між «*географією*» (графічне зображення світу) та «*хорографією*» (опис складових частин світу). Отже, «*топографія*» – це знання про місцевості, позбавлене візуальних знаків та математичних підрахунків (див.: *Jacks P. The Antiquarian and the Myth of Antiquity. The Origins of Rome in Renaissance Thought. – Cambridge, 1993. – P.165*).

⁹⁰ *Topographia antiquae Romae Ioanne Bartholemaeo Marliano patritio Mediolanensi autore. – Lugduni, 1534. – 336 р.* Нами було використане on-line видання цього трактату, розміщене на сайті Турського університету (<http://www.bhv.univ-tours.fr/Consult>). Висловлюємо щирі вдячності проф. К.Гінзбургу, який звернув нашу увагу на трактат Дж.Марліані.

⁹¹ *Connor J. Bibliography on the Recovery of the Antique. – Columbia University, 2000* (<http://www.columbia.edu/%7Ejc65/antique/ANTIQUUE.BIB.html>).

⁹² *Skoczek J.* Op. cit. – S.24.

⁹³ *Jacks P.* Op. cit. – P.207.

⁹⁴ *Alnpekus I.* *Topographia civitatis Leopolitanae.* – P.16–17.

- ⁹⁵ Політорій (Politorium) – місто в області Лаціо (центр Італії), на південь від р. Тибр.
- ⁹⁶ Анк Марцій – четвертий римський цар.
- ⁹⁷ «Secūdam autem urbis ampliacionem capto Politorio, omniq; multitudine Romam traducta, fecit Ancus: qui cum circa Palatium sedem veteres Romani, Sabini Capitolium, atque arcem, Coelium Albani implevissent, Aventinum nouae multitudini concessit» (див.: *Topographia antiquae Romae...* – P.19).
- ⁹⁸ «Leo, Danielis Russorum Australium Regis Potentissimi filius, Romani Wladimiriensium et Haliciensium ducis nepos» (див.: *Alnpekius I. Topographia civitatis Leopolitanae.* – P.10).
- ⁹⁹ *Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // Przegląd historyczny.* – 1980. – Т.71 – №1. – S.1–21.
- ¹⁰⁰ Сказание о князьях владимирских // Библиотека литературы Древней Руси. – Санкт-Петербург, 2000. – Т.9. – С.278–289 (<http://www.portal-slovo.ru/history/39078.php>).
- ¹⁰¹ Див., напр.: *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 2000.
- ¹⁰² *Alnpekius I. Topographia civitatis Leopolitanae.* – P.10–11.
- ¹⁰³ Ibid. – P.11.
- ¹⁰⁴ Ibid.
- ¹⁰⁵ Ibid. – P.15.
- ¹⁰⁶ Ibid. – P.15–16.
- ¹⁰⁷ Ibid. – P.16.
- ¹⁰⁸ *Weiss R. Op. cit.* – P.87.
- ¹⁰⁹ *Alnpekius I. Topographia civitatis Leopolitanae.* – P.16.
- ¹¹⁰ Ibid.
- ¹¹¹ Ibid. – P.12–13.
- ¹¹² «Forum unum, et civile, in quo res et lites aguntur, et venale, in quo merces et omnia necessaria venalia. [...] Hic videre licet turbam Mercatorum omnium gentium, qui ad Emporium ex tota fere Europa et Asia confluerunt, maxime vero Graecorum, Turcarum, Armenorum, Tartarorum, Moldavorum, Hungarorum, Germanorum, Italarum» (див.: Ibid. – P.17).
- ¹¹³ Ibid. – P.17–18.
- ¹¹⁴ Ibid. – P.18–19.
- ¹¹⁵ Ibid. – P.19–20.
- ¹¹⁶ «In Liturgia eorum semper recordantur Abgarii Regis Armenorum primi Christicolae et aliorum Regum Armenorum Leuon, Hetmon, Oschin etc.» (див.: Ibid. – P.20).
- ¹¹⁷ *The Cilician Kingdom of Armenia.* – New York, 1978.
- ¹¹⁸ *Jacks P. Op. cit.* – P.85–86.
- ¹¹⁹ Ibid. – P.5.
- ¹²⁰ *Weiss R. Op. cit.* – P.105.
- ¹²¹ *Jacks P. Op. cit.* – P.8–9.
- ¹²² *Weiss R. Op. cit.* – P.120–122.
- ¹²³ *Jacks P. Op. cit.* – P.41.
- ¹²⁴ *Weiss R. Op. cit.* – P.121.
- ¹²⁵ *Jacks P. Op. cit.* – P.42. Про втечу Енея та Антенора з Трої див.: *Немировский А.А.* Троя после Троянской войны // Вестник МГУ (Серия 8: История). – 1995. – №5. – С.60–74.
- ¹²⁶ Цит. за: *Jacks P. Op. cit.* – P.43.
- ¹²⁷ Ibid.
- ¹²⁸ *Weiss R. Op. cit.* – P.121.
- ¹²⁹ *Jacks P. Op. cit.* – P.43–44.
- ¹³⁰ *Weiss R. Op. cit.* – P.121.
- ¹³¹ Цит. за: *Burke P. The Renaissance sense of the Past.* – P.29–31.
- ¹³² *Jacks P. Op. cit.* – P.130–131.
- ¹³³ *Weiss R. Op. cit.* – P.111–112.
- ¹³⁴ *Burke P. The Renaissance sense of the Past.* – P.7–8.
- ¹³⁵ Ibid. – P.19–20.

¹³⁶ За гарний приклад може правити історія про «винайдення» 1158 р. у церкві Св.Еусторгія на околиці Мілану тіл волхвів (трьох царів), які прийшли до Віфлеєма вшанувати Христа, транспортування їх решток до Кельну 1164 р. та відповідний культ у цьому місті (див.: *Hamilton B. Prester John and the Three Kings of Cologne // Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes.* – Aldershot, 1996. – P.171–185).

¹³⁷ *Burke P. The Renaissance Sense of the Past.* – P.76.

¹³⁸ *Грунєвєг М.* Славнозвісне місто Київ // *Всєвіт.* – 1981. – №5. – С.207.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ *Кленович С.Ф.* Роксоланія. – С.153.

¹⁴¹ *Грунєвєг М.* Опис Львова // *Жовтєнь.* – 1980. – №10. – С.110.

¹⁴² Там само. – С.111.

¹⁴³ «Sunt, qui Agathirsis atque Gelonis filiorum Herculis successoribus (qui Pieti à Poetis vocantur) eius foundationem attribuunt» (див.: *Civitates orbis terrarum.* – Vol.1. – №8).

¹⁴⁴ *Ibid.* – Vol.1. – №41.

¹⁴⁵ *Alnpekius I.* Topographia civitatis Leopolitanae. – P.15–16.

¹⁴⁶ *Ibid.* – P.21.

¹⁴⁷ *Rachwal S.* Op. cit. – S.5.

Description of the city of L'viv or Leopolis was written by the local apothecary Johannes Alembek (Alnpekius) and published in the sixth volume of the Georg Braun's atlas «Civitates orbis terrarum» (Köln, 1572–1617). The full original version was written between 1603 and 1605 under the title «Topographia civitatis Leopolitanae». To analyse J.Alembek's cognitive frame and narrative strategies I investigated his personal links and correspondence with the famous European humanists such as Georgius Dousa and Justus Lipsius. I also took into consideration his education – J.Alembek graduated from the University of Padua in 1591 – and the contents of his private library where the ancient writings in the Latin predominated.

РЕЦЕНЗІЇ

Атаманенко А.Є.

Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965–1991). – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – 672 с.

Значний вплив на розвиток вітчизняної історичної науки у ХХ ст. справили політичні зміни, у вирі яких опинилася наша країна після поразки Української національної революції 1917–1923 рр. Відтоді й практично до 1990-х рр. наука розвивалася двома річищами – власне на теренах України (під потужним ідейно-ідеологічним радянським впливом) та у державах поселення українських емігрантів, представників різних генерацій учених, у тому числі й тих, хто сформувався як дослідник у діаспорі. Однією з найпотужніших громадських організацій, котра 45 років тому постала з ініціативи молодого історика Л.Винара та була підтримана відомими науковцями О.Оглоблиним, Н.Полонською-Василенко, І.Каменецьким, М.Чубатим, В.Дубровським, Є.Онацьким, П.Курінним, М.Міллером та іншими, є Українське історичне товариство (УІТ). Воно стало виявом своєрідного громадянського руху вітчизняних учених у науковому світі, який не сприйняв Україну, де українські студії не були престижними, не маючи свого сегменту у світовій історії. І саме його відстоювання стало найактуальнішим практичним завданням для тих, хто вже мав ім'я у науці країн проживання (Любомир та Богдан Винари, О.Пріцак), і для тих, хто все ще залишався поза інституційним науковим життям держави перебування, проте продовжував дослідження української історії (О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, В.Міяковський).

Поява узагальнюючої монографії А.Атаманенко, відомої й авторитетної дослідниці минулого української діаспори загалом і УІТ зокрема, про всебічну діяльність Українського історичного товариства в 1965–1991 рр. присвячена не лише знаковим постатям, а й показує загальні закономірності розвитку вітчизняного історіографічного процесу, уміщуючи його у загальносвітовий контекст.

Структура дослідження вибудована логічно, що дало змогу повністю розкрити етапи діяльності інституції, різномірні функціональні особливості й прояви її активності у світовому науковому просторі. Для глибокого опрацювання теми А.Атаманенко використала методологію історичної антропології та просопографічний метод при аналізі постатей учених – членів товариства. Важливою новизною авторського бачення є те, що діяльність УІТ розкривається у порівнянні з роботою подібних організацій в інших країнах світу. Дослідниця також запропонувала періодизацію УІТ, де головним критерієм стали зміни векторів науково-організаційної співпраці вчених (с.10–11). Великий інтерес викликає портретна галерея українських науковців – членів товариства. Рідкісні фото доповнюють уявлення про особистості вчених, розкривають моменти співпраці дослідників із діаспори та материкової України й ще раз підтверджують думку про єдиний розвиток сучасної національної історичної науки у державі й за її межами. Із цією метою авторка уточнила термінологічно-понятійний апарат, наголосивши, що «вираз «українська наука» сьогодні є усталеним в історіографії і цілком виправданим стосовно гуманітарних українознавчих дисциплін у дослідженнях вчених українського походження поза Україною та національними науковими інституціями» (с. 17).

У монографії дослідниця вживає термін «діаспорні історики», що, на нашу думку, дещо звужує підхід до розуміння науки про минуле. Доречнішим був би термін «зарубіжні українські історики», що загалом окреслює вітчизняну національну історіографію.

Книга А.Атаманенко є новаторським дослідженням у царині вивчення розвитку вітчизняної історичної науки за рубезем та її взаємозв'язків із процесами, котрі відбувалися у самій Україні. Традиційно в першому розділі авторка розглядає стан вивчення історії Українського історичного товариства і джерельний комплекс

свого дослідження, узагальнює всі напрацювання з цієї тематики та закономірно застосовує хронологічний підхід до подання матеріалу. Відтак вона виокремила такі напрями у вивченні минулого УІТ: «1) синтези українського історіографічного процесу, що включають оцінку діяльності товариства, змісту та значення публікацій «Українського історика» або інших видань УІТ, його окремих членів у контексті аналізу тогочасної історіографічної ситуації; 2) узагальнюючі спеціальні дослідження з історії товариства або його журналу; 3) спеціальні студії, присвячені вивченню окремих напрямів діяльності УІТ чи тематики часопису «Український історик»; 4) рецензії на книжкові видання товариства і праці його членів, які подають оцінку його діяльності у цілому; 5) персональні праці, присвячені життю та творчості окремих дослідників – членів товариства (в контексті вивчення найважливішими є праці, де розглядається внесок учених у діяльність УІТ» (с.20). Історіографія опрацьована детально й фахово, що дало змогу глибоко вивчити особливості діяльності товариства впродовж означеного хронологічного періоду. Праця вирізняється широкою джерельною базою, котра включає різноманітні статuti, діловодні та інформаційні матеріали, звіти про діяльність осередків УІТ, особисті документи вчених, а також наративні та аудіовізуальні джерела. Більшість із них вводиться дослідницею до наукового обігу вперше. Авторка безпосередньо опрацювала матеріали УІТ, що зберігаються поза межами України, зокрема «Бахметевського архіву» Колумбійського університету (США) та документні комплекси із закордонних і вітчизняних архівосховищ. Особливо широко використано епістолярій, який включає офіційне й приватне листування, що глибше розкриває контекст подій, пов'язаних із діяльністю товариства. Використана значна частина листування із приватних збірок, що засвідчує високі комунікативні здібності дослідниці, її здатність знаходити контакт із людьми та виокремлювати головне. Слід зазначити, що появі рецензованої монографії передувала серйозна робота авторки з опрацювання різноманітних джерел та їх видання. Зокрема, чотири роки тому у серії УІТ «Історичні джерела» вийшло ґрунтовне видання за редакцією А.Атаманенко «Матеріали до історії Українського історичного товариства» (Нью-Йорк, Острог, 2006 р.). Це дало змогу комплексно висвітлити діяльність УІТ і показати особливості входження української історіографії у світовий науковий простір.

Розглядаючи передумови та початки діяльності товариства, дослідниця акцентує увагу на тому, що слід «відокремити наукову історіографію від нефахового історієписання, досить поширеного в еміграційних умовах. По-друге, варто розрізняти громадсько-публіцистичні праці, написані в тому числі й істориками (які переважно не були осторонь громадського життя), які можуть містити характеристики загальних еміграційних явищ, громадсько-політичних періодичних видань, напрямів та духу висловлювань у них тощо, і, власне, наукові, які стосуються безпосередньо наукових проблем та науки загалом, інакше можна припуститися суттєвих помилок в оцінках (якщо переносити висловлювання щодо громадських явищ на наукове життя)» (с.78).

На нашу думку, не зовсім вдало авторка назвала підрозділ «Соціокультурні умови функціонування української історіографії», оскільки у самому тексті йдеться про важливі науково-теоретичні питання – утвердження національної схеми історії України в українській історіографії, зокрема про сприйняття теоретичних напрацювань М.Грушевського. Ґрунтовний аналіз утвердження концепції української історії цього визначного вченого показав, що без тієї копіткої роботи, котру впродовж довгого часу проводили вітчизняні дослідники за межами Батьківщини, переломити бачення минулого України виключно крізь призму російської схеми чи концепції Центрально-Східної Європи було б дуже складно. Це ж саме стосується й сприйняття історії України західним науковим світом. Російськоцентричні погляди на минуле Центральної та Східної Європи, що побутували в історіографіях європейських країн, США і Канади та довгий час залишалися незмінними, впливали на формування сприйняття історичного процесу не тільки у вузьких суто наукових колах, а й, що найголовніше, формували світогляд студентської аудиторії. Уперше у національній історіографії дослідниця ґрунтовно проаналізувала ці процеси на прикладах домінування викладачів – вихідців із Росії – в університетах США й видання навчальних

посібників. Одним із найпопулярніших підручників «російської історії» у США була книга Ніколая Рязановського «A History of Russia», яка за сорок років (від 1963 по 2005) витримала не одне перевидання. Тут безумовно домінував російськоцентричний виклад історії, у тому числі української (с.87).

Українські дослідники в еміграції намагалися розв'язати проблему різними шляхами: написати англomовну історію Росії (проект так і не було реалізовано), опублікували англomовні видання узагальнень з історії України та перевидали праці М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Терлецького й М.Антоновича (с.90–91). Наприкінці 1960-х рр. було відкрито перші кафедри українознавства в Гарвардському університеті (США), а з 1971 р. в Альбертському університеті (Канада) започатковане викладання української історії для студентів різних фахів, що обирали цей курс як «вільний предмет» (с.93). Проте зарубіжним історикам так і не вдалося сконцентрувати зусилля й цілеспрямовано та комплексно відстояти концептуальні засади вітчизняної історіографії. Тільки після проголошення незалежності України питання схеми вітчизняної історії поволі почало з політичної площини переміщатися у ряд суто наукових. Авторка проаналізувала причини виникнення стереотипів, котрі побутували у західній історичній науці стосовно України та її історіографії, показала намагання вчених – членів УІТ – долати деякі з них, беручи участь у різноманітних міжнародних наукових конференціях і симпозіумах.

Значний інтерес викликають ретельно виписані організаційні основи діяльності товариства, які, крім статутів, визначалися комунікатами (зверненнями) й програмними статтями, що обумовлювали основні напрями функціонування інституції. Статті та звернення, які мали характер програм на тому чи іншому етапі діяльності, друкувалися у «Бюлетені» УІТ і журналі «Український історик», започаткування якого (1963 р.) ознаменувало початок науково-організаційного об'єднання українських учених в еміграції за професійною ознакою. Часопис став своєрідною творчою трибуною для українських істориків і українознавців та, водночас, джерелом для вивчення діяльності товариства й особливостей розвитку історичної науки у другій половині ХХ ст. Сорокап'ятирічний досвід діяльності УІТ за умов проживання його членів у різних країнах засвідчує неабиякий організаційний хист ініціатора й багаторічного голови Українського історичного товариства – Л.Винара.

Важливим для такого типу досліджень є й те, що А.Атаманенко вдало показала не лише науково-організаційні засади діяльності товариства, а й охарактеризувала різні покоління істориків, їх творче спілкування та дискусії. Ураховуючи тісний взаємозв'язок наукових установ і товариств, авторка простежила співпрацю УІТ з Українським генеалогічним і геральдичним товариством (УГГТ), адже спочатку головою обох інституцій був О.Оглоблин, Л.Винар в УГГТ став заступником голови, а науковий секретар УГГТ Р.Климкевич – редактором інформаційних бюлетенів двох товариств. У 1975 р. УІТ підтримало створення в Денвері (США) Української наукової фундації, заснованої на чолі з істориком економіки та президентом видавництва «Libraries Unlimited» Б.Винаром, котре включало у себе як окремий структурний підрозділ Українське академічне видавництво. Головними завданнями, що їх виконувала фундація, була публікація англomовних українознавчих студій. УІТ долучилося й до створення Світової наукової ради, а у грудні 1983 р. президента товариства професора Л.Винара було вперше обрано головою наукової ради при Світовому конгресі вільних українців (СКВУ). Співпрацювало УІТ і зі створеним у 1967 р. за ініціативою О.Прицака в Гарвардському університеті (США) Центром українознавчих студій. Першим його професором-гостем, який у 1968–1970 рр. вів семінар з історії України (історіографія й джерелознавство козацько-гетьманської держави XVII–XVIII ст.) і провадив наукові консультації для докторантів, був президент товариства О.Оглоблин. Лекції та семінар проводилися українською мовою – чи не вперше в американському університеті.

Заслугує на схвалення розлога характеристика організації Українським історичним товариством наукових конференцій. Подано її у хронологічному порядку. Спочатку це були спільні заходи з іншими товариствами, а у рік 100-ліття від дня народження М.Грушевського УІТ провело перші самостійні конференції. Відтоді не лише активізувалося вивчення творчої спадщини цього вченого, висвітлено його

постать як визначного українського історика (а не лише політика), а й згодом започатковано комплексний науковий напрям – грушевськознавство, ініціатором якого став професор Л.Винар (він же і найбільше долучився до вивчення творчої спадщини вченого). Зважаючи на важливість проблеми, авторка присвятила цілий розділ монографії висвітленню розвитку грушевськознавства як міждисциплінарної наукової галузі.

Важливою складовою наукових конференцій були не лише доповіді українських учених, а й участь у них представників інших національних історичних шкіл, дискусії, котрі розгорталися з важливих проблем вітчизняного минулого. Члени товариства долучилися і до участі в міжнародних конгресах істориків, де вступали у наукові змагання з представниками радянської історіографії. Авторитет УІТ у наукових колах зростав і завдяки співпраці його членів з іншими національними історичними та славістичними асоціаціями. Уперше у вітчизняній історичній науці деталізовано викладено, зокрема, засади співпраці Українського історичного товариства з Американською асоціацією для підтримки (розвитку) славістичних студій (American Association for the Advancement of Slavic Studies), Американським історичним товариством (American Historical Association), американською, а пізніше канадською, славістичними асоціаціями тощо.

Дослідниця детально описує спробу організації з'їзду українських істориків (с.351–359), однак не узагальнює причин того, чому він так і не відбувся. Недостатньо висвітлено міжособистісні стосунки відомих українознавців Л.Винара, І.Лисяка-Рудницького, О.Оглоблина, Я.Рудницького, Ю.Шевельова, О.Пріцака, що, на нашу думку, також впливало на організаційні особливості їх наукової діяльності.

Читаючи монографію, усвідомлюєш, який величезний пласт роботи здійснило за 45 років Українське історичне товариство, і як у його активних членів, професорів Л.Винара, І.Каменецького, М.Антоновича й багатьох інших, вистачало часу на роботу в університетах та громадську діяльність. На наш погляд, однією з розгадок є те, що вони не проводили традиційних засідань, зборів тощо, а більшість питань вирішували листовно та інформаційно шляхом розсилки комунікатів. Напевне, монографія була б іще цікавішою, якби авторка описала творчу лабораторію декого з активних членів УІТ.

Максимально детальна інформація про діяльність товариства, розлога характеристика видань УІТ, активізація його роботи у зв'язку з відновленням контактів і співпраці з істориками з України – усе це свідчить про ґрунтовність дослідження, фахове опрацювання різнорідних джерел, їх критичний аналіз та високий рівень теоретичних узагальнень, продемонстрованих А.Атаманенко в рецензованій монографії, яка, до слова, як і решта видань товариства, дуже опатно видана, має необхідний довідковий апарат, а вміщені додатки поглиблюють уявлення про діяльність УІТ. Висока редакційно-видавнича культура також є свідченням того, що Українське історичне товариство завжди дбає про імідж України та вітчизняної науки й культури у світі.

В.М.Піскун (Київ)

Бондарчук П.М.

Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2009. – 382 с.

Соціорелігійна історія є невід’ємною частиною соціальної історії України, дослідження з якої віднедавна стали широко популярними в українській історичній науці. Було написано сотні статей, опубліковано низку монографій, присвячених багатьом сторонам життя пересічних людей. Проте соціорелігійна проблематика періоду середини 1940–1980-х рр., основним об’єктом дослідження якої є віруючі, так і не отримала широкого поширення. Основна увага відповідних студій концентрувалася навколо державної політики у сфері релігії, взаємин держави і церкви, діяльності окремих церковних діячів.

На цьому тематичному фоні рецензована праця характеризується значною новизною та нетрадиційним підходом до висвітлення порушених у ній питань. Релігійність постає як духовне явище, що зазнає впливу багатьох чинників – відповідної політики радянської влади, внутріцерковного життя, народних традицій, міграційних процесів, науково-технічного прогресу, підвищення освітнього рівня населення, психологічних особливостей віруючих людей тощо. Для реалізації своїх наукових задумів автор використав синергетичний, міждисциплінарний, системний та інші підходи. Відтак монографія притаманний високий ступінь міждисциплінарності. Особливо це стосується поєднання історії з релігієзнавством, соціологією, психологією, етнографією (до чого закликали історики, зокрема, представники школи «Анналів»). Автора насамперед цікавили процеси і загальні явища (утім, у праці неодноразово висвітлюються особливості релігійної свідомості та поведінки окремих людей). У монографії порівнюються прояви релігійності населення України досліджуваного періоду (з паралелями в рані і пізні часи), а також рівень релігійності жителів інших республік СРСР, країн Європи та США.

Автор умовно поділяє досліджувану проблематику на три частини. У першому розділі висвітлюється релігійна політика радянської влади, взаємини держави і церкви, основні аспекти внутріцерковного життя. Тут же подано кількісний склад релігійних організацій. Порушено також доволі суттєву дискусійну проблему щодо факторів секуляризаційних процесів, які спостерігалися у цей період. Найкраще проаналізовано найбільш потужний із них – боротьба радянської влади з релігією, коли закриття більшості храмів різко звузило сферу релігійного життя. Належну увагу приділено міграційним процесам, зростанню освітнього рівня, базованого на матеріалістичних засадах світосприйняття. У монографії відображено кількісний склад віруючих, що належали до різних релігійних об’єднань, подано їх соціально-демографічні характеристики. Таким чином, у першому розділі поєднано аналіз факторів впливу на релігійність із розглядом особливостей суспільно-політичного і культурного простору, проаналізовано низку питань, що стосуються безпосередньо соціорелігійної проблематики (кількісні показники, соціально-демографічні характеристики громад віруючих, ступінь релігійності, державну політику тощо).

Наступний розділ присвячено висвітленню релігійних поглядів, уявлень, настроїв, почуттів віруючих, переживанню ними релігійного досвіду, власне всієї тієї психологічної сфери, що називається релігійною свідомістю або, інколи, релігійною ментальністю. Хоча на Заході дослідження з цієї проблематики практикуються вже доволі давно, у сучасній українській історичній науці вони лише шукають своє місце. Відтак можна стверджувати, що монографія П.Бондарчука належить до розряду піонерських праць. Авторіві вдалося відтворити релігійну свідомість віруючих, сприйняття ними віровчення, яке, до слова, нерідко трактувалося парафіянами не так, як його тлумачила офіційна церква. На це впливає і конкретний історичний період. Ще Л.Фюєрбах стверджував, що кожна епоха по-своєму читає Біблію. Відтак особливості сприймання релігійного вчення у свідомості віруючих досліджуваного періоду дозволяють краще зрозуміти релігійність населення всієї радянської доби. Цей сюжет дослідження автор ілюструє не лише джерелами, до створення яких були причетні радянські чиновники від релігії (архівні документи, матеріали державних органів влади) чи фахівці з питань атеїзму (матеріали соціологічних досліджень), а й працями представників духівництва (публікації в «Журнале Московской патриархии», «Настольная книга священнослужителя» та ін.).

Важливе місце в монографії займає відстеження дохристиянських світоглядних елементів, які продовжують побутувати у віруваннях і традиціях українців, чітко простежуються у християнській обрядовості. Значну увагу присвячено аналізу проявів релігійних почуттів і настроїв, особливо есхатологічних. Із-поміж порушених автором нестандартних та практично недосліджених в українській історіографії тем привертає увагу розгляд переживань релігійного досвіду. На те, що ця проблема досі перебуває поза дослідницьким полем, впливає і той факт, що вітчизняна історична наука продовжує залишатися в полоні твердження «свідомість – продукт матерії». Водночас на Заході існують десятки відповідних монографічних досліджень. Зокрема, до цієї проблематики неодноразово зверталися американські науковці, досліджуючи релігійне життя тих чи інших народів. Слід зазначити, що у США вказана тематика зазнає суттєвого впливу релігійної антропології й окремих напрямів психології. Історичне релігієзнавство не лише постійно змінюється, розширюючи свою дослідницьку тематику, а й віднаходить усе нові форми вияву релігійності в людському житті. Порушення в монографії П.Бондарчука проблеми переживання релігійного досвіду дає надію, що на неї звернуть належну увагу й українські історики.

Доволі багато місця автор присвячує розгляду обрядової поведінки віруючих, що займає майже весь третій розділ. Особливо скрупульозно простежено відвідування ними храмів на великі релігійні свята та участь у богослужіннях. Проаналізовано також кількісний склад осіб, які сповідалися і причащалися. Автор, аналізуючи ті чи інші процеси та явища, часто вдається до критики використаних джерел. Насамперед це стосується висвітлення виконання обрядів життєвого циклу. П.Бондарчук дотримується думки, що чиновники, які займалися релігійними питаннями в окремих областях УРСР, свідомо занижували статистику хрещень, вінчань та відспівувань небіжчиків, щоб успішно прозвітувати про «боротьбу з релігійними пережитками». Водночас у монографії визнається той факт, що частина обрядів життєвого циклу не обліковувалася – звідси також доволі низькі цифри у звітах уповноважених органів влади. А у Галичині та Закарпатті, до того ж, частину з них виконувало оголошене поза законом греко-католицьке духовництво. У праці також порушене питання релігійних практик пересічних віруючих (індивідуальні молитви, дотримання постів, читання відповідної літератури), тобто, тих аспектів релігійного життя, що відображають справжню релігійність, адже відвідувати храми, брати участь у здійсненні обрядів життєвого циклу могли й невіруючі. Докладно висвітлене питання ролі паломництва, місіонерської роботи у житті віруючих, тобто, та тематика, яка практично є «білою плямою» в українській історіографії періоду другої половини 1940–1980-х рр.

Одночасно хотілося б звернути увагу автора на широкі можливості джерел усної історії при дослідженні соціорелігійної проблематики. На жаль, у монографії використовується лише невеликий набір етнографічно-фольклорних матеріалів, записаних П.Бондарчуком. Очевидно, у процесі дослідження варто було б залучити матеріали обласних державних архівів, які висвітлюють місцеву специфіку релігійності населення. Крім того, на наш погляд, доволі слабо проаналізовано мотивацію релігійних дій віруючих, якій присвячено лише кілька сторінок (с.284–287). Автор також не торкнувся проблеми заміщення у народній свідомості релігійної ідеології радянською. Із тексту монографії не завжди можна відстежити динаміку змін у здійсненні віруючими тих чи інших релігійних дій упродовж досліджуваного періоду (наприклад, підрозділ 3 розділу 3). Інколи спостерігається зловживання подачею однотипних прикладів, які стосуються обрядової поведінки віруючих (с.231–232 та ін.). У другому розділі відзначимо надмірне цитування відомих філософів, психологів, культурологів.

Загалом можна констатувати, що монографія П.Бондарчука становить собою завершену працю, яка є вагомим внеском у вивчення соціорелігійної проблематики. Вона представляє інтерес як для істориків, так і релігієзнавців, культурологів та представників інших наукових дисциплін. Це видання, яке не лише знайомить читачів з історичним минулим, але й спонукає людину відповісти (чи, принаймні, спробувати це зробити) на одвічні питання «хто я й для чого живу?», тобто містить вагомий екзистенційний потенціал, такий важливий для нинішнього українського суспільства, перед яким гостро стоїть питання вибору геополітичних і культурних орієнтацій.

Ю.Б.Смольніков (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Ю.А.Мицик (Київ)

V МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС БІЛОРУСИСТІВ

20–21 травня 2010 р. у Мінську відбувся V Міжнародний конгрес білорусистів, організований громадським об'єднанням Міжнародна асоціація білорусистів (Міжнародная асацыяцыя беларусістаў, МАБ). Захід став помітною подією у науковому та культурному житті Білорусії. Досить сказати, що участь у ньому взяли вчені з Австрії, Білорусії, Великобританії, Ізраїлю, Канади, Литви, Норвегії, Польщі, Росії, США, Угорщини, України, ФРН, Чехії, Швейцарії. Українська делегація була однією з найбільших представницьких (більше 10 науковців), а проф. Г.Півторак (Київ), заступник голови МАБ, – став членом оргкомітету. Серед учасників конгресу домінували філологи (мовознавці та літературознавці), але гідно були представлені й історики, меншою мірою – політологи, соціологи, філософи, етнографи. Про це свідчать і назви тематичних блоків та круглих столів. Усього їх було заявлено 37, і половина з них тією чи іншою мірою стосувалася історії України або українознавчої проблематики.

На першому пленарному засіданні було заслухано доповіді кількох провідних білорусистів, у тому числі колишнього посла Польщі в Білорусії *Е.Смулковой*, *А.Лукашанця*, *А.Макміліна*, *А.Мальдзіса*, в яких порушувалися важливі питання, пов'язані із сучасним станом білоруської мови та літератури. Присутні могли ознайомитися і з фундаментальним двотомним дослідженням лондонського професора *А.Макміліна* з історії білоруської літератури.

Далі розгорнулася робота по секціях. У рамках одного з блоків («Книжкова спадщина Білорусії у закордонних зібраннях») було заслухано доповідь *В.Герасимова* та *Л.Довнар* (Мінськ), присвячену білоруській книзі еміграції та діаспори з 1991 р. (нині за межами країни проживає 2–3 млн білорусів). Ці книги, насамперед видані у Великобританії, Канаді, Латвії, Польщі, США (половина білоруських книжок, видрукованих у цій країні, припадає на Нью-Йорк), здебільшого присвячені історії Білорусії, еміграції, національній символіці, мові та літературі. Усього у 1991–2007 рр. було опубліковано 830 книг і брошур, причому половину з них – білоруською мовою, 30% – англійською, 8,3% – німецькою, 4,4% – польською, 4,2% – французькою тощо. У доповіді було підкреслено видатну роль у цій справі одного з лідерів білоруської еміграції Вітольда Кіпеля та його дружини Зори Кіпель (на жаль, уже покійної). Між іншим, історії білоруської еміграції та діаспори було присвячено спеціальний блок, де були розкриті важливі аспекти життя білоруських осередків в Австралії та Великобританії (*Н.Гордієнко*, Мінськ), Аргентині (*С.Шабельцев*, Мінськ), місті Саут-Рівер (штат Нью-Джерсі, США) (*А.Гордієнко*, Мінськ), дореволюційному Катеринославі (*М.Чабан*, Дніпропетровськ). Крім того, *А.Барцєвський* (Варшава) присвятив свою доповідь творчості білоруського еміграційного дослідника Уладзіміра Глибинного і висвітленню ним політики білорусизації.

Повертаючись до блоку «Книжкова спадщина Білорусії у закордонних зібраннях», відзначимо, що велике зацікавлення викликала доповідь петербурзького дослідника *Н.Ніколаєва* «Книжкова спадщина Білорусії у сховищах Петербурга». Його увагу привернула білоруськомовна військова література міжвоєнної БРСР – різноманітні статуті, інструкції для танкістів, артилеристів, кулеметників тощо. Усього вчений нарахував 320 (!) книжкових позицій, причому наголосив на тому, що видання такого типу сприяли подоланню неписьменності серед тогочасних білоруських призовників. Для українських науковців особливо цікавою була доповідь *А.Суші* (Мінськ), який проаналізував книжкову спадщину Білорусії у львівських зібраннях. Загальновідомо про систематичне пограбування білоруських бібліотек російською адміністрацією, як і про той факт, що частину цих скарбів удалося зберегти на теренах колишньої Австро-Угорщини, у першу чергу Львова. Саме тут осіла знаменита колекція мінського антиквара Генріха Татура (1846–1907 рр.). Додамо, що останній мав дружні контакти з іншим відомим колекціонером – Емериком Чапським, зібрання якого стали окрасою знаменитої бібліотеки Чарторйських у Кракові та містять у собі чимало джерел з історії України XVI–XVIII ст. Завдяки А.Суші було підкреслено надзвичайну цінність для білорусистів львівських сховищ, насамперед відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаніка. Саме тут збереглися стародруки білоруських василіан, книги та рукописи Жировицького й Супрасльського монастирів XVII–XVIII ст. Близько до тематики була доповідь відомого московських науковців *Ю.Лабінцева* та *Л.Щавинської* «Стародруковані сімелія Білоруського музею імені Івана Луцкевича», виголошена у блоці «Білоруський голос у полілогу віленської культури».

Тематично близькими до блоку «Книжкова спадщина Білорусії у закордонних зібраннях» були доповіді, що їх учасники конгресу заслухали в рамках іншого блоку – «Культурна спадщина греко-католицької церкви в Білорусії», і не випадково згаданий вище А.Суша виголосив тут ще один реферат під назвою «Культурна спадщина греко-католицької церкви у Білорусії в контексті дихотомії «Схід–Захід». *С.Морозова* (Гродно) розглянула долю документальної спадщини греко-католицької церкви в Білорусії, яка осліла переважно у Росії, насамперед у Петербурзі, указавши на активізацію археографічної роботи у цьому напрямку і видання кількох томів документації білоруських уніатських митрополитів у 1998–1999 рр. *Н.Морозова* (Вільнюс) повернула з небуття постать уніатського книжника першої третини XVIII ст. Бенедикта Сенкевича, який, між іншим, навчався у Володимирі-Волинському, та розглянула його творчу спадщину, що складається в основному з церковних проповідей. *М.Свистунова* (Мінськ) присвятила свою доповідь деяким аспектам дослідження мови й стилістики релігійно-полемічних творів. Постало також питання про розмежування пам'яток старобілоруської та староукраїнської мов, вирішенню якого сприяли доповіді киянина *Г.Півторака* («Діалектна основа писмово-літературної мови у Великому князівстві Литовському»), *В.Мойсієнка* з Житомира («Присутність польського мовного складника у літературно-письмовій мові ВКЛ XV–XVI ст.») й *І.Климова* з Мінська («Проблема розмежування білоруських та українських пам'яток писмово-літературної мови ВКЛ XIV–XVIII ст.»), які було заслухано у блоці «Діалектна диференціація старобілоруської літературно-письмової мови (білорусько-український аспект)». З'ясуванню даного питання сприяли також деякі доповіді блоків «Стратифікація і статус старобілоруської літературно-писемної мови» та «Мови стародавньої Білорусії», у першу чергу згаданого *І.Климова* («Проблема функціональної стратифікації писемно-літературної мови ВКЛ XIV–XVIII ст.»), а також *С.Цемчинаса* з Вільнюса («Про час і умови становлення “русської мови” як літературної мови»), *Л.Цітки* з Білостока («Лексичні полонізми в обраних старобілоруських літописах»), мінських дослідників *В.Мороз* («Мова білоруських літописів та хронік») і *М.Пригодзича* («Мовна кодифікація у ВКЛ: з історії дослідження»).

Блоки «Білорусько-українські архівації» та «Білорусько-українські літературні зв'язки: традиції, досягнення, перспективи» через неприбуття деяких учасників конгресу було об'єднано. Тут заслухали доповідь *Ю.Мицика* (Київ), який у краківському архіві (фонд «Архів Сангушків») віднайшов кілька незнаних та малознаних інвентарів і люстрацій XVII – середини XVIII ст., де міститься, зокрема, опис Любецького та Лоевського староств 1631–1633 рр., а також так званого «Горвольського графства» 1740–1750-х рр. (нині Горволь – райцентр Гомельської області Білорусії). У цих джерелах містяться важливі дані з соціально-економічного розвитку згаданих місцевостей, демографічних змін, історичної географії, подано цінний матеріал щодо заселення українсько-білоруського прикордоння, виникнення тут нових поселень, кількість подвір'їв і чисельність мешканців, також про млини, броварні, поташні буди, оренди, митниці, розміри прибутків, податків та повинностей. Стверджено факт різноманітних зв'язків згаданих білоруських міст і сіл з Україною (Волинь, Київщина, Сіверщина). Мінські дослідники *В.Рагойша* і *Т.Кабжицька* виголосили ґрунтовні доповіді про українську літературу в білоруському освітньому просторі, розповіли про важливі напрацювання білоруських науковців у галузі україністики, наприклад про вивчення творчої спадщини та переклади білоруською творів *М.Коцюбинського*, *О.Ольжича*, *П.Тичини*, *Л.Українки*, *І.Франка*, *Т.Шевченка*. Дуже цінним видається розроблений ними проект видання кількатомної хрестоматії з історії української літератури, який уже наполовину реалізовано, проте він, здобувши визнання спеціалістів, не має поширення через брак коштів. Білоруські науковці почали реалізовувати й програму підготовки україністів на філологічному факультеті Білоруського держуніверситету (вже третій рік поспіль тут здійснюється набір студентів на дану спеціальність). Шанують у Білорусії й *Т.Шевченка*, на честь якого споруджено 7 пам'ятників. Характерно, що 21 травня представники конгресу на чолі з проф. *В.Рагойшею* здійснили покладання квітів до монумента *Т.Шевченка* у Мінську.

Органічним доповненням даного блоку були деякі доповіді з інших, насамперед присвяченого творчості видатного білоруського письменника *Уладзіміра Караткевича* (якого в Україні знають за романами «Дике полювання короля Стаха», «Чорний замок Ольшанський», «Христос приземлився у Городні» і який значну частину свого життя мешкав у Києві). Зокрема, *І.Набитович* (Дрогобич – Люблін) виголосив доповідь «Метафізична метафорика повісті *У.Караткевича* “Лодія розпачу”», в якій розвинув положення своєї монографії «Універсум sacrum» у художній прозі (від модернізму до постмодернізму) (Дрогобич, Люблін, 2008 р.). Ішлося насамперед про історичну повість *У.Караткевича* «Лодія розпачу», де розповідалося про події XVI ст. в Білорусії – зустріч людини зі Смертю, мандрівку білоруського шляхтича *Гервасія Виливахи* у *Потойбіччя*. У блоці «Героїчний ідеал у багатомовній поезії Білорусії XVI–XVIII ст.: літературний контекст, жанровий діапазон» звернемо увагу на доповідь *Ж.Некрашевич-Короткої* з Мінська «Епічна домінанта як одна з генеральних тенденцій у роз-

витуку багатомовної поезії Білорусії XVI–XVII ст.». Мінський архівіст *Я.Янушкевич* виголосив доповідь на тему «В.Дунін-Марцинкевич і пінська шляхта», *О.Скопненко* (Київ) висвітлив у своєму рефераті важливий етап кодифікації білоруської та української літературних мов у міжвоєнний період.

Блок «Міста з магдебурзьким правом у Білорусії й Україні: актуальні проблеми дослідження» відкрила доповідь *А.Довнара* (Мінськ) на тему «Стверджувальні привілеї на магдебурзьке право містам Білорусії XVI–XVIII ст.». *Н.Білоус* (Київ) висвітлила регіональні особливості магдебурзького права у містах Київського воєводства XVI – першої половини XVII ст. Дві наступні доповіді стосувалися функціонування магдебургії у Гродні та Полоцьку. Першу з них виголосив *Ю.Гордєєв* (Краків), зробивши акцент на історико-культурній спадщині Гродна, а другу – *С.Родевальд* (ФРН), якого зацікавило переплетення східних і західних міських традицій у Полоцьку. Дана сюжетна лінія знайшла повніше відображення на іншому матеріалі у блоці «Сприйняття Білорусії як етнічно-культурної відмінності іноземними мандрівниками, ученими, діячами літератури та мистецтва». У центрі уваги тут були доповіді швейцарської дослідниці *М.Ваньковської-Цюліг* «Спільне та відмінне у свідченнях західноєвропейських мандрівників про Білорусію», а також «патріарха» білоруської історіографії проф. *А.Мальдзіса* (Мінськ) «Об'єктивне та суб'єктивне у погляді на Білорусію “збоку”». В обох доповідях було широко залучено іноземні нарративні джерела ранньо-модерної та модерної доби, в яких описувалася Білорусія та білоруси.

Не було обійдено увагою й національні меншини Білорусії, у першу чергу євреїв, історія яких розглядалася у рамках спеціального тематичного блоку «Білоруські євреї». Тут було заслухано доповіді *З.Гімпелевич* (Канада) «Трактовка у Голівуді книги Нехами Тенг “Нескорені”», *Т.Берда* (США) «Змітрок Вядула у “Нашій ниві”» і *Т.Снайдера* (США) «Голокос і помста в Білорусії: масові вбивства та партизанська боротьба (1941–1945 рр.)». Слід сказати, що професор Єльського університету *Т.Снайдер* виголосив також лекцію на тему «Походження народів Східної Європи» та презентував свою книгу «Реконструкція націй: Польща, Україна, Литва, Білорусія 1569–1999» (Нью-Гевен, 2003 р.), в якій слушно стверджується, що «історична Литва» – це, власне, Білорусія, а не сучасна Литва.

Велике зацікавлення викликали доповіді блоку «Білоруська Народна Республіка: історія і традиція», де виступили, зокрема, польська дослідниця з міста Торунь *Д.Михалюк* («Федераційні концепції політиків БНР 1918–1920 рр.») і троє білоруських істориків із Мінська, Гродна та Гомеля: *А.Чарнякевич* («Польське питання у діяльності білоруських політичних партій та організацій у першій половині XX ст.»), *В.Лебедева* («Проблема державності Білорусії у творчості М.Довнара-Запольського») та *У.Ляховський* («Результати діяльності БНР у сфері освіти у 1918–1919 рр.»). Тематично спорідненими з ним стали доповіді блоку «Білоруський національний рух: стан і перспективи дослідження». *А.Смалянчук* (Вільнюс) простежив еволюцію білоруської національної ідеї у XIX – на початку XX ст., *А.Пашкевич* (Мінськ) проаналізував територіальні впливи білоруського руху у міжвоєнній Західній Білорусії.

Надзвичайно актуальною для Білорусії (як і для України) є державна політика пам'яті. Відомий учений проф. *З.Шибєка* з Мінська виголосив доповідь «Герої та антигерої білоруської історії (до 1991 р.)», яка викликала глибоке зацікавлення аудиторії. Було відзначено, що політика пам'яті у тогочасній Білорусії відповідала стандартам, нав'язуваним комуністичним керівництвом СРСР і мала тільки незначні регіональні особливості. Нині країна перебуває на шляху вибору свого майбутнього і політика пам'яті минулого суттєво на неї впливає.

Велику увагу учасників конгресу викликав також блок «Білоруська ідентичність», у рамках якого з доповідями виступили польські (*Р.Радзік* із Любліна, *К.Ващинська* з Варшави) та білоруські (*С.Токць* із Гродна) вчені, а у дискусії, яка розгорнулася головним чином довкола доповіді *К.Ващинської* «Білоруська мова, культура й процес формування білоруської національної самосвідомості», узяли участь білоруські, українські й німецькі науковці. *К.Ващинська* провела ґрунтовне опитування жителів Мінська та столичних околиць, а дискусія стосувалася причин відмови багатьох білорусів від рідної мови, перспектив її відродження й особливостей розвитку білоруської нації на сучасному етапі.

У рамках конгресу відбулися презентації ряду цікавих монографій, серед яких слід відзначити наступні: *І.Соркіна* «Мястэчкі Беларусі у канцы XVIII – першай палове XIX ст.» (Вільнюс, 2010 р.); *З.Шыбека* «Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет» (Вільнюс, 2009 р.); *І.Раманав*, *І.Махоўская* «Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары» (Вільнюс, 2009 р.); «Homo Historicus 2009. Гадавік антрапалігічнай гісторыі» (Вільнюс, 2010 р.). Крім того, була можливість ознайомитися з надзвичайно цінною публікацією – факсимільним виданням головної білоруської газети дореволюційного періоду «Наша ніва» (Мінськ, 2009 р.).

У Міжнародний конгрес білорусистів зробив важливий внесок у розвиток науки. Українським науковцям і, у першу чергу, історикам варто приділити більше уваги вивченню історії та культури наших північних сусідів, адже без пізнання білоруської історії не можна досягнути повноцінного знання минулого нашої країни.

Р.Ю.Подкру (Київ)

ДО 95-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ П.Т.ТРОНЬКА

12 липня 2010 р. громадськість України відзначила 95 років із дня народження академіка НАН України, завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голови Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», голови Національної спілки краєзнавців України, голови правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олесь Гончара, Героя України, лауреата Державної премії СРСР, заслуженого діяча науки і техніки України, відомого державного та громадського діяча, талановитого вченого, подвижника збереження історико-культурної спадщини нашої країни – Петра Тимофійовича Тронька.

Народився П.Т.Тронько у селянській родині у с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. Батьки – Тимофій Федорович та Явдоха Олексіївна Троньки – зуміли прищепити нащадку любов до рідної землі. Ця риса стала визначальною у діяльності майбутнього науковця.

Наприкінці 1932 р. працював робітником шахти у Держинську. Після закінчення курсів, у 1933–1934 рр. П.Тронько працював в освітніх закладах с. Кленового Богодухівського району Харківської області та Лебедина (нині – Сумської обл.). У 1936–1937 рр. Петро Тимофійович – курсант Єйської військової школи морських пілотів у Краснодарському краї. До грудня 1937 р. – заступник директора й директор Лебединського дитячого будинку. Оцінивши організаторські здібності молодого керівника, П.Т.Тронька направили в апарат Лебединського районного комітету комсомолу. Спочатку обіймав посаду завідуючого відділом, а згодом – першого секретаря. У 1937 р. став кандидатом у члени партії, а за півтора роки – членом ВКП(б). На початку 1939 р. комсомольці обрали його секретарем Сумського обкому ЛКСМУ.

У вересні 1939 р. П.Т.Тронько був направлений у тривале відрядження в західні області УРСР, брав участь у роботі Народних зборів Західної України, які ухвалили «Декларацію про возз'єднання з УРСР». У жовтні 1939 р. ЦК комсомолу затвердив П.Т.Тронька уповноваженим по роботі серед молоді західних областей України, а через два місяці – першим секретарем Станіславського обкому ЛКСМУ.

Пізнав П.Т.Тронько всю гіркоту й трагізм Другої світової війни. Тому він, як професійний історик, завжди наполягав на об'єктивному, багатоаспектному вивченні суперечливих процесів радянської дійсності. Із перших днів Великої Вітчизняної війни він був у діючій армії. У складі військ Південно-Західного, Сталінградського, Південного й 4-го Українського фронтів брав участь в обороні Києва, Харкова та Сталінграда, визволенні Ростова-на-Дону, Донбасу. Про героїзм і ратну звитягу доблесного воїна промовляють бойові нагороди, що прикрашають кітель генерал-майора авіації у відставці: ордени Червоної зірки, Вітчизняної війни I ступеня, Б.Хмельницького II та III ступенів, медалі «За бойові заслуги», «За оборону Києва», «За оборону Сталінграда», «За визволення Києва», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та ін.

У жовтні 1943 р., за рішенням політичного керівництва країни, П.Т.Тронько був відкликаний із діючої армії й затверджений першим секретарем Київського обласного і міського комітетів ЛКСМУ. До Києва П.Т.Тронько у складі делегації командування Червоної армії, урядовців та митців, очолюваної маршалом Г.К.Жуковим та М.С.Хрущовим, в'їхав уранці 6 листопада 1943 р. Його головним завданням було залучення молоді до відбудови зруйнованого міста.

1946 р. – перехід на посаду другого секретаря ЦК ЛКСМУ. Поряд із навчанням у Вищій партійній школі ВКП(б) Петро Тимофійович екстерном у 1948 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Того ж року він був зарахований до аспірантури Академії суспільних наук.

Захоплення наукою згодом допомогло П.Т.Троньку стати відомим ученим. Уже у 1951 р. відбувся захист дисертації на тему «Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Однак його багатогранні здібності керівництво УРСР вирішило використати на партійно-державній роботі. Наступ-

ні вісім років П.Т.Тронько працював секретарем Київського обкому КПУ, протягом 1960–1961 рр. – завідувачем відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України.

У березні 1961 р. П.Т.Тронька було призначено заступником голови Ради Міністрів УРСР. Усі 17 років перебування на цій посаді він присвятив турботам про розвиток гуманітарної сфери республіки. Реалізовувалися науково-мистецькі проекти увічнення пам'яті Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Лесі Українки, Г.С.Сковороди. Однією із масштабних історико-меморіальних програм, ініційованих П.Т.Троньком, було будівництво музею історії запорізького козацтва на о. Хортиця та відзначення пам'ятних місць героїчної боротьби запорожців. На жаль, ця програма не була повністю реалізована, у тому числі через протидію вищого політичного керівництва СРСР.

Попри велику завантаженість, Петро Тимофійович не полишав наукових досліджень. 1968 р. він захистив докторську дисертацію «Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Протягом 1950–1970-х рр. учений написав цілу низку монографій, зокрема «Безсмертя юних», «В боях за Вітчизну (1941–1945 рр.)», «Подвиг твоїх батьків», «Народу сила незборима», «Культура – всенародне надбання», «Защита советскую Родину», десятки брошур та статей. Він був автором, керівником, членом редколегій кількох фундаментальних праць, у тому числі таких, як «Історія Української РСР» у 8-ми томах, 10-ти книгах, «Історія Києва», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» у 3-х томах, збірник документів «Київщина в роки Великої Вітчизняної війни», 3-томне документальне видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Але найціннішим скарбом української науки стала унікальна за масштабом та значимістю праця – «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах, «батьком» якої з повним правом вважають П.Т.Тронька. До складу головної редакційної колегії під його головуванням увійшли провідні вчені республіки. Понад 100 тис. авторів, наукових рецензентів, консультантів, бібліографів, редакторів, ілюстраторів, архівістів, ентузіастів-краєзнавців доклали зусиль для підготовки обласних томів. П.Т.Тронько координував роботу міністерств і відомств, видавництва «УРЕ», інститутів секції суспільних наук Академії наук УРСР. Копітка багаторічна робота увінчалася виданням, що стало найбільш повним літописом населених пунктів республіки з найдавніших часів. Уперше всі міста й села України отримали наукову біографію.

У квітні 1978 р. П.Т.Тронька обрано академіком АН УРСР, тоді ж – її віце-президентом. У березні 1979 р. в Інституті історії було створено відділ історико-краєзнавчих досліджень, який очолив П.Т.Тронько. За короткий час підрозділ перевидав російською мовою «Історію міст і сіл Української РСР». Велике методологічне значення для активізації краєзнавчих досліджень мали підготовлені у відділі праці: «Історичне краєзнавство в Українській РСР», «Основні підсумки і подальші завдання історико-краєзнавчих досліджень», «Деякі питання розвитку історичного краєзнавства в Українській РСР» та ін. Постановою Президії АН УРСР від 4 листопада 1982 р. на відділ покладалося завдання наукового забезпечення «Зводу пам'яток історії й культури народів СРСР по Українській РСР».

Паралельно з інституціоналізацією регіональних досліджень академік П.Т.Тронько у 1990 р. відродив засновану ще 1925 р. Спілку краєзнавців України. У важкій боротьбі з чиновництвом, знаходячи консенсусні рішення з керівництвом держави Петро Тимофійович домогся присвоєння статусу національної Всеукраїнській спілці краєзнавців.

У 1992 р. П.Т.Тронько став одним з ініціаторів науково-документального видання «Реабілітовані історією». На сьогодні видано 58 книг обласних томів, почав наповнюватися «Національний банк жертв політичних репресій», обліковано понад 700 тис. репресованих громадян.

Академік П.Т.Тронько, спільно з письменником Олесем Гончарем і архітектором Олесем Силиним, ініціював створення Всеукраїнського фонду відтворення історико-архітектурної спадщини. Очолований П.Т.Троньком фонд доклав чимало зусиль у відбудові комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору в Києві.

Окрім державної та наукової роботи, академік НАН України П.Т.Тронько провадить значну громадську діяльність. Протягом останнього десятиліття він очолював раду міжнародної громадської організації «Харківське земляцтво», наглядову раду Національного музею історії України, Міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства, був членом наглядової ради Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, координаційної міжвідомчої ради Всеукраїнського комітету збереження та відродження острова Хортиця, Міжвідомчої координаційної ради з питань охорони культурної спадщини.

П.Т.Тронька обрано почесним професором Дніпропетровської національної гірничої академії, Кам'янець-Подільського національного університету, Міжрегіональної академії управління персоналом, Полтавського, Чернігівського й Кіровоградського педагогічних університетів, почесним доктором Київського, Харківського, Дніпропетровського, Донецького і Хмельницького національних університетів, а також Хмельницького університету управління та права й Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (Київ).

Мирилом громадської поваги до академіка П.Т.Тронька стало його обрання почесним громадянином міст Києва, Харкова, Богодухова, Канева, Лебедина, Кам'янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького.

Свій 95-річний ювілей академік НАН України П.Т.Тронько зустрічає, як і раніше, сповнений наснаги і творчих сил. У спілкуванні з колегами Петро Тимофійович постійно наголошує на нових, пріоритетних наукових дослідженнях.

О.Б.Кудлай (Київ)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК А.П.ГРИЦЕНКО

Виповнилося 80 років доктору історичних наук Аделіні Павлівні Гриценко – одній із провідних дослідниць історії революції та громадянської війни в Україні, авторці близько 100 наукових праць.

Народилася А.П.Гриценко 10 червня 1930 р. в Києві. У 1953 р. вона закінчила Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка і того ж року вступила до аспірантури при кафедрі історії УРСР. Із 1957 р. почала працювати в Інституті історії АН УРСР, де пройшла шлях від лаборанта до старшого наукового співробітника. Від моменту створення в інституті у 1960 р. відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, в якому було зібрано кращих на той час фахівців із цього періоду, Аделіна Павлівна була його співробітницею.

У 1958 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Робітничий і селянський рух у Донецькому басейні в роки першої світової імперіалістичної війни (листопад 1914 – лютий 1917 рр.)». Надалі А.П.Гриценко продовжила дослідження історії пролетаріату України, результатом чого став вихід двох монографій – «Робітничі фортеці соціалістичної революції» (Київ, 1965 р.) і «Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917 – січень 1918 рр.)» (Київ, 1975 р.). Одночасно вона була членом авторського колективу низки фундаментальних видань інституту – «Історія робітничого класу Української РСР» (Київ, 1967 р.), тому «Київська область» багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» (Київ, 1971 р.), українського й російського видань відповідних томів «Історії Української РСР» (Київ, 1977 р.), 3-го тому «Історії Києва» (Київ, 1987 р.) тощо. За активну участь у створенні «Історії міст і сіл Української РСР» Аделіна Павлівна в 1976 р. була нагороджена почесною грамотою Президії Академії наук УРСР та Республіканського комітету профспілок працівників освіти, вищої школи й наукових установ.

У 1979 р. вона успішно захистила докторську дисертацію на тему «Робітничий клас України у період підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 – січень 1918 рр.)». Продовжуючи вивчати історію робітничого класу України, його професійних організацій, зокрема, залізничників, А.П.Гриценко стала співавтором кількох колективних монографій, ряду статей у наукових журналах. За роботу над написанням узагальноючої праці «Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР» (Київ, 1983 р.) Аделіна Павлівна була нагороджена почесною грамотою Української республіканської ради профспілок.

А.П.Гриценко активно працювала в Українському товаристві охорони пам'яток історії і культури. Із 1979 р. вона – голова Печерського районного осередку УТОПІК, а також член президії міської організації. У 1980 р. опублікувала брошуру «Пам'ятники історії і культури Печерська». Водночас співпрацювала з республіканським товариством «Знання» – як член його науково-методичної ради з поширення історичних знань. Її перу належить також кілька праць з історії революційних подій в Україні.

Поряд із науковою діяльністю багато сил та уваги дослідниця приділила роботі у міжвідомчій раді Президії АН УРСР і Міністерства освіти УРСР «Наука – народній освіті» та

бюро координаційної ради з проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні». А.П.Гриценко взяла участь у написанні посібника для вчителів, стала автором низки методичних розробок для лекторів. За свою плідну працю в галузі освіти та педагогічної науки 1986 р. їй було нагороджено медаллю А.С.Макаренка.

У другій половині 1980-х рр. із початком інтелектуального переосмислення вітчизняної історії активізувалася робота відділу щодо дослідження подій і процесів Української революції 1917–1921 рр., оскільки минуле вітчизняного національно-державного відродження було майже невідомим. Уведення до наукового обігу нових джерел і літератури вимагало творчих розробок актуальних проблем та їх узагальнюючих оцінок, позбавлених ідеологічних штампів й усталених схем. До цього процесу активно долучилася і доктор історичних наук А.П.Гриценко. Упродовж 1990-х рр. вийшов ряд її нових праць. Серед них: «Українські робітники на шляху творення національної держави (I Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 (24–27) липня 1917 р.)» (1992 р.); «Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – поч. 1919 р.)» (1993 р.); «Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й» (1996 р.); «Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й» (1996 р.); «Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради» (1999 р.) та ін. А.П.Гриценко стала одним з авторів колективних праць з історії національних урядів ХХ ст. та політичного терору в Україні.

У той час розпочалася масштабна робота з виявлення документів, котрі перебували на спецзбереженні, із метою їх опублікування у відповідних збірниках. Як упорядник та автор приміток Аделіна Павлівна взяла активну участь у підготовці до друку таких, широко відомих тепер серед фахівців, видань, як «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали» (Київ, 2003 р.) та двотомного збірника «Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (1918–1920 рр.)» (Київ, 2006 р.).

За десятиліття плідної наукової діяльності А.П.Гриценко співпрацювала з численними енциклопедичними виданнями, газетами, журналами, публікувала відгуки й рецензії на монографії, брошури, робила наукові огляди, брала участь у багатьох всеукраїнських і міжнародних конференціях істориків. Вона надавала постійну допомогу науковій молоді; під її керівництвом захищено дві кандидатські дисертації. Колектив Інституту історії України НАНУ, колеги, учні щиро бажають ювілярці доброго здоров'я!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Аржевітін С.

Релігія: Історія верховинського села Колошава. – Чернівці; К.: Букрек, Укр. письменник, 2007. – Кн.2. – 832 с.

Атаманенко А.

Українське історичне товариство: ідеї, поста-ті, діяльність (1965–1991). – Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. – 672 с.

Батурин: сторінки історії: Зб. док. і мат. / Гол. редкол. О.Б.Коваленко. – Чернівці: Чернігівські береги, 2009. – 786 с.

В ім'я майбутнього нації: Документи і матеріали про організацію допомоги українською діаспорою студентам-емігрантам у 1920–2000-х рр. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 920 с.

Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2 ч. / Упор. С.Кокін, М.Юнге. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Т.4, ч.1. – 614 с. (серія «Більше не таємно»)

Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2 ч. / Упор. С.Кокін, М.Юнге. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Т.4, ч.2. – 598 с. (серія «Більше не таємно»)

Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Каталог / Гол. редкол. О.С.Онищенко; авт.-уклад. Т.О.Борисенко, О.С.Залізник, О.С.Лук'янчук. – К., 2004. – Ч.2. – 986 с.

Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Каталог / Гол. редкол. О.С.Онищенко; авт.-уклад. Н.Ф.Самохіна, Т.О.Борисенко, О.С.Залізник. – К., 2009. – 504 с.

Гай-Нижник П.

УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: ЦєК, 2010. – 304 с.

Галузевий державний архів СБУ: Путівник / Відп. упор. В.Даниленко. – Х.: Права людини, 2009. – 136 с.

Гальчак С.

На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів». Поділля, 1942–2007 рр. – Вінниця: Меркьюри-Поділля, 2009. – 768 с.

Гальчак С.

Українские остарбайтеры Подольского региона: (Вторая мировая война, послевоенный период). – Винница: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.

Горбань Т.Ю.

Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX ст. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – 381 с.

Гребцова И.С., Гребцов В.В.

Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX вв.: (В аспекте проблемы: центр-регион). – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.

Грицок В.

Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / Гол. ред. В.А.Смолій; відп. ред. О.С.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 150 с. (серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»)

Дергачов О.П.

Партнерський потенціал України: становлення і реалізація. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – 496 с.

Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Мат. наук.-практ. конф. (Київ, 18 листопада 2008 р.) / За заг. ред. А.Вишневського. – К.: Центр адаптації держ. служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – 116 с.

Енциклопедія історії України / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2009. – Т.6. – 784 с.

Зарубіжні періодичні видання у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та бібліотек науково-дослідних установ НАН України (надходження 2007–2008 рр.): Систематичний покажчик / Відп. ред. Н.В.Стрішенець; уклад. Р.Л.Красій, Н.І.Малолетова, О.В.Полякова. – К.: Нац. б-ка ім. В.І.Вернадського, 2009. – 292 с.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; кер. кол. упор. Г.В.Боряк. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т.3: Документи і матеріали V ст. до н.е. – 1774 р. – 656 с.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; кер. кол. упор. Г.В.Боряк. – К.: Ніка-Центр, Інтерпрес Лтд, 2009. – Т.5: Документи і матеріали. – Кн.1: 1914–1991. – 824 с.

Корнієнко О.М.

Хроніка прапороносців: Нарис історії Спілки української молоді «Сумщина». – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. – 228 с.

Кравченко В.

Харьков / Харків: столиця Пограниччя. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с.

Кузьменко В.

Радянська Україна: проект і реалізація (1917–1924 рр.). Специфіка державотворення крізь призму національної політики більшовиків. – Одеса: Вид. Букаєв В.В., 2008. – 363 с.

Курасв О.О.

Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок / Відп. ред. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2009. – 456 с.

- Лакизюк В.**
Полонез над вічністю: Роман-хроніка. – К.: Видавець С.Наливайко, 2010. – 488 с. (серія «Національний гуманітарний проект «Україна: у вимірі тисячоліть»)
- Лободаєв В.**
Революційна стихія: Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.
- Макаров Ю.**
Моя служба в старій гвардії 1905–1917: Мирное время и война. – Санкт-Петербург: Сударья, 2001. – 432 с.
- Мельник О.О.**
Історична енциклопедія Криворіжжя / Відп. ред. Н.В.Балабанова. – Кривий Ріг, 2007. – Т.1. – 604 с.
- Моця А.П.**
Южная «Русская земля». – К.; Сумы, 2010. – 244 с.
- Ольвійские древности:** Сб. науч. тр. памяти Валерия Михайловича Отрешко (1949–1999) / Отв. ред. С.Д.Крыжицкий. – К.: Ин-т археологии НАН Украины, 2009. – 386 с.
- Пам'ятки історії та культури України:** Каталог-довідник / Кер. авт. кол. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – 78 с.
- Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років:** Свідчення / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Калита, 2009. – Кн.1. – 936 с.
- Повосна Україна: нариси соціальної історії** (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): У 3 ч. / Відп. ред. В.М.Даниленко; ред.-упор. Н.О.Лаас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Кн.2, ч.1, 2. – 351 с. (серія «3 історії повсякденного життя в Україні»)
- Повосенна Україна: нариси соціальної історії** (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): У 3 ч. / Відп. ред. В.М.Даниленко; ред.-упор. Н.О.Лаас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Кн.2, ч.3. – 336 с. (серія «3 історії повсякденного життя в Україні»)
- Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття:** Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; К.: Держ. архів СБУ, 2010. – Т.8: Великий терор: польська операція 1937–1938. – Ч.1. – 1037 с.
- Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття:** Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; К.: Держ. архів СБУ, 2010. – Т.8: Великий терор: польська операція 1937–1938. – Ч.2. – 1083 с.
- Путівник. Чернігівська область** / Гол. редкол. І.Курус. – К.: Богдана, 2009. – 308 с.
- Рукописна та книжкова спадщина України:** Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Вип.13 / Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2009. – 462 с.
- Русак А.**
Партизаны: второй фронт. – К.: ДИА, 2010. – 496 с.
- Селянство у ХХ столітті:** моделі соціальної поведінки та участь у соціокультурних процесях: Мат. наук. конф. 22 квітня 2010 р. / Гол. редкол. В.О.Огнев'юк. – К.: Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, 2010. – 108 с.
- Сень Д.В.**
Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII вв.) / Отв. ред. Н.А.Мининков. – Ростов-на-Дону: Изд-во Южного федерального университета, 2009. – 280 с.
- Сергійчук В.**
Історія КоДУС-у. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 388 с.
- Сидорук А.**
Голодомор: коли Україна й світ визнають правду?: Роздуми над трагедією. – К.: Просвіта, 2009. – 352 с.
- Скржинская М.В.**
Культурные традиции Элады в античных государствах Северного Причерноморья. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 324 с.
- Спеціальні історичні дисципліни:** питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Число 16: Пам'яті Ярослава Івановича Дзиря. – 273 с.
- Сучасна українська політика:** Аналітичні доповіді ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – 448 с.
- Татаров Б.**
Новітні гусити: Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914 – квітень 1918 рр.). – К.: Наш час, 2010. – 104 с.
- Теодорович Іван**
Благодатність ієрархії УАПЦ (Української автокефальної православної церкви) / Гол. редкол. П.Сохань. – К.: Архангельський глас, 2010. – 200 с.
- Україна крізь віки:** Зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 1096 с.
- Українська дипломатична енциклопедія:** У 2 т. / Гол. редкол. Л.В.Губерський. – К.: Знання України, 2004. – Т.1. – 760 с.
- Українська дипломатична енциклопедія:** У 2 т. / Гол. редкол. Л.В.Губерський. – К.: Знання України, 2004. – Т.2. – 812 с.
- Український археографічний щорічник** / Гол. ред. П.Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – Вип.12, т.15: Український археографічний збірник. – 864 с.

Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упор. о. Ю.Мицик. – К.: Видав. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. – Т.7. – 542 с.

Ульяновський В.

«Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – Вип.2. – 168 с. (серія «Видатні постаті острогоїани»)

Усна історія Степової України / Гол. ред. А.Бойко. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – Т.7. – 388 с.

Устименко В.

Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / Відп. ред. Р.Я.Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 144 с.

Филонович В.

Березневі дні Карпатської України. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2009. – 100 с.

Хрестоматія з історії державної служби в Україні XIX ст.: Робочий зошит / Кер. кол. упор. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 312 с.

Шевченко В.

Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 266 с.

Шитюк М.М.

Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр. – Миколаїв: Вид-во І.Гудим, 2010. – 360 с.

Шитюк Н.Н.

Великие... – Николаев: Изд-во И.Гудым, 2010. – 632 с.

Эйвери М.

Чайный путь: Китай и Россия встречаются через степь. – Пекин: Межконтинентальное изд-во Китая, 2004. – 228 с.

Юго-Запад. Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Гл. ред. В.А.Савченко. – Одесса: Печатный дом, 2010. – Вып.9. – 264 с.

Яневський Д.

Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СЛУЖБИ РОЗШУКУ (м. БАД-АРОЛЬЗЕН, НІМЕЧЧИНА)

Міжнародна служба розшуку (МСР; International Tracing Service, ITS) зі штаб-квартирою в місті Бад-Арользен (земля Гессен, Німеччина) – це установа, що займається збором, класифікацією і зберіганням інформації про цивільних осіб, які зазнали переслідувань у нацистській Німеччині (1933–1945 рр.), а також громадян інших країн, насильно переміщених у результаті Другої світової війни (до 1955 р.).

Три роки тому міжнародна комісія МСР ухвалила рішення відкрити архів служби розшуку для проведення історичних досліджень. Із дослідницького погляду це унікальне джерело інформації про жертви нацистського режиму. Архів Міжнародної служби розшуку, загальний обсяг якого перевищує 26 000 м паперових носіїв, містить оригінали документації концентраційних таборів, інформацію про остарбайтерів, документи таборів переміщених осіб (DP-таборів) повоєнного часу, які у сукупності охоплюють долі мільйонів цивільних жертв націонал-соціалістичного режиму. В архіві МСР зберігаються рідкісні документальні фонди, у тому числі й про українських жертв нацизму, які постраждали під час окупації значної частини колишнього СРСР військами Німеччини та її союзників, коли в полон потрапило безліч радянських солдатів, а велику кількість цивільних осіб було вивезено для примусових робіт у промисловості й сільському господарстві III району.

В архіві Міжнародної служби розшуку зберігається майже 50 млн карток з інформацією про долі понад 17,5 млн осіб, значну частину яких віднесено до «російської» або «радянської» національності. При пошуку документів зазначення ключового слова «росіянин», «українець», «український», «східний робітник» встановлює зв'язок із приблизно 200 витягами з архівних матеріалів (списки в'язнів політичних тюрем і концентраційних таборів, документація концтаборів Маутгаузен-Гузен, Бухенвальд, Натцвайлер-Штрютгоф та інших, таборів інтернованих і військовополонених тощо). Дані про осіб, залучених у Німеччині до примусової праці, містять 3,6 млн одиниць окремих документів воєнного часу, а також велика кількість облікового матеріалу повоєнного періоду. Інформацію про жертв-євреїв із колишнього СРСР можна знайти у згаданій вище документації концентраційних таборів, а також у покажчиках Об'єднання євреїв або в картотеці еміграції American Jewish Joint Distribution Committee. І, нарешті, союзники відразу по війні в рамках своїх програм соціального забезпечення та відновлення здоров'я (СМ1-картки) зареєстрували всіх тих, хто утримувався в таборах для переміщених осіб, а Міжнародна організація у справах біженців (International Refugee Organization, IRO) – тих, хто не бажав повертатися на Батьківщину, організувавши їх виїзд на постійне проживання в інші країни. Документація, що відклалася у процесі виїзду, містить відомості про осіб «російської» або «радянської» національності, серед яких, поза сумнівом, чимало українців.

Незважаючи на унікальність документів, кількість гуманітарних запитів до МСР з України на сьогоднішній день незначна. У зв'язку з періодом «холодної війни» населення колишнього СРСР практично не мало доступу до інформаційних ресурсів Міжнародної служби розшуку. Протягом останніх 20 років при реалізації Німеччиною програми компенсаційних виплат до МСР зверталися сотні тисяч заявників із проханням документально підтвердити їх перебування в роки війни на території III району й допомогти, таким чином, в одержанні компенсації. Із завершенням виплат кількість запитів різко пішла на спад. Лише близько 5% усіх звернень останніх років припадає на Україну – в основному вони стосуються розшуку членів сімей або встановлення їх долі.

І хоча доступ до масиву документів тепер полегшено, про інформативні можливості МСР усе ще мало відомо. Завдання Міжнародної служби розшуку полягають у наданні послуг на користь останніх представників покоління, що пережило Другу світову війну, та членів їх сімей, зв'язок з якими було втрачено у воєнному лихолітті. Усього за час свого існування архів МСР обробив близько 12 млн запитів. Лише 2009 р. від колишніх жертв нацистського режиму та їх родин надійшло понад 12 тис. звернень, було з'ясовано долі 69 тис. осіб.

Відкриття доступу до унікального архіву МСР дозволить використати досі маловідомі документи періоду Другої світової війни й повоєнного часу при фахових історичних дослідженнях та ввести їх у науковий обіг.

Веб-сайт Міжнародної служби розшуку: www.its-arolsen.org

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Mykhailovs'kyi V. M. Vassalic Relations of Koriatovychi with Kazimierz III and Louis the Hungarian	4
Sas P. M. Kyiv Metropolis Orthodox Church Hierarchy Restoration (1620)	15
Kononenko V. P. Pavlo Polubotok Intellectual Biography: Assertion of Tradition by «Modernized» Rhetoric (<i>on 350th Anniversary of Pavlo Polubotok</i>)	39
Shandra V. S. Ukrainian Public Institutions in Relations with Russian Autocracy (XVIII – early XX)	59
Kyrienko O. Yu. Common and Military Censorship in the Russian Empire (XVIII – early XX)	83
Pavko A. I. General Features and Characteristics of Educational Personnel Training at Universities in Ukraine in XIX – early XX	99
Koval'chuk M. A. Romania and Ukrainian National Republic Government Relations in 1919	115
Hoshko T. D. (<i>L'viv</i>). Ivan Krypiakevych – Initiator of Cooperation Between Galician Researchers and AUAS	128
Zaitsev Yu. D. (<i>L'viv</i>). Genesis of National Movement of Ukraine: L'viv Institution . . .	143

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Vermenysh Ya. V. Microhistory as the Problematic Field of Socio-humanitarian Research	156
Laas N. O. Social History of the USSR in American Historiography: 1980–2000's Theoretical Discussions	170
Osipian O. L. (<i>Kramators'k</i>). «Topographia civitatis Leopolitanae» by Johannes Alembek at Early XVII as the L'viv History Source: Cognitive Frame, Narrative Strategies . . .	192

BOOK REVIEWS

Piskun V. M. A.Ye.Atamanenko. Ukrainian Historical Society: ideas, figures, activities (1965–1991)	223
Smol'nikov Yu. B. P.M.Bondarchuk. Religiosity of the population of Ukraine in 40–80-th XX: Sociocultural influences, features, changes trend	227

CHRONICLES OF LIFE

Myt'syk Yu. A. V International Congress Belorussian Studies Researchers	229
---	-----

ANNIVERSARIES

Podkur R. Yu. On 95-th anniversary of academician of NASU P.T.Tron'ko	232
Kudlai O. B. On 80-th anniversary of Doctor of History A.P.Hrytsenko	234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	236
--	-----

International Tracing Service Data Message (Bad Arolsen, Germany).	239
--	-----